

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI-2006

*Bu kitab "Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri"
(Bakı, Yazıçı, 1992) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edeni, ön sözün və
izahların müəllifi:

Şamil Qurbanov

894.361-dc22

AZE

Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006,
352 səh.

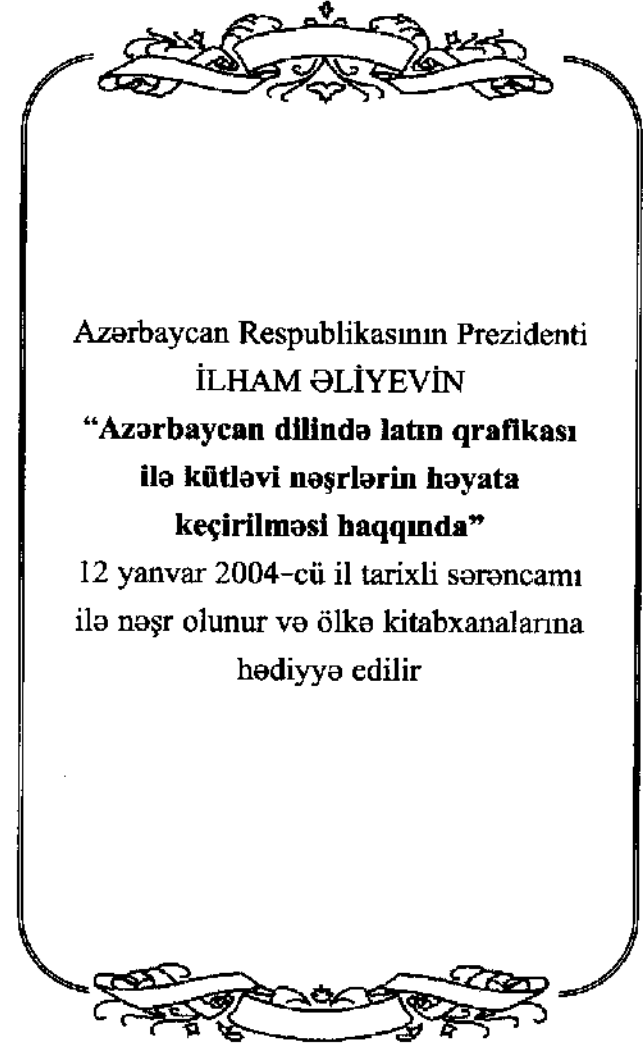
Kitabda görkəmli mollaşərəddinçi, istedadlı publisist, jurnalist və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin məqalə və felyetonları, xatirələri toplanmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi mübarizəsini, mənəvi inkişafını, özünütanıma prosesini əks etdirən bu əsərlər, həmçinin dövrün ictimai mübarizəsinin bədii salnaməsini verən xatirələr xalqımızın yaxın keçmişi ilə tanış olmaq istəyən oxucular üçün maraqlı və əhəmiyyətlidir.

ISBN10 9952-34-060-5

ISBN13 978-9952-34-060-0

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

ÖN SÖZ

Azərbaycan milli mətbuatının inkişafında mühüm xidmətləri olan ziyalılardan biri Ömər Faiq Nemanzadədir. Bizim mübarizə tariximizdə, xalqımızın ictimai və milli şüurunun oyanması və formalaşmasında onun xüsusi mövqeyi vardır. XX əsrin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda cəsarətlə mübarizə apararlardan biri də o idi.

Derin biliyə, elmi dünyagörüşə, bütöv xarakterə malik olan Ö.F.Nemanzadə Vətəni və xalqı üçün döyünən hərarətli bir qəlb sahibi idi. O, xalqın xoşbəxtliyi üçün heç vaxt öz qüvvə və bacarığını əsirgəməmişdi. Buna görə də dövrün demokratik ziyalıları arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmış Faiq əfəndinin adı uzun müddət dillərdən düşməmiş, hörmət və məhəbbətlə çəkilmişdir. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, Ömər Faiq "mollanəsərdinçilər" adı ilə məşhur olan fikir cərəyanının ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadənin meslek yoldaşı, əvəzsiz köməkçisi və ən sədəqətli cəbhədaşı olmuşdur...

Bu qüdrətli qələm sahibi mübariz jurnalist, istedadlı publisist, alovlu tribun, ictimai xadim və gözəl müəllim kimi tanınmış və bu sahələrin hər birində zəngin irs yaratmışdır. Elə bir irs ki, "Yatmışları oyadır, xalqı xalqın özüinə tanıdır"¹.

Ö.F.Nemanzadənin adı çəkiləndə birinci növbədə "Molla Nəsərdin" jurnalı xəyalımıza gəlir. Bu, təsadüfi deyildir, çünki "Molla Nəsərdin" kimi bir jurnalın nəşri və fəaliyyətində Ö.F.Nemanzadənin həlledici rolu olmuşdur. C.Məmmədquluzadənin özü Faiq əfəndinin bu sahədəki xidmətlərini həmişə *ehtiramla xatırlayırdı*...

Məhz "onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə" C.Məmmədquluzadə son dərəcə ciddi və mühüm bir addım atmış, xalqın həyatında, ictimai şüurunda dönüş yarada biləcək "Molla Nəsərdin" kimi bir mətbuat orqanının nəşrinə nail olmuşdur. Mollanəsərdinçilərin "ağsaqqal yoldaşı" C.Məmmədquluzadə gələcək ağır və çətin günlərinin sadıq dostu Faiq əfəndinin mətbuat sahəsindəki bacarığına və qabiliyyətinə bələd idi. O, əvvəlcə "Şərqi-Rus"da, sonra "Qeyrət" mətbəəsində Ömər Faiqlə birgə fəaliyyətində hiss etmişdi ki, onun sinəsi söz ilə doludur, ona öz əqidəsinə uyğun mətbuat meydanı lazımdır, çünki "tale onu elə bil mətbuat üçün dünyaya gətirmişdir"².

Ö.F.Nemanzadə 1872-ci ildə keçmiş Axalsix qəzasının Azqur kəndində, ortabab bir kəndli ailəsində anadan olmuşdur. O, bir neçə il molla məktəbinə getse də, dinə maraq göstərməmiş və yenəcə açılmış rus məktəbinə daxil olmuşdur. Atasını onu Qori müəllimlər seminariyasına vermək istəyirdi. Lakin dindar qadın olan anasının etiraz etməsi buna mane olmuş və anasının təkidi ilə uşaq 1882-ci ildə İstanbula, "Fateh" məktəbinə göndərilmişdir¹.

Ömər Faiq anasının böyük ümidlər bəslədiyi "Mübarək İstanbulda" dinin əsaslarını öyrənməkdən, cansıxıcı tədris üsulundan tezliklə imtina edir və nisbətən dünyəvi elmlərə meyilli olan "Darüş-şəfəq" adlı yetimlər məktəbinə dəyişilir.

Ömər Faiq 1891-ci ildə İstanbulda təhsilini başa vurub Qalata poçtxanasında işə başlayır. Avropa ilə canlı əlaqə onun dünyagörüşünün gələcək inkişafında mühüm rol oynayır, çünki o, burada gizli olaraq qəzet və jurnalları açıb oxuyur, Avropadakı demokratik ruhlu türk mühacirlərinin əhvali-ruhiyyəsi, onların Əbdülməhid hökumətinə son dərəcə mənfi münasibətli türk inqilabçı şairlərindən Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və başqalarının bedii irsi ilə tanış olur. Bu vaxtdan etibarən Ömər Faiq istibdada qarşı mübarizə apararı inqilabçı gənclərə qoşulub, bir müddət onlarla əməkdaşlıq edir. Onların gizli fəaliyyətinin üstü açılarda Faiq çətinliklə qaçıb Vətənə gəlir. Lakin tezliklə fanatiklər onu "kafir Ömər" deyə məclislərdən qovurlar. Hətta həmin illərdə onun doğma Azqur kəndində açmaq istədiyi yeni məktəbi də hökumətə çuğullayıb icazəsinə mane olurlar.

Ömər Faiq o zaman cavan, enerjili, işıqlı ideyalara malik, formalaşmış ziyalı idi. Lakin onu da hiss edirdi ki, dini zehniyyəti, inkişafa mane olan adət-ənənələri birdən-birə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Özü sonralar "Xatirələr" də yazırdı: "Keçmiş həyatın, adətin doğurduğu üsul və həyatı yıxıb təzə yollara keçmək üçün uzun-uzadı ictimai, inqilabi və elmi hazırlıq lazımdır. Bunsuz, bu hazırlıqsız yeni bir maarif və mədəniyyət işi görmək və görülən işdə müvəffəqiyyət qazanmaq çətindir".

Bunu başa düşən və dərk edən Ömər Faiq fəaliyyətinin ilk illərində həmin çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yollar axtarıb, Azərbaycanın demokratik ruhlu vətənpərvər oğullarına qoşulur və 1892-ci ildən etibarən taleyini büsbütün onlara bağlayıb ömrünün axırlarına qədər bütün qüvvəsini, bilik və bacarığını xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə yönəldir.

Ö.F.Nemanzadə 1894-cü ildə Şəkiyə müəllim dəvət olunur. Bir müddət Şəkinin təzəcə açılmış ilk üsuli-cədid məktəbində dünyəvi elmlərdən dərs deyir, şəhərin ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak edir. O, Şəkiyə gələn

¹ Elçin. O işıq əsla sönmez. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 11 noyabr 1983.

² Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsərdini. Bakı, 1980, s.184.

¹ Ö.F.Nemanzadə. Xatirələr. RƏİ, fond 26, saxlama vahidi 8-11. Bundan sonra "Xatirələr"lə bağlı sitatlar ancaq bu mənbədən olacaqdır.

kimi burada fanatizmin, xurafatın amansız tezadlarını görür, xalqın cahilliyi, geriliyi, xüsusən bəşəriyyətin lətif hissəsi olan qadınların faciəli heyatı onun qəlbini ağrıdır.

Aydın dünyagörüşlə fəaliyyət meydanına atılan Ömər Faiq Şeki kimi təzadlı bir şəhərin camaatı arasında geniş təbliğat işi aparır, elmin, maarifin əhəmiyyətini, mədəni yaşayışın üstünlüyünü onlara başa salırdı. Eyni zamanda o, şəhərdə yeni milli məktəblərin açılması, şagirdlərin yeni ruhda tərbiyə olunması sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin axırlarında Ömər Faiq kimi ziyalının Şekiyə gəlişi buranın xalq maarifi sahəsində və mədəni həyatında bir canlanma yaratdı. Az müddətdə o, bir çox səmərəli işlər gördü. Camaatı yeniliyə alışdırmaq, onları qəflət yuxusundan oyatmaq üçün Ömər Faiq ilk mədəni tədbirlərə teatr tamaşalarından başladı. O, gənc müəllimləri ətrafına toplayıb teatr tamaşaları verdi. Xüsusən M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasının tamaşası böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır¹.

Şekinin mədəni həyatındakı bu təşəbbüslər camaatda get-gədə teatra maraq oyadır və yeni-yeni həvəskar qüvvələr meydana çıxırdı.

Ömər Faiq Şekidə əsrin axırlarına qədər qala bilir və sonra Azərbaycanın başqa şəhərlərində fəaliyyəti davam etdirir, az sonra Şamaxı, Bakı, Gəncə şəhərlərini gəzir, hər yerdə hökm sürən xan-bəy özbaşınalığını, din xadimlərinin fırıldaqlarını görür, bunları ifşa etmək, qamçılamaq üçün özünə mübariz bir tribuna axtarır. Bu vaxt o, artıq siyasi cəhətdən də yetkinləşmişdi, onun dünyagörüşündən bəzi tərəddüdlər və illüziyalar yox olub getmiş, istibdada qarşı mübarizənin labüdlüyü fikri yaranmışdı.

Bu işə baş qaldıran yeni, demokratik fikirləri yaymaq, oxucularla bölüşmək, onların bilmədiklərini başa salmaq zərurəti yaradır. Ömər Faiq böyük ehtirasla demokratik bir mətbuat orqanı arzu edir və eşidir ki, Tiflisdə Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün Kamal Ünsizadə hökumətə ərizə vermişdir. O, "xəzinə tapmış tamahkar kimi" sevinə-sevinə dərhal 1898-ci ildə Tiflisə gəlir. Lakin K.Ünsizadənin liberal, mühafizəkar bir şəxs olduğunu gören kimi sevinci də yox olub gedir. Sonra o, Şamaxıya gələrək zəlzələyə qədər burada müəllimlik edir. Zəlzələ zamanı ciddi əzildiyinə görə yenidən Axalsixə qayıdır.

Ömər Faiq 1900-cü ildə Bakıya da gəlmişdi. Burada da "üz ağardıcı" bir şey görməmişdi. Gördüyü ancaq "vışka və paroxodlar", bir də "milyonçular, nüfuzlu axundlar" idi. O, Bakımı belə xatırlayırdı: "Ən böyük türk milyonçuları, ən nüfuzlu axundlar, ən böyük fanatiklər, ən qorxulu maarif düşmənləri, ən birinci millət xainləri burada idi". Onu sevindiren təkə Bakı milyonçusu Z.Tağıyevin açdığı müsəlman qız məktəbi idi ki, onun haqqında İstanbulda

çıxan "Sərvəti-fünun" məcmuəsinə "Xeyri-məzlumə" adı ilə məqalə yazıb xoş təəssüratını bildirmişdi.

1903-cü ildə Tiflisdə "Şərqi-Rus" qəzetində C.Məmmədquluzadə ilə xoş təsadüf onun gələcək fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Redaktorun və onun qəzetə cəlb etdiyi din xadimlərinin təzyiqinə baxmayaraq Ömər Faiq "ürəyinin arzularını boşaltmağa" çalışır və çox vaxt buna nail olurdu. Doğrudur, bunlar ona bəzən baha başa gəlirdi: ya din xadimlərinin məzəmməti, küfr və lənəti ilə qarşılaşırdı, ya da M.Şaxtaxtinski ilə münasibəti kəskinləşir, hətta redaksiyadan uzaqlaşdırılırdı, öz sözləri ilə desək qovulurdu. Bütün bunlar ondan doğur ki, qəzet redaktorunun və onun qəzetə cəlb etdiyi Zaqafqaziya din rəhbərlərinin, o cümlədən "millət atası" şeyxülislam Əbdüssalam Axundzadə, Tiflis quberniya məclisinin sədri Hacı Məmməd həsən Mollazadə, sünni idarəsinin üzfü müfti Hüseyn efəndi Əfəndizadə kimi "başı sarıqlıların" məsləki və əqidəsi qəzetin daimi əməkdaşlarından C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq, Ü.Hacıbəyov, R.İsmayilov və başqalarının əqidəsinə uyğun gəlir, tərəflər arasında ixtilaf yaranırdı.

Qəzəti dostu və havadarı C.Məmmədquluzadə idarə edəndə Ömər Faiqin əl-qolu açılır, "istəklilərin" başlayırdı və o, köhnəliyə, dini təəssübkeçliyə, "ikiüzlü, pula satılan" ziyalılara atəş açırdı, milli dərnləri və onların müalicə yollarını öz dünyagörüşü dairəsində göstərməyə cəhd edirdi.

1904-cü ilin sentyabrında "Şərqi-Rus"da dərc etdirdiyi "Biz də vaxta görə çalışaq" adlı silsilə məqalələrində milli dərnlərdən, milli ehtiyaclardan ürək yanğısı ilə, vətəndaş qeyrəti ilə danışır və yazırdı: "Zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, hər millət dəyişir, hər zərrə dəyişir". O, doğma millətinin nümayəndələrinə də dəyişməkdə olan "zəmanəyə uymağın vacibliyini göstərirdi. Lakin "hər kəsə getməkdə olduğu təzə üsulun, təzə yolun" müsəlmanlara təsir etdiyini görəndə, bunu "cigər parçalayacaq hal", "tənbəlliyimizin və qeyrətsizliyimizin" birinci əlaməti hesab edir, ürək ağrısı ilə deyirdi: "Qiyamətə qədər kər əslib, kər gedəcəyik, qəfil doğulub, qəfil öləcəyik? Boyunumuzdakı bu ağır cəhəlet zəncirlərini, qəflət yüklərini məhşərə qədərmi sürükləyib götürəcəyik?".

Buna baxmayaraq, o, hələ o zaman "cəhəlet zəncirindən" çıxış yolunu varlıların, din rəhbərlərinin mərhəmətinə, sədəqəsinə bağlayır, "ey şeyxülislamlarımız, müftilərimiz, qazılarımız, mollalarımız, oxumuşlarımız, qulluqçularımız, sövdəgərlərimiz" deyər onları millət qeyrəti çəkməyə, "camaatımızın dərnlərinə qalmağa" çağırırdı ki, bu da, əlbəttə, havayı zəhmət idi. Bunu bir az sonra Ömər Faiqin özü də başa düşmüş və "başı sarıqlıların" düşməninə çevrilmişdir.

Ömər Faiq hələ "Şərqi-Rus"da "Vaxta görə çalışmaq" zəruriliyindən danışarkən onu da göstərirdi ki, "bu böyük Qafqazın bir şəhərində bir cəmiyyəti-xeyriyyəmiz yox, bir təb şirkətimiz yox... yox... yox! Həmişə bir yoxluqda üzürük".

¹ Müəllim Nəmanzadə, Şekidən məktub. "Tərcüman" qəz., 10 dekabr 1895, №49.

Bu yoxluğun daşını atmaq, insan kimi yaşamaq üçün o, "imdilik Bakıda, Tiflisdə birer "Cəmiyyəti-xeyriyyə" təşkil və qiraətxana təsis etməyi məsləhət görür və inamla belə bir qənaətə gəlirdi: "Xülasə bizi adam edəcək, bugünkü qəflətdən qurtaracaq, bar-bar bağrdığımız mədəniyyətə daxil edəcək bir vasitə, bir səbəb varsa, o da ancaq məktəblər, mədrəsələr və mətbuatdır, bir sözlə, maarifdir. Özgə hər dürlü say və fikir boşdur, əsassızdır".

Hələlik Ömər Faiq maarifçi kimi çıxış edir və maarifçi görüşlərini yayırdı. Lakin bu maarifçi mövqeyin özündə bir cəsarət, bir mübarizlik, geniş fəaliyyət göstərmək, faydalı iş görmək əzmi də vardı ki, bu cəhətlər onun həmin qəzetdə imzalı və imzasız dərc olunmuş bütün məqalə, şeir və hekayətlərində hiss olunur və müasirlərinə ciddi təsir edirdi. F.Köçərli 1903-cü ildə "Тифлисский листок" qəzetində "Şərqi-Rus" a həsr etdiyi məqalədə Ömər Faiqın burada dərc olunan yazılarını xüsusi rəğbətlə qarşılayaraq göstərirdi ki, "cənab Faiq Nəmanzadənin "Dərdimiz və dərmanımız" ümumi sərlövəsi altında gedən məqalələri çox kəskin və cəsarətlə yazılmışdır"¹.

Bu məqalələrdə də Ömər Faiq maarifçilikdən əlavə şəxsiyyət azadlığı, öz azadlığı məsələlərini qoyur, elmin, yeniliyin əhəmiyyətindən danışır, "hər millət mərifət ilə yaşar, cəhəllət ilə yox olar" deyir və xalqın mənafeyini müdafiə edən əsil qəzeti həmin mərifətin birinci əlaməti, "millətin həmisə, vəkili" hesab edirdi².

1905-ci ilin yanvarında "Şərqi-Rus" qəzeti borca düşüb bağlandı və M.Şaxtaxtinski mətbəəni satmaq qərarına gəldi. Bu elə bir dövr idi ki, ölkəni başdan-başa birinci rus inqilabının dalğaları bürümüş, onun sədaları Qafqaz dağlarını da sirtlə aşaraq hər yere yayılmışdı. Xüsusən zəngin tarixi və siyasi mübarizə ənənələri olan Bakı və Tiflis kimi şəhərlərdə fəhlə sinfi öz azadlığı uğrunda üsyana qalxmış, geniş xalq kütləsində mübarizə əzmi oyatmışdı.

Belə bir dövrdə "Şərqi-Rus"un bağlanması və onun mətbəəsinin satışa qoyulması Ömər Faiqlə Cəlil Məmmədquluzadənin birgə fəaliyyətinin yeni dövrünə yol açdı, onlar məhz "Rusiya inqilabi hərəkatından doğmuş bir inqilab yavrusu" (Ömər Faiq) olan "Molla Nəsrəddin" kimi jurnalı yaratmağa və dövrün əsas demokratik qüvvələrini ətrafına toplayıb mövcud ictimai quruluşu qarşı atəş açmağa imkan əldə etdilər.

Yeni mətbəə "Qeyrət" adı ilə 1905-ci ilin mart ayında fəaliyyətə başlayır. Bununla da Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında yeni bir mərhələ açır. Mollanəsrəddinçilər adı ilə məşhur olan fikir cərəyanı məhz "Qeyrət" mətbəəsində

¹ Ф.Кочарлипский. "Шарги-Рус" мусульманское духовенство. "Тифлисский листок" qəz., 29 aprel 1903, №98.

² Faiq Nəmanzadə. Dərdimiz və dərmanımız. "Şərqi-Rus" qəz., 4, 6, 11 aprel 1903, №3, 4, 5.

ilk ideya mübarizəsinə qədəm qoyur. Burada müxtəlif elmi və bədii kitablar, mübarizəyə, tərəqqiyə çağırış ruhlu əsərlər çap olunur.

İlk kitablardan birini Ömər Faiqın özü yazmış və 1905-ci il aprelin 2-də sensor komitəsindən onun çapına icazə də almışdır. "Nəşri-əsara dəvət" adlanan bu kitab tezliklə çap olunub camaata pulsuz paylandı. Bu əsər "Nəşri-əsara dəvət" adlansa da, ümumiyyətlə ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri altında yazılmışdır. Burada müəllif inqilabi-demokratik fikirlər irəli sürür, Rusiyanı bürüyən inqilab dalğasını düzgün başa düşür və ondan doğru nəticə çıxarırdı. O, rus inqilabının təsiri ilə yer üzünün lərzəyə düşdüyünü, məzlum xalqların oyanıb haqqını tələb etdiyini, "dünyanın qaranlıq və cahil vaxtlarında, suların bulantısından istifadə ilə qonşu haqqına, rəiyyət malına təcavüz edənlərin, özgələrin malına halal-haram deməyib qarnına dolduranların kətək zoru ilə qusdurulduğunu" sevinc hissi ilə qeyd edirdi. Ömər Faiq onu da göstərirdi ki, "zəmanəmizin bu hüriyyətəngiz, bu həyrətəngiz təsirin səbəbi ilə əqsayi-şərqdə yağan qarlı qarlar, axan qırmızı sular nəinki yalnız o tərəfin, bəlkə də şiddəti-sirayəti sayəsində bizim də rəngimizi, halımızı, gələcəyimizi dəyişdirməkdə, bahar çiçəkləri kimi, hər kəsin başında təzə fikirlər açmaqdadır"¹.

O çalşırdı ki, "Qeyrət" mətbəəsi "bahar çiçəkləri kimi" bu "təzə fikirlərin" qeyrət meydanına çevrilsin. O, açıq "dəyə bilməyəcəyim bir keyfiyyət də işin içində" olduğunu oxucularına eyhamla başa salsada, fikir tam aydın idi: "Əsil fikir və niyyətimiz budur ki, əldən gəlidiyi, gücümüzün çatdığı qədər fənni, elmi, sənayeyi, ədəbi, tarixi kitabların nəşrinə vəqif olaq", bəlkə bununla "halımızı, rəngimizi, gələcəyimizi" dəyişməyə nail olaq. Mətbəənin fəaliyyətinin ən yaxşı cəhətlərindən biri də siyasi intibahnamələrin çap edilib yayılmasından ibarət idi. Bu intibahnamələr geniş mövzu dairəsinə malik olub, təkcə Zaqafqaziya inqilabçıları ilə məhdudlaşmırdı. Ömər Faiq öz xatirələrində onu da qeyd edirdi ki, "intibahnamələr yalnız Tiflis işçiləri üçün deyildi. Bunlar onsuz da gödərek və xırda olurdu. Bu səhədə bizi rahatsız edən Osmanlıya göndəriləcək uzun mündəricatlı intibahnamələr idi".

Azərbaycan Milli EA-nın həqiqi üzvü Əziz Mirəhmədov göstərir ki, həqiqətən "Azərbaycanın qabaqcıl yazıçı və ictimai xadimləri, o cümlədən Ömər Faiq İran və Türkiyə inqilablarının hazırlanmasında iştirak etmişlər"².

"Qeyrət" mətbəəsi həqiqətən qeyrət naminə, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun oyanmasına kömək məqsədilə açılmış "ilk mədəni müəssisə idi"³. Ömər Faiq 1905-ci ildə "Dəvət və təvoqqe" adlı məqaləsində "Qeyrət" mətbəəsinin proqramını, niyyətini və məqsədini izah edərək qələm əhlindən bir şey də xahiş edirdi: "Hər kəs bu müqəddəs niyyətdə iştirak edib millətə bir

¹ Ö.F.Nəmanzadə. Əsərləri. Bakı, 1983, səh.12.

² Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980, səh.205.

³ Yene orada, səh.193.

xidmət etmək istəyirsə, bizim kənd və fəqərə camaatın ağır məişətindən, istibdadı-idarənin zərərindən və zəmanəmizin ehtiyac gördüyü məsələlərdən xırda-xırda məcmuələr yazıb “Molla Nəsrəddin” və ya “Qeyrət” mətbəəsi idarəsinə göndərsin”.

“Nəşri-asara dəvət” kitabından sonra o, “Qeyrət” mətbəəsində O.Volkenşteynin siyasi mündəricəli “Azadə danışmaq və bir yerə cəm olmaq nə üçün lazımdır?” əsərini (müərcimi: G.Xanım – Gövhər xanım Pişnamazzadə, nəşri: Ömər Faiq Nəmanzadə), “Silk, sinif, firqə” və s. kitabları da çap edib oxucular arasında yayır.

Bunlar xalqın siyasi dünyagörüşünün formalaşması üçün faydalı əsərlər idi və çox güman ki, onların nəşrinə və yayılmasına sosial-demokratlar da təsir edirdilər. Çünki Ömər Faiq sosial demokratlara yaxın idi, bəzi məsələlərdə onların göstərişi və müdaxiləsi ilə hərəkət edirdi. Bundan əlavə Ömər Faiq 1905-ci ilin oktyabrında Tiflis siyasi tətilində əlində qırmızı bayraq şəxsən iştirak etmiş və fəhlələrin xahişi ilə kürsüyə çıxıb hökumət əleyhinə nitq söyləmişdi.

“Hümmət” təşkilatı da öz növbəsində “Qeyrət”ə olan hücumlara qarşı çıxır, onu müdafiə edirdi.

Bütün bunlar haqq verir deyək ki, qeyrətçilərlə hümmətçilər ideya və məslək etibarilə bir-birinə yaxın idilər. Onların arasında fikir və fəaliyyət yaxınlığı vardı və bu yaxınlıq ən çox Ömər Faiqin özünə, onun ictimai dünyagörüşünün genişlənməsinə, mübarizə əzminin artmasına, maarifçilikdən inqilab yoluna keçməsinə kömək edirdi. Bu da “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrindən sonra özünü daha geniş şəkildə büruzə verməyə başladı.

* * *

“Qeyrət” mətbəəsi geniş fəaliyyətə başlayandan sonra Ömər Faiq Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə yeni mətbuat orqanı yaratmaq fikrinə düşüb və əvvəlcə “Torpaq” adlı jurnal çıxartmaq üçün hökumətə müraciət etdi. Lakin Baş mətbuat idarəsi Ömər Faiqin Türkiyədə təhsil aldığı behanə edib jurnalın nəşrinə icazə vermədi¹. Bir az sonra C.Məmmədquluzadənin çap etmək istədiyi “Novruz” adlı qəzet də baş tutmadı. Nəhayət, hər iki dost 1906-cı ildə məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə nail oldu. Rəsmi redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə, əsas yazanı isə Ömər Faiq idi. Mirzə Cəlil olmayanda Faiq efəndi jurnalda “sahibi-ixtiyar” idi.

Bundan sonra Ömər Faiqin publisistik fəaliyyətinin çiçəklənmə dövrü başlayır. O, redaksiyada Mirzə Cəlilin əvəzsiz köməkçisinə çevrilir.

¹ Belə bir jurnalın nəşrinə Ömər Faiq 1909-cu ildə də təşəbbüs etmiş, yəni nail ola bilməmişdir (bax “Kaspi” qəz., 1909, №43).

Ömər Faiq yazır ki, onlar jurnalın planını müəyyənləşdirərkən onun “mütləq şəkili olmasına” fikir vermək qərarına gəlmişlər. Çünki yenə də onun fikrincə, xalq öz düşmənlərinin “canlı surətdə, gülməli şəkildə” məsxərəyə alındığını, işə edildiyini görəndə sevinəcək, “Molla Nəsrəddin”in simasında öz himayəçisini görəcəkdir. Belə də oldu. Ömər Faiqin xatirəsində oxuyuruq: “Jurnala olan rəğbət ancaq və ancaq geniş kütlə tərəfindən idi. Bəylərdən, dövlətçilərdən, ruhanilərdən əmək-əmək söyüş, lənət və hədə kağızları ahırdı. Jurnalda yuxarıdakı təbəqədən lənət, nifrət yağır, əməkçi deyilən aşağı təbəqədən isə hörmət qalxırdı. Birinin incidiyi, qəmləndiyi nisbətə o birinin sevincini artırır. Göstərilən rəğbət inqilabın için- için qaynadığını, onun yaxında köpürüb dağıcağını xəbər verən bir mustuluq yerində idi”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin bütün yükü, ağırlığı Mirzə Cəlilə Ömər Faiqin üzərinə düşmüşdü. Materialların hamısını özləri hazırlamış, şəkillərin mövzularını özləri vermiş, teleqraf xəbərlərini, tapmacaları da bir yerdə tərtib etmişdilər...

Materiallar diqqətlə ölçülüb-biçilir, hər ikisinin razılığı və iştirakı ilə hazırlanırdı. Ömər Faiq dindarlara və istismarçılara, qaniçən Şorq müstəbidlərinə qarşı münasibətdə çox vaxt çılgınlıq göstərirdi, kəskinliyə daha çox meyil edirdi, dostu Mirzə Cəlil də onun xatirinə deymirdi. Buna görə bəzi mübahisəli və ciddi məsələlərdə Ömər Faiq cavab verməli olur, məsuliyyətə alınır.

İstər jurnalın bədii tərtibatında, istərsə də materialların seçilməsi və hazırlanmasında o, ikinci əsas sima idi. Məlumdur ki, jurnalın şəkillərini Şmerling və Rotter çəkirdi. Lakin şəkillərin mövzusunu, seçiyəsini, kompozisiyasını onlara Ömər Faiq və C.Məmmədquluzadənin özü verirdi. Ömər Faiqin xatirəsində belə bir maraqlı izaha da rast gəlirik: “Molla Nəsrəddin”də öz ictimai həyatımıza dair çəkilən şəkillərin çoxu karikatura, yeni uydurma, bənzətmə şəkil deyil, vəqənin, şəxslərin, tiplərin özü – bayağı fotoqrafdır”. Karikaturaların çoxu felyetonların ideyasından doğururdu.

Ömər Faiqin 1906-cı ildə jurnalın 18-ci nömrəsində dərc etdirdiyi və “mənimdir” sözünü yazdığı karikaturalardan biri siyasi məsələyə, hakim və məhkum sinifindəki münasibətə həsr olunmuşdur. “Mülkədar və əkinçi” adlanan bu şəkildə kök bir eşşək və cansız bir əkinçi təsvir olunur. Əkinçi xəl-birdə eşşəyə yem verir, eşşək yeyib qurtardıqdan sonra kəndliyə şllaq atır. Şəkillərin altında bu sözlər yazılmışdır: “Ay ağa, başına dönüm, daha niyə şllaq atırsan, mən ki, sənə xörək verirəm”. Əlbəttə, bu şəklin təsir gücü daha kəskin idi.

Bu təsirin canlı şahidi olan Ömər Faiq xatirələrində yazır: “Çarizmin zülm və haqsızlıqları altında əzələn əməkçi kütlə jurnalı oxuduğu vaxt... öz bağrını deşən tikanları görür, öz boynuna vurulan zəncirlərin saqqılısını eşidir, öz əl və qollarını sarıyan bağların acısını, öz yaralı ürəyinin sızılısını duyurdu. Öz uşaqlarını ac və səfil qoyan səbəbləri görüb ayılırdı”.

Karikaturalar kimi bəzi yazılarda da Ömər Faiq ictimai, sinfi ziddiyyətlərə xüsusi fikir verirdi. O, "Lağlağ", "Heyrani, "Məşrutəçi" və sair imzalarla külli miqdarda felyeton yazmışdır. Bunların da hamısında onun mübarizə ruhu hiss olunmaqdadır.

Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Ömər Faiqin jurnalda bir sıra kəskin siyasi çıxışları hakim dairələrdə kin, qəzəb oyadırdısa, kütlə arasında, demokratik ziyalılar içərisində ona qarşı geniş rəğbət yaradırdı. 1907-ci ildə o, jurnalda dərc etdiyi karikaturalardan birində Sultan Əbdülhəmidə Avropa dövlətləri qarşısında meymun şəklində təsvir etdiyi üçün həbs olunmuş, lakin geniş xalq kütləsinin tələbi ilə 2 aydan sonra azad edilmişdir.

M.Ə.Sabir Ömər Faiqin hökumət tərəfindən təqib olunmasına işarə edərək 1907-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc etdirdiyi "Töhmət" adlı şeirində çox mənalı və yumoristik şəkildə yazırdı:

Söyləmədimmi sənə rahat otur, heylsən,
Çəkne bu millət qəmin, çək özünə keyf sən,
Xanə deyildir sənin, getməlisən, zeyfən
Eyləmədin ctina, qüsse həməni oldumu?
Şimdi sənə mən deyən mətəb eyan oldumu?!

* * *

Ömər Faiqin publisistik fəaliyyəti tək-cə əməkdaşı olduğu "Şərqi-Rus" qəzeti və "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə məhdudlaşmırdı. Dövrün ən nüfuzlu qəzet və jurnallarında onun imzası tez-tez görünürdü. Bu məqalələrdə o, bir sıra ictimai-siyasi və milli məsələləri aydın, inandırıcı şəkildə şərh edir, özünün demokratik fikirlərini yayırdı.

"Şərqi-Rus"dan sonra onun ilk tutarlı çıxışlarından biri 1906-cı ildə Əbuturab Axundoglinun "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi "Bizə hansı elmlər lazımdır?" məqaləsi ilə əlaqədar yazılmışdır. Əbuturab bu məqalədə hamını inandırməyə çalışırdı ki, müsəlmanlara dünyəvi elmlər yox, ancaq şəriət elmləri lazımdır, guya ancaq bununla kamil insan" olmaq mümkündür. Din xadiminin bu çıxışına o zaman C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə və Ö.F.Nemanzadə cavab vermişdilər. Bu cavablar axundun məqaləsi ilə bir yerdə 1907-ci ildə "Qeyret" mətbəəsində kitab şəklində çap olunub "Molla Nəsrəddin"ə əlavə kimi abunəçilərə göndərilmişdir. F.Köçərli bu kitaba həsr etdiyi məqaləsində yazırdı: "Ömər Faiqin cavabı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu cavab çox cəsə-rətlə, ürək yangısı ilə yazılmışdır və böyük maraqla oxunur¹.

¹ Ф.Кочарлинский. Какие науки нужны мусульманам? "Закавказье" qəz., 29 mart 1907.

Əbuturab müsəlmançılığın şərtlərini xüsusi ehtirasla tələb edərək böyük-lərə itaət etməyə çağırırdı. Ömər Faiq onun itaət fəlsəfəsini də rədd edirdi: "Axı nədən ötrü böyüklərə kor-koranə itaət edib rizalarını kəsb edək?.. bu kimi əsilsiz, yersiz etiqadların, əmrlərin təsiri ilə deyilməkdir ki, millətimiz başdan-başə hökumətin zalım məmurlarına boyun əyib qul və əsir olubdur?".

Ömər Faiq, ümumiyyətlə, böyüklərə hörmətin əleyhinə deyildi. O, böyüye hörməti, xəstəyə köməyi "insanlığın ən birinci sifəti" sayırdı. O, ancaq varlı-kasıb itaətinin, məzlumluğun, dövlətli ağanın buyruqlarına itaət etməyin əley-hinə idi və "dünyada bundan alçaq, bundan heyvani bir təbiət dəxi ola bilməz" – deyirdi. Onun əqidəsinə görə, "zalım o deyil ki, özgələ əziyyət verir, bəlkə zalımlığın ən böyüyü məzlumluğu qəbul etməkdir".

Əbuturab dünyəvi elmləri oxuyanları yoldan azmış, pozğun, millətine düş-mən hesab etdiyi halda, Ömər Faiq göstərdi ki, o adam ki, dünya elmlərinə, elmi-əqliyyəyə vəqifdir, ona maraqlı göstərir, ona yiyələnir, bəşəriyyət üçün ondan istifadə edir, o ən kamil insandır. Sokrat, Əflatun, İbn Sina, Şekspir, Bay-ron, Şiller, Qaliley, "bütün ömürlərini insanların səadəti və rahatlığı yolunda sərf edən Marks" və qeyriləri "həqiqətə olan eşqləri sayəsində ən fəzilətli sahibi-elm olmuş, təmiz ədəb-şöhret və nami-əbədi kəsb" etmişlər.

Qurandan başqa heç bir kitabı yaxına buraxmayan, dünyəvi elməri öyrənən-ləri Allah yanında günahkar və dinsiz adlandıran axundun bu fikirlərinə son qoy-maq üçün Ömər Faiq hiddətlə deyirdi: "Ey axundlar, bəsdir müsəlmanların əql və mühakimələrini bəslə rəvayət və nəqliyyat ilə çürüdüüb həqiqətdən uzaqlaşdırmaq".

Ömər Faiq göstərdi ki, "təbiət ağıl ilə tədqiq edilir və heç bir şeyin biləsə-bəb zühuru gözlənməyir". Odur ki, Ömər Faiq ağıla uyğun olmayan şeyi qəbul etmirdi.

Ömər Faiq itaəti, səbri, dinnəməyi azadlığın qəddar düşməni hesab edir və göstərdi ki, "Bizim pərişanlığımızın, bizim əzilməyimizin səbəblərindən bəziləri də böyük qulluqçularımıza yerli-yersiz baş endirmək, həqiqəti gizlət-mək, kor-koranə itaət etmək, özümüzün, özgələrin qüsurlunu saxlamaq, fərif-mızdan razı olub dinnəməkdir. Odur ki, zalım hökumət qulluqçuları bizim başımızda istedikləri oyunları oynayırlar, istedikləri zülm və cəfaları edirlər".

Bu illərdə Ömər Faiq başqa mollanəsrəddinçilər kimi, mübarizə yolunu bir qədər də konkretləşdirib fikirlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırır. O yazırdı: "İndiyə qədər olanlar oldu, edilən zülmələr keçdi. Laməhalə belə bir vaxtda lazım deyildi ki, qollarımıza vurulan... zülm zəncirləri qoparıb tullayaq".

Məsələ də bu "zülm zəncirinin" necə və hansı yolla qoparılmasında idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bu ciddi və həyatı məsələyə müxtəlif münasibətlər vardı: maarifçilər maarifi təbliğ edir, demokratlar hər cür köhnə-liyə və inkişafa mane olan cəhətləri aradan qaldırmağa, "hümmətçilər" isə sinfi mübarizəyə, inqilabi çevrilişə üstünlük verir, onu yeganə çıxış yolu hesab edir-dilər. Sonuncular, yəni demokratlarla inqilabçılar bir çox məsələlərdə bir-biri

ilə həmfikir idilər. Ömər Faiqın çıxışları inqilabçılarla daha çox səsleşir, onlardan ilham və istiqamət alırdı. Onun gələcək azad cəmiyyətə və ona gedən yola münasibəti çox vaxt qəti, inamlı və aydın ifadə olunurdu. O, yazırdı: “Camaat öz gücü ilə cəhalət və istibdad zülmündən qurtulacaq, öz dərdinə, öz ehtiyacına özü çarəsiz olacaq”¹.

Ömər Faiq kütləni “hürriyyətimiz nicatəngiz avazlara” uyğun hərəkət etməyə çağırırdı. Həm də bu mübarizələrdə Ömər Faiq xalqın şüur səviyyəsini, siyasi yetkinliyini və bunlardan doğan vahid, yenilməz qüvvəni həlledici amil hesab edir və ona arxalanaraq açıq-aydın yazırdı: “Hər işdə camaatın köməkliyi mütləq camaatın öz qanacağı ilə, öz qəlbi ilə və xahişi ilə olmalıdır ki, ondan bir səmərə və nəticə gözlənə bilsin”².

Ömər Faiq təkcə mübarizəyə çağırmaqla kifayətlənmir, siyasi mübarizənin, proletar inqilabının mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını və bunun nəticəsində əldə edilə biləcək nailiyyətləri də görür və doğru şərh edirdi. Ömər Faiq onu da hiss edirdi ki, yeni inqilabi yüksəliş özünü indi daha kəskin şəkildə büruzə verir və geniş xalq kütləsini əhatə edir. O, özünəməxsus şəkildə deyirdi: “Bizim payımıza düşən iş ancaq inqilabçıları yamsılamaq oldu. Əsil təbəddülata biz hələ təzə hazırlaşırıq. “Əsil təbəddülata hələ təzə hazırlaşırıq” deyəndə, o, yeni inqilabi yüksəlişi nəzərdə tutur və Azərbaycanda inqilabın keçdiyi mərhələlərin əhəmiyyətini azaltmır, doğru nəticələr çıxarırdı. O, siyasi hazırlıqlı bir adam kimi inqilabın ibrət dərslərini qiymətləndirməyi bacarırdı.

Ömər Faiq inqilabda geniş xalq kütləsinin iştirakı və rolunu da düzgün müəyyənləşdirirdi. Onun fikrincə, inqilabı kənardan götürmək olmaz. Mübarizə və inqilab hər bir xalqın özünün inkişafının, ictimai ziddiyyətlərinin qanuni nəticəsidir. İnqilab üçün ictimai şərait lazımdır. İnqilabi vəziyyətin yaranması lazımdır: “...beş-on kəsin fədakarlığı ilə alınan hürriyyət heç vaxt kamal ilə davam edə bilməz, çünki hürriyyət və idareyi-məşrutenin dərəcəyi-davamı əfkari-ümumiyyənin dərəcəyi-iştirakına bağlıdır”³.

Siyasi və mühərriklilik fəaliyyətinə başladığı lap ilk illərdə də onun geniş xalq kütləsinə inamı böyük idi. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Bizim hər cür ümidimiz camaatın oyanmasına, camaatın öz xeyir-şərini özləri qanmasıdır”⁴.

Ömər Faiq siyasi inqilabın labüdlüyünə inanırdı və bilirdi ki, sinifli cəmiyyət hökmən inqilab yolu ilə dəyişəcəkdir, hakimiyyət xalq kütləsinin əlinə keçəcəkdir. Bəs bundan sonra nə etməli, necə fəaliyyət göstərməli? Daha doğrusu alınan azadlığı necə qoruyub saxlamalı? Bu məsələni Ömər Faiq daha açıq və kəskin şəkildə qoyur və düzgün mülahizələr irəli sürürdü. O yazırdı: “İstibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq

¹ “İrşad” qəz., 28 mart 1907, №54.

² “İrşad” qəz., 6 sentyabr 1906, №209.

³ “İrşad” qəz., 21 noyabr 1906, №249.

⁴ Ö.F.Nemanzadə. Dəvət və tovoqqe. “İrşad” qəz., 6 sentyabr 1906, №209.

nə qədər çətin işə, alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək bir o qədər, bəlkə ondan daha artıq çətindir”.

Ömər Faiqın fikrincə, hakimiyyətdən salınmış sinif haqqında ilk baxışda ədalətsiz görünən ən ciddi tədbirlər, azadlıq naminə ədalətli hesab olunmalıdır, çünki məqsəd alınan azadlığı qoruyub saxlamaqdır. “İnqilabdan sonra istibdad tərəfdarlarına edilən zülm və ədalətsizlik mənafeyi-ümumiyyə naminə ən böyük ədalət, ən insanpərvər, ən məqbulanə tədbirdir”¹.

Ömər Faiqın publisistik fəaliyyətindəki əsas mənəvi-etik prinsiplərdən biri də vətənpərvərlik idi, vətənə, xalqa bağlılıq, xalqın mənəvi sərvətlərinə ehtirash, qayğılı münasibət idi. Lakin millətə, xalqa bağlılığı millətçilikdən yox, sözüün əsil mənasında bəyməlmiləçilikdən doğurdu. O, xırda hisslərdən, milli məhdudluqdan çox uzaq idi.

Ömər Faiq milləti sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalılarınun əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi. N.Nərimanov yazırdı: “Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dəvə etmək çətindir”. Bu məsələ Ömər Faiqda da çox həyəcanlı bir əks-səda tapırdı. O, yazırdı: “Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur. Mən inanmam ki, dilini sevməyən millətini sevsin, çünki dil millətin tək nişanıdır... milli dildə danışmaq istəməyən millətperəstlikdən dəm vurmaı yalançılığın təzə modasından özge bir şey ola bilməz”.

Bu, dövrün vacib milli məsələlərdən idi və siyasi cərəyanların arasındakı ixtilaf ən çox dil məsələsi ətrafında kəskinleşir, tərəflər ehtirash, həyəcanlı şəkildə bir-birinə atəş açırdılar. “Molla Nəsrəddin” fəaliyyətə başlamasının birinci məqsədini bunda görür, “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənəm müsəlman qardaşların” deyir, həmin qardaşlarının ana dilində də yazıb yaradır və sadə yazmağı xalq xidmətin əsas şərti hesab edirdi. Bu şərtə əməl edən Ömər Faiq da yazılarının birində deyirdi ki, “öz dili, öz ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır”.

Dil məsələsi Ömər Faiqda öteri, keçici xarakter daşıyırdı. Məlumdur ki, o İstanbulda oxumuş, bir müddət orada işləmiş və inqilabi iş üstündə qaçıb vətənə gəlmiş, uzun müddət Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Tiflis kimi yerlərdə müəllimlik və jurnalistlik etmiş, xalqın dilinə, mənəviyyatına, psixologiyasına yaxından bələd olmuşdur. Faiq elmlı, bilikli, bütöv xarakterli, gələcəyi görən, sözündən və əqidəsindən dönməyən bir şəxsiyyət kimi tanıyan C.Məmməd-quluzadə ona həmişə qayğı və hörmətlə yanaşırdı, özünə ən mötəbər dayaq və arxa hesab edirdi. Bütün ciddi və qorxulu məsələlərdə C.Məmməd-quluzadə

¹ Ö.F.Nemanzadə. Alınan azadlığı nə cür saxlamaq? “İrşad” qəz., 21 noyabr 1906, №249.

Ömər Faiqin simasında özünün ağıllı müdafiəçisini gördüyü kimi, dil məsələsində də ona çox bel bağlayırdı.

Həmin günlərdə doğrudan da, Ömər Faiq Nemanzadə "Tərəqqi"nin 7 nömrəsində dalbadal "Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz" adlı böyük bir əsərini çap etdirdi. Burada Ömər Faiq həm dilçi alim, həm siyasi xadim, əsil vətənpərvər kimi çıxış edir. Azərbaycan dilini zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək, qoruyub saxlamaq yollarını göstərirdi. O yazırdı: "İndiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərhad edirlər: "cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qahırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirinruflu şeirlərini indikilərdə görə bilmirik. Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qaf-qazhların məişətinə, psixologiyasına, adetine, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz"¹.

Ömər Faiq yazılarında bütün ərəb və fars sözlərinə qarşı çıxmırdı. O, başa düşürdü ki, belə bir şey mümkün deyil. Hər bir dilin daxili təbiəti elədir ki, o, başqa dillərin hesabına zənginləşməli və inkişaf etməlidir. Lakin bu, dilə pozğunluq salmaq qəsdı güdməməlidir. Təəssüf ki, XX əsrin əvvəllərində, xüsusən birinci rus inqilabının məğlubiyyətdən sonra "dil pozğunluğu" geniş şəkil almış və bütün mütərəqqi ziyalılar ona qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Ömər Faiq yazırdı: "Bu gün yazı yazmağa başlayan bezi cavanlarımız ərəb və fars sözlərini yazmaq istəmələri, onun üçün dəli olmaları dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti deyildir". "Bu gün bizim işlətdiyimiz dil ədəbiyyat dili deyil, oğurlanmış, çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə yazılan uğursuz yazılara ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə demək olduğunu bilməməkdir".

Bütün mollanəsreddinçilər kimi, Ömər Faiqin də əsas məqsədi bu idi. Onlar qəliz və ibarəli yazmağın qatı düşməni idilər. Nemanzadənin özü də dəfələrlə qeyd edirdi ki, "ibarəli yazanların düşməniyəm". Bu isə onun həm fikir aydınlığında, həm də dilinin səlisliyində ifadə olunurdu.

İlk fəaliyyətindən və ilk mətbu çıxışlarından o, sadə yazmağı, hamının başa düşəcəyi dildə danışmağı millətə xidmətin əsas formalarından biri hesab edir və deyirdi: "Mühərrirlər əldən gəlidiy mərtəbə açıqdillli, açıq mənalı yazmağı hümmət buyurmahdırlar. Hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı ərəb-fars sözlərin yerinə türkçə sözlər yazaq. Yazı yazmaqda hünər və mərifəti ərəb-farsi sözlərin çoxluğunda bilməyək. Bəlkə mümkün mərtəbə sadə yazmağı özümüz adət edib, özgələrə də nümunə, örnək olaq".

Ömər Faiq bütün yazılarında məhz belə saf və anlaşılıq yazmağın nümunəsini verir, xalqın milli ehtiyatlarından açıq yazmağı "özünü tanımaq fəlsəfəsi, millətini bilmək elmi" adlandırır.

¹ "Tərəqqi" qəz., 14 mart 1909, №53.

Ömər Faiq də geniş oxucu kütləsini "qartımış palıd kötüklərindən" – istismarçılardan azad olmağa çağıraraq yazırdı: "Bəsdir... ayıl. Ayıl da bir çox toz-torpaqlarla dolan, ağırlaşan din, əqidə pərdəsini gözlərimin üstündən qaldır. Əl-ayağımı bir az tərət. Vücudumu, varlıq ağacını saran tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, dallarımı¹ qır, at, qurtul. Vücuduna Allahın günəşi, havası deysin. Başımı bir az yuxarı qaldır. Öz varlığımın, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar üçün özge varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etmişən, bəri bundan sonra ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalış"².

Bu illərdə Ömər Faiq artıq siyasi cəhətdən yetkin, mübariz bir publisist idi. O, bir çox siyasi toqquşmalarda şəxsən iştirak edir, siyasi təbliğat aparır. Birinci rus inqilabı illərində qərizmin saldıği fitnəkarlığı ifşa edərək Tiflisdə geniş mitinqlərin birində demişdi: "Davanı salan şeytandır, hətta şeytanın ən mürdarı və ən zalımıdır... Həmin məlun şeytan hökumətin özüdür".

Bu "məlun şeytan" 1917-ci ildə devriləndə Ömər Faiq Gürcüstanda, doğma kəndində idi. O, dərhal kəndlilərin hüququnu müdafiəyə qalxıb torpaq islahatı tələb etmiş, torpağı kəndlilər arasında pulsuz paylamaq fikrini irəli sürmüşdü...

Lakin yerli bəylər bunun qəti əleyhinə çıxmış, Ömər Faiqi ölümle hədələmişdilər. Bir azdan gürcü hökuməti də kəndlilərin "ağzına dil" verən, onların arasında qarışıqlıq salan Ömər Faiqi təqib etməyə başlamışdı.

Gürcüstan hökumətinin rəhbərləri Ömər Faiqi aradan götürmək üçün müxtəlif fitnə və fəsadlardan istifadə edirdilər. Dəfələrlə onun evinə silahlı əsgər göndərilmiş, evi talan edilmişdi. Onlar 1918-ci ildə kəndlilər arasında siyasi təbliğat üstündə qocaman jurnalisti üç dəfə hobs etmiş, Tiflisin mərkəzi qazamatında saxlamış, olmanın əzabları vermişlər. Yalnız ictimaiyyətin, xüsusən Gəncə və Tiflis ziyalılarının mətbu etirazından sonra həbsdən buraxmağa məcbur olmuşlar.

Şair Əhməd Cavad 1918-ci ildə Tiflis həbsxanasında Ömər Faiq və onun üç nəfər dostu ilə görüşmüş, onların vəziyyətini gözləri ilə görmüşdü. O, bu münasibətlə "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Mən bu heqarəti yalnız Ömər Faiqə deyil, millətə edilmiş hesab etdiyim üçün gürcü millətinin dostluğunu ürəyimdə saxlamaqla bərabər gürcü hökumətinə qələm arkadaşlarım namından etiraz edirəm. Ömər Faiq tokcə Axalsixin deyil, bütün millətin xadimidir"³.

O zaman Axalsix qəzasının reisi ictimaiyyətin qarşısında özünü doğrultmaq üçün yerli bəylərin köməyi ilə Ömər Faiq əleyhinə saxta sənədlər düzəltdi.

Xatirələrdən məlum olur ki, Əli Bayramovun öldürülməsi məsələsinin üstünün açılmasında, Ceyran xanıma qayğı və himayədarlıq edilməsində Ömər Faiq böyük insanpərvərlik göstərmişdir.

¹ Budaqlarını

² Ö.F.Nemanzadə. Mən kiməm. "Qardaş köməyi", 1917, №1.

³ "Azərbaycan" qəz., 3 mart 1919, №104.

Ö.F.Nemanzadə 1920-ci ildə "Zəhmətkeşlərin gözü" jurnalının redaktoru bir az sonra "Yeni fikir" qəzetinin redaksiya heyətinin üzvü, 1921-1922-ci illərdə Gürcüstan inqilab komitəsinin üzvü olmuş və komitənin nəzdində yarıdılmış müsəlman sektorunun sədri işləmişdir. Sonra Ömər Faiq maarif sahəsində işə göndərilmişdir. 1920-ci illərin axırlarında o, Gəncə kənd təsərrüfat texnikumunun direktoru işləyirdi. O, xalq maarifinin yenidən qurulmasında, yeni dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin yaradılmasında, xüsusən yeni istedadların üzə çıxarılmasında fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan xalq şairi Rəsul Rzanın poetik istedadını ilk dəfə duyan və onu müəyyən bir bədii yaradıcılıq axarına çevirməyə təşəbbüs göstərən Ömər Faiq Nemanzadə olmuşdur...

1927-ci ildə Ömər Faiq Nemanzadənin xəstəliyini və əvvəlki mühüm xidmətlərini nəzərə alaraq ona hökumət tərəfindən ömürlük təqaüd kəsilmişdir. Lakin qocaman mətbuat işçisi yenə də boş dayanmur, ara-sıra mətbuatda məqalələrlə çıxış edir, xalq maarifinin inkişafına yardım göstərir, yeni dərslərlərin hazırlanmasında iştirak edirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1927-ci ildən 1930-cu ilə qədər hər il nəşr olunan "Üçüncü il" dərslərinin əsas müəlliflərindən biri Ömər Faiq Nemanzadə idi. O, öləncə qədər ictimai-faydalı işdən soyunmamışdır.

Faiq əfəndi ömrünün son illərini xatirələri üzərindəki gərgin işə səri etmişdir. Təəssüf ki, otuzuncu illərin məlum hadisələri onu başa çatdırmağa müəllifə imkan verməmiş və o, ancaq XIX əsrin səksəninci illərindən başlayaraq 1906-cı ilə qədər olan dövrü əhatə edə bilmişdi. Buna baxmayaraq son dərəcə etibarlı və mötəbər bir mənbə olan bu "Xatirələr" iki əsrin (XIX-XX) qovuşuğunda baş vermiş bir sıra mühüm hadisələrin salnaməsi kimi oxuculara qiymətli məlumat verir, bəzi məlumdən məsələlərin açılmasına kömək edir.

Təəssüf ki, Ömər Faiq xatirələrini bitirməyə macal tapmamışdır. O, 1937-ci ilin yayında Axalsixdə öz ata yurdunda dincələrkən, iyulun 16-da rayon prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə həbs olunmuş və üç ay sonra, oktyabrın 10-da Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki "Üçlüyün" qərarı ilə güllələnmişdir. 1958-ci ildə Gürcüstan SSR Ali məhkəməsi ona bəraət vermişdir.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, nümunəvi bir həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş qorxmaz və cəsur publisist Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan milli mədəniyyətinin, professional mətbuatının, xalq maarifinin və ictimai şüurumuzun inkişafına mühüm təsir göstərən ziyalılardan biri olmuşdur. Onun zəngin publisistik irsi xalqımızın şanlı mübarizə tarixini, ictimai-siyasi inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir. Bu mənəvi xəzinə müasir oxucuların ideya-siyasi, əxlaqi və etik tərbiyəsində vətənpərvərlik duyğularının artmasında mühüm rol oynaya biləcək mənbələrdən biridir.

Şamil Qurbanov

Məqalələr və bədii-publisist yazılar

İBQAYI-HİSSİYYAT

(Sevgili bir yoldaşımın yadigarından)

Fənni-məntiq məşəli-rahi xəfayadır bana,
Fikrü vicdanım mələzi-nuripeymadır bana.
Könlümün məqsudi qırmaqdır əsarət qeydini,
Meyli-təmimi-həqqayiq meyli baladır bana.
Həll olundu sayeyi-fəndə üqudi-kainat,
Sirri-təkvini-həyatın aşikaradır bana.
Məktəbi-təbim, təbiət məktəbi-fəyyazdır,
Cümlə mafövqəl-təbiyyat xülyadır bana.
Ədl, həqq, hürriyyəti-əfkar, tərifihi-bəşər,
Ta öluncə dildən ayrılmaz məzayadır bana.

Nemanzadə

“Şərqi-Rus” qəzeti, 14 aprel 1904, №43

ŞƏKİDƏN

Bəzi şəhərlərdə üsuli-cədid məktəblərindəki şagirdanın əksəri məktəbdən çıxdıqdan sonra daha böyük məktəblərə, ya ki mədrəsələrə girməyib, ya ki girməyib babalarının əski sənəti ilə iktifa edirlər. Məlumatı-elmiyyə və fənniyyələri az olduğundan nə baba sənətlərini tərəqqi etdirə bilirlər, nə də yeni və müfid bir iş tuta bilirlər. Bu hallar mülahizə olunub qeyrilərə bir nümunə olmaq üzərə Şəki məktəbində bu ildən etibarən sənəət şöbəsi təsis olunacaqdır.

İbtidai halda şagirdlərə ipəkqurdu, ya ki böcəyi xüsusda əməli və nəzəri dərs verilecəkdir. İşbu təşəbbüs cənab qazının və camaatın hümmətindən meydana gəldiyi irəlində məktəbimizdə səbilərə bir qaç dürlü iş göstəriləcəyinə kafidir.

Müəllim Nemanzadə

“Tərcüman”¹ qəzeti, 5 iyul 1898, №22

AXALSİXDƏN

Cənab mühərrir!

Camaatımız çox rahatdır. Nə yeni məktəbimiz var, nə də əski!

Camaatımız mərhəmətlidir. Sənət məktəbinin bir xeyli xərcini çəkib erməni, yəhudi və gürcü ətfalını məccani oxutdurur.

Camaatımız qənaətlidir. Öküz və eşşək işlərindən qeyrilərə baxmazlar. Bu səbəblə uyezdlerimizdə bir müsəlman dəmirçisi, yemənçisi bulunmaz. Amma kiçik bir köydə, məsələn, Azqurda müsəlmanların parası ilə keçinən beş böyük meyxana, altı qəhvəxana vardır. Bu hesabca qırx min cana bir üsuli-cədid məktəbi düşdüüyü halda, iyirmi evə bir meyxana ilə iki qəhvəxana isabət edir. Maarifimiz də

¹ izahlar kitabın sonunda verilmişdir.

o dərəcədədir ki, dörd saatlıq yolu olan Qori dərülmüəllimində bizdən ancaq bir müsəlman var.

Camaata rəhbər olacaq dövlətlilərimiz, bəylərimiz az deyil. Heyif ki, maarifə, millətə olan hümmətləri pək azdır. Bu səbəbdən camelərimiz viran, məktəblərimiz pərişan, halımız yamandır.

Ö.Nemanzadə

"Tərcüman" qəzeti, 7 yanvar 1900, №1

DƏRDİMİZ VƏ DƏRMANIMIZ

Şükür Xudaya! Qədim cəhalet dövrlərində deyiliz. Adətən qeyri, lakin ümumi istiqbala xeyirli olan fikirlər, təşəbbüslər qədimdə olduğu kimi birdən-birə söndürülmür. Bunlara daha günahkar fikir, şeytan işi deyilmir.

Bir çox vaxt zəhmətlərlə meydana gətirilən ali təşəbbüslər, işlər boş, quru sözlər ilə rədd edilmir. "Şöleyi-həqiqət müsəlimeyi-əfkardan zühur edər" qaydası ortaya qoyulur. Arzuyi-maarif, fikri-üxuvət və insaniyyət dairələri yavaş-yavaş irəli gedir. Bu dairələr durğun suya atılan bir daşın ətrafında peyda olan dairələr kimi bir-birlərindən getdikcə artıq böyüyür. Yenə şükür xudaya ki, ən birinci bəxşeyişi-ilahi olan (əql) sayəsində əzəmət və qüdrəti-ilahiyyəyi-fikri bəşərin yetdiyi dərəcədə anlamaq və übudyyəyə insanca layiq olmaq üçün keyfiyyəti-xilqət, əsrari-təbiyyat tədqiq və təmin olunur.

Ən həqiqət bir otun, nəbatın surəti-təkəvvünündən cənabi həqiqin əzəmət və səmadaniyyəti təqdir olunur.

"Hər vərəqəş dəftər ist mərifəti-gerdikar" ile "olsa istedad arifi-qabil idraki-vəhy... haqq irsalına hər zərredir bir Cəbrayıl"*** hikmətlərinin boş yerə söylənilmədiyini anlaşıdır, zühura gələn hər məxluqat və mövcudun mütələq bir səbəb və hikməti-ilahiyyəyə müvafiq bir surətdə xəlv buyurulduğu sirri bilinir, həqq-təala təbiətin təsir və iqtizasını bir səbəbi-xilqət olaraq bəxş buyurduğu fəhm edilir. Buna

* "Hər vərəqi varlıq mərifətinin bir dəftəridir".

** "Arifin istedadı ilahiyyəti dərk etməyi qabil olsa... haqqa çatmağa Cəbrayıl bir zərredir".

binaən heç bir şeyin bilasəbəb zühuru gözlənmir. Anlamadıqları qədri təqdiri-qisməti bəhanə edən tənbellər, səfehələr kimi həqiqin ən böyük neməti, əsrari-ilahiyyənin, cəlvəgahı, təkalifi-şəriyyənin məhəli-təhəmmülü olan əql boş yerə çevrəldilmir. Məsələn, su, atəş və ya bir otun, meyvənin nə sürətlə Allahın verdiyi hansı səbəblə vücuda gəldi düşünülür. Qış ortasında gözəl bir çiçək, xoş bir meyvə hüsulə gətirmək üçün artıq baharın gəlməsi, istinin, hərəretin zühuru gözlənmir. Neməti-ilahiyyə olan əql ilə təbiət tədqiq və təqlid edilir. Məxsusi bir məhəl yapılır, soyuq olmamaq üçün üzəri çalma, ayna ilə örtülür. Qışın ağ qar çiçəkləri arasında süni çiçəklər, meyvələr meydana gətirilir. Böyləcə təbiəti-əslyyə səbəbi ilə hüsulixeyl zamana müvafiq olan məhsulat elm və əql qüvvəti ilə süni olaraq zühura gətirilir.

İndi buraya qədər saydığım elm və əql xariqələri, əsərləri hər kəs bilər və təsdiq edər ki (haşa), bizlərin deyil, mədəni mərifət sahiblərinindir, ya bizlər bütün-bütün pərişanmıyız? Xeyr, eylə işmi olar? Qədim, xalis, mütəddiyyin, elmi-islamın vaxtilə vücuda gətirdikləri əsərləri avropalılardan tərcümə edilən kitablarda oxuyuruq (Tövbə!). İndiki mədənilərin yapıqlarını görürüz. Ağzımızı bir qarış açıb sərsəm, mədhuş qalırız. Bu qədərmi? Xeyr, gördüklərimizdən ibrət alayız.

Bəli, biz də keçmiş islam mədəniyyətlərindən, indiki Avropa tərəqqisindən ibrət alırıq. Amma nə cürə? İştə bilinəcək, cəhət də burasıdır. Bir çox mollalarımız, oxumuşlarımız var. Qədim islam mədəniyyətini, yalnız adı qalmış indiki zahiri şəriətimizlə o mərtəbəyə, o kamala yetmiş, çatmış zənn edirlər və bu gün də o fəsad, kərgörməz fikirlə guya tərəqqi etmək, qabağa getmək istəyirlər. Heyhat!

Bir qisim kişilərimiz də var. Mədənilərin əsərlərini və o səbəblə də onların rəftarlarını, hallarını xoş görürlər, onlar kimi olmaq istəyirlər. Mədəniyyəti paltarda, dildə zənn edərək uzun arxalıqlarını, başmaqlarını çıxarıb gödək jaket, dar çəkmə geyirlər, hər kəsin 15-20 ildə yetdiyi indiki mərtəbəyə bunlar 5-10 manatla on dəqiqədə nail olurlar. Az vaxtda tərbiyəli meymunlar kimi yekə bir obrazovonni olub qurtulurlar (qeyrətlərinə nəzar dəyməsin!), firəng köynəklərinin yaxasını qulaqlarına qədər çıxarırlar, amma qafalarından köhnə fikri, xəbərsizliyi çıxarmayırlar.

Başlarında elmdən, mərifətdən, aləmdən xəbər yox! Mədəni erəblərin “əlvəqt seyfun-qateun, əlvəqt naqdun”^{*} hikmətini bunlar “əlvəqt bizzovqi billabi’ye”^{**} çevirmişlər. İştə bu nazəninlər nə müt-təqi, nə də mədənidirlər. Arada sərsem, avara, yarım cahil (özlərinə obrazovann), meymunca müqəllid qalmışlar. Bir sözlə, nə axirətləri var, nə dünyaları. Qardaşlar! İndiyə qədər nə oldu-oldu, nə zərər etdik, getdi. Bundan sonra olsun, bir kərə aləmə nəzəri-ibretlə baxalım, baxalım ki, hər gündə, bəlkə, hər saatda yerdə-göydə indiyə qədər neməti-ilahiyyə, qüvvəyi-təbiyyə aşkara çıxarılır. “Neməti bilməz əsiri-cəhl olan, qismətin eylər füzuntər əhl olan” qayidesinə heqqə əməl edilir. Allahın ən böyük neməti olan əql səfeh və axmaqca boş yerə tələf edilməyir, bizlərin:

Fərz bil ʔrfanı, təhsildar ol,
 ʔmurundan vaqifi-əsrar ol.
 Mərifət can oldu insan cism olur
 Mərifətsiz laşeyi-biism olur –

hikməti fərzi insaniyyət kimi tutulur. Əqli-səlim qüvvəti ilə hər anda əsrari-təbiyyəyi kəşf edib elmi insaniyyətə xidmət edəcək ali fikirlər, böyük işlər, faydalı alətlər, dərmanlar, əczələr, vasitələr meydana getirilir. Bir görə də özümüzə baxalım! Hanı bizdə bir Maniyi-müxtərə müvəccid, aşıqi-səyyahımız. Dövlətli, adlı adamlarımız yox deyil, alimlərimiz var, ara-sıra mərhəmətə, cüşa gəlib elm və mərifətin lüzumu bərsində minbərdə, qəzetlərdə köhnəlmiş, min kərə söylənmiş fikirləri, sözləri təkrar edirlər. Çox gözəl! Amma iş yapmağa, görməyə ixtiyarları, qüvvətləri olan böyüklərimizdən yalnız boş fikir, quru söz gözləmiyiriz. İndi həzrəti Adəm dövründə deyillər. Avamlar, kəndlilər belə elmin, mərifətin qədrini, lüzumunu anlayıb qanırlar. Amma bu gözəl səmtə getmək yolunu, qaydasını bilməyirlər. Buna görə elm yollarını bunlara sözlə deyil, işlə, önçülük olmaqla bildirməlidir. Yoxsa sözü hər kəs söylər, amma işi hər kəs yapa bilməz. Bu cəhətlə böyüklərimizdən bizə quru söz deyil, ciddi ʔrək, qeyrət, iş lazımdır.

* Vaxt kəskin qılındır, vaxt qızıldır (ərəbcə).

** Vaxt kefdə, damağda (ərəbcə)

Öz vicdanlarında düşünsünlər ki, 15-20 il məmuriyyətlərində insaniyyətə, millətə nə iş görmüşlər?

Bəli, dövlətlilərimiz də var, amma çoxu ömürlərini yalnız pul toplamağa vəqf etmişlər. Pul küpü, sandığı mərtəbəsinə düşmüşlər. Guya mərifət bunlar üçün lazım deyil, səhərdən axşama qədər pul hesabı ilə, axşamdan səhərə qədər pis, qorxulu yuxu, duş ilə məşğul olurlar. Bu kimilər “İnsan yaşamaq üçün yeyir” qaydasını pozub “insan yemək, pul cəm etmək üçün yaşayır”a çevirirlər.

Xeyli islam məmurlarımız, məlumatlı kişilərimiz var. Var, amma öz dillərində qəzet oxumağa deyil, onunla söyləməyə, danışmağa belə haya edirlər. (Vəsübhan Allah!)

Bir çox qəzet oxuyanlarımız var; amma özlərindən bir qəpik pul verib alıb oxumaq istəmirlər. Toylarda, məclislərdə “Mənim də adımlı çəksinlər” fikri-cahilanəsi üçün pul yağdırırlar. Lakin qəzet, kitab üçün iki qəpik verməyə alışmamışlar: həmiyyətli qonşusundan, yoldaşından araya alıb yarım gözlə oxumağı adət etmişlər. Hasilə, bu gün hər cürə halımızla keçmiş islam maarif qəbiristanının məzar daşları hökmündə yalnız bir boy göstərsiz. Aşağıdakı beytlər tamam bizim üçün söylənmiş:

Ləhv ilə ləhəb oldu bizdə kargər
 Əslimizdə yox nəsihətdən əsər.
 Qüvvəti-dil bizdə düruq lafu lağ,
 Bizdə şur mədədir, hökm-bəlağ.
 Rəncimiz izafi-əfzun istəriz,
 Əql üçün daruyi-əfyun istəriz.

Bununla bərabər aramızda iş görəni fəzillərimiz, məktəblərə, xələyiqə kömək, yardım edən dövlətlilərimiz, qəzet-kitab qədrini bilən oxuyanlarımız az deyil. Amma qonşularımıza, zəmanəyə, ehtiyaca görə çox azdır. Doğruyu nə üçün rədd edəlim? Divar, torpaq qonşularımız bu gün bizim istədiyimiz, xeyir, möhtac olduğumuz məsifət və mədəniyyətə 50 il əvvəl başlamışlardır. Bizlər hələ cəhələtin qurbanı, avropalıların nökeri, daha açığı, qonşularımızın sağılan inəyi mənzilində, məzəllətində qalmışız.

İlahi, bizim millətimizin mərifət baharı nə vaxt gələcək? Elm çiçəklərimiz nə zaman açılacaq? Həmişə böylə gözəbağlı, dili lalmı

qalacağız? Bu nə halətdir ki, biz düşmüşüz? Bu nə yüküdür ki, biz çəkirik? Daha nə zamana qədər bu cəhalət boyunduruğundan qurtula bilməyəcəyiz? Axı biz də insanız! Cəhalət ilə puç olub gedən, mərifət ilə salamata çıxan millətlərdən ibrət alalım! Onlara bu barədə şükür-dua edəlim. Edəlim ki, bizə önçülük, rəhbərlik edib nümuneyimisal olmuşlar. Mərifət və cəhalətin xeyir və şərini çox əvvəl pek böyük fəlakətlər ilə təcrübə etmişlərdir. O dərəcədə ki, daha bizə təcrübə üçün bir qaranlıq nöqtə olsun buraxmamışlardır. Ancaq bu gün bizə qalan vəzifə bu neməti qənimət bilib insanca istifadə etmək, ibrət almaqdır. Həzrəti Mövlaninin² dediği kimi:

İndi şükür olsun bizə pərvərdigar,
Verdi əslafi-üməmdən etibar.
Aqıl oldur kim bilib keyfiyyəti
Qeyrin əhvalından aldı ibrəti.
Üstuxanü-pəşmə-giryani-sələf
Oldu pəndi-hissədarani-sələf
Əhli-ibrət sahibi-xibrət olur,
Yoxsa halı qeyriçün ibrət olur.

Bəli, tədbirsiz, təvəkkül, səysiz qədr ilə boyun büküb durarsaq, halımız qeyrilərə şəksiz ibrət olacaq. İnsaf ilə fikir edəlim. Mücərrəb olan bir işi, bir keyfiyyət ki, təbiəti-zəmaneyi hüsuli qəti və mühəqqəqdır, daha bundan inad və israf ilə özümüzü fəlakətlərə, bəlalara salmağın nə yaraşığı var. Görünmüş və görürük ki, istər islam, xaç-pərəst, istərsə möcüzü-sayib olsun, salamat və rahata yetmək üçün mütləq qədim islamın indiki avropalıların keçdikləri körpü ilə keçəcəkdir, daha bu körpünü buraxıb boğula-boğula sudan keçmənin nə ləzzəti var. Bu gün ələmi-islamiyyətin işıqlı yerlərində Avropa vücuda getirilən açıq, asan, faydalı kitablar, əsərlər, alətlər gündəngünə çoxalmaqda, üləma onları istifadə etməkdədir. Daha bunlara baxmayıb, 15-20 il zəmanənin iqtiza və icadı ilə yazılan cameyi qəvaidi əzbərləmək ilə, ərəb saçına oxşayan qarışıq, xırda haşiyələrlə hökmü, əsəbeti çoxdan köhnəlmiş, qoxumuş xəyal və cəfəngiyatdan ibarət olan cəfər, nücum, rəməl... və s. ilə vaxt keçirmək, iqtifa etmənin nə mənası var.

Keçmiş islam mədəniyyətinin keyfiyyət hüsulunu tədqiq əsərlərini yada gətirib bugünkü halımız ilə qiyaş edə bilməz isək yenə hər kəsdən əvvəl babalarının mərtəbəsinə varmağa çalışan Misir islamı ilə vəhşi dərgəsinə düşmüş Ərəbistanın, Farsın, Sudanın hallarını, bir az daha irəli gedərək, bir millət, bir məzhəb, bir qardaş olan Yaponiya ilə Çinin hallarını qiyaş edəlim. Xeyr, xeyr. Bunun üçün o qədər uzağa getmək də istəməz. Yarı başımızdakı dükən yoldaşımız, həmsərimiz, tanışımız ermənilərin, gürcülərin halına, işlərinə bir də bizim hamımıza səfəlimizə yad gözlə deyil, diqqətlə baxalım ki, aramızda dağlar qədər təfəvüd var. Onlar hünərli, məlumathı, rahat, asudə, biz isə əksəriyyətlə çoban – “Şükür Allaha, islamam” – deyib, yuxulayan, həqir, fəqir, cahil, qafil... qalmışıq. Qardaşlar, acı, lakin doğru sözdən inciməyelim. Dərdini söyləməyən dərman bulmaz. Qızdırma üçün hər zaman şəkər, qəndiyyə içmək yerinə bir az da xinə içəlim. Şükür Allaha, dünyanın halı gözümüzün öntündədir. Çinlilər kimi dünyanın bir kənarında deyil, dünyanın hər tərəfində, hətta mədəni millətləri ilə torpaq, qapı qonşusuyuz. Çinlilər belə Avropanın bir dəfə vurduğu zərbə ilə oynamağa başlayır, biz nə qədər hissiz və vicdansız ki, vücudumuz parçalanar, ürəyimiz dağılır, namusumuz ayaqlar altına alınır, həqirliyimiz, alçaqlığımız yerin dibinə keçir, keçir də yenə bir kərə olsun gözümüzü açmaq, ibrət almaq istəmiriz. Of, insan fikir edəndə divanə olmaq istəyir. Nədir bugünkü dərəkəmiz, nədir qonşularımız arasındakı həqarətimiz? Yeri gələndə qədim ərəb mədəniyyəti ilə fəxr edirik. Avropalılar mədəniyyəti islamıdan aldılar deyər, şişiriz. Amma bir kərə fikir edəlim ki, bu bizim üçün nə qədər ayıbdır. Avropa xaçpərəst ola-ola qədim islam mədəniyyətini qəbul etsin də, biz öz malımızı almaqda, öyrənməkdə bu dərəcə inad göstərək? Üzrümüz qəbahətdən böyükdür. Utanalım!.. Utanalım!..

Nuh zamanında deyiliz. Zəmanənin halı və təsiri ilə tərəqqi nişanəsi olaraq bizim aramızda da iş görəni fəzillərimiz, kitab, qəzet yazan mühərrirlərimiz var. Amma çoxluğumuza görə heç! Kitab, qəzet yazan əksərən müştəri bulamadıqlarından kağız pulunu, basmaxana xərcini belə çıxara bilməyirlər. Yüz ildə bir zühur edən həmiyyətliyərimiz pek böyük məşəqqətə, fədakarlığa düçar olurlar. İştə bunlardan biri olan qiymətli, əziz “Tərcüman”ımız min həftədir fəryad edir, qayət həkimanə bir məsləklə milləti səlamətə, mərifətə doğru sövqə çalışır.

Həftədə bir dəfə çıxan bu kiçik qəzetin insaniyyətə, islamiyyətə gördüyü xidmət Allah üçün pək böyük, çox-çox alidir. Amma illərcə cəhalət qaranlığında qalan bir millət üçün 20 ildə kiçik bir qəzet çox azdır. İki milyon erməni qonşularımızın 7-8 qəzeti, minlərcə kitabları var. Heyif ki, 15-20 milyon biz müsəlmanların həftəlik kiçik bir qəzeti də çox görülür. Oxuyanlarımız çox az, həqiqəti gizlətməliyem. Üləmamızın, böyüklərimizin çoxu lazımcə hümmət göstərmirlər. Qəzet oxumağı günah hesab edən, məshəbləri bilinməyən bəzi nadan natiq mollalarda, kişilərdə işim yox, bunlar həqiqətdə deyilən:

Mərdome-moqəddəs ra xub şenasəd, hətəf
Kafərəm mən əgər in tayifə dindaranənd.

Xülasə, indiyə qədər min dürlü təcrübələr ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə yox olar. Mərifətin birinci vasitəsi, xətibə, vaizi isə məcmuələr, qəzetlərdir. Qəzet aləmin güzgüsüdür. Qəzet zəmanənin ən kəskin qılıncıdır. Qəzet indiki cismi-həyatın ruhudur, qəzet aləmin ən nüfuzlu, təsirli vaizidir. Qəzet hər millətin ölçüsü, mizanıdır. Qəzet məmləkətin hamisi, vəkili, advokatıdır. Şükür xudaya, bizdə də dövrü-tərəqqiyə girəcəyimizi bildirən əsərlər, şahidlər çox gec də olsa zühur etməkdədir. İstə çoxdan beri görülən bir nöqsan və ehtiyacımızı ikinci bir türk qəzetimiz ikmil üçün möhtac olduğumuz "Şərqi-Rus" adında Tiflisdə nəşr olunmağa başladı. Qəzet sahibi özünə düşən həmiyyət və millətpərvərliyini göstərdi. Görelim! Biz camaat da özümüze düşən müavinyyət və kömək vermək vəzifeyi-milliyə və insaniyyətimizi göstərüb təzə çıxan bu işığa rəvnəq verəcəkmiz?

Faiq Nemanzadə
"Şərqi-Rus"³ qəzeti, 4, 6, 11 aprel 1903, №3. 4, 5

DİLİMİZ VƏ İMLAMIZ

Ədəbiyyatı olmayan bir millətin, dilsiz insane oxşuyacağını söyləmək üçün dəlilə, təfsilə həcət yox sanıram. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır. Bundan ötrü örnək, misal axtarmaq üçün də uzaqlara getməyək: işte başda çərköz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz. Mədənilik ləzgilər, çərəkələr arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Bu bir həqiqətdir; çaxotkaya, vərəmə tutulmuş bir bəxtsiz adamın öləcəyi qədər bəllidir. Türkcəmiz, hər nə qədər tez-gec, həqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir. Amma bugünkü qaydasızlıq naxoşluğuna vaxtilə dərman etmək çarəsini axtarmazsaq, onun bu yaman halının da çox uzanacağından qorxulur.

Bu qorxu, millətini sevmən hər həmiyyətlini düşündürsə gərəkdir. Çünki dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Nə edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür: Qafqaziyalı, elmi iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar. Bir qazanlı ilə bir qafqazlımın beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. Yazıları da bunun kimi. Bu suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdada varsa, böyük və bağışlanmaz təqsiri yenə bizdədir. Hər kəs bilir ki, Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az-çox bir ayrılıq var.

Havanın, təbiətin, adətin bu təsiri inkar edilməz. Burası bəlli. Həm bu hal yalnız bizdə deyil, dünyanın hər tərəfində də böyledir. Nə həcət! Cənub məmləkətlərin rusları ilə şimaldakıların abəngi, şivəsi bir dərəcədəmi? İstanbullularla ərzurumluların söyləməli birmi? Əsla. Amma o ayrılıq, bu təfəvüt ilə bərabər qaydada və imla, dillərinə məhəbbət sayəsində bir şəhərlilər kimi dərddəşir, anlaşırırlar. Demək ki, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğudur. Bu qədər gərəklilə dilimizin gerçəkden bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş? Burasını yazmaqdan irəli buna münasibəti olan bir balaca təfsil verim: bu gün özü

ile danışanları mədəniyyətin yuxarı qatlarına çıxaran hər dilin mütləq və mütləq nizamla bir sayaq da yüngül əlifbası qaydası, imlası, ədəbiyyatı vardır. Bunlar da yenə mütləq öz başına, halına görədir. Bununla bərabər heç bir dil bugünkü mükəmməlliklərinə öz sözlərilə çatmamışdır. Hamısı bir-birilərinin köməklərinə, yardımlarına möhtac olmuşdur. Dildə ən varlı bildiyimiz ərəbcə belə ibrani, əsuryani, yunanıdan... bir çox sözlər almış, bu gün də Avropadan hər vaxt almaqdadır. Hələ fransızların latınlardan, ərəblərdən; rusların fransızlardan, ərəblərdən, tatarlardan aldığı sözlərin çoxluğu insanı heyrətə salır. Rusların özlərdən aldığı sözlərin sayı 75 mindən artıq olursa, bizimkini qiyas etməli. Bəli, hər dil özge dilin yardımına möhtac ola-ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır. Nə cürə ki, aciz, elmsiz bir adamın güclü, elmlı bir adama ehtiyacı var; öylə də maarifdən geri qalan millət dilinin mədəniyyətli, zorlu millətin dilinə ehtiyacı var. Dillər ayrı olduqca bu ehtiyac qiyamətə qədər də olacaqdır. Sözüm, qəsdim bunda deyil. Hər dil özge dildən minlərcə söz almış, lakin hamısı öz təsrifini, səltənətini də sürəkləmişdilər. Bizimki kimi özlərin kefinə, qaydasına əsir olan heç bir dil yoxdur. Məsələn, fransızlar ərəblərdən aldığıları “qəmbiz”i (köynəyi) “şəmiş”, “əmir-əlbəhr”i “amiral” (ruslar – admiral), “firəqətəyn”i “fəraqat”; latınlar ərəblərin “darül-sənaye”sini “tərsanə”; ruslar ərəblərin “tə’rifə”sini “tarif”, “xəzine”sini “kazna”, “əlcəbr”in “alqebra”; ərəblər yunanların “asterolab”ını “usturlab”, “Yevangel”ini “İncil”, “ətir”i “isir”, “nomuz”u “namus”, farsların “sütun”unu “üstəvanə”, “əndazə”sini “həndəsə”, bizim “əntar”ı “əntəri”, “arvad”ı “övrət” surətində, biçimində yazmışlar. Bunlar bu kimi dəyişdirilən sözlərin milyonda biridir. Mənim qəsdim ancaq bir-iki nümunə göstərməkdir. İştə anlaşılır ki, hər dil özlərdən aldığı sözləri öz danışığına uyğun halda çevirmiş, pozmuş, yazmış ki, təbii hal da budur. Özlərin “qayidə”sini olduğu kimi qəbul etmək təbiətsizliyində, yolçuluğunda isə türk ilə farsdan özge heç bir dil tapılmamışdır. İştə tarix, iştə meydan, iştə dillər! İndi gələk məqsədə: farscanı özlərinə buraxaq; türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, mözbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənmemək cəhəlitindəndir, fars, ərəb dillərinin hər cürə gərəkli, gərəksiz sözlərini, hələ bizə əsla gərək olmayan qaydalarını dilimizə doldurduğumuzdandır: hər barədə onları təqlid etmək dərđini istə-

yimizdəndir. Bu müqəllidlik, bu cəhəlitlə dilimizin ahənginə əsla gəlişməyən, şəə, zifda, löhm, mütərrəri, xübz, müzəmmə, müsəlləsat, müavvizətəyn... daha bunlara rəhmət oxudacaq böylə minlərcə yad sözləri xatirələrinə, köntüllərinə heç dəymiyərək olduğu kimi almışız, yazmışız, yazırız. Böylə tək-tək sözlərin dərđinə yenə səbir etmək olar. Amma dilimizi bərbad edən, anlaşılmağına səbəb olub bizə çox gərək olmayan (...) minlərcə ərəbcə, farsca qaydalar və ibarələrdir. İndilik bir neçə fənn, şəriət kitabları ayrı olduğu halda, türklərin dillərinə heç yaraşmayan bu kimi qaydaları yazmağa, işlətməyə nə zorumuz, nə məcburluğumuz var. Hələ yad sözlərin, qaydaların ən sadələrini yazdım. Mənimlə bərabər hər kəs deyə bilər, dilimizdə öylə çətin sözlər, öylə ibarələr var ki, Allah göstərməsin, onları saymaqımı olar?!

Sözümün qisası, türkcəmizin varlığını, yaşamağını hamımızın bilikli, hünərli olmamızı, avam üçün yazılan kitabların, qəzetlərin anlaşılmasını istəyirsək bacardığımız qədər “gərəksiz” və “artıq” olan ərəbcə, farsca sözləri, hələ qaydaların çoxunu buraxıb, türkcələşdirdiyimiz *taxum, adəm, övrət, dəva, ərəq, mütbəx, aba...* daha bu kimi türkcələşmiş sözləri *toxum, adam, arvad, dava, arağ, mətbəx, aba...* yazmağı sınımalıyıq. Bilirəm, bu fikrim indi qəbul edilməyəcəkdir. Nə ki, vaxtilə indiki kimi bir az türkcə yazmaq eyib idi. Öylə də bunlar bu gün eyib sayılacaq, yazanın biliksizliyinə hökm ediləcək, zərəri yox, bir vaxt olar mənim bugünkü fikrimdə eyib görülməz. Yavaş-yavaş qəbul edilər (...)

Bu gün məktəblərimizin çoxunda qəbul edilən söfti üsulu öyrətmək qaydasına görə də bundan sonra imlamızın bacarıldığı qədər danışıldığı kimi, yəni səslə hərflərlə yazılacağı anlaşılmaqdadır. Zaman ən böyük düzəldən, tərbiyə edəndir. Bu həqiqəti də bir vaxt meydana çıxaracaqdır. Bu barədə hamı öz ürəyinə və vicdanına sorsun, müraciət etsin. Boş yerə etiraz edəcəklərinə işin yox. İnsafla cavab yazanlarla danışırıq, bilmədiklərimizi öyrənərik. Bitirmədən burasını söyləyim ki, türkcə yazmaq yüngül, asan iş deyil. Bu yazdığım da belə nə qədər ərəbcə sözlərin yerinə türkcə yazmaq istədim bacarmadım, biləmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əlbət, yavaş-yavaş öyrənərik. Sonra yüngül, dadlı olar. Yazacağım hələ bitməmişdir.

Nəmanzadə

“Şərqi-Rus” qəzeti, 7 aprel 1904, №40

NƏ ÜÇÜN HAQQIMIZI İSTƏMİRİZ?

Zəmanəmizdə bizim kimi boş xəyal və quruntu ilə vaxt keçirən, fürsətdən istifadə etməyən heç bir millət olmasa gərəkdir. Hərçəndi bu malxulyanın bir qismi bir az əvvəl hakim və müstəqil olan bir millətin övladı olduğumuzdan keçmiş parlaq tarixlərimizin, siyasətdəki şan-şöhrətimizin hələ üreklərimizə verdiyi sevincdən, ümid və qeyrətdən meydana gəlsə də, böyük və zərərli qismi cəhalet və qəflətimizdən zühura gəlməkdədir. Öylə cəhalet ki, hər kəsin öz vəzifəsini, borcunu, xeyrini unutturub ismi var, cismi yox Ənqa* kimi – yuxarılarda, Qaf dağlarında ərşi-ələlarda gezdilir. Öylə qəflət ki, gözümüzün önündə duran ac, çıpaq, səfil, yetim, gözü yaşlı, yurdsuz, kimsəsiz uşaqlarımızın halını bir dəqiqə olsun mərhəmət nəzərinə verməz.

Öylə cəhalet ki, tələmsiz, tərbiyəsiz, tənbel, səfih, mirasa, ata qazancına göz dikən ləyaqətsiz, millətin gələcəyi üçün vəbadan daha qorxulu, ilandan daha zərərli, zəhərdən daha kəskin, ölümdən daha iztirablı olan əxlaqsız bir çox dövlət cavanlarımızın halını, gələcəyini düşünürük də. Məsələn, "Tibet"də ingilislərin hankı yol ilə irəli getdikləri, rəislərinin adı nə olduğu, hankı dağdan, dərədən aşdıqlarını, keçdiklərini və bu barədə Londonda parlamentdə Çemberlinin⁴ söylədiyi nitqini incədən incəyə düşündürür, Yaponların Port-Arturdan neçə verst və hətta sajen və arşın məsafədə durduqlarını "Lyaoşin" təpəsinə yaponların hansı saat və dəqiqədə və hansı dağın ətəyindən gəldiklərini və davada vəfat edən əfsərlərin adlarına qəder – bir tükü, qılı qırx parça edəcəsinə bir diqqətlə o dərəcədə uzaqdakı keçən hüduqları bizə öyrətdiyi halda ingilislərin nə qüvvətlə, səbəblə dünyanın o gözəl-gözəl yerlərini topsuz-tüfəngsiz, qansız-qışqırıqsız zəbt etdiklərini və yaponların bu nisbətə qeyrət və şücaətlərini və bu davanın əsil səbəbini bildirməz. Öylə qəflət ki, bu gün ən böyük üləmamızdan başlayıb da ən aşağı bir kəndlimizə varıncaya qədər hər kəsin gecə və gündüz fikrini, zikrini minlərcə verst uzaqdakı davanın zahiri, adi vüquatları ilə məşğul etdiyi halda dörd gözümüzün önündə millətimizin səfalet, zillət, həqarət uçurumuna doğru sürükləndiyini göstərmək deyil, xəyalə belə gətirmir. Halbuki bu gün bizim ölüm-dirim məsələmiz maarifdir. Öylə maarif

* Qaf dağında yaşayan əfsanəvi bir quş

ki, bu gün dava kimi ən nazik və dəqiqəsi milyonlar qiymətində olan bir vaxtda belə müharibə dövlətlərin hər ikisi də bir tərəfdən davaya məşğul olduqları halda digər tərəfdən onu da əldən buraxa bilmirlər. Bəlkə bir tərəfdən davaya ianə toplanırken, digər tərəfdən də maarifə sərmayələr ayrılır. İanələrin davaya yağdırıldığı bir vaxtda, keçən ayda Moskvada bir dövlətinin təzə yapılacak bir məktəbə 50.000 manat ianə verməsi, rus və Yaponiya hökumətlərinin bu yaxında Berlində məktəblərin islahı xüsusunda qurulan konqressə dərhal əzalar göndərmələri, böylə bir vaxtda belə maarifə aid təşəbbüs və hərəkətləri, bir millətin canı və üreyi yerində olan maarifin əhəmiyyət və lüzumunu gözəl isbat edir.

Bununla bərabər, tarix həqiqətlərindəndir ki, neçə minlərcə səlib əhlinin bir ovuc mərifətli müsəlmanlara məğlub olmaları xristianların gözlərini açmış və qovğa Avropa üçün maarif başlanğıcı, səadət mübdəsi olmuşdur. Bunun kimi hər hansı millət olursa olsun məğlubiyətdən sonra nöqsanlarını bilib hamı güclərini maarif tərəfdən sərf etməkləri hökumət və nicat qanunu iqtizasından əvvələn gəlmişdir. Bu barədə tarix misallar ilə doludur. Biz müsəlmanlar ki, iki-üç yüz ildən bəri hər cəhətlə məğlub ola-ola gəlməkdəyiz. İtirdiyimizi qazanmaq və yenidən maariflə qüvvətlənmək üçün gündüz deyil, gecə belə çalışmaq fərz olunduğunu yazmaq belə artıqdır.

Bəli, maarifdən xeyli pay götürmüş, bu gün qovğa kimi ən təhlükəli bir halda bulunmuş dövlətlilərin bir gözü yenə maarif cəhətində olursa biz də hənz başlanmış olan maarifimiz üçün yas gətirməyib qeyrət etməyimiz meydana çıxır. Xüsusilə şövkətli padşahımızın və böyük dövlət kişilərimizin bu günlər də bizə olan daha artıq hörmət və əminiyətləri bizim bu yolda çalışmamız üçün böyük bir nemət və qənimət olur. Biz Rusiya müsəlmanları hökumətimizin ədalətinə qarşı hər vaxt sədaqət göstərməyi borc bildiyimiz halda dava kimi dar günlərdə hər dürlü ianə və köməklə ixtlas və sədaqətimizi bir qat daha artırmağı da gözəl biliriz. Bu cəhəti boş sözlə deyil, yaralı vətəndaşlarımız üçün hər tərəfdən topladığımız ianələr, etdiyimiz dualarla çox möhkəm isbat etdik. Buna görə çox fəxrle, cürətlə ələmə bildirmək istərim ki, ruslardan sonra hökumətimizə, vətənimizə sədaqət göstərən, bu qəder müxtəlif millətlərin ən birincisi biz müsəlmanlarıq. Rus qəzetlərinin də təsdiq etdikləri vəchlə bir islam quberniyasından – fəqir cəməətimizdən – toplanan ianənin məcmuu ümumi

polyakların ianəsindən artıqdır. Digər millətlər də bu nisbətdədir. Sürməli uyezdinin naçalnikinin rəsmi kağızında, oradakı kasıb, fəqir müsəlmanlardan beş-altı min manat toplandığı halda özgə varlı millətlərdən ancaq-ancaq üç yüz manat toplandığını hər kəs “Şərqi-Rus”da oxumuş, sədəqətimizi qiyas etmişdir zənn edirəm. Burasına da diqqət lazımdır ki, bu ianələrin çoxu millət başçılarımız olan üləmamızın qeyrəti ilə toplanmışdır. Hətta bizim bu dərəcə müavinət və dualar ilə göstərdiyimiz sədəqət və ixlas əsərləri bir çox rus məmurlarını heyrətdə qoymuş və bir para yanlış, əsassız fikirləri də zehinlərdən çıxarmışdır. Bir çox müsəlman əsərlərinin, soldatlarının bu davadan rus vətəndaşları kimi kökslərini düşmənlərinə qarşı verib vətənin mühafizəsinə çalışdıqlarını söyləmək belə artıqdır. İştə bu surətlə həm can, həm mal ilə əmniyyət və etibarını qazandığımız hökumətin bizdən qanun daxilində bir şey əsirgəməyəcəyini bilməliyiz. Boş xülya və xofla indiyə qədər itən və qalan haqqımızın meydana çıxmasına hökumətimizin sühulət göstərəcəyinə əmin olmalıyıq. Hər vaxtın, halın bir təqazası var. Elə bilirəm ki, indi bir az vaxt gəlmişdir. Fürsəti fot etməyə! Bizim həyatımıza vasitə olacaq tazəliyin çox lazımlı bezi xüsusiyyətlərini hökumətimizdən yavaş-yavaş istəyəək. Bu gün millət başçıları yerində olan bezi üləma adlılarımızın, axundlarımızın, mollalarımızın milləti xaki-əndraz və pərişanə doğru sürütdəyib götürdüklerini hər kəs qışqırır. Bu halda bunların islah və tərəqqi çarəsi milləti batmaqda olduğu tədennidən xilas etmək demək olduğundan nə qədər gücümüz, həmiyyətimiz varsa, onların zəmani-müqteziyyata müvafiq tədris və tərbiyələrinə sərf etməliyimiz lazım görünür. Buna görə indiyə qədər bir-iki zəif təşəbbüslə edilməyən müsaidəyə əsla məyus olmuyaraq indi və bundan sonra hiddətlə çalışmalıyıq. Ümumi Qafqaz üçün bir mədrəseyi-ruhaniyyə meydana gətirməliyik.

Prixod mollalarına camaatın qaydasız, keyfi olaraq verdikləri “imanlıq xərc”in bundan sonra məzbut və nizami üsul ilə verilib o millət başçılarının məişətlərinin rus, gürcü, erməni ruhaniləri kimi – vaxtilə təmin etmək üçün mühəllinə təvəsüt etməliyiz. Cəmaətin kefinə, mərhəmət və insafına qalacaq zaman deyil. Məişət darlaşdı. Zaman təqazası dəyişdi. Biz də buna görə dəyişməli, hərəkət etməliyik. Yoxsa irəlidə quru namaz qıldırın da tapılmayacaqdır.

Bir çox şəhərlərdəki sənət ziraət və şəhər məktəblərinin xərcinin bir qismini, bəlkə böyük bir hissəsini biz müsəlmanlar veririk. Nüfusa, pula nisbətə ildə bir neçə uşağımızın pulsuz oxudulması da nizam daxilindədir. Halbuki cəmaətimizin göz yummasından, məhəlli qazılarımızın, böyüklərimizin diqqətsizliyindən o kimi yerlərimizi, haqqımızı özgələr zəbt etməkdədir. Bu kimi yerlərdə dörd göz olub millət balalarımızın rus məktəblərinə girmələrinə çalışmalıyıq. Bu yolda camaatı alışırmalı, təşviq etməliyik. Çünki zəmanəmizdə rus məktəblərindən ürkmək, ictinab etmək maarif bağçamıza gələcək ən qüvvətli bir su arxını kəsmək deməkdir.

Balalarımızı bir tərəfdən rus məktəblərinə göndərməklə bərabər buralara gedəmiyənlər üçün də hər şəhərdə, hər böyük kənddə xüsusi məktəblər açmalıyıq. Üsuli-cədid məktəblərimizi çağlatmalıyıq. Xərab olan mədrəsələrimizi canlandırmalıyıq. Bu bərdə fikr və xof lazım deyil. Qanun müsaidədir. Ancaq o qanunu bilib ona görə çalışmalıyıq. Bu kimi işlərimizə şayət – (olmaz ya) mane olan nizamdan bixəbər kiçik məmurlar bulunursa böyüklərə müraciət etməli.

Hər şəhərdə mütləq və mütləq ucuz qiymətli, hətta pulsuz qiraət-xanələr açmalı, göyde ildızlar, “fin xuançin”dən xəbərler axtaracağımız yere gözümüzün önündəki milli, vacibli hallarımıza – fürsətdən vaxtında istifadə edib – çarələr axtarmalıyıq. Nə üçün lazımi məsələlərə çalışmayırıq, nə üçün haqqımızı istəməyirik?

Nemanzadə
“Şərqi-Rus” qəzeti, 5 may 1904, №52

ƏHMƏD BƏY AĞAYEV⁵

Bir az həmiyyəti-milliyəsi, məlumatı-elmiyyəsi olan Qafqaz müsəlmanları içində cənab Əhməd bəy Ağayev namını bilməyən yoxdur sanıram. Ancaq pek uzaqda bulunan qardaşlarımızın bu ali zati lazım olduğu dərəcədə tanımadıqları zənni ilə bu məqaləmlə bir cüzi də olsa nəzər-diqqətlərini cəlb etmək istərəm. İstərəm ki, hər mömin qardaş fürsət fot etməyərək bu millətpərvər mühərrir-aliqədrin yazdıqlarından, əsərlərindən vaxtı ilə istifadə etsin: cənab Əhməd bəy Ağayev bu halda Bakıda nəşr edilən “Kaspi” qəzetinin ən qeyrətli, yorulmaz, məlumatlı mühərrirlərindən biri və Bakı gimnaziyalarının

firəng dili müəllimidir. Bu zat əslən qarabağlı olub orada “realnı” məktəbini ikmal ilə bərabər türk, fars, ərəb dillərinin və ədəbiyyatını gözəl öyrənmişdir. Bu qədər bir təhsil bizdə “alim” olmağa əksərən kifayət etdiyi halda bu elm əşiqi xudadan olan istedadı-fitriyyəsinin sövqü ilə Firəngistana gedərkən orada Fransanın ən məşhur darülfünunu olan “Sarbonnaya”⁶ daxil olmuşdur. Kamal ilə səfahətin, elm ilə əyləncənin geniş bir meydanı olan Fransada da səy və hüsn-əxlaq tərəfinə meyil edib darülfünunu ikmal etmiş və bu surətlə Qafqaziya müsəlmanlarının – əgər istər və çalışarlarsa – fransızlara rəqəbət edə biləcəklərini isbat edərək Qafqaziyaya övdət etmişdir. Övdətdən bir az sonra “Kaspi” qəzetinin vəsi meydanı bu zatın qələmi həmiyyətinə müsaid bir cövlanğah olaraq hər yazdığı məqalələri hər kəsə ləzzətlə oxudacaq faydatərz bir bəxşdə təhrir ilə gəlməkdədir. Hələ əhvali və siyasəti-islamiyyə barəsində qayət vüqufanə yazdığı məqalələr həqiqətən bizdə misli nadir təhrirat və məlumatı elmiyyədəndir. Bu yolda açdığı cığır və bu cığır ilə bizlərə bildirdiyi yeni-yeni elmlər, işarə elədiyi ülvü məqsədlər, müqəddəs əməllər istiqbali-millət üçün birer bəraəti-estehlal, birer bərafi-feyz və tərəqqi olsa şayandır. İştə cənab Əhməd bəy Ağayev 10-15 ildən bəridir ki, Qafqaz mətbuatında bu surətlə, yəni ötgün qələmi ilə, geniş məlumatı ilə, dərbinanə nəzeri ilə, surəti təhriri ilə, əsabeti-rəyi ilə, həmiyyəti-milliyəti ilə kəsbi-təmyiz etməyə başladı. Oylə bir tərzdə ki, məsləki-aliyyəsi ilə bütün məlumatlı gənclərimizə üslub təhlili ilə bir çox yazıçılarımıza, vüquhanə məqalələri ilə hamı əzhabi-zəkaya məhəbbəti-milliyəti ilə ümumi rusca təhsil edən “obrazovanni”larımıza bir misli-ibrət, bir nümuneyi-həmiyyət olmaqdadır. Oylə bir dərəcədə ki, irəlində məktəb şagirdlərinə belə həmiyyət ilə məlumatın, cürət ilə səbatın, qeyrət ilə təşəbbüs və müvəffəqiyyətin bir yerdə, bir zatda təcəmmö edildiyinə misal və nümunə olaraq gətiriləcək hörmətli, böyük adların arasında “Əhməd bəy Ağayev” namı da mütələq bulunacaqdır.

Bir çox qiymətli əsərlərin, şahidi-adillərin iradə etdiyi bu nam şübhə yox ki, ortada ciddi bir əsər və dəlil olmayıb, ancaq bir qərz və ya məcburiyyət ilə müvəqqəten parladılan adlar, şöhrət kaziblər, qüvvətli fosfor eczası ilə artırılan işıqlar kimi az vaxtda sönməyəcək, unudulmayacaqdır. Biləks hər müəssirin şanı əsrin mükəməliyyəti ilə olduğu kimi bu mühərriri-hürriyyətpərvərin namı da mənim bir-iki dəqiqəlik sözlərimlə deyil, yazmaqda olduğu istifadəli məqalə-

ləri ilə, əsərləri ilə və mütəxəlliq olduğu həmiyyəti-milliyəti ilə mütənasib olaraq qalıb, ümmətdə bir çox zaman bağı qalacaqdır. Bəli, madam ki, insanın ömrü ati üçündür və madam ki, insanın bu pənah aləmində mükafat və mücəzat görəni özü deyil, namıdır, kətb-nəqliyyətdə də ki, o nam “ruh” ilə yad edilmişdir. Bu halda Əhməd bəy Ağayev namının, yeni ruhunun da uzun zaman bərhəyat qalib mükafat görəcəyinə şübhə yoxdur. Xülasə, zahirən uzun, amma həqiqətdə çox müxtəsər olan bu sözlərimlə mücəssəm nümunəyi-həmiyyət olan cənab Ağayevin qüdrəti-elmiyyəsinə göstərmək deyil, ancaq məhəlni, qələminin yazı deyilən şəkildə cövhərlər səpdiyi yeri, qəzəti bildirmək istədim ki, uzaqdakı, xüsusilə Sibir, Səmərqənd, Qazan, Orenburq, Ufa... tərəfindəki rusca bilən müsəlman qardaşlarımız da fürsəti fot etmiyərkək Bakıda yovm olaraq nəşr edilən və illik qiyməti 8 manat yarım olan “Kaspi”⁷ qəzetini oxusunlar, müstəfid olsunlar. Oxusunlar da, indiyə qədər perdeyi-xəfadə qalan bir çox keçmiş əhval və məfəxiri-islamiyyəmizi, bugünkü əsbabi-tədəniiyyəmizi, indiki vəzi-məhlikəmizi, çareyi-xilasımızı, ümidi-istiqlalımızı bilsinlər.

Ö.Faiq Nemanzadə

“Şərqi-Rus” qəzeti, 23 may 1904. №60

SON BİR-İKİ SÖZ

Müqəllid əfəndi!

Mən nə yazdım, siz nə fəhm etdiniz, qərribə əfsanədir.

Yazdığımız bəhs barəsində irəvanlı möhtərəm və fəzil cənab Abdulla əfəndi⁸ ilə lazımi qədərincə lütfanə, zərifanə xeyli söhbət etdik. Bu bəhsə də çoxdan nəhayət verdik. Əcəba, zati müqəllidaneləri, indiyə qədər harada idiniz? Bir fikir edin. 32-ci nömrə harda, 42-ci nömrə harda?

Əcəba, qəlbinizdəki nədir? Əcəba, indiyə qədər qəzətə yazacaq bir şey tapmadığımızı ki, heç münasibəti yox ikən keçmiş bir bəhsi təzələndirərək, nə olursa olsun yazmaq üçün dediyiniz kimi, “mən də varam” dərdi ilə ortaya atılıbsınız. Əfəndim! İstərsəniz daha o yanə tullanınız, bundan daha şiddətli və həqarətli sözlər yazınız, mənim şəxsiyyətlə işim yoxdur. Çünki böylə dəqiqəsi belə ən qiymətli olan

bir vaxtda, xüsusilə bu günlərdə – ümumi, milli işləri buraxıb da yalnız şəxsiyyətlə və faydesiz cavablara cavab yazmaqla ömrü fotə verməyin özü də cahilliyin bir növüdür. Buna görə təkrar edilmiş bəhsi bir daha təkrar etmək adətində bulunmayacağam: cavab vermiyəcəyəm. Zira böylə adi və uzun cavablara cavab vermək dəryanı xəlbir ilə ölçmək demək olduğundan əbəs-ıştiqalə vaxtım yoxdur. Ancaq mənəm yazdıqlarımı “müqəllid” sözünün nə cür adamlara söylədiyimi, yazmaq demək istəyib də – zərurət və zaman müqtezası ilə – açıq yaza bilməyib kinayə तरीqi ilə söylədiyim mətləblərin bəsirət sahiblərinin nəzəri-diqqətlərinə həvalə edirəm. “Şərqi Rus” un fevral ayındakı nüsxələrini diqqətlə oxuyanlar mənəm “müqəllid” namını kimlərə vermək istədiyimi anırlar. Adlarını söyləmək, dəlil gətirmək lazım deyil. Bəsirət və ədaləti olanlara məlumdur. Yaxşı bir fikri, faydalı bir məsləki təqlid edənlərə daş atmaq deyil, can fəda, baş qurban! Burasını əvvəlcədən söyləmişdim. Bilmirəm buralarını nə üçün anlamaq istəməyib, çaldığımızla oynayırsınız? Ah, aləm nə dərddə, biz nə vuruşmalarda nələr yazmaqdayız! Heyhat, özgələr nə qayğıda, bizlər nə adi işlərin dalındayız. Vay, vay! Zaman nə deyir, biz nə eşdiriz.

Qələmin məqsudi-safından xəbərdar olmuyan,
Edəcək, əlbəttə, təqlid ilə bizar məni.

Nemanzadə
“Şərqi-Rus” qəzeti, 30 may 1904, №63

G-K HƏRFLƏRİ

Bəzi səslə və səssiz hərflərimizin əskikliyi bir az təməyyüzə iqtidarı olan hər oxuyanıma məlumdur. Bu əskiklik və nöqsanıma görə görmək, əlifbamızı indiki çətinlikdən bir dərəcə qurtarmaq zamanımızda ən lazımlı maarif məsələlərindən biridir. Bu böyük məsələnin həll və islahını böyükklərə, lisan mütəxəssislərinə buraxaraq burada acizənə bir ricadə, təxtirdə bulunmaq istərəm: hərflərimizin şəkilləri zətən əskik, imlamız çox qarışıq, türkçə sərf və nəhv qaydalarımız ziyadə nizam və ittirazsız olduğu halda bu qarışıqlığa bir də bəzi hərflərin işlənəcək, yazılacaq yerləri dəyişəcək olursa, ağırlıq üstünə ağırlıq, çətinlik üstünə çətinlik artırılmış olur. Hər bir elm sahibinə

mələumdur ki, səslərinə və söylənişlərinə görə bu gün ayrı-ayrı şəkil və əlamətlərlə yazdığımız bəzi hərflər bundan irəli yalnız bir şəkil ilə yazılırdı. Lakin bu son zamanlarda hər şeydə görülən islah və tərəqqi hərflərimizin şəkillərini də əski halında buraxmadı. Zaman və zərurət müqtezası olaraq hərflərimiz də yavaş-yavaş düzəlməyə başladı. Məsələn, bu gün səslərinə görə şəkillərini də ayrı-ayrı yazdığımız *g*, *k* və *nuni-sağır* hərfləri bir az əvvəl bir hərflə, yəni yalnız *k* şəklində yazılırdı. Amma oxumanın hər kəs arasında yayılması lüzumu, çocuqların qolaylıqca oxudulması zərurəti, əskik hərflərimizi yavaş-yavaş dəyişdirərək əlifbamızın islah və təbdilinə pək böyük meydan açdı. İştə qolaylanmaq və tərəqqi etmək məqsədilə 3-4 səs üçün bir şəkildə yazılan *k* hərfi indi *k*, *g* və *nuni-sağır* şəkillərində yazılır. Şəkk yox ki, bir vaxt *vav-v* və *ya-i* hərfləri də islah edilərək bir səsə görə birer şəkil yazılacaqdır. Məqsədim burada o çətin işə girişmək deyil, ancaq birer əlamət ilə ayırdığımız hərflərin yazılacaq yerlərin qarışdırıb oxumağı daha çətinə saldığımızı göstərməkdir. Məsələn, *k* hərfini Qafqazın bir qisim mühərrirləri *gördüm*, *görmək*, *güllə*, *gəzişmə* kəlmələrindəki kimi (*gaf*) yerində yazırlar. Bir qismi isə – xüsusilə Bakı mühərrirləri – “*kaf*”ı sağır *nun* deyilən *n*, yerində işlədirlər (*Əhmədin*, *sənin*, *könül*, *dəniz*...), yazırlar. Demək ki, *n* ilə *k* hərflərinin səsləri, şəkilləri yaxşı bilinmədiyindən bir-birinə qarışdırılıb *k* yerində *n* və *g* yerində *k* yazılır. Bakıda, Tiflisdə, təb edilən kitablara diqqət yetirilsə, bu qarışıqlıq və ayrılıq çox gözəl meydana çıxar ki, bir məmləkətdə, şəhərdəki bu ayrılıq bizim üçün çox böyük bir nöqsan və oxutmaq üsulunda isə pək diqqətə alınacaq bir xətdir. Buna görə madam ki, *g* və *k* hərflərini ən əvvəl yazanlar və meydana çıxaranlar osmanlılardır və madam ki, bu gün ora kitablarının hamısında *g* hərfi *gördüm*, *gəzmək*... sözlərindəki kimi *gaf* yerinə və *k* hərfi də (*Əhmədin*, *sənin*...) sözlərindəki kimi sağır-*nun* yerinə yazılır və bizim Rusiya müsəlmanlarından bir çoxları da o yolda yazmaqdadırlar, bundan sonra biz də ümumiyyətlə *gaf* yerində *g* (*gördüm* kimi) sağır-*nun* yerində *n* (*Əhmədin* kimi) yazalım. Yazalım ki, hərflərimizin şəkilləri, işlənən yerləri heç olmazsa bir və müştərək olsun.

Nemanzadə
“Şərqi-Rus” qəzeti, 19 iyun 1904, №78

QƏBİRDƏN XORTLAYAN ADAM

“Sözün yalanı olmaz, yanışı olar”. Əvvəlki günkü “Şərqi-Rus”da “Aelita” adındaki xanım qızın “Litargi” naxoşluğuna düçar olub uzun müddət yuxulamaqda, uyumaqda olduğu yazılmışdı. O maraqlı, qərribə vəqie, əlbəttə, hənuz yadımdadır.

“Aelita”nın vəqiesini oxuyarkən bu naxoşluğa aid xeyli il əvvəl oxuduğum əsərlər xatirəmə gəldi. Onlarda yazılan vəqielər, hekayələr, xəyalımı təkrar işğala başladı. Təxəyyülüm getdikcə artdı, o dərəcədə ki, kiçiklikdə eşitdiyim xortluyan, cin, peri, qulyabanı, div, əjdər, sehr, simsim... hekayələri, məsəlləri xəyalımda təkrar canlandılar, özlərini yada saldılar... Ah, o sözlər, o qorxulu sözlərin kiçiklikdə xəyalımda hasil etdiyi vəqielər, təsəvvürlər hələ yadımdadır. Bəli, axşamleyin qonşu nənəmdən dinlədiyim yeddibaşlı əjdərlər, dağ böyüklüyündəki divlər ildırım kimi sürətlə gedən kəsik başların qorxusu ilə səhərə qədər yuxulamadığım gecələri yad edirəm. Nə tövr yad etməyim ki, kiçiklikdə qulaqlarımızı ən ziyadə dolduran bu qorxunc sözlər idi. Cürət və cəsərimizi yox edən bunlar idi. Fikir və xəyal lövhəmizə ən ziyadə nəqş olan bunlar idi. Ən ziyadə bildiyimiz, əzbərlədiyimiz, gündüzləri dilimizə, gecələri zehnimizə gələn bunlar idi. O vaxtdan bəri tam 20 il keçdi. Lakin bu hekayələr, onların təsiri ilə vücuduma düşən titrəmələr bugünkü kimi yadımdadır. Bu da yadımdadır ki, bir gün camaat arasında belə danışdılar: Daşdəmir ağanın öldüyü ancaq bir həftə olur. Hanı o Daşdəmirağa ki, bir ay əvvəl Qoçəlinin 2-3 uşaq anası olan gəlinini zorla qapıb meşəyə götürmüşdü. Di... bax, Allah onun etdiyi zülmə görə bu dünyada ikən də yanına buraxmadı. Deyirlər ki, dün gecə məzarından xortlamış, yarı gecədə evinə gəlmiş, qapını vurmuş, oğlu Aslan qonaq sanaraq qapını açmış, kəfənli xortdanın qapıda dimdik durduğunu görmüş, xəncərini almaq üçün dərhal içəri yüyürmüş, babası öylə sanmış ki, oğlu anasına xəbər verəcək, içəri girməyə başlamış. Oğlu fikir etmiş ki, bu xortlaq içəri girib həpimizi boğacaq. O saat xəncər ilə babasını parça-parça etmiş...”

İşdə böylə, buna oxşayan xortlaq hekayələrini hər kəs az-çox eşitmişdir sanıram. Bugünkü felyetonda yuxarıda sözlərdən yalnız xortlaqdan danışmaq istərəm: görək xortlaq həqiqətən ola bilərmə,

yoxsa böylə sözlər bütün-bütün kökündən yalanmıdır? Xortlağın elm və fənn nəzərincə vücudu mümkündür ya yox?

Burasını anlatmaqdan əvvəl, buna aid olan 1-2 həqiqi vəqieni zikr etmək istərəm. Söyləyəcəyim vəqielər Parisdə, Hindistanda yüzlərcə alimlərin, doktorların, minlərcə adamların gözləri qarşısında olmuş, görülmüşdür. Məqsədim heç bir vaxt boş bir hekayə, əsassız bir xəyal anlatmaq deyil. Fənn və əqlin qəbul etdiyi hər kəsin gördüyü vəqielərdən burada ancaq bir-ikisini yazmaqdir: 1880 tarixində Parisdə doktor La⁹ öz başına gələn böylə yazır: “Bir həftəyə qədər “Litargi” deyilən dərin yuxuya, tərpenmək və hərəkət hissələrini ibtal edən naxoşluğa tutuldum. Bir həftəyə qədər nə yedim, nə içdim, nə də tərpendim. Qanı yavaş-yavaş hərəkətdən qaldı. Vücudum buz kimi oldu. Bir həftədən sonra tamam ölü halına düşdüm. Həkimlərin biri gəlib o biri gedirdi. Hamısı mənə ölüm əlamətlərini, nişanələrini tapdılar. Axırda mütələq öldüyümə qərar verdilər. Evimdə bir ağlaşma, bir fəryad və nalələr qopdu. Mən bunların hamısını duyurdum. Öldüyümə qərar verildiyini də eşitdim. İstərdim ki, gözümlü açam, əlimi-ayağımı bir az olsun tərpedəm, bildirəm ki, mən ölməmişəm. Lakin qabilmi? Fikrən nə qədər çalışdım, istədim ki, bir az gözümlü açam, xeyr, xeyr, mümkün olmadı. Xeyli vaxt sonra ağlaşma kəsildi. Yad səslər, eşitmədiyim avazlar otağımı doldurdu. Qulaq verdim, dünyada heç sevmədiklərimin səsləri, cənab keşişlər, bu axirət müjdəçiləri, bu ölüm quzğunları məni otağımdan çıxarmağa başladılar. Bu dəfə daha şiddətli ağlaşma peyda oldu. Bildim ki, məzarımın dibaçəsi olan kilsəyə gedirik. Küçələrdən, yollardan keçirik. Fayton səslərini belə eşidirdim, küçə səsləri kəsildi. Qandım ki, kilsəyə gətiriblər. Ömrümdə bəlkə heç getmədiyim kilsədə xeyli durdum. Keşiş ağaların bir ağızdan oxuduqları dua avazları eşidilməyə başladı. Kilsədən çıxdıq. Uzun küçələrlə gedirik. Diri-diri məzara gedirik. Öz-özümə dedim: “O yan-bu yan yox, məzara girəcəyiz. Bir az qeyrət edəm, bəlkə gözümlü açə biləm. Ha qeyrət... ha... xeyr, mümkün olmur. Məzara gedirik. Şəhərin halharayı kəsildi. Keşişlərin acı-acı gələn səslərindən özgə daha bir şey eşidilmirdi. Anladım ki, məzara yaxınlaşmışıq. Bir vaxt sonra yenə bir ah və nalələr qopdu. Arvadım və uşaqlarımın səslərini az-boz seçdim. Amma mən onların dərindəmiyəm, məzara girirəm.

Keyr, onun-bunun vaxtı deyil. Ha bir az qeyrət. Zarafat, lətifə deyil. Məzara, axirətin, mənəvi aləmin qapısı məbdəyi olan dar, qaranlıq deşiyə giririz. Amma deşikə bu deşikədir, dedim. Fikrən çalışıram, çabalayıram ki, bir az gözümlü açım, bildirəm ki, mən ölməmişəm, məzara buraxmayın. Heç qabilmi? İstəyirəm ki, özümü parçalayam, bir az barmağımı da olsa tərpedəm, mümkünmü? Bu söylə, təlaşla bir an vaxt keçdi. Qulaq verdim, daha səs yox. Aləm sükut içindədir. Məgər mən məzar içindəymişəm. Heyhat qaldıq... Diri-diri məzara basıldıq, gömüldük. Aman yarrəbbi nə etməli? Aradan keyli vaxt keçdi, sükutluq getdikcə artdı. Təxmin etdim ki, gecə olmuş.

Bu vaxt məzarın yanından keçən yolun yanından tək-tük səslər gəlməyə başladı. Bildim ki, gündüzə çıxdım. İki gün, iki gecə böylə məzarda qaldım. Üçüncü gecə təxminimə görə tamam yarı gecə idi. Qulağıma uzaqdan kəsik-kəsik səslər gəlirdi. Gəldikcə artdı. Yavaş-yavaş yaxınlaşdı. Məzarımın üzərində dayandı. Diqqət etdim – iki səs idi. Hesab etdim, sevindim ki, arvadım ölmədiyimi indi hiss etmiş, yeni ki, çıxarmağa gəlmişlər. Bu sırada səsin biri: yoldaş, daha durmağın vaxtı deyil, səslə danışma, qazmanı yavaş vur qazalım. Aman, üsullu, yavaş edək...” Heyhat, məgər məzar oğruları imiş.

Fikir etdim: bu da yaman deyil. Bəlkə məzarımda qiymətli əşya axtararkən mənə də səbəb olurlar: naxoşluğum qurtarar, oyanaram. Məzarımı qazdılar, məni məzardan dışarı atdılar, bir çuvalın içinə qoyub arxalarına aldılar. Öz-özümə dedim: xeyir ola, bu nə iş! Məgər bunlar məzar oğruları deyilməmiş, aldanmışam. Çox yaxşı. Ya kimdirilər, məni haraya aparırlar. Buna bir dürlü əqlim irəmədi. Uzun yollardan keçirik. Məni gətirənlərdən biri dedi: bu yoldan getməyək, qorodovoy rast gələr. O biri: aman, yavaş danış eşitmiyələr. Yaxşı ordan gedək. Getdik, uzun getdik, nəhayət böyük bir qapı cırıldı. Məni içeri götürüb berk bir şeyin üstünə tulladılar. Biri dedi: Allah belasını versin, tamam yorulduq. Qapımı örtüb getdilər. Fikir edirdim ki, əcaba burası hara olacaq. Keyli vaxt yalnız qaldım. Birdən qapı açıldı. Bir çox səs otağımı doldurdu. İçərilərindən biri böylə deməyə başladı: “Əfəndilər, təşrih (ölünün bədəninin kəsib baxmaq elmi) dərində sizə söyləmişdim: insanın ürəyi sol məməninin tamam altındadır. Ürək qanla dolmuş bir ev kimidir. Onda duyğu, hiss, bir zad yoxdur. Bunun vəzifəsi buraya gələn qara və qırmızı qanları bədənə paylamaqdır. Ürək evinin dörd otağı var. Dördü də qanla dolu. Onun kimi qırmızı,

kimi qaradır. Mədədən gələn qara qan damarı sol otağa gəlir. Ağ ciyəre gedən qırmızı qan yolu yuxarıdakı sağ otaqdan gedir. İndi bıçağı bu ölünün boynunun altından batıracağam. Döşünü, qarnını yaracağam. Ürəyin, cigərlərin yerlərini, oraya gedən damarları bir-bir göstərəcəyəm, diqqət ediniz...”

Mən bu sırada anladım ki, hara gəlmişəm, məni nə edəcəklər. Məzarda olsaydım daha yaxşıydı. Bəlkə yuxudan, naxoşluqdan ayılanda yenə bir tövr məzarın üstünü qaldırıb çıxardım, indi nə edəcəyəm. Məni cənab doktor parçalayacaq, iç alətlərini tibb tələbələrinə göstərəcək. Demək ki, indi doğrudan öləcəyəm. Aman, ölüm-dirim vaxtıdır. Nə qədər qüvvəm varsa sərf etdim, gözlərimi bir qədər açmaq istədim. Beynimə kəsilmək, parçalanmaq qorxusu öylə təsir etdi ki, təsviri mümkün deyil. Otaq sükut içində, tələbələrin hamısı müəllim doktorun bıçağının hərəkətini nəzəri-diqqət edirkən kəskin bıçaq boynumda dayandı. Məndəki haleti təsəvvür ediniz. Doktor bıçağı təzəcə sürtməyə başlamışdı ki, şiddətli-təsirdən bir az gözlərim açıldı, özümə gəldim.

Qorxan tələbələr geri qaçdılar. Doktor bir neçə saniyə çaşdı, mat qaldı, kəsməkdən əl götürdü. Bir az sonra işi anladı. Dərhal əlac gətirib məni bir-iki saat ovdular. Nəhayət, ayağa qalxdım, özümə gəldim. Bir neçə vaxt sonra doktorla faytona mindik. Üç gün əvvəl tabutla məzara getdiyim yollardan indi faytonla calal və əzəmətlə keçirdim. Nəhayət, evimə çatdım. Arvadım və uşaqlarım qapıya çıxdılar, mənim böylə calal ilə geri gəldiyimi gördülər, bir-birinin üzünə baxa-baxa qaldılar.

Aşağıda söyləyəcəyim ikinci vəqifə yenə Parisdə olur. Qəbir əzabını sinayıb xortlayan doktor Lanın bir neçə gün qonaq olduğunu o qəbiristanına vəqu gəlir. Bu vəqifəni söyləmədən öncə əvvəl Firəngistan qəbiristanlarından bir-iki söz danışmaq münasib görüldü: firənglər öz şəxslərini, heyatlarını qayət qiymətli tutarlar. Səhhətlərinə, güzəranlarına, vaxtlarına, rahatlıqlarına ziyadə diqqət edirlər. Dünya və axirət ümurunun cümləsini öz rahatlıqları üçün bilirlər. Bunca ixtiralar, icadlar, kəşflər... həp rahatlıqları üçündür. Bizlərə görə möcüzədən hesab edilən, adətdən xaric sayılan bu rahatlıqları yalnız bu dünyada deyil, o biri dünyanın, o mənəvi aləmin qapısı demək olan qəbiristanlarında da görülür. Qəbiristanları ümumiyyətlə, qayət gözəl bir surətlə divar və ya dəmir barmaqlıqla çevrələnmişdir.

İçəriləri sanki qəbiristan deyil, fərəh yeri, gülüstan, lələzardır. Qəbiristanda daimi surətdə gecəli-gündüzlü növbətçilər, qarovullar olur. Bunlar üçün də qayət gözəl tikilmiş binalar bulunur. Növbətçilər əksər gecələr, xüsusilə təzə ölümlər olanda hər vaxt məzarları dolaşırlar. Burada hər həmiyyət sahibini, hər millət dostunun üreyini parçalayan, biz müsəlmanların məzhəb xüsusunda biz böyük üreklilərin, kimsəyi bəgənəməzlərin qəbiristanlarını, oraların mədəniyyətlərilə, murdar, çirkin, mənsub olduğu din və millətə min tövr lənət oxudacaq hallarını... yazmayacağam. Çünki eşşəklərin, itlərin, donuzların cövlanqahları, hər dürlü heyvan peyinliyi, hətta bir çox alçaq insanların rahatxanələri, bir çox dairələrin zibil yerləri olan qəbiristanlarımızın son hallarını anlatmaq üçün bir neçə kitab lazımdır. Halbuki uzun bəhsin burada münasibəti yox. Gələk əsil hekayətimizə.

Bir gecəyarısı qəbiristanın növbətçisi təzə qəbirləri gəzirdi. Yarı gecədən bir az keçmiş dərinədən bir səs eşidir. Dərhal səsin gəldiyi yərə, 3-4 günlük təzə bir məzara çatır. Qulaq verir, kəsik-kəsik gələn yanıqlı səsləri dinləyir, sonra şiddətli bir fəryad duyur. Növbətçi heyrət və dəhşətə düşür. Özünlü toplayır, qəbiristan nazirinin təlimləri, əmrləri yadına gəlir. Dərhal növbətçixanaya gəlir, qazmayı, küreyi götürür, məzarı qazmaq, o biçərəni çıxarmaq istəyir. Lakin nə tövr olursa işə yalnız cəsəret etmir. Sürətlə məzarın yanına varır. Nömrəsini alır, dəftərinə baxır, kim olduğunu və sahibini tapır, sahibinə xəbər vermək üçün məzarıstandan uzaqlaşır. Bir saat sonra ölü sahibini tapır. Xəbər verir. Ölü sahibi sevincindən bir anda duramaz. Doktor çağırırlar, faytonla qəbiristana doğru rəvan olurlar. Faytonun sürətini sormayınız. Sanki getmir, havada uçur. Atların ayaqlarının səsi sürətlə işləyən bir maşının hərəkətinə oxşuyurdu. Lakin ölü sahibi yenə yerində rahat olmur. Faytonçuya qışqırır: böylə yavaş olmaz, təvəqqe edirəm, ziyadə təvəqqe edirəm, bir az tez-tez sürünüz. Az zaman sonra qəbiristana çatırlar. Orada hər vaxt hazır olan qəbir qazmaq həcetlərini götürürlər, qəbirə varırlar. Ömründə qazmanı əlinə almayan ölü sahibi növbətçinin qazmasına səbir eləmir. Qazmayı özü götürür. Tərif edilmez bir təlaş və sürətlə qazmağa başlayır. 3-4 ay əvvəl evinə gətirdiyi təzə gəlini, arvadını çıxarmaq istəyir. Hüsn-cəmal və kamalının məftunu olduğu məhbubəsini xilas etmək istəyir. Uzun bir həsrət, mənəvi bir məşuqənin nəticəsi olaraq min zəhmətlə... istədi ki, qazmamı buraxıb əlləri ilə qazsın. Qazdı

yarıya endi. Lakin məzardan əskisi kimi daha səs, bir şey eşidilmir. Nəhayət qazdı, qurtardı. Cib elektrik lampası məzarın içərisini, məhbubənin halını nəzərlərə ərz etdi. Həsərtzadə məhbubəsinə sarıldı, yalvarmağa başladı: "Mariya, Mariya, sevgilim Mariya! Mariya, iki gözüm, ruhum Mariya! Bir az su iç..." Heyhat, Mariya son nəfəsdə, can təslimində. Biçərə qız, bu gecə qəbirə qoyulduğunun dördüncü gecəsi düşür olduğu litargi naxoşluğundan ayılar, ayağa durmaq istər, başını tabutun qırağına vurur, əllərini uzatmaq, yol tapmaq istər, tabutun kənarı qoymaz... Hər tərəfdə dərin bir sükunət, kimsədən kömək yox, qaranlıq, tək və tənha dar bir yer, zavallı axırda anlar, qanar ki, məzara qoyulmuşdur. Qorxusundan nə edəcəyini bilməz. Çıxmağa çalışır, zəif əlləri ilə tabutun qapağını qaldırır, dirnaqları ilə məzarı qazmağa başlar. Heyhat mümkünmü? Az zaman sonra "dirnaqları qopar, nazik barmaqları soyular, qanar. Bir mərtəbəyə gələr ki, barmaqlarının ucları həm yaralanar, qopar, yenə bir şeyə müvafiq olmaz. Qazmaqdan ümidini kəsər gücü çatacaq dərəcə fəryad və naləyə başlar. Saçlarını yolar, üzünü, gözünü cırar, qorxusundan gözləri döner. Axırda səbir eləməyib qorxudan özündən gedər, bayırlar. Nəhayət, ehtizar halına düşür. İştə bu sırada, bu anda məzar qazılmağa başlar. Sevgilisi son nəfəsinə çatar.

Məzar qan içində, məhbubənin saçları yolunmuş, üzü didilmiş. Barmaqları parçalanmış, məmələri göyermiş, gümüş kimi misə (paxıra) dönmüş. Ay kimi üzü tanınmaz bir hala gəlmiş, vücudu hənz istə, bədəni daha soyulmamış. Lakin can verməyə. Bir tərəfdən əri sarılmış, digər tərəfdən həkim burnuna əlac verir, dərman sürtür, ayılmağa çalışır. Heyhat, bir daha tərpənə biləcəkmə? Vaxt keçdi, çoxdan adladı. Lakin məhbubə hələ ölməmiş, amma ölməyə, o biri aləmə getməyə ciddi hazırlanmış. Nəhayət, beş-on dəqiqə sonra başı sevgilisinin qucağında, əli doktorun ovucu içində olduğu halda köməyinə, müavinətinə, vaxtsız gələn eşqinə vida etdi..."

İştə tarixdə ismi və rəsmi ilə həqiqətən olmuş bir vəqifə burada tamam oldu. Bu vəqifələr "Xortlayan adam" arasında bir fikir verdi sanıram. Lakin bir az daha təkrar və izah edək: əski zamandan bəri aramızda "qəbirdən xortlayan adam" sözü eşidildiyi cümləmizə məlum. Demək ki, onun mütləq bir vücudu, həqiqəti varmış. Amma əski zamanlarda hər qorxulu, dəhşətli, yaxud çox faydalı bir şeyə haşa-haşa, "Allah" deyildiyi bir vaxtda, adətən dışarı görülən, hər

şeydən və ya gözə görülən bir xəyaldən qorxulduğu bir zamanda o şeyin, o xəyalın əslini, həqiqətini kim fərq edəcəkdir? O xüsusda o halı kim elmlə, fənlə izah edə biləcəkdir? Təbii də ola bilməzdi. Buna görə hər mövhumi və xəyali bir şeyə bədən və vücud verdiyimiz kimi “Xortlayan adam”a cin, pəri... kimi vücudu fənn və həqiqəti özgə tövr mümkün olan xüsusiyyətləri də zamanəmizə qədər əsassız sanmışız. Daha ümumiyyətlə, deyə bilərəm ki, əski masal və hekayələrimdə təsvir edilən bir çox xəyali şeylərin canlı birer dürlü, özgə halda vücudları, həqiqətləri vardır.

Ancaq elmsizlik, batil və cahilyanə etiqadlar həqiqəti olduğu kimi bizə göstərməyə bu günə qədər mane olmuşdur. Bir çoxlarımızın, vücudlarına hələ inanmadığımız: sehr, tilsim, fal, cin, pəri... və sairələrin çoxumuzun bilmədiyi bir surətdə mütləq, mütləq maddi vücudları vardır. Amma bu vücudlar şəksiz ki, indiye qədər bizim təsəvvür etdiyimiz kimi deyildir. Biləks vücudlarına inandığımız bir çox şeylərin də əsil və əsasları yoxdur. Hər nə hal isə buralarını sonraya, özgə məqalələrə buraxmaq, gələk xortlayan adama: görünür ki, bir çox adamlar əski zamanda da bu gün “Litargi” deyilən naxoşluğa düşər olmuşlar. Diri, lakin ölü halında məzara getmişlər. Bir neçə gün, bir neçə həftə, bəlkə bir neçə ay sonra qəbirlərində naxoşluqlarından, dərin yuxularından ayılmışlar, məzara basıldıqlarını, gömüldüklərini anlamışlar, kimi qorxusundan, məzarın dəhşətli halətinin təsirindən həlak olmuş, kimi də cəsəətli olub və ya yumşaq torpağa rast gəlib qəbirlərini qazıb çıxmışlar. Lakin çıxmışlar da, sağ qala bilməmişlərmi? Özlərinin ölmədiklərini, naxoşluğa tutulduqlarını anlaya bilməmişlərmi! Heyhat! Bu kimi xortlayan zavallıların qonşuları, qohumları deyil, ən sevdiyi oğlu belə vurub öldürmüşdür. “Babasının günahı, pisliyi çoxmuş ki, qəbirdən xortlamış!” adını üstünə götürməmək üçün öldürmüşdür. Nə böyük cəhəlet, nə təəssüflü hal! Naxoşluğa tutulmuş xortlayanların bir çoxu da avam kəndlilər tərəfindən təhdid olunmuşlar. Meşələrə, biyabanlara sürülmüşlər, quli-biyabani olmuşlar. Hələ dillərimizdə gəzən bir çox əfsanə, hekayələrə səbəb olmuşlar. Bunlar ya axırda acliqdan həlak olmuş və yaxud canavarlar tərəfindən tələf edilmişlər.

Xülasə, insan Avropada “Litargi”, bizim bəzi yerlərdə qan tutma və s. adlarla adlanan naxoşluğa tutular, günlərcə, həftələrcə tərpənməz, bir şey yeməz, içməz, bəziləri o halətdə ikən çox yaxşı eşidər,

düşünər, lakin bir söz deməz, özünü və ya əlini zərər qədər tərpənməz, bəziləri də heç bir şey eşitməz. İştə bu kimi zavallılar bir çox yerlərdə, hətta Paris kimi Avropanın mərkəzi olan yerlərdə ölmüş zənn edilərək basdırılar, məzara qoyular. Lakin avropalılar axır vaxtlarda bu naxoşluğu çox gözəl öyrənmişlərdir. Bununla bərabər yenə ehtiyatla bəzi ölümləri bir qaç gün məxsusi yerlərində saxlayırlar. Qəbrə qoyulduqlarından sonra da üstünə həftələrcə növbətçi, qarovul qoyurlar. Bizlərdə isə o kimi biçərələr özləri qəbirlərdən çıxıb bilsələr belə vurulub öldürülürlər. Yaxud meşələrə sürülürlər! Nə yaman adət, nə küflü cəhəlet!..

Həqiqəten ölmüş bir adam – günahı istərsə dəryalar qədər olsun – qəbirindən qalxıb gəzəməz. Burası nə əqlən, nə də elmlə mümkün. Gerçəkdən ölmüş bir adamın xortlaması, dirilməsi “külli şeyin və ileyhi tərziyə” ayət və hikmət nəzərinə görə heç bir dürlü qabil deyil. Məzkur və daha çox ayətlərə, hədislərə və “Külli şeyin yarcıu ilə əslihi”^{***} qövlünə görə hər ölənlə əslinə rucu edəcək; mübdinə, mənbəyinə övdət edəcəkdir. Hər məxluq “külli şeyin halikun ille vəchihi”^{***} ayət-həqiqət fəşanına müvafiq surətdə bugünkü şəkil və heyətdə bir daha dirilməyəcəkdir. Ancaq “Litargi” naxoşluğuna düşər olub həqiqəten ölməmiş məzara gedən adam təbii qalxar, dirilə bilər ki, ona xortlayan adam (xortlaq, cadu) deyiriz. Demə ki, söz yalan olmaz, yanlış olar (son).

Nemanzadə

“Şərqi-Rus” qəzeti, 20, 22 iyun 1904, №79, 81

GÜNAH KİMDƏ?

Biçərə, məzlum Xədicə iki ay sonra 17-ci baharını görəcəkdə. Bu ən fərəhbəxş baharından bir az sonra ən müqəddəs, ən ruhəfza əməlləri hüsula gələcəkdi. 8-9 ay əvvəl bir üzük ilə nişanlandığı İsmayıl ilə o, müvafiq yaşdaşı ilə 4-5 ay sonra baş-başa yaşamağa başlayacaqlardı. Bu ümid və arzuların verdiyi həsrət Xədicənin ürəyinə sanki sığmırdı. Bu qəlbi məsərrətlər Xədicənin təbii olan

* Siz əvvəlki vəziyyətinizə qayıdacaqsınız.

** Hər şey öz əslinə qayıdacaqdır.

*** Hər şey yox olub gedəcək, onun simasından başqa.

mələhetini, cazibəsini, şətarətini bir daha artırır, mütənasib vücuduna, lətif əndamına özgə bir gözəllik bəxş edirdi. Günlər keçdikcə şadlıqlar artır, ümidlər böyüyür, təxəyyüllər genişləndirirdi. İsmayılın xəyalı Xədicənin bütün qüvvəyi-mövcudiyyətini zəbtinə keçirmişdi. Bu şadlıq günlərin birində toy hesabı qərarlaşdırmaq və İsmayılın verəcəyi başlıq axçasını təyin etmək lazım görüldü. İsmayılın böyük qardaşı Xədicənin atasının yanına gəldi. Hesablaşmağa, qərarlaşmağa oturdular. Toy, paltar, təam bərəsindəki hesabları görüb qurtardılar. Lakin başlıq ağçasında bir tövr uyuşmadılar. Xədicənin atası 200 manatdan bir qəpik də əskiyyə razı olmayacağına qəşəmlər edir, İsmayılın qardaşı 150-dən artıq verməyə qüdrəti olmadığını anladır. Söz uzandı. Heç biri iddiasından geri durmadı. Bir-birilərinə yaman-yaman sözlər deməyə başladılar. Nəhayət, iş pozuldu. Xədicənin atası İsmayılın 9 ay əvvəl göndərdiyi nişan üzüyünü qızının barmağından hiddətlə çıxardı.

İsmayılın qardaşından geni döndərmək üzərə ayrıldı. Zavallı Xədicə, qələmi əlindən alınmış vətən və millət aşıqları kimi düçariyə oldu. Günlər keçdikcə Xədicənin nəticəsi dəhşətli xəyallar, düşüncələr qapayırdı. Xədicənin atası qızını bu vəziyyətdən bir ay keçməmişdi ki 2-3 günlük uzaqdakı kənddə dövlətli, dul bir kişiye öz başına nişanladı. Xədicə bu qara xəbəri ancaq on gün sonra anasından duya bildi. Demək ki, Xədicə 9 aydan, bəlkə bir ildən bəri məhəbbətini, meylini bağladığı İsmayıldan yoldaş olacağına qətiyyətlə qərar verdiyi o xoştəbiətli, o gülərüzlü cavandan həqiqətən ayrılacağını hiss etdi. Vücuduna şiddətli bir titrəmə düşdü. Heç ümid etmədi ki, bir yerdən əri, yəni heyat yoldaşı, məhəbbət müştərisi, məyusiyət mədəyehi... olacaq eşdaşının halını qonşularından xəbərleşdi: 50 yaşında, xəstə, 4-5 uşaq sahibi dul bir dövlətli olduğunu anladı. Anladı ki, zülm və istibdadın, insaf və haqsızlığın ən dəhşətli əsiri olmuş, anladı ki, insanlıq hüququ, hər kəsin tapındığı hürriyyəti əlindən zəbt edilmiş Xədicə bir neçə ay sonra o mərəzli, murdar qoca kişi ilə əl-ələ, diz-dizə olacağını təsəvvür etdikcə istəyirdi ki, səhərlərə qədər ağlasın, axşamlara qədər yeyib-içməsin! Zaman keçdikcə o lətif üzlü Xədicə də ölü halına keçirdi. Gün olardı ki, ağzına heç bir şey götürməzdi. Az vaxt içində Xədicə zəifləməyə, saralmağa başladı. Bir az zaman sonra şiddətli öskürəyə tutuldu. Böyürlərində sancı peyda oldu. Anası arabir "ay qız, sənə nə olur ki, yeyib-içmirsen?!"

Nə üçün gözələrin qızarı. İstəyirsən atana deyim cindar molla Süleymanı gətirsin. Kitaba baxdırın. Nüsxə yazdırın" deyirdi.

Toy vaxtına, Xədicənin qara gününə az vaxt qalır. Məzlum, bədbəxt Xədicə evdə toy hazırlığını gördükcə bir dəqiqə əvvəl ölmək, toy gününü görməmək istiyirdi. Bununla bərabər səbir edirdi. Atasına, anasına əsla bir şey demirdi. Heç kimsəyə sirrini açmırdı. Bunu özü üçün ən böyük eyib, ölümündən bəter hesab edirdi. Tərbiyəsi, etiqadı bunu icab edirdi. Xədicə bir gün önündəki bağçada yalnızca oturmuşdu, dərin xəyallara dalmışdı. İsmayılın çəpərin yanından keçdiyini görmüşdü. İsmayıl isə Xədicənin solmuş üzünü, pərişan halını görüb mütəhəyyir qaldı. Gələn ayaq səsi Xədicəni olduğu yerdən qaldırdı, İsmayılı gördü. Qarşısındakını sevgilisinin xəyalı zənn etdi. Arzusunun qəbuluna təəccüb etdi. Bir neçə dəqiqə sanki sövdazədə bir-birilərinə baxa-baxa qaldılar. Bir az sonra Xədicə özünə gəldi. İsmayılın xəyalı yox, özü olduğunu anladı, utandı. Əllərini üzünə qapayaraq oradan uzaqlaşdı. İsmayıl bir ildən bəri qayıbanə məhəbbət etdiyi məhəbbəsinin halına acıdı. Onu bu dərddən xilas etməyə ürəyində qərar verdi. Qonşusu bir arvad ilə Xədicəyə böyləcə xəbər göndərdi: "Madam ki, atası onu mal kimi satmaq, pul qazanmaq istiyir, dəli deyil ki, bu gündən sonra öylə atanın yanında dura. Mən ölüncəyə qədər o özgəyə gedə bilməz. Hazırlansın, sabahı gün yarı gecədən gəlib götürərəm..."

Xədicə bu adı sözləri duydu. Daha çox darıxdı. Hərçəndi İsmayılı sevirdi, onunla yaşamağı, bərabər olmağı istiyirdi, lakin qaçmağı, atasının üzlərini qaraltmağı namussuzluq hesab edirdi. Qaçmaq keyfiyyəti təbiətinə, tərbiyəsinə əsla müvafiq gəlmirdi. Fəqət təcavüzü rədd etməkdə şəkk etmədi. Bununla bərabər bir saat da olsun İsmayılın məhəbbətini xəyalından çıxarmırdı. Qız gündən-günə əridi, vətənindən qərrib düşmüş fəlakətzadə millətpərvər kimi saraldı, soldu. Şiddətli öskürək, böyür sancıları biçərəni bir saat da olsun rahat buraxmırdı. Arabir ağzından gələn qan parçaları insanların, ən ziyadə cavanların qorxulu düşməni olan vərəm (sill) mərəzinin müqəddiməsini elan edirdi. Atası qızının halını görmür deyildi. Amma öz-özünə böylə təsəlli verirdi: "Qız qisimidir, tez naxoş olar, tez də yaxşı olar. İnşallah, o vaxta qədər bir zədə qalmaz... Hələ dövlətli yəznənin göndərəcəyi başlıqları, imarətləri görsə lap bir həftədə sağalar..." Qafil kişi qızının dərindən bixəbər idi. Xəcalət qurbanı Xədicə can dərində, atası yəznəsindən pul, mal almaq qeydində...

Anlaşdı ki, atası nə üçün 50 manat üçün işi pozdu. Bir ildən bəri xəyala mütəəhhid olan iki mühəbbi, iki eşdaşı nə üçün ayırdı. Ata ilə övlad arasında böyləcə tək böyük bir təfəvüt və təzad görünürdü. Hər saat Xədicəyə bir dəqiqə, hər saat atasına bir gün kimi gəlirdi. Aradan xeyli zaman keçdi. Xədicə tanınmaz bir hala düşdü. Hər nəfəs aldıqca sanki ciyəri qopurdu. Amma yenə dərindən atasına deyil, qonşularına da duyurmaq istəməirdi. O, öskürdüyünü atasına eşitdirməmək üçün dişlərini şiddətli sıxır, qan parçalarını, o müqərrib yığınlarını göstərməmək üçün gizli yerlərə tükürürdü.

Xədicə yuxusuzluğunu anlatmamaq üçün hər kəslə bərabər yatardı. Yatdığı döşək deyil, sanki bu dünyadakı qəbri idi. Gecə isti, yarım arşın boyundakı kiçik pəncərə qapalı, yeddi-səkkiz canın yatdığı otağın havası mütəəffin, ağır. Xədicə nəfəs aldıqca böyrünə guya şişlər batır, öskürməkdə boğulmaq dərəcəsinə gəlir. Bir saat olsun rahat olamırdı. Ev şənliyi, xüsusilə atasını rahatsız etməmək üçün yavaş-yavaş öskürməyə, kəsik-kəsik nəfəs almağa çalışırdı. Heç mümkünmü? Ara-sıra şiddətli öskürməyə, nəfəs almağa məcbur olurdu. Amma atasının acıqlanacağı, söyəcəyi yadına düşürdü. Nəfəsini zəbt etmək istərdi. Sıxıntısından göz yaşlarını yağış kimi tökürdü. Biçərə yenə rahat olmurdu. Nəhayət, səbir eləmədi. Yerindən durdu. Qayət yavaşca qapını açdı, dışarıya, sərin havaya can atdı. Soyuq bir daşın üstündə oturdu. Divara arxa verdi. Xeyli vaxt qaranlıqda tək və tənha oturdu. Birdən qulağına insanıyyəti, insanları yox eliyən – dəhşətli tufəng səsləri, qışqırıq avazları gəldi. Atasının ayıla biləcəyini düşündü. Özünü otaqda görünməməsinə yaxşı mənə verilməyəcəyini fikir etdi. Dərhal yavaşca otağına girdi. Döşəyinə müvəqqədən soxuldu. Səslər, qışqırıqlar getdikcə artdı. Atasını bir vaxt oyandı, köhnə paltosunu arxasına alıb dışarı çıxdı. Ağlaşma qopan tərəfə yüyürdü. Ağac çırağının (çirənin) işığı qonşu Daşdəmir bəyi al qanlar içində yatdığını nəzərlərə qərz etdi. Zavallı pədər bir neçə yerindən yaralanmış, bağırsaqları dışarı tökülmüş, fəryad və iniltiəri arasında: A... Nəca...bət sözləri eşidilirdi. Bir qaç dəqiqə sonra bir az o yandan gələn şiddətli fəryad və nalələr bu yazığın halını sanki yaddan çıxarmışdı. Hər kəs o tərəfə yüyürdü. Daşdəmir bəyin bir dənə olan nuri-didəsi, on yeddi yaşındakı oğlu Aslan bəy altı partlar ilə yaralanmış, bir neçə kişi əlləri ilə tutub gətirirlər. O gecə qonaq gələn dayısı oğlunun da başı xeyli yarılmışdı. Yarım saat keçməmişdi ki,

Daşdəmir bəyin qapısı önü qohum-əqrəba arvadları-kişiləri ilə doldu. Arvadların cigərsuz nalə və fəryadları gecənin qaranlıq pərdəsi altında dəhşətəngiz bir vüquat olduğunu uzaqdakı qonşulara elan edirdi. Aslan bəyin anası var gücü ilə saçlarını yolur, iki əlləri ilə başına döyür, döşünü parçalayır, məmələrini didirdi. Xədicənin atası işin əslini, səbəbini təfsilən duymaq istəyirdi. Lakin sıra yox. Yaralıları evlərinə apardılar. Xədicənin atası vüquatın səbəbini tez çatan qonşularından soruşdu. Qonşu vüquatın səbəbini böylə anlatdı: “Dəmirçigilin Hüseyin Pəhləvanı bir neçə yoldaşı ilə Daşdəmir bəyin qızı Nəcəbətə qaçırmağa gəlmiş. Qızı otaqdan dışarı çıxarıb qaçırırlarmış. Nə tövr olursa itlərin səsində atası oyanır. Qızı döşəyində görmür. Qaçdığını anlayır. Vah-haya başlayır. Daşdəmir bəy, oğlu və qonağı dərhal birer xəncər, tufəng alıb qızın arxasına düşürlər. Sizə yaxın küçədə çatırlar. Aslan bəy bir neçə tufəng atır. Daşdəmir Hüseyini xəncərləməyə çalışır. Hüseyin qaçmaq, qaynatasını vurmamaq istəyir, lakin çarəsiz qalır. Daşdəmir bəyi xəncərləyib yerə salır. Aslan bəyi də yoldaşları güllə ilə vurub yırırlar. Nə deyim, Allah üçün söyləməli, təqsir qızdan ziyadə atasında, Hüseyindən artıq Daşdəmir bəydedir. Hüseyin qızı iki ildən artıq istəyirdi. Sən də bilirsen ki, oğlan gözəl təbiətli, iş, sənət, pul sahibidir. Deyirlər ki, qızın da ona çox meyli varmış. Zətən öylə olmasaydı qaçıra bilməzlərdi. Oğlan araya nə qədər ricaçı qoydu, yalvardı, atası “nəh” dedi, vermədi, həmişə “o kim, biz kim” dedi. Dün gecə bizimkilərin danışmasına görə Daşdəmir bəy qızını rızası olmuya-olmuya bir həftə əvvəl Tuy köyündəki Sultanqaya bəyə əlaltından nişanlamış. Məgər oğlan bunu tezce duymuş. Görünür ki, bu gecə “gəliyəm qaçaq” deyər qıza xəbər də göndərmişdi. Anlaşılr ki, qız da razı olmuş. Nəcəbətə meşəyə doğru qaçırarkən bu müsibət də əksinə üz verdi. Allah üçün çox yazıq oldu. Kişinin ocağı tamam söndü”.

Səhər yaxınlaşmışdı. İnsanlara bir tərəfdən rahatlıq, digər tərəfdən narahatlıq verən gecənin qaranlığı, pək çox dəhşətli vüquatları ağış-zülmətində bəslənən bu siyah pərdə, bir çox müsibətlərə səbəbi-yeganə olan bu təbii zülmkar, alçaq insanları həmişə sayeyi-müavinətə alıb, icrayi-xəbəst və cinayətlərinə müsaidə edən, xanimansız fənaqları doğan qarəuzlü, bu madərxof və heybət yavaş-yavaş, sanki yuxarı doğru qalxırdı, məkənına gedirdi.

Aradan xeyli vaxt keçdi. Bəzi xeyirli, mənəfəətli halların, işlərin, kəndlilərin arasında gec yapılmalarına rəğmən bu gecəki xəbər, əsil və həqiqətini təfsilən anlaya biləcəkləri bu gecəki vüqat az zamanda kəndin hər tərəfinə yayıldı. Daşdəmir bəyin evinin ətrafı camaatla doldu. Ağlaşmalar, feryad və nalələr ən qatı ürəkləri belə yumşaldırdı. Daşdəmir bəy otağının bir səmtində, oğlu digər səmtində qanə bulaşmış döşəklərin üstündə yatırlar. Otaqda camaatın kəsərətindən iyne düşəcək yer yox. Bir neçə həkim müqəllidləri, ustabaşılar, cindarlar yaraları, çapuqları sarıyırlar. İzdihamdan nəfəs almağa macal yox. Hər ağızdan bir söz çıxır. Yaralıları hər kəs birər dərman öyrədir. Aslan bəyin yaraları bərk sarılmış olmalıdır ki, “açın” – deyə işarə ilə yalvarırdı. Qanı bir dürlü dayanmırdı. Cındırları da isladib çıxırdı. O biri səkidəki atasının nəfəsi yavaş-yavaş kəsilməyə başladığı halından anlaşılırdı. Molla Əli çağrıldı. Quran oxunmağa başlandı. Bu sırada Aslan bəyin atasının birdən-birə və qayət və qüvvətlə çıxan can feryadı və oğlunun üstünə birdən düşüb qapanması onun da halətini elan edirdi. Gün xeyli ağarmışdı. Xədicənin atası üst paltarını geymək üçün evinə gəldi. Hər zaman hər kəsdən əvvəl döşəkdən duran qızını bu dəfə döşəkdə gördü. Biçərə Xədicənin mərəzi gecələyin duymadığı qapıdakı soyuqdan şiddətlənmişdi. Soyuq daş, sanki ciyərlərinə işləmişdi... Onların üstünə artan tüfəng, qışqırıq qorxusu da Xədicəni təqətsiz bir hala salmışdı. Artıq səhər olmuşdu. Həyat və xilqətə olan mənəfəət və müavinətindən öteri hələ bir çox insanların (haşa) xalq ixtisaz etdikləri günəş yavaş-yavaş görünməyə başladı.

Hər zərresi bir valideyi-həyat olan bu xoş günəş nurefəşan əllərini Xədicənin pəncərəsindən içəri uzatmışdı. Ata və anasının abırını, adının, özünün ismətinə mühafizə uğrunda qurban olan bu xəcələtli, afətli fəlakətəzadə qızın əhtizər halətine baxırdı. Guya müavinət etmək istəyirdi. Həmin vaxtda, bu anda köy qəbiristanının yuxarı səmtində Hüseyn Pəhlivan ilə məhbubəsi Nəcəbətə bu gecə qoynunda saxlayan bu əzəmətli mühafizə doğru baxıldığı vaxt Nəcəbətənin atası Daşdəmir bəylə bir danə qardaşı olan Aslan bəyin qəbirləri qazıldığı görülürdü.

*Nemanzadə
“Şərqi-Rus” qəzeti, 29 iyun,
3 iyul 1904, №88, 91*

Şekidən aldığı ağ rəngli bir kağız mənə ən qəməvər qara xəbər-lər gətirdi. Bu qara xəbərin verdiyi təsir mənə qədərşünaslıq naminə bir neçə söz söyləməyə məcbur etdi. Bu kağızdan şəkiliblərin mədarifəxri, Şekidə bir çox fəqir, yetim uşaqların mənəvi, mərhəmətli atası olan Quluzadə Zəkəriyyə¹⁰ əfəndinin vəfat etdiyini duydum. Rusiya müsəlmanları içində zətən pək az olan millətpərəstlərdən, həmiyyəti-müçəssimlərdən, səhibi-mürvətlərdən birinin əksildiyini anladım. Şekidə bu son vaxtlarda vücuda gələn binaya həmiyyətin bir rükünün, bir sütununun uçduğunu fəhm etdim. Şəkiliblərin otuz iki, otuz üç yaşında cavan, həlim, millət dostu, maarifpərəst, səfdil, səbatlı, həmiyyətli, mütədəyyin, hörmətli bir vücudu qaib etdiklərini bildim. Ah! Bu biliş, bu fəhm mənə çox acı-acı həqiqətlər ərz ediyər. Nasıl etməsin ki, şəkiliblərin qibleyi-ümidləri, müsəddər həyat və istiqlalları, kəbəyi-övladları, təlimgahi-islamiyyətlər və insaniyyətləri, məqərrinicat və səadətləri olan zəməne müvafiq məktəbləri və mədrəsələri bu gün ən müşfiq bir şafeyi-dünyəvi, ən mərhəmətli bir həmiyyə-kərəməti itirdi. Bəli, Şeki öylə bir vücudi-möhtrəmi qayıb etdi ki, o vücud bizim Zaqafqaz müsəlmanları içində misli az eşidilən bir sənədə, yəni hənuz iyirmi yeddi yaşlarında iken belə millətin həyanı, bəqası ancaq üsuli-cədid məktəb və mədrəsələri ilə olduğuna yəqin həsil edərək ən birinci məqsədi, arzusu və işi onlara rövneq vermək olmuşdur. Qardaşı mərhum Ağa Məhəmmədinin məsləkini təqib edərək millət və maarif yoluna sərfi-hümmət etməyi özünə vəzifəyidiniyyədən hesab edərdi. Bu etiqadı səf, bu etimadı insaniyyətpərvərənə Şekidə ən birinci üsuli-cədid məktəbinin təməlini, bünövrəsini qoyanların ən birinci qəhrəmanlarından, igidlərindən daha özge təbirlə fədaiylərindən idi. Mərhum millət və maarif yolunda boş söz deyil, pul, həm də tümən-tümən pul sərf etməkdə yoldaşlarına qarşı bir nüməneyi-ibrət olurdu.

Üçüncü məktəbin təşkilindən ki, bu gün səkkiz, doqquz il olur, imdiyə qədər hər nə vaxt məktəblərə, mədrəsələrə, məscidlərə ianə, kömək lazım olmuş isə heç birindən geri qalmamışdır. Ümumi ehsan və ianə işlərinə özgələre daima nüməne olacaq surətdə iştirak etdiyindən başqa özbaşına olaraq bir çox əsərlər də vücuda gətirmişdir: Şekidə yuxarı Baş məscidini nəzərrüba bir surətdə təmir və tərmim

etdirdi. İslamiyyət nöqtəyi-nəzərindən məscidin rövneqini, ibadət-gahın tətimməsini – daha açıq sözlə – məscidin yarısını yeni üsuli-mədrəsə və məktəb hesab etdiyindən məscidin yanında kiçik, gözəl bir məktəb və mədrəsə bina etdirdi.

Məktəbin müəlliminin məvacibini bir çox vaxtlar yalnızca özü verirdi. Şeki müsəlmanların dərəcəyi-etiqaqlarına, əfkariyyələrinə, mədəniyyətlərinə mücəssəm bir şahidi-əziz olan birinci Cümə məscidinin əvvəlki hali-pürxərabi bu xaliseyi müxlisi-islamın, bu riyasız mütəddəyyinin fikrini bir çox vaxt rahatsız etdi. Onu təmirə və gərçəkden Cümə məscidinə layiq olacaq bir dərəcəyə salmağa yoldaş axtardı. Hər nədənsə o sıra kimsəyi tapmadı. Axırda yalnız başına xeyli pul sərf edərək məscidin mənəvi olan əzəməti-ruhi avərinə müvəffəq olmaq üzərə zahirini də ənzari-möminini cəlb, qülbü-əbədinə cəzb edəcək bir hala saldı. Birinci üsuli-cədid məktəbi mənfəətinə xeyli ianələrdə bulunurdu. Nəqd olan ianələrdən özgə hər il beş-on yetim uşaq da oxutdururdu. Şekin öz cəmaətinin müəllim yetişdirmək üsuli-mütəhəssisinə tövfiqən ikmali-təhsilə göndərilən dörd-beş əfəndinin təlim məsrəfinin bir qismini də məmnuniyyətlə verirdi. Xülasə, harada, hər nə cürə bir ianə lazım idisə mərhumun ianəsi ən kəsətli bir qisim təşkil edirdi. Bir çox dövlətlilər kimi işi sözlə deyil, fələn, nəqdən tezəcə yapıb qurtarırdı. Fikrində, təsəvvüründə yapacağı daha çox-çox şeylər də vardı. Şeki bu nümuneyi-həmiyyətdən daha çox əsərlər gözləyirdi. Heyif, səd heyif ki, əksərən həmiyyətlərə, qeyrətlilərə, zəiflərə müsəllət olan vərəm (sill) Şekin bu müxəffiri-maarifinə də aman vermədi. Qərargahi əbədiyyəsinə çox vaxtsiz çəkilməyə behanə oldu. Mərhum həqiqətən, çox xoş təbiətli, qayət həlim, xasiyyətəcə qibtə olunacaq bir cavan idi. Doğrudur, mərhumun şayani-zikr elmi, yüksək məlumatı yox idi, amma çox pək, çox oxumuşlardan, obrazovannılardan yüz mərtəbə həmiyyətli, insaniyyətli, sədaqətli, mərhəmətli, doğru sözlü, səbatlı, riyasız mütəddəyyiyü maarif və millət dostu, bir insani-xalis, bir müsəlmani-həqiqi idi. Millət və maarif yolunda əhsan etdiyi pul, həmiyyət hərçənd özgə böyük şəhərlərə nisbətən çox-çox azdır, onun barəsində yazdıqlarım da mübaliğəli kimi görünür, amma insaf və mülahizəni buraxmayıb mizənə alarsaq Şeki kimi bir şəhərdə mərhumdan on-on beş dərəcə daha ziyadə dövlətli kişilər olub. Bunun etdiyi əhsanın yarısını da eləmədikləri bir yerdə, bir çox qoca

kişilərin – hətta bəzi mollaların – üsuli-cədidəni halal-haram (?) bildikləri bir məmləkətdə hənz otuz üç yaşında ikən millət uğrunda bu dərəcə qeyrət, həmiyyət və müavinət etmək, yoxluqda varlıq göstərmək, böyüklüyün ən böyüklerinden sayılır. Buna görə Şekiye nisbətə mərhumun haqqında yazdığım həqiqi bəyanatı bir cəhətdən çox az görürəm. Nə fayda ki, cəmiyyət və qeyrət əzhabının müarizləri – əvam dilincə düşmənləri – hər zaman görülmək təbii bir qayda kimi olduğundan Şekin bu mərhumu xoşlamıyan bəsiretsiz, vicdansız əhli qərəz də əskik olmaz zənn edirəm, hətta mərhumun vəfatını məmnuniyyətlə meqamında Şekiden buraya yazan alçaq, ədəbsiz insan surətindəki bir itin kağızı mənə yaxıb yandırdı. Lakin böylə nankorluqlar, küfranlıqlar, mərhumun gücünə, halına nisbətə Şekiye, vətəninə etdiyi xidmətlər, əhsanlar yaddan çıxarıla bilməyəcəyinə etiqaqım çox möhkəmdir. Hər yerdə əskik olmayan bəzi vicdansızları müstəsna tutarsaq, hörmətli, qədirşünas olan ümumi şekili qardaşlarım mərhumun asari-insaniyyə və diniyyəsinə mənimlə bərabər qəlblərində saxlayıb onun əsərlərinin qədrini biləcəklərinə və məsləkini təqib edəcəklərinə əminəm. Cənab haqq mərhuma məxfurət qövm və təcəllatına və məslək yoldaşlarına səbirlər versin.

*Şekin birinci üsuli-cədid məktəbinin
səbiq müəllimlərindən Nemanzadə
"Şərqi-Rus" qəzeti, 24 iyul 1904, №112*

BİZ DƏ VAXTA GÖRƏ ÇALIŞAQ

Millət, yetər bu səbir, bu cövrü təhəmmülət,
Heç olmasın cəhələtə bağlı olan həyat.

Hər zamanın bir təqazası, hər təqazanın bir təsiri vardır. Zamanın təqazasına uymayan, ümumun getdiyi nicat yolu ilə getməyən bir kişi və ya bir millət dünya, məişət və həyatca özgülərdən geri qalar; geri qaldıqca qonşularının mərifətli, mərifətli olduğu nisbətə qüvvətli olan ayaqlarının altında əzilib qalar, bəlkə də bir vaxt yox olar, gedər. Buna incədən-incəyə dəlillər axtarmaq lazım deyil. Tarixi-ələm bu təbii qaydaya misal olacaq vüqat ilə dopdoludur. Tarixi-düvəli buraxıb, tarixi-müqəddəsə, əksəriyyətlə istədiyimiz ilahi və şəri üsullara

baxalım. Səbəbüləsbabın əmr və hökmlərinin əsası və həqiqəti ümumiyyətlə, özü kimi bir olduğu halda yenə ayrı-ayrı hökmlü, kitablı peyğəmbərlər hadilər göndərməsi məhz zamanənin təqzasına görə hərəkət və “dəyişmək” gerek olduğu lüzum və hökmünə görə deyil də, aya nədir? Əgər zamanənin təqzasına görə hərəkət, təbdil-əməl, “dəyişmək” lazım gəlməyə idi, əlbəttə, bir peyğəmbərin təbliğ və məzhəbi, peyğəmbərin bəxt və vücudu kafi idi. Halbuki böyle olmadı. Olması da təbiətə, ağıla mümkün də deyildi. Zəmanəyə görə dəyişmək, hər zaman icab edirdi. Buna görə beş, on, yüz deyil, “zəmanəyə” görə minlərcə peyğəmbər gəldi. Ümumi bir rəvayətdə bunların sayı yüz iyirmi dörd minə də çıxarıldı. Həm də böyle lazım idi. Ehtimal daha da çoxdur. Çünki zaman, əql, hikmət, təbiət böyle icab edirdi, böyle istərdi. İndi həzrəti Adəmdən axır zaman peyğəmbərinə qədər keçən zamanı yüz iyirmi dörd min il fərz və təxmin edərsək, ildə beş peyğəmbər gəlmiş imiş. Demək olur ki, bunlardan bəziləri əslafının təbliğinə məmur olduğu əhkam və əməli cüzi bir təğyirə təbliğə məmur olmuş isələr də, çoxunun məzhəb və şəriətinin surəti icrası bütün-bütün ayrı idi. Böyle olması da labüd və lazımdı. Bu səbəblədir ki, həzrət Məhəmmədin ümməti olan bizlər indiki məzhəb və əməllərimizlə nə surətlə müsəlman isək, keçmiş cümlə peyğəmbərlərin ümmətləri də əksərisi bizimkilərə müxalif olan əməllərlə bərabər yenə xalis-müxlis müsəlman idi.

Demək zəmanəyə görə dini əməllərin dəyişilməsi əsas islamiyəti əsla dəyişmir. Bu hal dini əməllərin zəmanəyə görə dəyişilməsi işlərimizin də zəmanəyə görə dəyişilməsinə nümünəyi misal olmazmı? Hər dürlü etiqa-di-əməldə əsasən bir olan islamın fə və əməldə az-çox fərqli olaraq Hənəfi, Şafi, Maliki şöbələrinə ayrılması əcəba zaman və halın (özgə səbəblər və müəssirlər də məlum isə, cümləsinin həqiqi müəssiri yenə zamandır) təsir və icabına görə deyil də nədir? Hətta müctəhid din vücud və lüzumu zamanənin təqzasına görə hərəkət etmək lazım olduğu hökmü əsasına görə deyilmə? Bir az daha irəlilərə gedək: zamanənin təqzasına görə təbdil-əməl və təğyiri-hərəkətə ən həkimanə şahid axtararsaq, yenə həzrəti-peyğəmbərin öz vexti-səadətələrində tapacağıq. Tapacağıq ki, o hallar, o hikmətlər bir yerdə sancılıb yatıb, tərpenmək istəməyən biz tənbellərə birer ibrət və nümünə olsun.

Hər kəsə məlumdur ki, vəqqi-səadətdə bir zaman həlal olan, alışılan bir əməl birdən nəhs olunurdu. Bir gün məmnuniyyətlə baş-

lanan bir iş az zaman sonra mən olunurdu. O bərədə gələn Allahın əmri ayətümənsux və mübtıl olurdu. Bu gün haram olan ertəsi gün həlal olurdu. Demək ki, haşa bir qərarında qalması lazım zənn edilən əmri ilahi belə dövərə, əsrə, ilə görə yox, bəlkə ayın, günün təqzasına görə dəyişilirdi.

Çünki cənab haqqın hikməti dəyişməyən, bir qərarında qalan bir dürlü, bir məzmunlu əmri-ilahiyyə camaatı tabe etməkdə deyil, biləks əmri-ilahini, vəhyirəbbanini camaatın halına, zamanənin təqzasına görə inzal buyurmaqda idi. İştə peyğəmbərlərimizin öz zamanındakı iyumi-təbəddüllər, təğyirlər, bizim üçün birer nümünə, birer ibrət olmaq ilə bərabər dini və dünyəvi əməllərimizdə, əməllərimizdə tətbiq edilmək üzrə “ləyükelifullahu nəfsən illə vusihe” ayəti-cəliləsi “əddəruratu tubihül-məhzurati” hikməti-məşhuresi və həzrət Əli əleyhissələmin “əllimu övladəkum biqeyri zamanənikum...” məzmununda yüz cür, min növ ayətlər, hədislər, həccəti-əimmələr, qiyasi-füqəhalar, kəlamı-kibrilər yenə bizlər üçün birer nümünə hüsnü məsəl olmaq üzrə buraxılmışdır. Heyif ki, zəmanəyə görə çalışmadığımız üçün bunca gözəl misallar, asanlıqlar ola-ola bizlər yalnız hansı məqam və hansı hal üçün deyildiyindən bixəbər olduğumuz: Allah kərimdir. Sənin çalışman ilə olmaz. Allahın təqdiri lazım. Allah rizqi yetirər. Ölüm var, çalışmaq nəyə gerek. Tədbir təqdiri pozar. Olacağı çarə olmaz. Sən nə işləsən işlə, Allah bildiyini eləyər. Allaha sığınan məhrum qalmaz... kimi cümlələri əzbərləyib, öz təqsirimizi örtmək üçün haman bunların birinə yapışırsız. Bəzisinin əsasından, nəticəsindən bixəbər mollalar kimi döşümüzü genişlədərək bunları oxuyuruq, tənbellər, səfehələr kimi mütəsəlli oluruz. Mütəsəlli oluruz da yerimizdə, köhnə fikrimizdə mıxlanıb, batıb dururuq. Aman ya rəbbi, iman və etiqa-da bizlərdən yüz dərəcə daha möhkəm və həqiqətən daha vəqif keçmiş maarifpərvər islamların zamanənin təqzasına görə olan hərəkətləri bizlərə neçün nümünə olmuyor da bugünkü övliyə bücükələrinin öz mənfəətlərinə xidmət etmək üçün qurduqları duzaqa, tələyə düşürüz? Zəmanəyə görə çalışmaq, dəyişmək istəmirüz. Lakin heç fikir etmirüz ki, əgər əsrə, vaxta görə dəyişmək lazım

* Allah hər kəsə öz bacarığını həvalə edər.

** Zərurətlər qadağanları aradan qaldırır.

*** Övladlarımızı zamanənizə aid olmayan şəkildə öyrədir.

gəlməseydi, nə Abbasilərin o şəşəli tərəqqiləri, nə Əndəlis ərəblərinin əqlə heyrət verən o mədəniyyətləri, nə də türklərin ələmi vəlvələyə salan fütuhəti-cahangirənələri meydana gəlirdi. Bunların cümləsi nədən? Təqazaya görə çalışmaqdan.

Hər fənalığın mənbəyi, başı hər dürlü fəlakətimizə mücib olan qədim adətlərimizin, səfihənə əməllərimizin zərərini həqq ilə təqdir etməmək, hər kəsin getməkdə olduğu təzə üsulun, təzə yolun faidə və qiymətini təmyiz etməməkdir. Ən cigər parçalıyaacaq burası ki, zəmanəyə uymamazlığın, tənbelliyimizin və qeyrətsizliyimizin müəssəm şahidləri, müəssəm nişanələri olan Şəki, Şamaxı, İrəvan, Naxçıvan... daki gözləri yaşardacaq bir hali-xarabaya gələn anların (məzar günbəzləri) hər gün gözlərimizin önündə durduğu halda onlardan zərre qədər olsun bir ibrət alamıyoruz. Maarifpərvər əcdadımızın qüdrət və əzəmətlərinə dərəcəyi-maariflərinə delalət edən o asari-əziminin bugünkü xarabə halları gözlərimizə nəçün tikan kimi batmıyor? O yadigarların lisanə halları ürəyimizi nəçün parçalamıyor? Nəçün bunlara baxıb zəmanəyə görə dəyişmək, istiqbal üçün hazırlanmaq istəmiyoruz?

Aman ya rəbbi! Bizlərin bu dərəcə qafilənə, meymunca təqlidimizin bir misli daha bir millətdə tapılarmı? Ev əşyamızı avropalılarınkına oxşadıb tez-tez dəyişdirdiyimiz, hər gün köhnələrinin yerinə təzələrinə qoymağa çalışdığımız halda, bizlərin əsil həyatına, milli bəqamıza səbəb olacaq çürük qafamızı, kifli beynimizi, yaşlanmış fikrimizi, zəhərli adətlərimizi, meymunca təqlidimizi əsla dəyişdirmək, islah etmək istəmirik. Avropa əşyasına olan meylimizə, firəng malına olan məftuniyyətimizə, arzumuza baxsalar – tamamilə bir avropalıyız. Amma maarif, mədəniyyət, cəmiyyət xüsusunda fikirlərimizi, əməllərimizi diqqətə alsalar – küfli bir fanatik, ən cahil mütəəssib bir türkünstanlı, buxaralıyız. Bunlarla bərabər ortada yad-əcnəbi surətində bir müsəlmanlıq sözü gəzib duruyor. Amma inanılsın ki, cümlənin sözü, iddiası həp bəhanə, yalançı sufilik, özgələri əldəçilik, cib doldurmaqlıq, qərəz və mənfəətə xidmətdir...

İştə bu qərəz və mənfəəti-şəxsilər bizləri dəyişməyə, zəmanəyə görə çalışmağa qoymur.

Hanı bizim alimlərdə, qazılarda, mollalarda, tacirlərdə millətimizin bu zamanda həyatına bəis olacaq əsərlərə, vəsilələrə təşəbbüs və iqdamları?

Yeri gələndə, söhbət düşəndə özlərini hamiyi-din, rəisi-millət, alimi-baeməl kimi göstərən vərəsətül-övlialarımızdan hanı millətə xeyir və faidə gələcək dindaranə, alimanə bir hərəkət?

Ah, mollalar, axundlar!
Nədir təhəyyüli-hirsə bu rütbeyi-qeyrətiniz?
Türabə münqəlib olmaq deyilmə qayətiniz
Bugünkü qəfləti-məşum xəndəniz yerinə.
Sabah həşrə qədər ağlasınmı millətiniz?
Düçari-niqməti təhzi b qıldımız vaveyla.
Bu qövm ikən, bu vətənkən vətəni nəmətiniz.
Dəvami-cəhl ilə zənn etməyin dəvām əylər.
Nihayətə iriyər ömri-bədələtiniz.
Nə qanlı yarələr açdı qülubi-islame,
Məhəmməd ümmətinə qarşı suyi-niyyətiniz.
Üdul əylədi rəh həqdən, ey rəsuli-həqq.
Təhəmmül əyləməsin şani-ədliyyətiniz.
Bir kərə ətrafımıza baxınız, nə görürsünüz.

Hər tərəfi istila etmiş miskinənə dərin bir sükunət, məzaristanə oxşayan bir xamuşluq, sonu gəlməz bir qəflət... Xeyr, ara-sıra hərəkət də görünür. Amma nə tövr hərəkət?

Mənfəəti-ümumiyyə pərdəsi altında bir hərəkəti-mənafeənə dindarlıq, sufilik sarığı altında bir iqdami-şeytanənə, xeyir və doğruluq papağı altında bir feli-vəhşiyənə...

Hanı həmiyyət və millətpərvərlikdən dem vuran, evlərini qapılarına qədər Avropa bəzeyi ilə, firəng tərinyatı ilə dolduran dövlətli sövdəgarlarımızda, obrazovannı (?) paltarlarındakı ağalarımız, bəylərimiz, xanlarımızda zəmanəyə görə millətpərvərənə bir hərəkət?

Hümayun manifest nəşr olundu. Mində bir əllərə düşməyən fürsətlər əllərə düşdü. Yəhudilərə varncaya qədər hər millət bu xeyirli gündə, bu qiymətli fürsətdən istifadə etmək fikrinə düşdü. Hər şəhər, hər uyezd öz camaatlarının dərdlərinə, qeydlərinə qalıb, millət övladı, camaat fəqərəsi üçün bir təsisat, bir xeyirli əsər vücudə gətirməyə çalışırlar. Hanı... hanı bu qədər müsəlman şəhərlərindən də bir xəbər, müsəlmanda da bir tərpeniş? Eyvah... eyvah! Qiyamətə qədərmi kor gəlib, kor gedəcəyiz? Qafil doğub, qafil öləcəyiz? Boynumuzdakı bu ağır cəhalət zəncirlərini, qəflət yüklərini məşrə qədərmi sürükləyib götürecəyiz? Nə vaxt bir də zəmanəyə, təqazaya görə çalışacağız?

Ey şeyxülislamlarımız, müftülərimiz, qazılarımız, mollalarımız, axundlarımız, müəllimlərimiz, qulluqçularımız, sövdəkarlarımız, bəsdir... bəsdir bu qədər səbir, bu qədər təhəmmül. Allah eşqinə, din naminə, millət xatirinə, övladi-ümmət adına bunca həqarətlər, təhəmmüllər bəsdir!

Nami-insaniyyətə, imanü vicdan naminə,
Ac qalan, zar ağlayan bikəs yetimənə.

Bu qədər səbir və təhəmmül, bu qədər qəflət və cəhalət, bu qədər zillət və həqarət bəsdir!

Biz də hər şeydən geri qalan camaatımızın dərdinə qalaq. Camaat uğrunda mübarək dişlərini sindiran, üzünü parçalayan, neçə yerlərdə öz mübarək canını təhlükəyə qoyan həzreti-şərin əsil məzhəbinə, hikmətinə bilək. Ayın, hətta günün təqzasına görə dəyişilən ibrətinusari-ilahi əmrlərin dünyəvi işlərimizdə də nümunə olacağını yaddan çıxarmayaq. Dinimizin hər nə cür əmri, hökmü olursa olsun ancaq dünyada insanca yaşayan, axirətdə feyziyabi-ruhani olmaq üçün olduğu həqiqətini unutmayaq, hər işi şərait üsulu ilə axtarıb indiki və keçmiş millətlərin əhvali-tarixiyələrini nəzəri-ibrətə almazsaq bir dürlü olması zənn edilən Allah hökmlərinin zamana görə dəyişildiyindən olsun bəri ibrət alağ, dəyişək.

Görürüz ki, bir ovuc millətlər zamanəyə görə olan maarif və səyi və himmətləri sayəsində milyonlarca cahil, qafil insanları özlərinə maddi, mənəvi əsir edirlər. Hər millət öz camaatı, öz milləti uğrunda varını, yoxunu, hətta canını fəda eləyir ki, əsarətə, həqarətə giriftar olmasınlar. Bir az əqli başında olan millətlər özgə gurultulara, özgələrin əhvalına qulaq verməklə bərabər bütün qüvvətlərini, qeyrətlərini, fikirlərini öz millətlərinin tərəqqisinə həsr edirlər.

Amma bizlər... Ah, bizlər guya hər vacibli milli işimizi qurtarıb arxayın, rahat olmuşuz kimi oturub gözəl-gözəl firsətləri itirib ağzımızı özgələrin əsərlərinə qarşı açıb qalmışıq. Qulaqlarımızı özgələrin sözlərinə tikib durmuşuq. Beynimizi bizə əsla xeyri olmayan boş politika və cəfəngiyat ilə çürüdüb öz işimizdə məəttəl qalmışıq, qalırıq.

“Əddunya sicnun lilmömininə” kəlami-hikmətamiz ilə işdən əl çəkib qafilanə oturmaq, hər yerdə qaranlıqlara soxulub miskinənə,

heyvanə yaşamaq mənasına alıb “leysəlinənu illə məsəə”^{*} buyuran dinimizi pozub islam cübbəsi adı altında islamıyyət düşməni, rəhbərlik, bədpərəstlik tərəfdarı olmuşuq.

Əsil islamıyyətdən, zamanənin təqzasından bixəbər yarıq, hal-buki zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, hər millət dəyişir, hər zərrə dəyişir... İnsaf və mürvətdir ki, bizlər hər şeydən də dışarı olaq? Dəyişməli, biz də mütləq dünyəvi əməllərimizi, göz görə təhlükələrə, səfəzlərə sürükləyən köhnə adətlərimizi, cahilənə fikirlərimizi, əməllərimizi dəyişməliyik. Və illa özgələr bizləri bütün özgə yolda dəyişdirib yox edərlər...

Hər kəs yoxdan var, vardan hər şey çıxarınca çalışır. Bizlər isə millətpərvər mühərrirlərimizdən cənab Firidun bəy Köçərlinin¹¹ dediyi kimi 1880-ci ildən bəri nizama mövcud olan cəmiyyəti-xeyriyyəimizin ixtiyarını belə qayıb ediyoruz, zamana görə çalışmırıq.

İndi də olmazsa fikrəfruzi-nuri-intibah
Olmaz olsun boylə suzişli, fəlakətli həyat.

Hanı bizim sahibmənsəb reislərin, müəllimlərin, qulluqçuların, sövdəkarların cəmiyyətcə bir ittifaqları ki, ərz hal ilə məhəllinə müraciət edib, bu mərhəmətli vaxtda, bu yuxulanmayacaq zamanda bizi də rus təbəələri olan sair insanlar cərgəsində qoydurub ümumi hüquqdan istifadə etdirələr? Hanı bizim əfəndilər, axundlar, ağalarımız, hardasınız?

Millət bu gün sizlərin himmətinə, mərhəmətinə bağlı. Övladi-ümmət küçələrdə gözə yaşlı, səfil-sərgərdan olaraq sizlərin ümidinə qalmış. Hərçənd islah olunacaq hallarımız həddən artıqdır. Lakin indilik ən lazım və mümkün olanlarına təşəbbüs edək. Baxınız, bu böyük Qafqazımızın bir şəhərində olsun, bir cəmiyyəti-xeyriyyəimiz yox, bir təbşirkətimiz yox...yox, yox! Həmişə bir yoxluqda üzürük...

Bir vaxt darülfünun yerində olan mədrəsələrimizdə varlıq içində yənə bir yoxluq göstərilir.

Zalım fələk isə bizi gözləmir. Çalışana verir, irəli götürür. Çalışmayanları, öz millətinin dərdinə qalmayanları ayaqlar altında əzdirib geri buraxır. Əsrimiz özgə əsrdir.

^{*} Dünya mömünlər üçün bir həbsxanadır.

¹¹ İnsan öz səyi ilə tanır.

Bir əsrdir ki, əsrimiz, onda
Ölü olmuş miləl, böylə zində.
Böylə bir əsr içində bax bizi də
Mollalar etmək istiyor mürdə.

Biz də bu əsrdəyik, biz də dirilib, zamanın təqazasını, millətin bugünkü ehtiyacını, qonşu millətlərimizin səy və tərəqqi hallarını nəzəri-diqqətə alağ. Alağ da gözəl vaxtları böyük nemət bilək. İttifağ ilə hökumətimizə müraciət edək. Nicat və səlamətimiz naminə ən əvvəl bizə lazım və fərz olan üsuli-cədid məktəbləri, mədrəsələri güşad, mövcud və xərab olanları tovsə və emar eliyək. İndilik Bakıda, Tiflisdə olsun birər "cəmiyyəti-xeyriyyə" təşkil, hər şəhərdə qiraət-xana təsis eliyək.

Uşaqlarımızın bir qismini üsuli-cədid mədrəsələrinə verməklə bərabər, mütələq digər qismini də rus uşqollarına verək.

Bu surətlə məktəblərimiz, maarifimiz olursa, alimlərimiz, mollarımız, müəllimlərimiz... öz vəzifələrini, borclarını bilərsə, rus məktəblərində oxuyanlarımız çoxalırsa, bu gün uzun-uzadıya danışılib, yazılıb heç bir cəhətcə qəbul və həll olunmayan məsələlər əvvəl zaman özbaşına, öz sövqi-təbiisilə bir cəhətə həll olub qurtular. Heç bir kimsə ilə işim olmuyaraq deyə bilərəm ki, bu gün həyat və məmətımızın bağı və mərtub olduğu məktəb, yəni maarifimiz məsələsini buraxıb, özgə məsələlərdən bəhs etmək, doğrusu, bir bağbanın, ağac köklərinin bulunduğu torpağı lazımcə tərbiyəyə çalışmayıb havanın təsirindən çiçək, meyvə gözləməyinə oxşar. Xülasə, bizi adam edəcək, bugünkü qəflətdən, səfalətdən qurtaracaq, bar-bar bağırdığımız mədəniyyətə daxil edəcək bir vasitə, bir səbəb varsa o da ancaq-ancaq məktəblər, mədrəsələr və mətbuatdır, bir sözlə, maarifdir. Özgə hər dürlü səy və fikir boşdur, əsassızdır. Ümidvaram ki, qiymətli vaxtları fəvte verməyib, qonşularımız qədər olsun, həyat mayilimizə çalışırıq.

Bəstir inqirazın son dərində qaldıq.
Amacı oldu Quran təzyifi-ruzigarın.
Olsunmu nuri-islam həp qərqeyi-siyahi?
Yoxmu sabahı yoxsa bu leyli-hövl-tarın?
Rahi fənada hər kəs bizdənmi ibrət alsın?
Təxribi-cəhlə bais alimsifət şərarin.

Nəmanzadə
"Şərqi-Rus" qəzeli, 28, 29 avqust,
2 sentyabr 1904-cü il, №147, 148, 152

DƏVƏT

Həqiqət və sidq olan yerdən riyə və yalançılığın, həmiyyət və qeyrət bulunan məhəldən dənəət və tənbelliyin qaçacağı kimi mərifət və hürriyyət nuru doğan yerdən cəhəlet və əsarət qaranlığının gedəcəyi də şəksizdir. Şükürlər, minlərlə şükürlər olsun ki, hər millətin, hər nəfərin səbəbi-istirahəti, vasitəyi-bəqası, aləti-tərəqqisi olan mərifət və hürriyyət işığı bu axır vaxtda bizim də gözlərimizə, uzaqdan da olsa, görünməkdə və gələcəyimiz üçün böyük ümidlər verməkdədir. Nə üçün verməsin ki, dəyişməyən, bir qərarda qalan ancaq Allah və həqiqəti-mütələqdür. Məxluqun şən və sifəti, hal və iqtizası zamana görə dəyişməkdir. Xüsusilə bu zaman qısa fikirlərlə heç ümid edilməyən, ölçülməyən, zəif təsəvvür və xəyallara gəlməyən məhsul və vüquati doğan bir anaya bənzədilsə yeri vardır.

Elə ana ki, dünən milyonlarca əhalini hali-əsərdə tutan bir hökuməti-zaliməyi, bir dövləti-müstəbidi bu gün yenə o məzlum cəməətin qiyam və istirdadi-hürriyyəti qarşısında tir-tir titrədən bir qüvveyi-özimə, bir fikri-təcəddüd meydana gətirir.

Elə ana ki, heç ümid edilməyən bir vaxtda dünyanın halını, insanların fikrini alt-üst edən qərübə bir məxluq, əcaibə bir yəcuci-məcuc törədib insanların əvvəlinci ocağı-bucağı olan Asiyanın, insaniyyətin birinci qucağı olan asiyaqların insaniyyət düşməni, tənbelliyin mənbəyi olmadığını ancaq bir-iki əsrdən bəri mədəniyyət ustadı və rəhbəri olan qərblilərə bildirir.

Elə ana ki, dünyanın qaranlıq və cahil vaxtından, suların bulantısından istifadə ilə qonşu haqqına, rəiyyət malına təcavüz edənləri, özgələrin malını halal-haram deməyib qarmına dolduranları kötək zoru ilə qusdurur.

Elə ana ki, özünə, əmrinə tabe olmayan qafil, nadan övladını xaki-məzəllətə, vətəyi həlakə yuvarladır, az zamanda böyüyü kiçik və rəzil, kiçiyi böyük və ali eylər. Odur ki, zəmanəmizin bu hürriyyət-təngiz, bu heyrətamiz təsiri səbəbi ilə əqsayi-şərqdə yağan qanlı qarlar, axan qırmızı sular nəinki yalnız o tərəfin, bəlkə şiddəti sirayəti sayəsində bizim də rəngimizi, halımızı, gələcəyimizi dəyişdirməkdə bahar çiçəkləri kimi hər kəsin başında təzə fikirlər açmaqdadır. Cənnətməkan mərhum və məğfur Kamal¹² bəyin "Qəza hər feyzini, hər lütfünü bir vaxt üçün saxlar" buyurması kimi qəzavü qədər kim bilir

daha nə feyzlər, nə lütfələr hüsulə gətirəcəkdir. Lakin bu feyzlərdən, bu hallardan, bu çiçəklərdən, zəmanənin bu mərhəmətindən bizim də istifadə etməyimiz lazımdır. Bundan sonra da olsa mərifətliyə ayaqları altında aciz heyvanlar kimi əzilməmək üçün qeyrət və hərə-kətə gəlməyimiz lazımdır, labüddür. Bizim üçün istifadə və tərəqqi qapısı indilik, təbii, top, tüfəng və dinamit ilə açılmaz. Onlar “bu halda” bizim heç bir işimizə yaraya bilməzlər. Biz bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik.

Maarifin və mədəniyyətin bu gün ən birinci vasitəsi, ən qüvvətli nəşri işə kitab və qəzetlərdir – mətbuatdır. Bunların məhəlli zühuri işə, təbii mətbəələrdir. Buna görə deyə bilərik ki, hər millətin mədəniyyət və qüvvəti mətbəələrin sayı ilə mütənasibdir. Yeni mətbəəsi, mətbuatı çox olan millətlərin sərvət və qüvvətləri də çoxdur. Əks halda mətbuatı yox və ya az olan millətlərin mədəniyyət və gücləri də yox hökmündədir. İndi biz bu mücərrəb nişaneləri nəzərə alıb Qafqaziyyədə müsəlman mətbəə və mətbuatının “yox” hesabında olan azlığının ərz edərsək Qafqaz müsəlmanlarında mərifət, ticarət, sərvət, qüvvət və rahatın da yoxluğu meydana çıxır ki, hər sahib-insafın bildiyi bir həqiqəti biz bir az açıq söyləmiş oluruq.

Bu halda Rusiyada Hüsni surətlə davam edən mətbəələrimizin ən birincisi, mətbuat-qəzetlərimizin millətə ən xeyirlisi və nəfis hamıya məlum olan möhtərəm “Tərcüman”dır. Lakin bir “Tərcüman” ilə otuz milyon xalqın ehtiyacı görülməz... Bizə beş-on deyil, yüz mətbəə, bir-iki deyil, on beş-iyirmi qəzet, jurnal lazımdır. Heyif, çox heyif ki, guya İslamiyyətin, daha doğrusu, indiki müsəlmanların mətbəə və təzə mətbuat ilə heç işləri-gücləri yox imiş kimi bu xüsus əsla nəzərə alınmır; millətin ən birinci vasitəyi-beqası olan bu cəhət digər işlərimiz kimi köhnə halda səfalət və səfahətimizə dəlalət edəcək çirkin, qəmli bir surətdə buraxılır. Halbuki ən güclü top və tüfəngdən artıq bizi mühafizə edəcək mətbəə və mətbuatdır. Çünki cahil və qafil bir şəxsin və ya bir millətin əlinə pul gücü ilə zəmanəmizin ən böyük, ən sürətli atılan topları, tüfəngləri, maşınları keçsə belə, davamı-beqası çox azdır. Məsələn, dülgərlikdən bixəbər olan bir kimsənin əlinə kərki (kəser) verilib, bir kürsünün yapılması xahiş edilərsə, o kəs bacarıqsızlığı səbəbinə kerkini əlinə vuracağı, taxtanı xarab edəcəyi kimi, elmsiz və mərifətsiz bir şəxsin və ya bir

millətin ixtiyarına habelə dünyanın bütün topları, tüfəngləri verilərsə, yenə axırda özündən yüz kərə az və kiçik, amma mərifətli, qeyrətli və həmiyyətli bir millətə boyun əyəcəyi, acizliyini, bacarıqsızlığını izhar edəcəyi aşkardır. Bu həqiqətə şahid gətirməyə nə hacət: bu gün əksər müsəlman hökumətlərinin həqarət halları, bir ovuc mərifətli avropalıya boyun əyib təslim olmaları gözümüzün önündə dağlar kimi şahid deyil də nədir? Bir az daha izah edək: Farsın (məğrib), Tunisin, Misirin, Zəngibarın, Məşqətin, Burensonun, Somalının, Buxaranın, Sudanın, Xivənin və özgə bəzi müsəlman hökumətlərinin bugünkü qan ağladacaq halları, ürək parçaladacaq vəziyyətləri gələcəyimizi fikr edən hər sahib-həmiyyəti qəm deryasında boğsa şayan deyilmə? Kim nə deyirsə desin, maarifi, mətbuatı olmayan millət dünyanın ən dəhşətli cəng alətinə qər qərsə, quru sözlə yeddi deyil, yetmiş övliyə qüvvətinə sahib olsa, xəyal ilə yetmiş deyil, yeddi min arşın uzanan zülfüqara malik olsa, yenə axırı pərişanlıq və peşimanlıqdır. Burasını yaddan çıxarmayaq ki, “ciddi mətbuatı, qeyrət və həmiyyəti olan millətin qüvvəti və rahatı da olur” qaydası indiyə qədər hökm sürmüş və bundan sonra da qiyamətə qədər sürəcəkdir. Buna görə bizlər, əyər bir an əvvəl maarif silahı ilə silahlanmazsaq, tez-gec mərifətli, gözüaçıq millətlərin ticarət və sənəət zorları, fikri-siyasət qüvvətləri, amali-milliyə gücləri altında bugünkündən yüz kərə daha bətdər bir halda əziləcəyimiz iki kərə iki dörd edər qədər aşkardır.

Boş iftixar, cahilənə ümid, bixəbərənə təsəlli, üsulsuz rəftar, elm və mərifətsiz icrayı-din və məzhəb bizi nə dünyada və nə də axirətdə sahi-salamətə çıxara bilər. Buna görə bizlər... mütəlak dünya ümurunda qonşu mərifətli millətlərin bugünkü tərəqqi yollarını, məsləklərini tutmalıyıq ki, bu yol və məslək də ancaq birdir. O da mətbəə və mətbuatın çoxalmasına və bu sayədə zəmanəyə görə hər cür məktəb və mədrəsələrin gushadına, maarifi-milliyətimizin hüsul və nəşrinə çalışmaqdır.

Mətbuat səbəbilə irəli getmiş millətləri burada bizə nümunəyi ibrət olmaq və şahid gətirməyə hacət yoxdur. Bir vətən qardaşı, bir məmləkət övladı olan qonşumuz erməniləri, gürcüləri nəzərə alaq. Tiflisdə qonşularımızın qırxa qədər mükəmməl mətbəələri var. Hər həftə yüzlərcə təzə kitablar nəşr edilir. Bizlərdən çox-çox əvvəl elm və mərifət yolunu rəhbərləri salamət, sənət və ticarəti vasitəyi-qüvvət

və qüdrət bilən vətəndaşımız ermənilər hələ bir yanda dursun... gürcülər də bizə nisbətə qəflət və dəliliklərini bir dərəcədə qanıb hüquqi-milliyələrini mühafizə etməyə, mədəniyyət aləminə addım atmağa başladılar. Bu başlayış, bu hərəkət şeksiz bu axır vaxtlarda açıqları mütəədid, mükəmməl mətbəeləri, ciddi qəzetləri, kitabları səbəbilədir... Gürcü vətəndaşlarımızın Tiflisdə gündəlik bir neçə böyük və xeyirli qəzetləri var. Bu yaxında, bəli, bu yaxında iki gündəlik qəzetə daha rüsxət aldılar.

Demək ki, o qədim gürcü qonşularımız da bizdən əvvəl tərpenib, bizdən əvvəl gözlerini açıb bir neçə gündəlik və böyük qəzetə, bir çox qayət böyük mətbəelərə sahib oldular. Cənab haqq daha ziyada artırsın... vətəndaşımız ermənilərin qeyrət, həmiyyət və tərəqqiləri isə daha özgə bir halda, daha gözəl bir surətdədir. İndiyə qədər mövcud olan dörd böyük və nəfli qəzet və jurnallarına bu il bəli, bəli, bu keçən ayda iki qəzet daha əlavə etdilər. Demək ki, yaxında Tiflisdə altı erməni qəzet və jurnalı nəşr ediləcək. Nə xoşbəxtlik, nə ali hümmət. Nə gözüaçıqlıq, bərəkəllah! Qeyrət, həmiyyət və vaxtdan istifadə belə olmalıdır. Bu kimi qədim qonşumuz kim bilir daha neçə tazə qəzet və jurnal üçün hökumətə rüsxət ərzihalı vermişlər. Həm də verməlidirlər. Hərçəndi qonşularımızın bizə görə qəzetləri, kitabları çox artıq isə də, Avropanın ən kiçik hökuməti olan Şvetsariyaya (İsveçrə), ya dünənki bolqarlara nisbətən bugünkü qəzetləri, kitabları çox az, bəlkə heç deməkdir. Bu səbəblə hamımız çalışmalıyıq. Çalışan qul məhrum qalmaz. Allah çalışan qulun din və məzhəbinə əsla baxmayıb dünya ümurunda hər kəsin çalışdığı qədərincə verər.

Yuxarıda qonşularımızın bizə görə olan tərəqqilərini zikr etməkdən qəsdim onlara həsəd etmək, çox görmək deyil, qəsdim budur ki, qonşularımız ilə bərabər biz də rahat və insanca yaşamaq üçün mərifət və mədəniyyətdə mütləq onlarla bərabər olmalıyıq. Çünki bir vətəndə, bir evdə yaşayan bir məmləkət övladlarının elmləri, qanacaqları bir payədə olmalıdır ki, bir-biriləri ilə qardaşca rahat yaşaya bilsinlər. Bəli aradakı ixtilaf cəhətilə axırı peşimanlıq və zərərdən özgə bir şey olmayan qəza və vüuqatə meydan verilir ki, insanlıq, qonşuluq nöqtəyi-nəzərinə nə qədər bəisi-təəssüf edilsə, yenə azdır. Halbuki vətəndaşlıq, qonşuluq vəzifəsi nəinki bir-birilərlə heyvanca qovqa etmək, bəlkə mühafizəyi-vətən üçün yekdigərinə kömək və müavinət verməkdir. Qonşu evini yıxanın heç vaxt evi abad olmaz...

Xülasə, mərifətli qonşuların arasında mərifət və insanca yaşamağımız mütləq zamana görə elm və mərifətimizin olmağına bağlıdır. Burasını bildikdən sonra hamı ömrümüzü, varımızı bu məqsədə sərf etməyimiz vacib görünür. İstədiyimiz bu mərifət və rahatın qapısı isə qeyrilərdə gördüyümüz kimi ancaq mətbəə, mətbuatdır – maarifi-milliyədir. Heyif, min kərə heyif ki, din və millətin əsil ruhu olan elm və mərifətin qüvvətini hər kəs qanıb gecə-gündüz o məqsədə çalışdıqları halda bizlər əshabi-kəhfdən, yaşıl külah geyən mələklərdən... bilməm daha nələrdən, nə xəyallardan kömək və müavinət ümid edirik? Budur ki, bizlərdən əlli, altmış kərə az olan qonşularımız qeyrət və forasətləri cəhətilə bir xeyli təzə kitablara, qəzetlərə sahib olduqları halda bu böyük Qafqazda bizim mükəmməl bir mətbəəmiz, yarım jurnal və məcmuəmiz belə yoxdur. Hərçənd Rusiya hökuməti Rusiyalı müsəlmanlara bildirmək və Şərq ilə daha ziyada kəsb-münasibət etmək üçün türk dilində bir qəzetin vücudunu vacib bilib, “Şərqi-Rus” adında bir qəzet ehdəsə və mühərrirliyini məlum olan şəxsə həvalə elədisə də, o da hər nədənsə çox davam edə bilməyib əcib bir yuxuya tutulmuşdur. Bizlərə heyiflər olsun ki, təzədən nəşr edilməyinə dua ilə məşğuluq. Aman yarəb! Hər kəs gün-gün irəli getdiyi halda bizlər hər işdə, xüsusilə maarifdə fərsəx-fərsəx geri gedirik. Bilməm bu gedişlə halımız nə olacaq? Nə üçün bizlər də öz dərdimizə qalmırıq? Nədən məyus oluruq? Nə üçün əli qələm tutan həmiyyətli, məlumatlı mühərrirlərimiz yazılarını bu xüsusda qanlı yaşla yazmırlar? Xüsusilə, zəmanəmiz özgə zamandır, demək olmaz ki, həmişə bu halda qalacayıq. Xeyr, xeyr! Ümidi kəsmək Allahın nemətindən, mərhəmətindən əl çəkmək deməkdir. İnşallah gələcəyimiz üçün ümidlərimiz, xahişlərimiz ziyadə böyükdür. Lakin bizlər firsəti itirməyib millət qeydine, məişət dərdinə, vətən halına qalmağa artıq başlamalıyıq? Bizlər hənz bu yolda nə üçün çalışmıyaq, başlamıyaq ki, qonşularımız bu başlayacağımız yolun yarısını çoxdan keçib nihayətə, məqsədə çatmaq üçün nəinki mallarını, canlarını belə fəda edirlər. Heyif ki, bir millətin oxumuşları millətlərinin dərdində iştirak edib istiqbali-millətləri üçün rahatlıqlarını, varlarını turban etdikləri halda, bizim əksər abrazovannılarımız guya filosofluq, farmazonluq satıb hər şeydən biqeyd, bidərd qalıb, rahat-rahat ömr sürürlər? Bu hal ilə, bu qeydsizliklə, bu həmiyyətsizliklə bərabər nə üzle, nə cəsərlə, biz də özümüz bütünü ömrünü millətin insan

olmasına, rahat yaşamasına sərf edən peyğəmbəri-zişanın tabeyi-ümməti hesab edəcəyik? Millətin qeydinə, dərdinə qalan xəlifələrin, padşahların, üləmə və hükəmanın acaba hansı biri zəhərsiz, xəncərsiz döşəgində rahat-rahat vəfat etdi? Tariximizə baxılsın: millətinin salamathği üçün can fəda edən böyüklərimizin həddi-hesabı varmı?

Nə hacət, hər il məhərrəmlikdə zahirən başımıza kül-saman töküb üst-başımızı qanlara bulayıb, guya böylə əməl və rəftarlar ilə matəmini saxladığımız nuri-çəşmi-millət, müxəffər şühadayı-ümmət olan həzrəti imam Hüseyin əleyhsalamın vəqeyi-şəhadəti bizlərə nümuneyi-ibrət, misali-qeyrət deyilmi? Heyif, sədd həzar heyif ki, o şahidi-millətpərvərin matəmini bu zəmanəyə görə özgə cür tutmaq, mərsiyələrimizi daha təzə bir sayaq millətpərvərənə üzrə oxutmaq lazım gəldiyi halda sahibinin niyyət və məsləkindən bixəbər hərəkət edən cansız maşın kimi qayırdığımız iş və əməldən özümüz də bixəbər bulunuruq. Məhərrəm ayının beş-on günündə aciz uşaqlar kimi “yalnız” başımıza küllər töküb zəncirlərlə öz-özümüzü vurub yaralamaq, ayə, ali bir niyyət uğrunda şəhid olan bu nümuneyi qeyrət o mücəssəmi həmiyyət üçün yas və matəm saxlamaqmıdır? Hər insaf sahibindən sorarım: lazım deyilmidir ki, hər kəs tutduğu işin, icra etdiyi matəmin nədən ötrü və nə cür bir zati-şərif üçün olduğunu layiqi ilə bilsin.

Lazım deyilmidir ki, bu ali uğurda biqayidə xərc edilən milyonların dərgahı-ilahidə qəbula keçəcəyi ümid edəcək bir yolda sərf edilib edilmədiyini qansın. Lazım deyilmidir bilək ki, o qərarətileyən rəsul bir cüzi, bir ovuc qövüm və təlüqatı ilə öz qüvvətindən neçə min kərə artıq olan bir qüvvəti-əziməyə nədən ötrü qarşı durdu?

Lazım deyilmidir bilək ki, nə üçün bu rıqqətəngiz, o ciyərsuz hal ilə şəhadətə, o dəhşətamiz surət ilə fədaicənə razı oldu?

Şəksiz ki, qeyrət və həmiyyəti qəlbi ali hümmətinə sığmayan bu millət aşiqi şəhadəti-ölümü, xeyr, bu ölüm surətində əbədi varlığı, əsarət və həqarət ilə yaşamağa tərcih verdi.

Şəksiz ki, təlüqatının, hümmətinin hüququnu mühafizə etmək, hür və müstəqil yaşamaq, özgələrə boyun əyməmək ən birinci müqəddəs niyyəti idi.

Şəksiz ki, niyyət buyurduğu kimi həyat olmadığı surətdə məqsədalisi, hüquqi-qövmiyyəsi, istiqbali milliyyəsi yolunda qurban olmağı canına minnət bildi.

Şəksiz ki, niyyət və məsləkində səbat və qərar edib Kərbela dəhşətini hürriyyəti-vidcaniyyə, əsbiyyəti-qövmiyyə, həysiyyəti-milliyə, hüquqi-insaniyyə qanına qər qətməyi məhz o tökülən qanların verdiyi qüvvətlə gələcəkdə açılacaq olan millət çiçəklərinin hüsn-surətlə yaşamaqları üçündür. Heyhat, harda o niyyətlər, o fədailiklər, harda bizim bugünkü qafilənə rəftarımız, başlarımıza binə, cahilənə kül-saman tökməklə iktifa etməyimiz?

Baxınız: o ali, qütsi niyyətlər ilə bizim bugünkü cahilənə, müqəlidənə əməllərimiz arasında nə böyük təfəvütlər var? Allah eşqinə deyiniz: öylə bir zati-qütsi-məabın şəhadətini yad ilə matəm lazım aladasını ifa etmək hüququ milliyədən, mərifəti-diniyyədən bixəbər bir qisim əvamü nasın yalnız başlarına küllər, döşlərinə zəncirlər vurub küçələrdə gəzməkləri iləmi olar? Ey şühiddini-həqiqət, vəhə-daniyyət, ittihad naminə deyiniz: böylə bir zati-səxavət göstərüb, “əhsan” adı ilə bəzi dövlətçilərimizin kasıblardan artıq bir-birilərinə “qonaqlıq” verməkləri iləmi şahişühədanın ruhi mübarəki şad edilmək istənilir? Aman əziz qardaşlar! Əsas və həqiqətdən nə qədər uzaqlaşmışıq! Budur ki, bu uzaqlaşmağımız, rahat zənni ilə bugünkü həqarət və zillətlə yaşamağımız etdiyimiz əməl və tutduğumuz işlərin təbii niyyətsiz, fikirsiz olduğundan, yəni həqiqətdə nə cür çalışmaq gərəkdir olduğunu bilmədiyimizdəndir. Bugünkü əksər əmələ və rəftarımız müvafiq şəri və əqli olmadığına, hüquqi insaniyyətimizi mühafizəyə, istiqbali-milliyəmizi təminə əsla yaraya bilmədiyinə əlbət əvamünasımızın əqli ırməz, fikri çatmaz. Çünki onlar zəmana görə məluməti-ələmiyyətdən, üsuli-vəzi-ələmdən bixəbərdirilər. Bu xüsusda onlarda o qədər qüsur axtarmaq, bu barədə onlardan bir şey gözləmək olmaz. Əlbəttə, hər kəsin elminə, dövlətinə, mənəsinə görə xidmət, pufl, iş istəyirlər. Bu xidmətlər, bu işlər əlbət və əlbət ki, oxumuşlarımızdan, abrazovannılarımızdan, xüsusilə millət ataları hökmündəki rəisi-ruhanilərdən gözlənir. Amma heyif, minlərcə heyif ki, əksər ruhanilərimiz, abrazovannılarımız ancaq öz hallarına, öz qarınlarının dərdinə qalıb bütün milləti, istərsə zülm və cəhəlet atəşi tutsa, tərənəməmək, dinnəmək fikrindədirilər.

Aman yarəb, nə üçün beş günlük dünya məhəbbətini, beş-on dəqiqəlik yalançı rahatı, az vaxtda puç olacaq cüzi mənfəəti dünyəviyyə-əbədi heyatə, mənəvi və mükafata tərcih edirlər? Oxumuşluq sifəti, böyüklük rütbəsi, milləti cəhəletdən, səfələtdən qurtarmaq bu vəchlə həmnövünə müavinət etmək deyilmi? Həqiqət, kül, torpaq başımıza

ki, hər millətin abrazovannları millətin salamatlığı üçün əvamünnas ilə hər cür rəftar, millətin hüriyyəti uğrunda mallarını deyil, canlarını belə fəda etdikləri halda bizim abrazovannlarımız safdil cəmaəti, hənz maarif və millətpərvərlik ələminə addım atmağa başlamış qar-daşlarımızı yersiz, vaxtsiz rəftarları ilə, yazıları ilə, maarif və mədə-niyyətdən uzaqlaşdırmağa bir növ səbəb olurlar. Aranı bu vəch ilə xarab edən bəzi həmiyyətsiz, qeyrətsiz obrazovannlarımızın bəd rəf-tarlarına baxıb cəmaətimiz, ümumiyyətlə, oxumuşlara küskün və onlardan şikayətçi kimidirlər. Hətta bu küskünlük təəssüf ediləcək elə bir haldadır ki, hər iki tərəfdə də arzu edilən hüsnə-niyyət, sədə-qət və müavinəti milliyyətinin bürüzə çıxmasına ciddi mane olur. Bununla da qalmır: sadə cəmaətimizin böyük bir qismi hər yerdə əskik olmayan bir neçə bihəmiyyət, biqeyrət, bimeslək müsəlman adındakı meymunların rəftarına baxıb mədəniyyəti o meymunların səfətlərindən ibarət zənn edirlər. Müsəlmanlığın ehkam və əsasın-dan qetiyyə bixəbər olub bir əxlaqsız olan eşqindən və ya qulluğa olan tamahından ötrü təbdilidin edən səfəhlərə, məcnunlara baxıb, ümumiyyətlə, oxuyanlardan, rusca oxumaqdan üz çevirirlər; uşaq-larını rus məktəblərinə verməmək fikr-cahilanəsinə düşürlər ki, nə qədər təəssüf edilse, o qədər azdır... Başında bir az əqli və fikri olan müsəlmana layiqmidir ki, günün işığına qarşı duran milçəyə acıq-lanıb günün işığını istəməsin və ya çörəyin acısına, yanığına rast gəlib çörəkdən əl götürsün? İnsan üçün bir az elmlə abrazovannı (?) olmuş bihəmiyyət, biqeyrət bəzi müsəlmanlara baxıb elm və maarifdən uzaq durmaq da mümkün və insan sifəti deyildir.

Baxınız, bu balaca təvəqqenaməni yazmaqdan qərəz nə idi, dər-d-qəm bizi haralardan haralara apardı. Əsil məqsədi qoyub bizə nə haşiyələr yazdırdı. Belə uzun haşiyələrdən oxuyanların ürəkləri darıx-mamaq üçün biz yenə məqsədə gələk: arada törəyən həmiyyətsiz abrazovannların, işin əsil əsasını fikir edə bilməyən avamın hallarına baxmayıb ümidvarıq ki, xatir və xəyala gəlməyən bir çox müsərrə-tamiz halları, məhsulları doğulan zaman bizim istiqbalımız üçün də xeyirli işlər, səmərələr meydana gətirir. Çünki zəmanəmiz özge zəmanədir. Zəmanəmizdə bir az görünməyə başlayan hüriyyət, əda-lət, insaniyyət günəşi hərçənd bizim üstümüzdə, bizim üfüqümüzdə də doğulacaqdır. Lakin o günün işığından vaxtında istifadə etmək üçün indidən hazırlanmağımız, fürsəti itirməyib dərdləşməyimiz lazımdır.

Dərdləşmək, görüşmək, xəbərleşmək, ərzi-hal etməyimiz üçün də əlbəttə, işə yarar, sözə keçər, qədri bilinə ümumi "dil"imiz olma-lıdır. Bu ümumi nüfuzlu dil dəxi millətlərdə olduğu kimi, şəksiz "mətbəə" və "mətbuatdır". Zira mətbəə və mətbuatı olmayan mil-lətin dili yox hökmündədir. Dili olmayanın da mövcudiyyəti yox deməkdir. Dünyaya, ətrafa baxınız: hansı millətin mətbuatı çoxsa, o millətin sərvət, qüdrət və rahatı da çox deməkdir. Əks halda mət-buatı, yeni mənəvi dili olmayan millətin digər millətlər arasında nəinki etibar və nüfuzu, bəlkə adı-sanı da yoxdur. Çünki hər millət öz sağlamlığını, öz varlığını ancaq mətbuat ilə mühafizə edir. Sevgili millətimin istiqbalına, qüdrəti-atiyəsine mənəm ümmidim pək çox-dur. "Şərqi-Rus" idarəsində ola-ola özge bir məsləkde məlum olan xidmətim müddətində çap edilmək üzrə hər tərəfdən gələn yüzlərcə məktublar, məqalələr, əsərlər mənə şadlı ümidlər, həyatbəxş fikir-lər oyadırdı. Camaatımızın bundan sonra da olsa qonşularımızdan ibrət alıb təzə kitabları, təzə əsərləri oxuyacağına, yəqin hasil etdim. Bu, yəqin ümidlə hər dürlü cismani, ruhani zəhməti qəbul edib bu halda müsəlmanlarımız arasında gəliri-qazancı az, amma mənə xid-məti böyük, gələcəkdə şəni, qüdrəti artıq olan müntəzəm bir "mət-bəə" güşadı fikrinə düşdük. "Cənab haqq şerik olanlarla – ittifaq edənlərlə bərabərdir" hökmünə əməl edib, mən əziz yoldaşlarım: əhli qələmdən Məmmədquluzadə, tuncardan Şeyx Ələsgər Bağır-zadə¹³ bu üçümüz ittihad edib Allahın tofiqi ilə Tiflisdə bir müsəlman mətbəəsi açdıq, adını "Qeyrət" təsmiyyə etdik. "Qeyrət" mətbəəsi-nin ən birinci qəsd-i-məsləki türkcə, farsca, ərəbcə kitablar təb və nəşr etməkdir. Ümidvarıq ki, millətin ən böyük ehtiyacı olan təzə kitablar və əsərlərin millətimiz arasında rəvacından ötrü bu xoş məs-ləki, xidməti buraxıb, təmini-məişət üçün yalnız ticarət kağızları çap etməyə məcbur olmarıq. Biz mətbəənin rəvac və tərəqqisini hərflərin gözəlliyində, edilən sifarişlərin doğru və xoş çap edilməyində, vaxtında hazır olmasında bilib, Allahın tofiqinə və bundan sonra yat-mayacaq olan millətimizin həmiyyət və müavinətinə arxa verib heç bir dürlü məsrəf və xərcdən geri durmayacağıq. Az bir vaxtda mət-bəəmizdə Misir və İstanbulun ən yaxşı və gözəl hərflərindən iki növ hərflər hazır etdik və bundan sonra ehtiyaca və mühərrirlərin xahişinə görə Misirdən, İstanbuldan yenə lazım olacaq gözəl hərflər, qəliblər gətirmək niyyətindəyik. Hər cür səy ilə "Qeyrət" mətbəəsini elə bir

hala gətirmək niyyətindəyik ki, həmiyyətli mühərrirlərimiz, yazıcılarımız, sövdəkarlarımız əsla zəhmət və çətinliyə düşər olmasınlar. Hərçənd xidmət ilə bərabər ticarət və çoxlu qazanca qənaət edib Qafqazda yüzlərcə olan qeyri-millət mətbəələrinin arasında bu təzə müsəlman mətbəəsinin hüsn sürətdə zavalına qeyrət edəcəyik.

Bununla bərabər əsil fikir və niyyətimiz budur ki, əldən gələn, gücümüzün çatdığı qədər fənni, elmi, sənai, ədəbi tarixi kitabların nəşrinə vasitə olaq. Təzədən yazılacaq kitablardan savayı maarifdə xeyli irəli getmiş müsəlman millətlərinin ən gözəl və nəfli kitablarını Azərbaycanda işlənən ədəbi və bir dərəcə ümumi dilə çevirib nəşr eləyək. İndi biz acizənə yazılan bu “Dəvət” ilə Qafqazdakı hamı həmiyyətli mühərrirləri, müəllimləri, müdərrişləri nəşri-əsar fikri-müqəddəsinə mütəvazianə, müstərrəhimanə dəvət edirik. Uzaqdakı mühərrir və müəllimlərimiz əsərlərini təb etdirmək üçün Tiflisə qədər gəlib zəhmət çəkmələrinə belə hacət yoxdur. Hər kəs açıq dil və açıq xətt ilə yazdıqları əsərləri xahiş buyursa, bizə göndərə bilər. Biz özümüz burada senzura verib rüsxət alırıq. Xüsusi edəcəyimiz şərt və müqavilə ilə gözəl surətdə çap etməyə qeyrət edirik.

Qeyrətli mühərrir qardaşlarımız acizənə olan bu fikirlərimizdə iştirak edirlər isə elə etmək ola bilər ki, bir neçə ay sonra (bu halda bir-iki böyük kitab çap etməyə məşğuluq) hər ayda, bəlkə, hər iki həftədə bir müntəziman birer kitab və məcmuə nəşr edə bilək. Nə etməli, çarə nə? Madam ki, Qafqazda milli bir təb şirkətimiz, nəşri-əsar heyətimiz yoxdur və bu halda olmağa da rüsxət verilmir və yaxud demək də ola bilər ki, fədakarənə bir sürətdə rüsxət almağa hənuz çalışanlarımız yoxdur, bu surətlə də olsa millətimizi maarifdən, elmdən xəbərdar etməyə qeyrət etməliyik. Gözümüzü dörd açıb qəsb edilən hüquqi-milliyəmizi, hürriyyəti insaniyyəməz istəməliyik. Dərdimizi, ehtiyacımızı bildirməliyik. Bununla bərabər millətimize tərəqqi yolları olan ülum və fənni-hazirədən, mükərim əxlaqdan, vəzəifinsaniyyədən, məhəbbəti-milliyəyi-vətəniyyədən məlumat verməliyik. Biz bu fikrimizi ən əvvəl məsləkdaşımız mühərririfəzailpərvər İbrahimzadəyə¹⁴ ərz etdik. Aldığımız cavab da təvəqqe və fikrimizi qayət xoş hal ilə qəbul edib “Qeyrət” mətbəəsi vasitəsilə hər vaxt kiçik, böyük əsərlər, məqalələr nəşr edəcəyini bildirməklə bizi bu ağır işimizin əvvəlində məmnun etdilər. Ümidvarıq ki, bu “Dəvət” və müraciətimizdə sair həmiyyətli, qeyrətli mühərrirləri-

mizi dəxi qəsd və məsləkimizdən xəbərdar olub aciz, lakin sevgili millətlərinə, hər şeydən artıq maarifə möhtac olan qardaşlarına “Qeyrət” mətbəəsi vasitəsilə də vəzifəyi-müqəddəslərini əda edərlər.

Camaat və millətimiz təzə kitabları oxumurlar, – deyə, onları həmişə təhmət etmək, əlbəttə, olmaz və burası da hərçənd doğrudur ki, camaatımız təzə kitaba, əsərə pul verməyə öyrənməyib. Bir kitab və qəzətdən qırx-əllisi oxumaq istəyir. Amma çarə nə? Yənə həmd və şükürlər etməliyik qırx-əllisi bir kitabdən da olsa oxurlar. Oxumaq istərlər. Əlbəttə, belə-belə oxumağa həvəs edərlər. İnşallah bir vaxt olar ki, bizim camaatımız da başqa millətlər kimi kitab və qəzəti çörək kimi insan qəzası bilib hər kəs öz azuqəsini özü üçün alar. Biz bundan sonra, yəni çəkdiyimiz bunca əziyyət, gördüyümüz bunca sıxıntı və təcrübələrdən sonra ümidvarıq ki, məzmun və mündəricatı nəfli, dili və yazısı açıq kitabların oxunacaq vaxtları artıq çatmışdır. Ona şəkk-şübhə yoxdur ki, bundan sonra gözlərimiz açılmaz, başlarımız işləməzsə, biz Rusiya müsəlmanlarının adları – Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ... xanlarının adları kimi, yalnız tarix səhifələrində qalar. Aman-aman! Bu kimi məyus-siyyəti, ümitsizliyi nəinki yazımıza, xəyalımıza belə gətirməyək. İnşallah irəlidə tərəqqi ümidimiz, bizim də mərifətli millətlər arasına keçməyə yolumuz çox-çoxdur. Bu qədər ki, bu ümidin ancaq mətbəə, mətbuat, bunların vasitəsilə maarifi-milliyəmizin nəşr edilməyində bilməliyik. Həmd olsun camaatımızın lisanı və mənası açıq yazılan kitabları oxumağa başlamışlardır. “Lisan” dedim də, yadıma gəldi: yazılan kitabların rəvac və məğlubsiyyəti, intişarı mütləq və mütləq lisanın açıqlığındadır, asan anlaşılacaq kitablar təbii çətin anlaşılır. Çətin, zor anlaşılan kitabları isə əlbət, əksər oxuyan sevməz. Az oxuyan istəməz. Camaat üçün yazılacaq kitablar əlbət və əlbət ki, mümkün mərtəbə camaat dilinə yaxın olmalıdır. Əks halda heç gözləməyək ki, avam dediyimiz əksər camaat ibarətli yazılıb, asan anlaşılmayan kitablarımızı pul verib alalar. Bu səbəbə deyə bilərəm ki, kitabın oxunmasını, rəvacını istəyən mühərrirlər əldən gələn qədər açıq dilli, açıq mənalı yazmağa hümmət buyurmaldırlar. Həqiqətən, hamımız çalışmalıyıq ki, çətin və mənalı ərəbi, farsı sözlərin yerinə türkçə sözlər yazaq. Yazı yazmaqda hünər və mərifəti ərəbi, farsı sözlərin çoxluğunda bilməyək. Bəlkə, mümkün mərtəbə sadə yazmağı özümüzdə adət edib, özgələ də nümunə, örnək olaq. Bu

sözləri mən yaza-yaza, bu lafları mən vura-vura bu balaca “Dəvət”də xeyli uzun mətləb və cümlələr, çox ərəbi, farsî sözlər yazmağımın səbəbi, əlbəttə, hər kəsin yadına gələr və gəlməlidir. Ümum camaat üçün yazılacaq kitab, əlbəttə, belə yazılmaz. Mən bu məcmuəni xüsusilə oxumuşlara qarşı yazdığım və indi də deyə bilməyəcəyim bir keyfiyyət də işin içində olduğu üçün belə yazmağa məcbur oldum. Yoxsa özüm ibarəli yazılarım düşməniyəm. Təkrar edirəm: bizim dərdimizə dərman edəcək hüquqi-milliyəmizi, vəzaifi-insaniyyəimizi bildirecək hüsnî-əxlaq, məhəbbəti-tövsiyə və diniyyə dərsləri verəcək mətbuatı gələcək və səlamətliyimiz üçün vasitəyi-yeganə hesab etməliyik. Bununla bərabər bezi müsəlman adında müfsid, xaini-millət, düşməni-həmiyyət olan dənilerin, ədəbsizlərin məsləklərini qanıb zahirlərinə aldanmamalıyıq. Bir məsləkdə, bir sözdə, bir qərrarda, bir fikirdə durmayıb, pul və mənfəət gələn tərəfə baxıb oynayan abrazovannı nafilərin yazıları ilə ərəbi-həmiyyətin yazıları fərq edilməlidir. Hərçənd bir vaxt, hətta tez vaxt olacaq ki,.. adamların boyaqları, iç üzleri meydana çıxacaq, onları hər kəs tanıyacaqdır...

Aman-aman, əziz qardaşlar! Zəmanəmiz çox mərhəmətsizdir. Çalışmayana heç bir zad vermir. Zəmanəmizin bir saati itiriləcək, firsətin bir dəqiqəsi əldən qaçırılacaq zaman deyil. Yaxşı, bəlkə, yeqin bilməliyik bu zamandakı cüzi qəflətimiz, yuxulamağımız, gələcəkdəki ümidlərimiz tez sağalmaz yaralar, zərərlər vuracaqdır. Hər işin bir vaxtı, hər vaxtın bir işi vardır. İndiki vaxtın işi odur ki, gözələrimizi dörd yerinə səkkiz açıb özümüzün hər vaxt məqul olan milli və şəri adət və üsullarımızı şiddətli tutmaqla bərabər, qonşularımızdakı məhz mərifətli işləri, xeyirli üsulları mütləq götürməliyik. Mərifətli millətlər arasında aciz, zəif, həqir qalmayıb hüner və sənətdə onlar ilə bərabər olmalıyıq. Hürr, müstərih, qorxusuz, insanca yaşamaalıyıq. Yoxsa mərifətli millətlərin arasında rahat yaşamağı bacarmayıb xəyala ümid bağlamaq, minillik ata-baba yurdlarını, cənnət kimi yerlərimizi buraxıb geriye hicrət etmək... Öz elm və mərifətsizliyimizi öz dil və əməllərimizlə təsdiq etmək deməkdir. Gəliniz, ey millət ruhu olan əziz mühərrirlər, gəliniz. Arada əskik olmayan bezi xüsusi, şəxsi hallara əsla baxmayıb, əl-ələ veriniz! Fənni, ədəbi, sənai əsərlər yazınız, tərcümələr ediniz. “Qeyrət” mətbəəsi mənfəətli milli əsərləri ucuz və hüsnî surətdə təb etməyə hər vaxt hazırdır. Millətimizin hər cür səlaməti üçün böyük-kiçik deməyib çalışsaq.

Yek vücud, yek rəy, yek cəhət olub çalışsaq!.. Yuxarıdakı yazılarım möhtərəm mühərrirlərə qarşı hərçənd xitab və vəz kimi görünürsə də, əsil məqsədi haşa vəz və ətətar deyildir. O xüsus mənim elmimdən, gücümdən, həddimdən artıq olduğunu bilirəm. Mən bu “Dəvət” ilə əhəmiyyətli mühərrirlərdən ancaq bir təvəqqe edirəm.

Həqirənə feryad eləyirəm, acizənə yalvarıram. Təvəqqemi qəbil buyuran olursa, millətimiz üçün də xoşbəxtlik!

Hərəkət insandan, bərəkət Allahdan.

Əsər 1905-ci ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində
eyni adla nəşr olunmuşdur.

AĞACI QURD İÇİNDƏN YEYƏR

Bir neçə ay əvvəl Rusiya müsəlmanları bir xeyli qeyrət və hərəkətə gələn kimi oldular. Uzun qəflətdən birdən-birə ayıldıqlarını guya göstərmək istədilər. Hər tərəfdən hay-huy qopdu. Hər yanda qulaqlarımız “islah-reforma” sözlərilə doldu. Yaralarımıza məlhəm vurulacaq sandıq. Zəif vücudumuza qüvvət gələcək xəyal etdik. Hər qəlbə bir fərəh, bir ümid oyandı. Hər başda tazə bir çiçək açılacaq kimi oldu. Hər səmtə bir təlaş, hər kəsdə haldan narazılıq görünürdü. Hər əhəmiyyətli, bilikli müsəlmanda millətinin dərdinə çatmaq, qayıd qardaşlarının qeydinə qalmaq kimi böyük-böyük fəzilətlər, böyüklüklər bürüz etdi. Hər yandan millət vəkillərimiz böyük şəhərlərə toplandılar. Bitməz, tükənməz dərdlərini, dala qalmalarının səbəblərini, həqir, fəqir olmaqlarının bəislərini axtardılar. Dərdləşdilər, hətta uzun-uzadı mübahisələr, münaqişələr etdilər. Böyük zəhmətlər ilə, uzun diqqətlər ilə millətin naxoş və zəif vücudunu müayinə etdilər. Hər həmiyyətli, bilikli həkimlər kimi millətin ehtiyaclarını, qara dərdlərini ağ kağızlara köçürdülər. Məlhəm verilmək üçün uzun-uzadı reseptlər, ərzi-hallar yazdılar. O yazılan məlhəmləri almaq üçün yolun uzaqlığına, zəhmətinə baxmadılar. Peterburqa qədər getdilər. Ərzi-hallarını dövlət şurasına dövlət kişilərinə verdilər. Bununla da kifayət etmədilər: dərdlərini, istədiklərini paytaxt qəzetinə yazdırıb aləmə elan etdilər. Böyük dövlət kişiləri ilə üz-üzə görüşdülər. Zərurətlərini, dərdlərini, dil ilə də bəyan etdilər. Sonra?.. Sonra nə olacaq?

“Biz istəklərinizə baxarıq, özgə millətlər ilə hallarınızı bir etməyə mümkün qədər çalışarıq...” cavabını aldılar. Yerlərinə sağ və salın qayıtdılar. İndi onlar ilə bərabər müsəlman camaatı verilən ərzi-halların, alınan vədlərin xeyirli nəticələrini gözləyirik. Bəli, biz də qeyri-məzhəb – rus təbəsinə verilən hüquq və müsaidələri gözləyirik. Biz də bu mədəniyyət, insaniyyət əsrində hər xüsusda mədəni insanlar cərgəsinə qoyulacağımızı gözləyirik. Bəli, hamımız gözləyirik. Abrazovannımız, alimimiz, ruhanimiz, hamımız gözləyirik. Heç kəsdə ciddi hərəkət, işinin dalına, peşinə getmək yox. Guya Peterburqa, Tiflisə vəkillər göndərib ərzi-hallar verməklə hamı borcumuzu, işimizi qurtarmış hesab edirik. Aman, nə yaman xasiyyətimiz var. Bir işin, bir tədbirin sifdəsində çuşə gəlirik, barıt kimi alovlanırıq, göylərə qalxırıq. Lakin çox keçməyir ki, yenə sükutlaşıırıq. Yenə sönrük. Yenə diblərə enirik. Xüsusi işlərimiz kimi ümumi işlərimizi də “Allah kərim” quyusunun lap dərin yerinə tullayırıq. İştə bu qəflətimizdən, bu bədbəxtliyimizdəndir ki, verilən ərzi-hallardakı bəzi istəklərimizə acı-acı cavablar alırıq da, xeyrimiz belə olmayır.

Bəli, bəzi məsələlər, xüsusilə ölüm-dirim məsələmiz olan “maarif və məktəb” məsələmiz xüsusi şüarlarla qurtarılır. Həll edilir ki, biz hələ ağızımızı açıb cavab, ümid gözləyirik. Məsələn, keçən həftə Tiflisdə “ibtidai məktəblərində nə sayaq dərs verilməlidir” məsələsinə baxılırdı. Bu şuramı Zaqafqaz maarifinin müdiri-ümumisi (papeçitel) meydana gətirdi. Bu əhəmiyyətli məclisdə bizdən az olan qonşularımız gürcü və ermənilərdən doqquz müəllim ola-ola bizdən ancaq iki yarım müəllim var idi. Biri Soltan Məcid Qənzadə¹⁵, digəri Muxtarov¹⁶, yarısı da Hacı Kərim Saniyev¹⁷ idi. Danışiq və məsləhət arasında Qənzadə müsəlman dərslərinin bir az artıq olmasını xahiş etdi. Buna cavabən qospadin Saniyev: “Kak mojno – heç mümkünmü” və qeyri laflar ilə etiraz etdi. Qori darülmüəlliminin baş mürebbi və müəllimi Smimovun¹⁸ gözüne girdi, iltifatına nail oldu. Sonra söz hansı ildə hansı müsəlman dərslərinin oxunması xüsusinə gəldi. Cənab Qənzadə həzrəti-peyğəmbərin və islamın ətrafa nə sayaq ilə yayıldığı tarixi ikinci ildən başlamaq lazım olduğunu söylədi. Smimov ilə Hacı Kərim Saniyev buraya şiddətli etiraz etdilər. Bu dərslərin axırıncı illərdə oxunmasını məsləhət bildilər. Çünki axırıncı ildə şagirdlərin çoxu məktəbdə qalmayı. Bundan savayı əgər müsəlman uşaqları tarixi-müqəddəsdən qısaca tarixlərin irəli

öyrənsələr fərəklərində yer tutar. Sonra özgə şeylərə yer və vaxt qalmaz. Bərəkət versin ki, Muxtarov onların bu rəyinə yoldaş olmadı. Heç bir cəhədlə dinib danışmadı. Bu məclisdə ortaya qoyulan rəylər, danışqlar qurtardı. Guya təzə proqram tərtib edildi. Bu təzə “proqram” 1880-cı ildə keçmiş sərdar Voronsovun¹⁹ vaxtında tərtib edilən köhnə proqramın bir az öyrülüb-çöyrülməsindən başqa bir şey deyildi. Ayda dörd manat vəzifə ilə o qədər ağır yükü boynuna götürən müəllimlərin, müsəlman dərslərinin və verilən məvaciblərin barəsində sonra yazaram. İndi biz müsəlman vəkillərinə və sahib rəylərinə gələk. Müsəlmanların ehtiyacı və nə yol ilə rahat və mərifətli olacaqlarını nəzər alıb ona görə qərəz və riyasız söz danışmağa dəvət olunan abrazovannılarımızdan bir az bəhs edək. Bəhs edək, amma məsələ çox uzun, buraya sığmaz. Yaxşıdır ki, burasını da yenə sonraya buraxıb əvvəlinci şuraya çağırılan Saniyev ilə bir az danışaq: A cənab, bildinizmi ki, nə cür böyük və ağır bir iş görməyə çağırıldınız? Bildinizmi ki, neçə milyon müsəlmanın diriliyi və ya ölümü zati-fərasət məbəyinizin yadı-ixtiyarına verildi? Bildinizmi ki, bu zəmanəyə, millətin bu halinə görə ehtiyacımız, dərdimiz nədir? Əgər bilib, ona görə müsəlman dərslərinin az olmasını istədimizsə, qeyrət və qanacağımıza söz yox... bilməyib, özgenin ağızına baxıb danışmışınızsa, qeyrət və fərasətinizin nəhayəti yox... Millətin vəkili yerində olduğunuz üçün sizə bir neçə söz soruşmağa məcbur oldum. A təcürbəli müəllim, Gəncə və qeyri yerlərdəki müəllimliyinizdə nə qayırdınız? Gəncə müsəlmanlarının sizə olan hörmətləri müqabilində nə iş gördünüz? Heç bir kərə təcürbə etmək istədinizmi ki, vəkili, əqillisi, böyüyü siz cənabımız olan bu məzlum millət uşaqlarının tərəqqisi nə yol ilə əmələ gəlir? Heç bilmək istədinizmi ki, ana dili ilə olan təlim sayəsində millət balaları nə cür tərəqqi edirlər? Heç eşitmədinizmi ki, sizin kimi müəllimlərin ayağı Gəncə müsəlman-rus məktəbinə girməkdən əvvəl məktəbin tərəqqisi, şagirdlərin sayı nə mərtəbədə idi? Ana dilinin nə dərəcədə gerək olduğunu müsəlman kəndlərində dərs verən gürcü və erməni müəllimlərindən heç duymadınızmi? Gürcü müəllimləri müsəlman kəndlərində müsəlman dilinin lüzumunu rəislərinə rəsmən yaza-yaza siz heç öz ana dilinizi, ananızı tanımaq istəmirsiniz? Nə deyim. Bu barədə yazılacaq sözlər çox. Lakin “Həyat”ın²⁰ qiymətli sütunlarını belə adi yazılar ilə doldurmaq istəmirəm. İş, söz öz nəfsinizə məxsus olsaydı, sizin üçün bir

məqalə deyil, bir hərf belə yazmazdım. Burasını da deyim ki, təqdir yalnız sizdə deyil. Bu beş-altı milyon müsəlmanın içində təcrübəli, məlumatlı müəllim yalnız sizmi gördünüz? Halbuki çox müsəlmanlar ilə bərabər maarif rəisləri də bilirlər ki, heç bir yerdə üz suyu ilə müəllimlik vəzifəsini yerinə yetirmədiniz...

Ay mənim sevgili məzlum millətim, vaxtdır oyanaq. Vaxtdır iş görək. Bu sentyabr ayının on beşinə qədər hər uyezdə, hər quberniyada millət vəkili seçilib camaatın rahatlığını, məmləkətin abadlığını müzakirə edəcəkdir. Aman, aman, olmaya ki, şeytanlara, suya verənlərə, bir neçə istəkan çayın xatirinə aldanıb quzu şəkildəki qurdları vəkil seçəsiniz. İş əhəmiyyətlidir. Zəman nazikdir. Olmaya ki, özünüzdə içinizdən qurd yeyə, olmaya ki, öz əlinizlə öz qəbrinizi qazasınız. Sonradan of-tuf yol etməz. Bilmirsək, qonşularımızdan dər və ibrət götürək.

F.Nemanzadə

"Həyat" qəzeti, 7 avqust 1905, №65

ÜMİDVARAM KI...

Ey həmiyyətli oxucu! Bir neçə gündür niyə belə bikefsən? "İrşad"ın 38-ci nömrəsini oxuyandan bəri nə çox məyus görünürsən! Nə var, nə oldu? "Əsrin Yezid ibn Müaviyələri" adındakı hürriyyətəngiz məqaləmi qanını xarab etdi? Sənindəmi ürəyin, beynin buzladı? Nədi səndə o heyrət? Niyə öylə çaşqın durursan? Bax gözələrinin hələti də dəyişilib! Görünür, o məqalədə yuxarıdan aşağı "söz" şəklinde tökülən qanlı göz yaşların üstə sənə də göz yaşların tökülmək istəyir. O bağı yarıq qələmdən qopan həzin fəryadlar sənə də bəsirət qulağını rahatsız edir! Eyidir ki, özünü saxlaya bilməyib ağlamaq istiyirsən!

Ağal əzizim, ağlı! Ağla ki, ən ziyada birlik və köməyə möhtac olduğumuz belə müsibətli günlərimizdə belə aramızda köhnə yırtıcı qurdların, hiyləgər tülkülərin kəskin dişlərinə qurban olacaq – olur mənziləsində bulunuruq.

Ağla, əzizim ağla ki, alçaq düşmənlərimiz bizi nə dərəcədə bina-mus və bidin hesab edirlər ki, aramıza güya şeyə-sünni nifaqı salıb

bizi yenə bizim qəflət, cəhalət əlimizlə kəsmək istəyirlər?! Ah, dini-əzizimizə, namusi-milliyəmizə bu nermərtəbə həqarət, bizim üçün bu nə zillət? Bir mülahizə edin qardaşlar! Qonşunuzun məlunları bizi nə mərtəbədə heyvan yerinə qoyurlar ki səlahla, mərdliklə bacara bilmədiklərini hiylə ilə meydana getirdib iki müsəlman qardaşın arasına nifaq salmaq üçün bizim cəhalətimizdən, qəfilətimizdən nəfi-bərdar olmaq xəyali-xamına düşüblər! Aman yarəb! Məgər müsəlmanlar o dərəcədə bihəmiyyət, biqeyrət oldular ki, ermənilərin yollarına dinlərini satan müsəlman adındakı heyvanların öz aralarında törediyini qanıb o kimi xəbis, murdar vücudları hökumət əlinə verib, yox edib ortalığı təmizliyə bilmirlər! Ey zərif ürəkli oxucu! Ağla, ağla ki, anasız, çörəksiz, yurdsuz qalan yüzlərcə balalarımızın göz yaşlarını dayandırmaq üçün Bakıdan, Şəkiddən, Şamaxıdan, Dağıstandan, Tatarstandan, Türkistandan ianə alacağımız yerinə, ürəklərimizi bir qat daha parçalayacaq, məlunə xəbərələr alırıq.

Qonşumuz ermənilər Amerika kimi ən iraq məmləkətlərdəki din qardaşlarından hər gür müavinət və ürək təsəllisi ala-ala bizlər yanı başımızdakı müsəlman şəhərlərindən elə xəbərələr duyuruq ki, o xəbərlərə səbəb olan müsəlmanlara müşəriklər belə lənət və nifrət oxuyurlar.

Mən təəccüb edirəm ki, belə bir vaxtda hər cür şəkil və surətə girməkdən həya etməyən dəni təbiətli bəzi ermənilərin hiylələrinə inanıb aldanan müsəlmanlar harda batıblar, nə cür müsəlmandırlar? Mən məəttələm ki ermənilərin "bizim sünnilərlə işimiz yox" yalan və fitnələrinə inanan müsəlmanlar nə cür camaat arasında qalırlar. Nə üçün "məcnunxana"lara getmirlər... Kimdir deyən ki, ermənilərin sünnilərlə işi yoxdur? Bu nə səfih söz, bu nə həmaqət! Ayə Zəngəzur, Qazax mahalında ermənilərin viran etdikləri kəndlərin, şəhid etdikləri canların çoxu sünni deyillərmi idi? Ayə, Tiflisdə şəhid edilən qalayçı ləzgilər sünni deyildilər? Ayə, Tiflisdə talan edilən və yanan dükənlərin, evlərin bir xeylisi dağıstanlı, şəkili sünnilərin deyilmi? Mən qanmıram ki, ermənilər harada şiə ilə sünniyə təfavüt qoydular. Mən bilərəm ki, erməni bir müsəlmanı öldürən vaxtda demir ki, sən şiəsən, ya sünni. Hətta noyabr vüqatında bir erməni bir silahsız sünnini öldürmək istəyəndə sünni güya canını qurtarmaq üçün erməniyə xitabən başladı ki; a qonşu! Siz deyirsiniz sünni ilə işimiz yoxdur, bil ki, mən sünniyəm, mənə dəymə! Erməni cavabında:

a... bəli, Osmanlıda bizim erməni balalarını nizəyə taxanlar siz sün-
niler deyildiniz?.. Biz şiə, sünni bilmirik, müsəlmanların Qafqazdan
kökünü qazacayıq. Amma Şəki, Şamaxı, Dağıstan və qeyri yerlər-
dəki hiyləgər ermənilər deyirlərmiş ki, bizim sünnilər ilə işimiz
yoxdur. Həlbət özlərinin gücləri çatmadıqları, az olduqları yerlərdə
canlarının salamatlığı üçün elə deyəcəklərdi. Ayə, bu mərhəmətli
kirvələrin həmməzhəbləri nə üçün Zəngəzur Qazax və Tiflisdə də
belə demədilər və demirlər? Ey zəifürekli oxucu, doğrusu, mən sənin
göz yaşlarına şərik ola bilməyəcəyəm. Hərçəndi erməninin yoluna
səcdə edən, dinini bir qəpiyə satan müsəlman adındakı bir-iki din-
siz, namussuzun aramızda tapıla biləcəyinə inanıram. Lakin heç
vaxt inana bilmərəm ki, adını gerçəkden (doğrudan) müsəlman qoyan,
Allahın birliyinə, Quranın haqlığına, Məhəmmədin peyğəmbərli-
yinə ürekdən inanan şiə və sünni müsəlman qardaşlarım elə bir-iki
nanəcib, haramzadə, bidin bir məlunun fitnə-fasadına qulaq asalar.

Mən son mərtə ümidvaram ki, Şəki, Şamaxı, Bərdə, Dağıstan və
qeyri yerlərdəki həmiyyət və ittihadpərvər üləmalarımızın nüfuzları
qarşısında bir zad qayıra bilməzlər.

Mən əminəm ki, buralardakı həmiyyət sahibi din qardaşların belə
bir zamanda iki müsəlman qardaşın arasına nifaq salan məlunların
murdar ayaqlarını öz məmləkətlərinə basdırmazlar. Mən ümidvaram
ki, bir az ağılı başında olan hər müsəlman, xüsusilə millətin ataları
yerində olan ruhanilər millətimizin səbəbi-zələlətinə və bugünkü
heqirliyimizin alətini nifaqda bilib hər zaman bayisi-rifah və səadə-
timiz olan ittihadından bir an, bir dəqiqə geri durmazlar.

Ümidvar

"İrşad" qazeti, 1906, №46

İDAREYİ-RUHANİYYƏLƏRİMİZ NƏ VAXT DÜZƏLƏCƏK?

"Həyat"ın vaxtında oxuya bilmədiyim 53-cü nömrəsi bu gün
gözümə sataşdı. Bəradəri-mükərrəmim "Hafız Məhəmmədəmin
Şeyxzadə" imzası ilə Axalsikdən yazılmış bir məktubu oxudum, bir
şey anlamadım. Bir şey anlamadım ondan ötrü ki, cənab bəradərimin
açıqfikirliyi, geniş məlumatı ilə bu məktubun arasında xeyli təfəvüt

gördüm. Çox ola bilər ki, səhv edirəm. Ancaq bu səhvimi bildirib açıq
sözlər ilə acizlərini başa düşürəcəklərinə ümidvar olduğun üçün anla-
madığım yerləri sual ilə öyrənmək yolu ilə yazıram.

Cənab Şeyxzadə yazır: "Qəvayidi-din və maarifi-islamiyyəmiz
bu dəfə lütfi-həqq və mərhəməti-padşah və həmiyyəti-əhli-viddan
ilə suyi-idarənin hökm və cərəyanına xitam verilib cəbrən və zül-
mən bağlanmış olan qapıları həqqaniyyə və ədlən açılaraq hürriyyət
və müsavata fərman verilib ələmə bir dövrü-cədid elan edildi".

Bəh-bəh. Nə xoş zahir sözlər... Amma mən anlamıram ki,
havaxt lütfi-həqq, mərhəməti-padşah və həmiyyəti-əhli-viddan ilə
sui-idarəyə xitam verildi? Mən bəlkə bilmirəm. Əgər elə bir xoş-
bəxtlik varsa lütfən bizə də əsərləri göstərsin. Mən nə bir idareyi-
ruhaniyyəmizdə, nə də ümumi bir işimizdə elə "həmiyyəti-əhli-
viddan" əsəri, işi görə bilmirəm. Hər yana baxılsa yenə köhnə lağər,
köhnə çul. Bilməm, amma bəlkə, möhtərəm mühərririn yuxarıdakı
ibarəsində qəsd böylədir: "Qəvayidi-diniyyə və maarifi-islamiyyə-
miz, ruzigarın təsiri və lütfi ilə nə yapacaqlarını çəşirən amillərin
həmiyyəti ilə köhnə idarənin üst üzü bir az dəyişdirilib köhnə höku-
mət ilə bağlanmış qapıları – bıçaq ağızı qəder açılacağını göstərmək
üçün hürriyyət və müsavət "sözlərinin" bir neçə gün danışılmasına
rüsxət verilib ələmə bir "dövrü-cədid" elan edildi".

Ha... Bax! Belə bir sözüüm yox, yeni ibarəyə sözüüm yox. Yoxsa
o... dövrü-cədid yadıma gəldikcə ürəyim parçalanır, beynim əzilir.
Dövrü-cədid amma yaman dövrü-cədid idi. Allah bir daha o cüresini
düşməne də göstərməsin.

Şeyxzadə yazır: "Tiflisdə keçənlərdəki cəmiyyəti-milliyəyi-
islamiyyə o dövrü-cədid həqqaniyyəti-pədidin feyzi idi". Bəli, bəli,
lap elədir! O cür dövrü-cədidin feyzi bu cür cəmiyyəti-milliyəyi-
islamiyyə oldu ki, ömri-şərifinə ancaq beş-on gün çəkdi, yeni doğduğu
yerde canı da çıxdı.

Möhtərəm mühərrir yazır: "Bu cəmiyyətdə müsəideyi-diniyyə
və tövsiyyəti-ainiyyə nizamnaməsi tənzim edildi..." Nə gözəl niyyət!
Amma əzizim, vəsəfa ki, elə bir şey olmamışdır. Doğrudur, Tiflisdə
keçən sentyabrın axırında bir yığıncaq oldu. Məhəyyəyi-millət,
rəhbəri-ümmət cənab rəisi-ruhanilərimiz də o yığıncağın sədrleri
idilər. Və hətta bu məclisə rüsxət verilməyini hədsiz bir nemət olduğu
barəsində məsciddə çox əla dərəcədə əxlas və sədaqətpərvərənə

və xeyli püribarə “rəvac” da oxudular. Camaat da gözlərini yerə, əllərini göyə tikib dualar, aminlər dedilər. Bir-iki gün yığılıb oturub, qalxıb dağıldılar. Əksər gələnlər, xüsusilə bezi qazılar yerlərinə əcələ can atdılar. Budur o məclisin işi də, axırı da. Budur tənzim də, hür qələm də.

Şeyxzadə deyir: “Bu məclisi-maarif işin təşkil edən zəvat kirami-həqqə tayifi-müqəddəs vəkilləri və əfradi-ümmət mütəvəlliləri idi...” Nə yalan söyləyim, bu ibarələri oxuyanda Tehran və İstanbul qezetələrinin ibarələri yadıma gəldi. Sizin də tez-tez təkrar etdiyiniz “Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz” millətine görə o zəvati-kiram nə iş gördülər ki, “əfradi-ümmət mütəvəllisi” namını qazandılar. Yoxsa “mütəhəvvəl” yerinə səhvən “mütəvəlli”mi yazılıb?

Cənab Şeyxzadə yenə buyurur: “Hökuməti-möhtəşəmənin ixtar və dövət ilə üləma və ürefa cəm olub Tiflisdə “Millet məclisi” bina etdilər”.

Aman, bu da nə gözəl can alan ibarə. Şamaxının Kəramətli kəndlilərindən olsa idim, mütləq nəzər dəyməsin deyərdim. Yahu, insaf buyurunuz, hökuməti-möhtəşəmənin ixtar və dövət ilə, daha türk-cəsi – buyuruğu ilə təşkil edilən məclisə, zənnimcə “üləma və ürefa məclisi”ndən artıq “qulluqçu və mütəvəllilər məclisi” adını versək daha ziyada yaraşar. Haydı, sizin xatiriniz və bizim köhnə adətimiz üçün “üləma və ürefa məclisi” deyək. Amma məhz hökumət amirlərinin buyruqlarını emələ gətirmək qorxu və ixtarı ilə, qulluqçuların qulluqçuları cənab müfti və cənab şeyxülislam səvabdidləri ilə meydana gələn yığınağa heç vaxt “Millet məclisi” nami-alisini vermək olmaz. Bərabər, sizin də çoxdan bildiyiniz kimi, “Millet məclisi” o məclisə deyirlər ki, millətin özü öz ehtiyacını, öz həyatını, öz hüququnu qanıb öz dərdlərinin müşavirəsinə lüzum görələr və qərəzsiz, mənzursuz öz aralarından həmiyyətli, məlumatlı vəkillər seçib məclis təşkil edələr. İştə böylə məclisə “Millet məclisi” və camaatın qanaqana seçdiyi mənzursuz vəkillərə də “millet vəkilləri” deyirlər. Millet vəkilləri, ümmət mütəvəlliləri gərək hər bir bəla və möhnətə “vəzayifi-müqəddəsi-milliyə” naminə səbir etsinlər. Millətin dər-dinə və ehtiyacına qalsınlar, millətin qəm-qüsurlarını öz qüsurları hesab etsinlər. Qara günlərdə millət köməkçisi olduğu üçün həbs və nəfi olunsalar belə xidməti-milliyədən üz çevirməsinlər. Millətin hər cür haqq və ixtiyarını müdafiədə öz cibinin, öz canının qeydini

buraxıb, haqq yoldan və vücudunu fədadan geri durmasınlar. Yoxsa “mən də varam” fikri ilə şöhrət, nüfuz və hökm sahibi olmaq xəyalı ilə beş-on manat xərc edib Tiflisə, Peterburqa getmək, geri gəldikdən sonra oturub yatmaq vəkillik deyil, adam aldatmaqdır.

Bəradərim Şeyxzadə ən axırda yazır: “Bu məclis nə üçün təxirə qaldı?” deyib təxirə qalmağından xeyli şikayət edir. Amma heç soruşmur ki, bu təxirə qalan məclisin axırı nə oldu? Hamı o qışqırıqlar, hamı o “böyük iftixari-mucəbi-inşirah”ların nəticəsi. Rübbi-əsrədən artıq riyasəti-ümmətin üstə oturub istrajniklər kimi nişan artırmağa bəzli-hümmət buyuran rəislərimizin “rəhəc”lərindəki vədlər hara uçdu? Görünür işin içində bizim əqlimizin ırmədiyi hikmətlər varmış!.. Hər nə... sifarişlə, zorla... şöhrət və nişan məqsədilə görülməli işlərin millətə heç nəfi olmayacağı çoxdan məlum.

Vay iş gözlüyənlərin halına. “Duma” deyil ki, qollar çırmansın, vaxtı gəlmədən hazırlaşsın. Amma əcələsi nə bizim “təvəkkül və Allah kərim”in vaxtı uzundur.

Bəradərim Şeyxzadə, aşağıdakı sualı soruşub cavab gözləməkdə mənə şərikin olursuz? “İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək”. Şeytanın rastına lənət... “Müsəlmanlar düzələndə”. Müsəlmanlar nə vaxt düzələcək? İdareyi-ruhaniyyələr düzələndə.

Tarixə müraciət edərsək, yuxarıda ərz elədiyim kimi, görəcəyiz ki, “dövri mədəniyyəti” mizi meydana gətirən, ulum və fününun ən böyük hamisi, hətta “büdpərəst tayifələrindən olan bir çox elmi və fənni öyrənib onları daha artıq diriltməyə çalışan uləma və hükəmə-mizin bir qismi, bəlkə böyük bir qismi ruhani uləmamızdır. Bizdə vaxtikən özünü, öz vəzifəsini bilən, el üçün, yeni camaat üçün çalışan məlumatlı, həmiyyətli, gözü tox, bəxalədsiz, kin və qərəzsiz uləma vardır. Bizim başımız, qədrimiz ali və uca idi, özümüz də öz haqqımızı bilən, öz sey və qeyrətimizin səmərəsi ilə insanca yaşayan, ədalət və hürriyyəti, müsəvat və üxuvvəti özümüzə rəhbər edən ali xislətli ali bir ümmət idik. Amma vaxta ki, bezi səbəblər ilə ruhani uləmamız yavaş-yavaş firqəbazlığa, Allah yolunu buraxıb məhz öz səslərinin qeydinə qalmağa, öz əsil vəzifəsini itirməyə başladılar, o gündən çarxımız tərsinə dönməyə başladı: elm və həqq yerinə orta-lıq cəhəlet və yalançılıq tutdu. İttihad və qardaşlıq yerinə ələmi əxəff və düşmənçilik qapadı, şərəf və məziyyət yerinə zillət və səfəlet

doldu, şövkət və qüdrət əvəzinə məskənət və həqirlik çökdü, ucalıq və böyüklük məqamlarını acizlik və köləlik tutdu... Xülasə, biz də yavaş-yavaş bu günlərə qaldıq, bugünkü əsarətlərə, zillətlərə düşürüldük. Nə oldu bunlara səbəb? Şəksiz, həqiqi üləmasızlıq. Bəli, üləmasızlıq! Hərçəndi elmi-islamın tədennisinə, bugünkü pərişanlıqına bais olan böyük səbəblərin biri də məhz islam padişahlarıdır. Hətta şöhrəti dillərdə dastan olan məşhur Harun ər-Rəşid kimi maarif-pərvər padişahlardır ki, özlərinin, islamın güclü vaxtlarında arada törəyən həqiqi üləma libasındakı ixtilafçılara guya həqiqətin bürüzə çıxmasına səy edən fazillərə, qərəzkar və bizi bu günlərə salan sahibifürü şöhrətpərəstlərə verdilər: tərəqqiyi-elm adı ilə ixtilaf və təfriqəni mucib, lüzumsuz mübahisə və mücadilələri xoş görmək və hətta bəzən də bir tərəfi istizam edib təşviq etmək kimi tədbirsizlik və dürbinsizlik göstərdilər. Amma hələ oralarını qurdalamayaq. Həm uzun çəkər, həm vaxtı deyil. Bununla bərabər bunların günahları özgədir.

Qəsdimizə gələk: islam ruhani üləması ilə xristian ruhani üləması arasında dağlar qədər təfavüt var dedik. Bu təfavüt səbəbilədir ki, bu gün xristian üləması aləmin başına götürdükləri belanın əvəzini görüb Avropadan camaat arasından sürülürlər, yox edilirilər. Demək ki, Avropa camaatı özlərinin nicatlarını ruhanilərin yoxluğunda tapırlar. Bizim nə işimizə. Öz hesablarını özləri hər kəsdən yaxşı bilirlər. Bizə, bizə gələk. Görək ruhani üləmamızın yoxluğu bizə nicat veririmi? Yox! Yox! Biləks bizim vəzimiz və mövqeyimizin icabı, onların yoxluğu millətimizin yoxluğu deməkdir. Bu barədə avropalılar ilə görək daban-dabana zidd olaq. Çalışaq ki, bizim bugünkü həqiqi üləma namını qəsb edən bir çox ruhanilər doğrudan həqiqi üləma olsunlar və belə üləmanın ətəklərindən bərk yapışb məscidlərimizi rövneqləndirək. Bəli böyük gücümüzü bu tərəfə verək ki, bizim milli həyatımız, siyasi vəzimizə gözü açıq milli-müxtəlifə arasındakı mövqeyimiz Avropanın halı və bezi müsəlman hökumətləri kimi deyil. Biz bambaşqayıq. Biz görək öz milli həyatımızın beqası üçün görək dörd əl ilə həqiqi ruhanilərə, məscidlərimizə, məscid məktəblərimizə, şəri adətlərimizə sarılaq. Həqiqi üləmamıza böyük ümidlər, ümidi-nicatlar bağlayaq. Amma indiyə qədər olduğu kimi kor-korane yox ha! Milli məktəblər, ruhani mədrəsələr açıb onlar ilə gözümüzü, beynimizi açmaq ilə qana-qana ümid bağlayaq.

Ağıllı qonşular burasını bizdən çox əvvəl qanıb hər tövr təhlükələrə qarşı həqiqi ruhani üləmasını, kilsələrini süpər edirlər. Bunlar, bu xristianlar avropalıları meymunca təqlid etməyib kilsələrinə köhnəsindən yüz qat artıq güc verirlər. Qapılarını böyüdürlər. Qonşularımızın fərasətini inkar etmək olmaz. Mövqeyə, politikaya görə çox gözəl iş görürlər. Kilsələrini əllərində hər günə politika yolunda dəstəvuz etməyi niyyət etdikləri vaxt kilsələrin binövreləri demək olan kilsə məktəblərini, ruhani mədrəsələrini çox mükəmməl təsis etməyi bacardılar. Bu zamanın kilsələrində bu zəmanəyə, bu zəmanə millətlərinə görə vəz etmək, milli cəmiyyətlərini kilsələrdə təşkil etmək, siyasi qəsdlərini kilsələrdə möhkəmləndirmək üçün qeyrətli, həmiyyətli, məlumatlı, fədakar ruhanilər yetişdirdilər. Bizim kimi adam və xatir üçün qulluq yox, qulluq üçün adam hazırladılar. Odur ki, bu cür kilsələrin, bu tövr ruhanilərin uğruna heç bir erməni nəinki malını, canını belə fədadan geri durmaz. Odur ki, hər yana baxsan üç kilsə mülkü-erməni vəqfi, erməni əsəri görülür. Şüurlu qonşularımız hər şeydən qabaq qandılar ki, bu hərcmərclı yerlərin, bu qalmaqallı aləmin arasında itməmək üçün kilsələrin divarlarına, həqiqi üləmaların ətəklərinə bərk yapışmaq lazımdır. Odur ki hər cür milli, siyasi işlərini kilsə maskası, pərdəsi altında köçürürlər (...)

Bu zamanada hər kim qarşısındakına baxmayıb tədbir və gücü əldən buraxırsa vay gününə! Dava vaxtı ürək yumşaqlığı edib bitədarük yatan tayfanın kül başına! Aləmi sellər, zülmələr, təcavüzlər götüren bir vaxtda mərhəmət, insanlıq gözlüyüb əlini bağlıyanın torpaq ağzına!..

Vay, biz qəsdimizdən nə qədər uzaq düşdük. "İdareyi-ruhaniyələrimiz nə vaxt düzələcək?" sualı hara, bu hekayələr hara?

Ey möhtərəm oxucu, bağışla! Dərdli həm az söyləyən, həm də sözünü qarışdıran olar. Neçə illər, neçə yüz min saatlar bizi yuxulandanların boş hekayələrini ağız açıb dinlədiniz. Bu beş-on dəqiqə də onların yanında olun... Gələn səfər əsil qəsdimiz olan idareyi-ruhaniyyələrimizdən yenə dərdləşərik.

Ümidvar

"İrşad" qəzeti, 1906, №80, 85

MÜƏLLİMLƏRİMİZ NƏ ÜÇÜN BAKIYA QAÇIRLAR

Bizdə, yeni məlumatsız millətdə adətdir, deyilməmiş, suyu çıxmamış bir sözü deməzlər. Başlanmamış bir işə, bir sənətə başlamazlar. Amma vaxta ki, biri başladı, zahirən qara pulca xeyri gördü, gerisi corab söküyü kimi gedir. Hər kəs o işin, o sənətin üstə tökülür. Lakin bugünkü bu karlı iş bir az sonra köhnələşər, xeyirsiz olarmış, zamana görə özgə təzə işə, təzə sənətə başlamaq lazım imiş, burası kimsənin işi deyil. Elmsiz, xəbərsiz sövdagartlarımızın əksərində olan bu naxoşluq təəssüf ki, oxumuşlarımızda dəxi vardır.

Bir sahibi-fərasət təzə bir şey yazar. Çox sürməz. Cümləmiz o havaya oxumaqla, yazmaqla boş vaxt keçirmək isteriz, amma "Müəllimlərimiz nə üçün kəndlərdən qaçırırlar?" məqaləsi nəzər-diqqətə alınaraq yazılan yazılar əlbəttə ki, bu cür müqəllid yazılardan deyil, – bu məsələni yazmağa hərçənd böyük fikir istəməz, amma yenə yada gətirək ki, bu məsələ meydana qoyulan kimi hər tərəfdən bu barədə yazılmağa başladı. Cənab Firudin bəy Köçərlinin yazdıqları nəzər-diqqətə alındı. "Yarımqıçlardan biri", "Bir şəxs". "Axund" imzaları ilə gözəl-gözəl bəndlər yazıldı. Bir çox örtülü işlərin, zorlu səbəblərin üstü açıldı. Müəllimlərdəki qüsurlar və günahın cümləsi darülmüəlliminin əksiliyində, müəllim adındakı missionerlərin üsuli-tərbiyə və təlimlərində gördü. Doğrusu, çox-çox şükür ki, bəradərimiz Firudin bəyin meydana çıxardığı lazımlı bir məsələ havayı oxunub keçilmədi. Dərdlərimiz barəsində yazılan zahiri acı yazılara qarşı dodaq büzüb oturulmadı.

Dərdlərimizin, naxoşluqlarımızın gizli səbəbləri axtarılmıya öz qoyuldu. Cümləmizin "qülhüvəllah"dan artıq əzbərlədiyimiz: "Nəyimə lazım, aləmin dərdi sənəmi qalıb, kefinə bax" kimi əhəmiyyətsizlik nişaneləri yavaş-yavaş içimizdən götürüldüyü anlaşıldı. Hər kəsin qüdrətinə görə millət qeydinə qaldığı bilindi. Bizim də maarif baharımızın yavaş-yavaş çiçəklərin yavaş-yavaş açılmağa başladığı gördü. Şükür, Allah, sənə. Şükür ki, "nəyimə lazım..." dövrlərimiz keçir. "Hər kəsə lazım çiçəklər açılır". Buna görə ümidvaram ki, bir çox əhəmiyyətli məsələmiz layıqla kəşf və həll edil-mədən qapanmaz. Yazıçılarımız bu barədə nə qədər yazsalar, çox görünməz. Çünki millətimizin ruhu bu məsələnin ruhudur. Millətimizin tərəqqisi bu məsələnin həllindədir. Millətimizin həyatı müəllimlərimizi bu günlərə salan sui-tərbiyə və təlimin, hökumət zülmünün məhvindədir. Bu gün bizim üçün heç bir məsələ, heç bir ehtiyac yoxdur ki, müəllimlərimiz qədər əhəmiyyətli olsun. Bu gün camaatımız həmd olsun, az-çox milli məktəblər açmağa başladı. Hətta bəzi yerlərdə mövcud olan məktəbləri böyük hümmətlə böyütmək istəyirlər. Lakin müəllimsizlikdən, mürəbbisizlikdən aciz qalıb hümmət əllərini acizə qoltuqlarına soxurlar. Bəli, müəllimsizlikdən məktəblərimiz viran, işlərimiz pərişan, halımız yamandır.

Müəllim məsələsi yalnız bizim deyil, hər millətin ölüm-dirim məsələsidir, bir ovuc ingilislərin topsuz, tüfəngsiz dünyanın yarısına sahib olmaları, Misirdəki və ya Hindistandakı bir neçə piyan əsgərləri ilə deyil, Londondakı müdir, alim, durbin və fədakar müəllimlərilədir. Müəllimlərin yetişdirdiyi müdiri-siyasiyularıdır. İşin üç üzünə baxmaq istəyənlərə məlumdur ki, rusları pərişan edən cahil rus generallarını basan yapon müəllimləri, yapon müəllim əsgərləri idi. Bilməm bir vaxt hansı qezetdənsə oxudum: yapon davasından bir neçə il əvvəl Yaponiyadakı rus səfiri bir bağda qonaqlıq verir. Qonaqlıq münasibətilə, o bağa gələn yapon ibtidai məktəb uşaqlarına da çay verirlər. Uşaqlar çayı içən arada xəbərdar olurlar ki, çay rus səfiri tərəfindən verilib, bunu duyan kimi uşaqlar: "Biz, bizə düşmən olanların çayını içmirik..." deyib çayları buraxırlar. Halbuki bizim müəllimlərimiz ingilislərin beş-on qızılına, fransızların şirin dillərinə, yalançı dostluqlarına, rusların maladəslərinə, iki şahılıq medallarına millətlərinin həyatlarını, millətlərinin vətənlərini yağlı qoyun kimi satırlar. Nədən? Məhz məlumatlı, həmiyyətli müəllimsizlikdən! Uzaqlara nə hacət: erməni hərbçilərinin belə başlarını millət məhəbbətilə, vətən qeydile, istiqlal xəyalilə dolduran kimlərdir? Millətlərini mühafizə üçün əldə ən gözəl bəhanə etdikləri kilsələrini Rusiya kimi – vaxtilə dünyanı titrədən bir hökumətdən güclə almağa çalışıb milləti uğrunda "Arxangel" qaranlıqlarına, Sibiriyanın buzluqlarına gedən və nəhayətdə millətlərinin canı demək olan kilse mülklərini, kilse yollarını hökumətdən geri alan kimlərdir? Köhnə erməni keşişlərimi? Qoca erməni avamlarını? Bu gün Rusiyanın vəziyyətindən, zəmanənin təqazasından istifadə edib müntəzəm qonşularını aşkar bir surətdə rus generallarının qabağında gəzdiren, bir sözlə, hökumət içində hökumət təşkil edən daşnaqsütyunların müdirləri, komitet rəisləri, üzvləri kimlərdir? Quru dua və lənəti-məzhəbin rükni zənn

edən keşişlərimi və ya pisarlıqdakı iki şahı artıq məvacibə müqəddəs xidmətini satan müəllimlərimi?.. Xeyr, xeyr.

Demək ki, hər millətin tərəqqi dərəcəsi müəllimlərinin dərəcəsi ilə bilinir. Demək ki, müəllimlər millətlərinin canlı “qradus”larıdır. Bu halda bizim bəzi müəllimlərimizin kəndlərdən qaçmalanna əlbəttə, aldıkları sui-tərbiyə və təlimin də dəxli vardır. Əlbəttə, bəzi müsəlman müəllimlərinin müsəlman məktəblərində öz millətlərinin ziddinə rəftarlarına “xainanə öyrəndiklərini xainanə öyrətməyə çalışmaq” üsulunun acı meyvələridir. Bu sözü dedim də yadıma belə bir şey gəldi: Bir şəhərdə camaat milli məktəbin xeyrini düşünüb min bəla ilə məscid yanında bir məktəb meydan gətirir. Yüz məşəqqətlə bir müsəlman dərsi müəllimi tapır, bir neçə il içində camaat məktəbin və tazə üsulun xeyrini daha ziyada qanır.

Məktəbin daha artıq tərəqqisi üçün onlar rus dərsinə, rus dərşinin müəlliminə lüzum görürlər. Direktora yazırlar. Qospadin direktor da harda bir ixtlaslı, medal və “malades” dəlisi varsa, tezdən seçib bura göndərir.

Bir az vaxt keçir, məktəbin divarlarında olan türkçə xəritələr, şkafta görünən türkçə kitablar inspektorun buyruğu ilə yerlərindən uçar. Müəllim cənabları gizli-gizli aldığı əmrləri, öyrəndiyi təlimi yavaş-yavaş tətbiq etməyə hümmət buyurur. Şapkasındakı iki böyük kakardinin, çiyinlərindəki üç girvənkəlik bəzəkli çinlərin hüzur-həşəmət məbəynlərində uşaqların ədəbsizcə, yəni başı örtülü oturmaları müəllimin qəlbi-alisini əzməyə başlayır, ciddi bir bəhanə axtarır. Axtarır, amma tapmaq sayeyi-qeyrətində çətin bir işmi? Görürsən inspektor bu alicənab hökumətpərvər müəllimin ürəyinin ortasından məftilsiz tel ilə xəbərdar olur. Çox sürməz, “fütuhatin”, keşis ağaların, müqəddəslərin, cənabların bir sürü şəkilləri divarları bəzər. Cənab müəllim ətrafına baxındıqca qəlbində özgə cür hissi-ali duyar. İxtlas və sədaqətini artıq ürəyində saxlaya bilməz. Bir gün uşaqlara: “Bundan sonra zakona görə məktəbdə başlarınızı açmalısınız...” deyər buyurur. Bu əmr, bu səs yarım saat içində şəhərin hər tərəfini tutur. Hər kəsin üzündə qəlbinin narazılığı, hökumətdən şikayəti görünür. Ertəsi gün məktəbdə uşağın yarısı qalmaz. Məktəb hər kəsin nəzərindən düşməyə başlar. Bir gün də gələr, əvvəlki xidmətlərindən ötrü inspektordan razılıq kağızı alan cənab müəllim inspektorun zakonuna-sirkulyarına görə müsəlman dərşlərindən: həftədə

dörd dəfə Quran, üç dəfə xətt (yazı), iki dəfə dua dərşlərindən savayı müsəlman dərşlərinin oxunmasına rüxsət almadığını – fərəhini saxlaya bilməyib, sevinə-sevinə elan edir, amma ertəsi günü də məktəbdə öz tanışlarının dörd-beş uşağından başqa özgəsinə görməz. Məktəbin tərəqqisinə də, ümidinə də fatihə oxunub qurtarar. Bəli, budur “Yarımcılıqlardan biri”. “Bir şəxsin” şikayət etdikləri sui-tərbiyənin bir əsəri, bir nəticəsi də. Burası məlum. Lakin arxayınam ki, həqiqi müəllimlərin üzlerini qızardan bu kimi həmiyyətsiz müəllimlər əlbət ki, çox-çox azdır. Əlbət ki, bunlar da insafa gəlmişlərdir. Qaldı ki, kəndlərdən şəhərlərə qaçanlardan bir çoxlarının qaçmalarına səbəb nə sui-tərbiyədir, nə də həmiyyətsizlik.

Bunlardan elələri də vardır ki, bəlkə sui-tərbiyəyə qurban, həmiyyətsizliyə alət olmamaq üçün yaxalarını qurtarmağa qaçırlar. Amma çoxunun kəndlərdən şəhərlərə, şəhərlərdən Bakıya, o qara pul dərşasına, o üz ağardan qara şəhərə qaçmalarına səbəb məhz məişətin darlığıdır. Üç-dörd baş bir ailəni ayda iyirmi beş-otuz manat ilə dolandırmaq asan dərd deyil, gələcək üçün də heç bir ümid yox ki, biçərə bugünkü sıxıntılara baxmayıb səbr etsin. İnsan beş il bir yerdə fəhləlik edəndə ağası sədaqətinə görə beş-on qəpik yenə məvacibini artırır. Amma müəllimlikdə – o da müsəlman olasan – on ilə ömür tükətsən, axmaq aldadan “malades”dən savayı bir şey görülməz. Binəva təcrübəsiz müəllimi bir tərəfdən məişətin darlığı, digər tərəfdən mürvətsiz starşınaların, polislin əziyyəti, camaatın söz anlamaz halı sıxdıqca sıxır. Məktəbdən təzə qurtarmış cavan rəhbərlərə, məişət və camaat dərşini görməmiş cavan müəllimlərə “Millətin xatiri üçün hər cür zəhmət və məşəqqətə səbr etsinlər” demək asandır. Amma onların yerində olub iş görmək çətinidir. Lazımdır, millət böyüklərimiz də, millət rəislərimiz də millətin qeydinə qalıb övladimilləti vəhşilikdən qurtaracaq cavan müəllimlərimizə kömək etsinlər. Arxasız, ümitsiz, məişətinin, qarnının dərşinə qalan bir müəllim, mücəssəm-həmiyyətdə olsa, layiqilə bir iş görməz.

Özgülərə dil ilə iş örgətmək, vəz və nəsihət eləmək asandır. Amma onların yerinə keçib iş adamı, dərd babası olmaq hər kəsin hünəri deyildir. “Millətin qeydinə qalan həmiyyətli müəllimlər hər cür bəlaya səbir etməlidirlər” – demək üçün bir az da müəllimlərin qeydinə qalmaq şərtidir. Yoxsa hər kəs öz cibinin, öz dərşinin peşinə düşüb hər işi məişət dərşilə qovulan binəva müəllimlərdən gözlərsə,

işlərimiz bir addım da irəli getməz. Lazımdır ki, kənd müəllimlərin məvaciblərini artırmaq və onları məişət dərdindən azad etmək üçün rəislərimiz, nüfuzlarımız, xüsusilə dumaya vəkil seçilənlərimiz indidən lazımı təşəbbüsə iqdam etsinlər. Yoxsa dörd-beş ildən sonra kəndlərdə bir qabil müəllimimiz də qalmaz. Bunu bugünkü halımız, pərişanlığımız ən birinci deyildir ki, bir çox qabil, həmiyyətli müəllimlərimiz müqəddəs xitmətlərini buraxıb qara pul tərəfinə, yeni Bakıya qaçırlar. Bəzi yazıçılarımızın “Müəllimlərimiz şəhərlərə nə üçün qaçırlar?” deməklərindən bir şey qanmıram. Ondan ötrü ki, hansı şəhərdə hansı müəllim yerlərimiz var ki, oraya qaçılınsın? Baxın Şamaxıya, Şəkiyə, Gəncəyə, İrəvana, Şişəyə, Naxçıvana və hətta Tiflisə, əcaba buralarda neçə müəllimimiz vardır? Halbuki bu şəhərlərdə olan tək-tük müəllimlərimiz də yenə o qara pul məcmeyi olan Bakıya qaçırlar. Hətta Tiflisin gözəl havasını, lazımlı xidmətini Bakının istisinə, tozuna tərcih edirlər. Çünki orada həm qara pul çox, həm də irəlisi var. Demək ki, Bakıya qaçanlarımızın bir qismi sui-tərbiyədən və ya həmiyyətsizlikdən deyil, müəllimin bizdə rəğbət-sizliyindən, hökumətin zülmündən, məvacibin azlığından, irəlisinə ümid olmamağından qaçırlar. Mən mütləq belə fikir edirəm. Türk balası, müsəlman oğlu, əksər müəllimlərimizin missioner müəllimlərin iğva və şeytanətinə aldanıb millətine xəyanət edəcəklərinə ümidim azdır. Arada əskik olmayan bir-iki bihəmiyyətin vücudu isə hesab deyil. Xülasə, Qoridəki müsəlman şöbəsinə özgə bir şəhərə köçürməklə bərabər, müəllimlərin məvaciblərinin artmağına mütləq çalışmalıdır ki, Bakıya qaçmağın qabağı alınsın. “Müəllimlərimiz nə üçün kəndlərdən qaçırlar?” şikayətlərinin axırı alınsın.

Ümidvar

“İrsad” qəzeti, 13 aprel 1906, №88

NƏ VAXTA QƏDƏR?

Qafil camaatın içində ciddi iş görmək, xüsusilə politikaya – məm-ləkətin idarəsinə aid iş köçürmək çox çətindir. Həqiqət, bir çox təc-rübələr ilə görülübür ki, nadan camaat yaxşı-yamanı qanmıyan xırda uşaq kimidir. Hər kəsə məlumdur ki, uşağa üstü bəzəkli, içi zərərli

konfet verəndə, o saat üstünə baxıb aldanar. Konfet sonra bunu naxoş edəcəkmis orasını, gələcəyin əsla mülahizə etməz. Halbuki uşağın qızdırması üçün “kinə” verəndə, acılığını eşidib içməyə yaxın durmaz, ağlar, yenə konfet istər. Kinə vermək istəyəndən küser, ürəyində düşmənlik bağlar. İşte bizim nadan, əsir camaatımızın bir qismi də tamamilə bu uşaq kimidir: səlamət və nicatı üçün, əsirlilik və həqarətdən azad olmağı üçün köhnə zümlü idarənin dəyişilməsini, milli maarifimizin tərəqqisini, hürriyyət və birliyin verilməsini yeganə əlac olmaq üzərə göstəririlər. Mümkün deyil, qəbul edilməz. Hürriyyət və ədalətin nəticəsi “erməni fəndi” zənn edilər. Rusların hürriyyət və insanlıq yolundakı duaları ermənilərin millət dualarına qarışdırılır. Bilinmək istənilməz ki, o hara, bu hara? Bunları qanmadığı üçündür ki, camaatımızın bir qismi ən ziyadə yerə zərərli olan köhnə idarəni candan (?) xahiş edirlər. Bununla bərabər biçərə nadanları çox qınamaq olmaz; insanlığı, güzəranı, məadəti o köhnə rəzalət, o alçaq və əsirlilik şəklində görüblər. Dərd budur ki, Rusiyada bizdən çox döyülən, söyülən, bizdən artıq zəlil və həqir olan heç bir tayfa olmaya olmaya yenə bizdən artıq köhnə zümləri xahiş edən qafil bir tayfa görünməyir. Bu nə mərtəbə cəhalət! Bu nə mərtəbə cəhalət ki, o köhnə zəlliliyin, o cür əsirliliyin, o xalis heyvanlıq, sənəti-rahətlik və insanlığın ağır dərəcəsi biliniyor. Neçün bilinməsin ki, burunlar o köhnə murdar iy (qoxu) ilə dolub. Qəlblər bir eşşəyə boyun əymək duyğusu ilə bəslənib. Başlar və beyinlər zülm və istibdadın verdiyi tərbiyə ilə böyüyüb. Arxa dərileri köhnə idarənin vurduğu matraqlar (qamçılar) ilə qalınlaşıb. Gözlər başa döyülməkdə kor olmaq halına düşüb. Budur ki, bu səbəblədir ki, bu zamanın – bu zamanın ha! – bəzi müsəlmanları yenə qədim idarəyi-hökuməti kor-koranə xahiş edirlər və o qədər özlərini itiriblər ki, Rusiyada “hürriyyət”in hər tayfadan artıq bizə gərək olduğunu zərre qədər də olsa başa düşmək istəmirlər. Köhnə idarə səbəbilə qonşumuz ermənilərin, piyan rus qulluqçularının başımızda nə oyunlar oynadıqlarını, bizi nə həqarətlərə saldıqlarını birdəfəlik də olsa mülahizə etmirlər. Bugünkü iki çürük qəpiklik şəxsi mənfəətlərini gələcəkdəki ümumi mənfəətlə, millətin səlamətliyi ilə əsla dəyişmək istəmirlər. Doğrusu, istəmirlər ki, onlarca tək özlərinin indi iki qəpikləri getməsin, tək indi özlərinin bir xırda başları ağrımam, gələcəkdə istərsə millətin cümlə malı

yox olsun, bütün övladı-millət qırılsın! Kimin nə işinə? Öz çulunu məskincə sudan çıxaran zamanımızda əqilli igid hesab edilir?!

Ey oxucu! Zənn etmə ki, “Ümidvar” bu kimi sözləri düzəldib tənbeh üçün yazır. Yox vallah! Dayana bilməyib odlanıram. Hələ bir para oxumuşlarımızın xeyir-şerini qanmayıb bezi avama qatışib islamın əsası olan hüriyyət və müsavata lənət oxuyub köhnə idareyizaliməyi arzu etdiklərini duyub parçalanıram. Bilməm nə vaxta qədər böylə kor və qatil qalacağız? Nə vaxta kimi siyasət və ticarətdə özgələre uşaqlar teki əsir olacağız? Neçün öz palitkamızı, milli xeyrimizi qanmayırıq? Nə dəlil ilə aramızda hüriyyət və müsavat istəyənlərə lənət oxuyuruq?.. Görürsünüz, ermənilər 20 ildən sonra özlərinə zərər gələcək deşikləri indidən nə tez qapayırlar. Görürsünüz, ermənilər – Rusiya rusların olmaq şərti ilə Rusiyada hüriyyət və müsavata əsla istəmiyorlar. Neçin də istəsinlər ki, əvvəl vaxt biz də onlar ilə bərabər olarıq. Xeyr, bəlkə biz çox işlərdə onlardan artıq ixtiyar sahibi olacağız! Hər yerə, hər idarəyə kök salan ermənilərin bugünkü hiylə və təpiklərindən qurtaracağız. Buna görə gərəkdir ki, ermənilərin tərsinə öz millətimizin səlamətliyi naminə Rusiyada hüriyyət və müsavatın “doğru” vücudunu, idareyi-məşruteyi-amiyyunun həqiqi təşkilini cani-dildən arzu edək. Lakin burası var ki, idareyi-məşrutənin şirin meyvələrini dadmaq üçün bir neçə il gözləyəcəyik. Hərçəndi burası bizim xasiyyətimizə bir az ziddir, çünki biz hər şeyi əcələ görməyə, əcələ yeməyə öyrənmişik. Gələcəyi əsla mülahizəyə almarıq. Gözümüzün qabağındakına baxarıq. İstədiyimiz tez əmələ gələrsə, nə yaxşı! Olmazsa min-min yaman sözlər ilə pisləməyə, nöqsan tapmağa hazırıq. Yox, yox, əzizlər, böylə olmamalı! Böyük bir hökumətin hər tərəfə, xüsusilə avam camaatın qəlblərinə kök salan köhnə idarənin dəyişilməyi, düzəlməyi asan deyil! İndi bəlkə bir neçə il köhnə sənədən daha zəhmətlər çəkəcək, daha çox pullarımız gedəcəkdir. Amma burası bilinməlidir ki, köhnə zəhmətlərimiz, pullarımız, başımıza vurulan yumruqların qüvvətlənməsinə, özümüzün, tərsinə, zəiflənməyimizə xərc olunurdu. Lakin indi və sonrakı zəhmətlərimiz, xərclərimiz gələcəkdə millətimizin rahat və səlamətliyinə bais olacaqdır. Görürsünüz aradakı təfavütü, elm ilə cəhalet arasındakı təfavüt nə qədər böyükdür!

Yuxarıda camaatımızın nadanlığından, hüriyyət və müsavatın xeyrini qanmadıqlarından şikayətlənmişdim. Burada bunu artırmaq

istəyirəm ki, bu dərəcə nadanlığımızın, bu öz-özümüzə balta vurmağımızın təqsiri yalnız camaatımızda deyil, bəlkə beş-on manat məvacib-aylıq alan elmsiz, hünərsiz, başı sarıxlı qulluqçularımız ilə başı qaqaretli həmiyyətsiz qara qarğalarımızdadır. Bu kimilərin köhnə idarə istəmələrinə səbəb məhz özlərinin iki qəpiklik şəxsi mənfəətləri olduğunu camaatımız başa düşməlidir. Daha bəsdir, mənfəətxorlara, dinini, millətini iki qəpiklik xeyrə satanlara boyun əymək! Nə vaxta qədər ümumi və milli nəfimizi buraxıb bezi sədrdə əyləşən, minbərə çıxan, qaqaret taxan həmiyyətsizlərin keflərinə qulluq edəcəyik. Biz də insanıq! Biz də bir millətlik! Nə vaxta qədər xeyir və şərimizi qanmayacağıq? Ətrafımızı əhatə edən dəhşətli vəqiələrdən daşlar belə mütəəssir olur, aya biz nəyik?

Ümidvar

“İrsad” qəzeti, 17 aprel 1906, №91

ÜMİDVARAM

Çox ümidvaram ki, bəradəri-həmiyyətərvərim Firudin bəy Köçərlinin meydana çıxardığı “Müəllimlər” məsələsi digər min bir dərdimizin cərgəsinə tullanmaz. Ümidvaram ki, ikmal etməyə çalışdığımız nöqsanların üst perdesinə bir az əl sürülüb yenə köhnə sayağında buraxılmaz. Ümidvaram ki, həqiqətin meydana çıxmağına çalışan həmiyyətli yazıçılarımız qədim adətimizə uyub zorlarını, qələmlərini yalnız gücləri çatdıqlarını tapdalamağa sərf etməzlər.

Bəli, etməzlər də işin kökünü; bulanan suyun mənbəyini axtararlar.

Mənim qanacağıma görə darülmüəllimindəki şagirdlərimizin türkcə bilməməklərinə, məlumatı-islamiyyətdən baxəbər qalmaq-larına, ürəklərində millət və vətən məhəbbəti olmamağına, bir sözlə, “yarımçıq” qalmalarına səbəb məhz müsəlman müəllimlərinin yavaş tərponişləri deyildir. Bəlkə bizlərə rəva görülən zülm və ədalətsizlikdir. Və bir də böyük qulluqçuların çıxardığı “sirkulyar”lardır. Padşahdan savayı hər kefi gələnin öz əqlincə çıxardığı hədsiz, saysız “qərardadsızlardır”.

İndi insafla mülahizə edək: bir yerdə ki, müsəlman dərslərinin ədədi, müsəlman müəllimlərinin xidmət və tərponişləri, məktəblərin

üsuli-təlimi zorlu “qanunlar”, qərardadlar ilə mühasirəyə almıbdır, onu bir-iki müəllimin poza bilməyi mümkünmü? Deyək ki, cüş-həmiyyətlə o səddi-İskəndərə qarşı durdular, pozmağa çalışdılar. Axırda məğlub oldular. Aşkar görülən zülm və əsirliyə təhəmmül etməyi qeyrəti-milliyələrinə sığdırma bilməyib qulluqlarından çıxdılar. Görək rəisi-ruhanilərimiz, əyani-millətimiz, ziyalı və qanacaq-ılarımız zərre qədər bir fikrə, bir təlaşə düşəcəklərimi?

Görək müəllimlik yerlərini boş buraxıb hökuməti məcbur edəcəklərimi ki, müəllimlərin xahişlərini millətimizin nəfinə həll etsinlər?

Görək millət qeydinə “söz” ilə qalanlarımız meydana çıxıb hökumətə bir söz anladacaqlarını ki, bizim də hüququmuza, insanlığımıza riayət edilsin? Yoxsa hər kəs öz qohumunu, öz dostunu müəllimliyə keçirmək üçün divanxanə qapılarında “xuliqanlıq”dakı məharət və ixlaslarını sayıb meymunluqnu göstərəcəklər?

Bu sözlərimdən hesab edilməsin ki, Qoridəki müəllimlərə vəkillik edib onlara tərəfdar çıxmaq istəyirəm. Əvvəla, nə onlar mənərin vəkilliyinə möhtacdırlar, nə də mən minlərcə övladi-millətin zərərinə bir-iki müəllimin xeyrində axtaran həmiyyətsizlər kimi xaini-millət deyiləm.

Qəsdim, bildiyim qədər insaf və həqiqəti söyləməkdir. Rəva deyildir ki, alim ilə cahilə, həmiyyətli ilə xainə təfəvüt qoyulmasın! Layiq deyildir ki, hökumətin hamı zülmələri, camaatın təqsiri, yoxluq içində zühur edən bir neçə həmiyyətli müəllimlərimizin üstünə tullanınsın.

İnsaf deyildir ki, yazıçılarımız dəxi ümumi adətimizə tabe olsunlar: bir çoxlarımız müşavirə və ittifaq ilə yapıla biləcək bir işi bir neçə nəfərin hümmətindən gözləsinlər. Nə üçün camaata, hamıya aid olan işləri ittifaq və camaat qüvvətilə görmürük? Nə üçün qoca bir millətin dərini, ehtiyacını bir neçə şəxsə boynuna yükləmək istəyirik? Nə üçün başa düşürük ki, camaatın ittifaq iş və qüvvəti ilə iş görməyi öyrənmədiyimizdən hüququmuz ayaqlar altında əzilir, ixtiyarımız əlimizdən alınır; mövcudiyəti-milliyətimizin üstə qara pərdələr çəkilir.

Əcəba, indiyə qədər neçə uşaq atası ittifaq edib darülmüəllimlərdəki, gimnaziyalardakı, şəhər məktəblərindəki müəllimlərimizin ixtiyarsızlıqlarından, dərslər oxutmaqlarından, müsəlman dərslərinin

azlığından şikayət etdilər? Ha vaxt məktəblərdəki sui-tərbiyədən narazı olub hökumətə müraciət etdilər? Mən ki camaatımızın nadanlığını, kor-koruna ixlasını görürəm, qorxuram ki, sabah məktəblərdə donuz əti yedirməyi, kilsəyə gedib dua etməyi, müsəlman dərslərinin əbədi oxunmamağını – su göbələkləri kimi hər gün törəyib artan – sirkulyara daxil etsələr bizim uşaq atalarından yenə ciddi bir etiraz görülməz, elə də deyil ki, bir-birilərinin yanında gurlamasınlar, ildırım çaxmasınlar, qışqırtı salmasınlar. Xeyr, əvvəlcə bir neçə gün bərk danışacaqlar, məclislər quracaqlar, barıt kimi partlayacaqlar. Amma iki-üç gün sonra “Əlsəbr müftahülfərc” deyib sui-idarəyə lənət oxuyacaqlar. Hind toyuqları kimi hirsələrini endirib pozulacaqlar. Köhnə hallarına girəcəklər. Vaxt keçdikcə sükutlaşacaqlar... Amma Allah etsin ki, zənnimdə səhv etmiş olam. Allah etsin ki, camaat mənə təkzib edə. Lakin baba, camaat mənə bildiyim camaat işə qara yazılarım həmişə ağ görülecəkdir. Nə tövr görünməsin ki, sui-tərbiyə daha açığı bizi ruslaşdırmaq üsulu yalnız Qoridə deyil! Baxınız: Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Şəki, Şamaxor, Tiflis, Bakı... və qeyri yerlərdəki məktəblərin üsuli-təlim və tərbiyələrinə! Baxınız, Allah xatiri üçün baxınız ki, bu qədər şəhərlərimizin birində beş-on adam, beş-on ürəyi yanan varmı ki, beş dəqiqə uzaqdakı inspektorun yanına ittifaq ilə gedib məktəbin sui-tərbiyəsindən, müsəlman dərslərinin azlığından, övladlarının müsəlmanca heç bir zad bilmədiklərindən şikayət etsinlər?

17 Oktyabr fərmanından sonra direktorlar, inspektorlar guya bir az insafa gəldilər. Müsəlman dərslərinin artmağını, müqtədir müsəlman müəllimlərinin təyin olunmağını, müsəlman müəllimlərinin məvacibinin çoxalmağını “kağızlara” yazdılar. Qəzetlərdə, məclislərdə elan etdilər. Heyif, çox heyif ki, dekabrdan sonra özlərinin də aldandıqlarını qandılar, tüpürdükələrini yaladılar. Hətta aldandıqlarının acısını çıxarmaq, əvəzini almaq üçün oktyabrdan əvvəlki müsaidələri də məfasidə etdilər, başını-quyruğunu kəsdilər. Məsələn, Tiflisdə birinci gimnaziyadakı müsəlman müəlliminə vəd edilən məvacib özgələrin cibinə soxuldu. Realmdakı müsəlman müəllimi çıxmağa məcbur edildi. Ali ticarət məktəbinin müəlliminə ayda beş manat doxsan üç qəpik əhsan buyuruldu. Oxunan dərslərin halını da siz qiyas ediniz. Özgə şəhərləri də siz müləhizə ediniz...

Ey özgədən imdad gözləyən camaat! Ey özgədən mərhəmət uman millət! Siz zənn etməyiniz ki, hamıya bir baxılır? Əsla, əsla! Camaat müşavirəsini, camaat ittifaqını qanan tayfaya heç vaxt bizə edilən rəftar kimi müamələ edilməz. Onlara asanlıqla iş keçirilməz. Budur ki, onlar hər halda istifadə edib məktəblərdə milli dərslərini, milli tərbiyələrini xeylidən-xeyli artırıblar. Hərçənd oktyabr fərmanının çoxu aralığa çıxmadı. Amma camaat ittifaqının qüvvətini bilənlər heç vaxt bizim kimi məyus, məğmun olmur. Ah, nə üçün biz bu qədər qorxaq, bu dərəcə həqir olmuşuq? Ah, nə üçün bu mərtəbə biqeyrət, biheysiyyat olmuşuq. Ah, nə üçün bilmək istəmirik ki, Allahın əli, yəni camaatla bərabərdir? Nə üçün bilmirik ki, ittifaq olan yerdə Allahın tofiq və inayəti də olar? Lazım deyilmədir bilək ki, camaatın tədbiri-ittifaqla görülmək bir işin qabağında nəinki məktəblərdəki sui-tərbiyə, bəlkə məmləkətimizdəki sui-idarə belə dayanmaz? Amma heyhat. Hanı bizdə – millət bir yana dursun – öz ciyərparçası, öz nuri-çəşmi olan övladının xeyrini, hüsn-tərbiyəsini xahiş edən? Of...

Nə günlərə qalmışıq? Hanı bizlərdə insanca övlad, millət və vətən məhəbbəti? Nə üçün biz camaat ittifaqında, camaatla iş görməkdə iki qəpiyə dəymirik? Nədən gözləyirik ki, bir çoxumuzun ittifaqla yapa biləcəyimiz işi bir neçə nəfər görsün? Nə tövr mümkündür ki, ümumi qanun və qərardadlar ilə sıxılan, əzilen hüquqi-milliyəmizi, başımıza vurulan qüvvətli yumruqları bir neçə müəllimimiz dəf etsin? Lazım deyilmədir ki, biz də camaat ittifaqını camaat qüvvəti qanaq, öz hüququmuzun mühafizəsini can və dildən istəyək, dəxi ha vaxt qanacaq ki, ixtiyarımız canavarların ağızında olduqca heç bir nöy milli mövcudiyətimizi saxlaya bilməyəcəyiz. Ümidvaram ki, Dumaya gedəcək vəkillərimiz qanuni-müsavata, “sirkulyarların” kökündən dəfnə, məktəb və müəllimlərimiz xüsusilə diqqət buyururlar. Ümidvaram ki, həmiyyətli müəllimlərimiz mənim bu fəryadımı məhz yada salmaqdan ibarət bilib özlərinin bu bərədəki dərin və əsaslı məlumatlarını, məktəblərdəki nöqsanlarımızın, dərslərimizin dərmanını müfəssəl bəyan edib bizləri şəkk və dərddən qurtarurlar.

Ümidvər

“İrşad” qəzeti, 1 may 1906. №162

“Həyat”ın 86-cı nömrəsində “Şeyxzadə” imzası ilə Axısxadan yazılmış məkubu oxuyub xeyli fikrə getdim. Fikrə getdim ki, belə bir vaxtda bəradərimiz molla Hafiz Məhəmməd Əmin Şeyxzadə²¹ kimi məlumath görülməyən mollalarımız “Hümməti-əhli-vidcan ilə sui-idarəyə “xitam” verilib, bir dövri-cədid “Həqqaniyyətipədid” elan edildi...” kimi çürük və axmaq aldadan sözləri qəzet sütunlarında təkrar-təkrar yazmaqda ayə qəsdləri nədir? Anlamadım ki min fənd və hiylələr ilə gah camaatı aldadıb, gah hökuməti çaşdırıb yüz minlərcə fədakarani-hürriyyətin qanlarını sellər tək axıtdıran qospodin Vite²² və Dumovlara²³ layiq olan sözləri bəradərim cənab Şeyxzadənin yazmadığındakı dərin hikmət nədir? Cənab Şeyxzadə mənim: “Havaxt hümmət əhli vidcan ilə sui-idarəyə “xitam” verildi?” – sualıma cavab olaraq deyir: “Nə əcələ edirsən? Hələ vaxt çoxdur, hər şey yavaş-yavaş olar, səbir etməli. Görmürsən yevropalılar belə məqami-bələyi-hürriyyətə vəslət üçün ah və nalələr çəkirlər... Hələ bizə nə oldu?”

Çox təəccüb, çox heyif ki, bu qədər döyülməyə, bu qədər əzil-məyə səbr edib cana gələ-gələ bəradərimiz Şeyxzadə bizə yenə “səbir həblərini” uddurmaq istəyir. İnsaf, yahu insaf! Yevropalılar məqami-bələyi-hürriyyətə ah və nalələr çəkəndə bizlər nə üçün məqami-müqəddəsi-hürriyyətə hənz dükul üçün fəryadlar qoparmayaq? O müqəddəs yolda mal və candan keçməyə? Eyib deyilmi ki, Rusiyənin qeyri tayfaları hürriyyət üçün mal və canlarını fəda etdikləri halda “bizlər” bıçaq ağız qədər açılan hürriyyət qapılarına şükr və səna ilə vaxt keçirək? Hürriyyət üçün “Dəccal”ların zühurunun, “çaqqal”ların evlərimizə qədər girmələrini gözləyək! Məgər bəs deyilmi bu qədər səbir? Bəs deyilmi bu qədər döyülmək, aldanmaq, özgələrinin keflərinə heyvanlar tək xidmət etmək. Nə demək istəyirsiniz, biz yata-yata, kef çəkə-çəkəmi özgələr bizim üçün çalışıb hürriyyət loğmasını ağızımıza versinlər?! Nədən ötrü öz hürriyyətimiz, öz xeyrimiz üçün özümüz çalışmayaq? Əgər sizin dediyiniz kimi, bıçaq ağız qədər verilən hürriyyət ilə kifayətlənib şükr-səna ilə məşğul olsaq o cür hürriyyəti tez əlimizdən alarlar, nə tövr ki, aldılar, alırlar. İstərsiniz bu bərədə min bir misaldan bir-ikisini ərz edim.

17 Oktyabr fərmanından sonra guya hamı kənd məktəblərində ən çox əhəmiyyət yerli dillərə veriləcəkdi. Böyük məktəblərdə müsəlman dərsləri artacaqdı. Müsəlman müəllimləri doğrudan insan və müəllim cərgəsinə qoyulub onlara insanca bir məvacib veriləcəkdi. Senzur, yeni “ağız bağlamaq üsulu” qalxacaqdı. Camaata insanlıq ixtiyarı veriləcəkdi... Hələlik özgə məsələlər qalsın, çünki çox uzun gedər. Gələk bu yaxındakı əhəmiyyətli bir ədalətsizliyə.

17 Oktyabr fərmanından sonra “mərhəmət-padşahi və hümməti əhli-viddan ilə” idareyi-ruhaniyyələrimizin köhnə ixtiyarları da əl-lərindən alınır. Eşitdiyimə görə beş-altı gün qabaq cənab şeyxülislam, əlində qazılıq şəhadətnaməsi olan bir molla idareyi-ruhaniyyə məktəbinin şəriət müəllimliyinə nəsb etdirmək istəyir. Təsdiq üçün papeçitelə yazır. Qaspadın papeçitel rəsmi kağıza cənab şeyxülislamdan xəbər alır ki, molla rusca bilirmi? Şeyxülislam da cavab verir ki, bir qədər bilir. Lakin papeçitel “bir qədər bilir” cavabına bərk acıqlanıb əmr edir ki, molla mənim yanıma göndər. Molla gedir. Papeçitel molla özünü imtahan edir. Harda oxudun, kim oxutdu, kimlər ilə gəzib oturubsan suallarını da acıqlı sorur. Sonra şeyxülislama bu cür yazır: “Şəriət müəllimi olacaq mollalar ləqəli hansı məktəbdə müəllim olacaqlarsa, o məktəbin rusca təhsilini qurtarmaları şərtdir. Bu molla qazılıq şəhadətnaməsi varsa da, rusca şəhadətnaməsi yoxdur”. Bu cür əmname ilə şeyxülislamın xahişini şiddətlə rədd edir.

Ey yalançı hüriyyətlərə inanan Şeyxzadə! Ey Durnovlara fürsət verən səbrzadə! Bunlara və bunlar kimi başımıza hər gün gəlməkdə olan istibdad zülmələrinə nə deyəcəksiniz? Şəksiz deyəcəksiniz ki, idareyi-ruhaniyyə rəisləri, millət vəkilləri gərək bu cür zümlərə, haqsızlıqlara riza verməyib hökumət qulluqçularını ədalətlə iş görməyə məcbur etsinlər. Əlbəttə ki, rəyasəti-ümmət və vəkillik postlarında oturanların borclarıdır ki, öz məqamlarının vəkilli olduqları millətin haqq və ixtiyarlarını mühafizə etsinlər. Cümləmiz xahiş edirik ki, bizim vəzaifi-müqəddəsə vəkilləri hökumət qulluqçularından qorxmayıb həm öz böyüklərini saxlasınlar, həm də öz həqiqi böyüklərilə bizi də sərəfraz etsinlər. Ey həqiqəti axtaran bəradər! Siz deyiniz, işlərimizi ümidlərimizin əksinə görə nə etməli? Şəksiz, buyuracaqsınız ki, onlarla ittifaq edib iş görməli. Çox əcəb, lakin şikayət məhəlli plov məclisi deyil ki, hamıdan qabaq qaçsınlar. Sonra qulluqdan çıxmaq, sonra qiyamət qoparmaq var, kimdir bunlara döş

verən! İştə, mənim keçən məqaləmdə yazdığım bu idi ki, millət rəislərimiz həqiqi rəis və vəkil deyildilər. Siz mənim bu pak, qorxusuz və Allah rizası üçün olan sözlərimə bərk acıqlanıb buyurubsunuz: “Ümidvar, həddini bil, sərkeşlik və itaətsizlik göstərmə...” Pəh... pəh... pəh! İdareyi-ruhaniyyətlərə xüsus çatlatmaq, sədaqəti-əbidanə göstərmək olsa, bu qədər olar. Əlbəttə, bunun da bir hikməti var. Lakin dediyiniz kimi, sair xüsusiyyətinizi axtarmaq bizim həddimiz deyil. Lakin burasını öz etməkdən keçməmiş ki, bizim pərişanlığımızın, bizim əyilməyimizin səbəblərindən bəziləri də böyük qulluqçularımıza yerli-yersiz baş endirmək, həqiqəti gizlətmək, kor-koranı itaət etmək, özümüzün, özgələrin qüsurlarını saxlamaq, halımızdan razı olub dinnməkdir. Budur ki, zalım hökumət qulluqçuları bizim başımızda istədikləri oyunları oynuyurlar. İstədikləri zülm və cəfani edirlər. Burası ürək parçalayır ki, ən ziyada zülm və həqarəti gören nəinki yalnız qara, dilsiz camaətimizdir, bəlkə ən böyük rəislərimiz, ruhani atalarımızdır. Burası dəxi yamandır ki, ruhani böyüklərimiz nə qədər çox zülm və həqarət görsələr, o qədər artıq da səbr və təhəmmül edirlər. Nə dərəcə çox qorxudulsalar, otuz dörd manat on yeddi qəpiklik qulluqlarına o qədər bərk yapışırlar.

Üləmadan olan əksər qulluqçularımızın bu cür hallarını bilib-bilə bəradərimiz Şeyxzadə gənə deyir: “Üləmaya haqq ilə itaət etməyi özlərimizə borc bilməliyik. Onlara qarşı sərkeşlik və itaətsizlik etməməliyiz ki, feyzi-ruhanidən məhrum qalırıq...” A bəradər! Elə bizim peşəmiz indiye qədər hər başı sarıqlıya, hər üləma paltar geyinə itaət və xidmət etmək, onlara kor-korane heyvanca boyun əymək deyilmidir ki, bu günlərə, bu zillətlərə qaldıq? Hər mənfəətpərəst, müftəxor üləmanın sözlərinə qulaq asmaq, keyflərinə xidmət etmək deyilmidir ki, zamanın lazım bildiyi hər cür elm və maarifdən, insanlıq haqq və ixtiyarlarından məhrum qalırıq? Bu qədər bəs deyil ki, yenə də istəyirsiniz hər molla paltarındakılara boyun əyib qiyamətə qədər əsir və lal olaq!

Ey oxucu, görürsünüz, bizim üləmanın xahişlərini! Görürsünüz özlərini nə mərtəbə ərşi-əlayə fərman-fərmada tutub biçərə əfradimilləti nə dərəcədə zillət, əsarət və itaətdə görmək istəyirlər? A cənab bəradər! Bir deyiniz görüm, onlar hansı bir əməli-xeyirdə, qeyrət və həmiyyətde, hansı fədakarlıqda yaramızı sağaltmaqda oldular ki, biz

də əsərlərini görüb itaət edək? Havaxt öz qarımlarının dərdlərini öz maddi mənfəətlərini buraxıb öz ruhani qədrələrini, öz mənəblərini tanıdılar! Havaxt bizdən ötrü gözyaşı tökdülər; bizdən ötrü elm və maarif yerləri hazırladılar; bizim günümüzə qaldılar ki, biz də qədr-
lərin bilib nankorluq etməyək?

O ki, qaldı tək-tük eskik olmayan həqiqi alimlərimizə onlara siz öyrətməsəniz də, millət özü hər vaxt itaət edir və həmişə də edəcəkdir. Şökk yox ki, Allah və camaat rizası üçün çalışan həmiyyətli alimlərimizə nəinki qədr və söz ilə itaət göstərmək, bəlkə camaatımız mal və can ilə o kimilərə nökrə olub itaət etməyi özümüzə namaz kimi borc bilirik. İş alimin həqiqi və rəbbani olmasındadır. Yoxsa camaatımız kimi itaətli, sözə baxan, qoyun sürüsü kimi daldan gələn, ruhani paltarlarındakılara qul olan heç bir camaat yoxdur.

Bizim mədəniyyətimiz, tərəqqimiz və səlamətimiz həqiqi üləmə ilə olduğunu və həmişə bu kimi üləmanın etəklərinə bərk yapışıb ümidvar olmaq lazım olduğunu sizdən çox əvvəl "İrşad"ın 84-85-ci nömrələrində ərz etmişəm.

Cənab Şeyxzadə yazır: "Bu son zamanlarda qələmlərin əksəri süturi-istiqlamətdən inhiraf edib bidisərsərə uyub gedirlər..." Niyə? Ondan ötrü ki, hər alim paltarındaki boynuyğunlara itaət edib, onların çaldıqları ilə oynayırlar. Onların indiyə kimi millətə vurduqları zərər və yaraları duyub işin iç pərdəsini açırlar, həqiqi üləmə ilə süni, yəni yalançı üləməyə təfavüt qoyub qələmə verirlər.

Ey, Ağayevlər, Hüseyinzadələr²⁴, Qənizadələr, Nərimanovlar, Şirvanzadələr²⁵, nə üçün siz də mənim kimi "süturi-istiqlamət"dən inhiraf edirsiniz. Bundan sonra sui-zənli sözlər yazmayınız ki, mollarımız, ağalarımız bərk incinirlər. Cənab Şeyxzadə deyir: "Bizim qərbi qafqazlılar "dəyanət" cəhətilə çoxlarından irəlidi olsalar da, nəçərə ki, qiyami-din və istehkami-islamiyyət şərtləri tərk edilib dala qalıblar..." Bu nə qərribə söz! Madam ki, dəyanət cəhətilə irəlidedirlər, nədən qiyami-din və istehkami islamiyyət şərtlərinə geridə olsunlar? Yox, əgər qiyami-din şərtlərinə geridə isələr, nə cür ola bilər ki, "dayanət" cə irəlidi olsunlar? Belə məntiqsiz sözlərdəmi boyun əyib itaət göstərmək?

Görünür ki, cənab Şeyxzadə bəradərimiz "dəyanəti" indiki buxaralılar kimi yalnız dəstəməzdan, tez-tez namaz qılmaqdan, cəfəngiyat və əfsanələr ilə binəva camaatın fikirlərini zəhərləndirən nadan mol-

laların vəzlərində yatıb yuxlamaqdan və sairədən ibarət göstərir. Çünki biz o məmləkətlərdə cahilənə dəyanətdən, kor-koranə ibadətdən, qafilənə yuxulamaqdan savayı bir dəyanət görmürük.

Cənab Şeyxzadə yazır: "Bu məmur və abadan yerlərdə maarif-sizlikdən, xərabəzər deməkdən qeyri bir ad yapışmaz". Görürsünüz, bu da bir növ tapmaca! "Molla Nəsrəddin" bu sözləri duysa, mütləq soruşar ki, o hansı məmləkətdir ki, bir vaxtda həm məmur və abadan ola, həm də xərabəzər? Əgər bu tapmacadan məqsəd o məmləkətlərin vaxtı ilə məmur və abadan olduğunu göstərməksə, oralarda heç elə zadlar görünmüdü. Yox, məmur və abadlıqdan məqsəd Axssanın, Ağaranın, Entelin, Batumun gözəl meşələri, lətif suları, dilgüsa yaşıllıqları isə özge söz. Amma bundan sonra gərək lüğətləri dəyişdirək. Çünki əgər Axssanın meşələrinə, lətafətli yerlərinə məmur və abadan deyəsək, gərək Amerika vəhşilərinin, Avstraliya bədvilərinin daha gözəl, daha lətif yerlərinə məmur və abadanlıq anası, mənbəyi deyək, belə adı məhəbbətləri keçək.

Bəradəri-möhtərəmimiz yazır: "Bizlər heç kimsənin zəməir və sərair xüsusiyyətini təcəssus və təhəri etməyə məmur deyilik. Bizim məmur olduğumuz hüsn-zəndir". Öz-özlüyündə gözəl sözlər! Əlbət ki, heç bir kəsin qeyriyə zərəri olmayan gizli və xüsusi işlərinin üstünü açmaq yaxşı sifət deyil. Amma bir kəsin ki, gizli tədbirlərindən, sirlərindən camaata, ya bir kəsə zərər və təhlükə mənzurdur, o kimi sirlərin, tədbirlərin üstlərini qapamaq, bilə-bilə lal olmaq, onunla şərik olmaq deməkdir ki, ən birinci həmiyyətsizlik, ən böyük əxlaqsızlıqdır. Bəli, bir millətə, bir kimsəyə zərəri olmayan yerlərdə "Hüsn-zən" əxlaqi fəzilətdəndir deyiblər, amma daha deməyiblər ki, millətine, camaatına zərər və şəri-məlhuz olan gizli işlərin, xüsusi sirlərin üstünü basdırıb biqeyrət ol! Burasını bilməliyik ki, hər başımıza yurulan yumruqları, hər bizi əzən, ruslaşdırın üsulları, hər bizi yuxuladan sui-niyyətləri, hər zalım qulluqçunun başımızda oynadıqları gizli tədbirləri "hüsn-zən" etdiyimizdən bu bəlalara, bu qara günlərə düşmüşük. Yersiz, yolsuz "hüsn-zən" mərdlərin, həmiyyətlilərin, vicdanlıların sifəti deyil, bəlkə acizlərin, miskinlərin, qafil və korların, mənfəətpərəst və alçaqların pis sifətidir.

Cənab Şeyxzadə yazır: "Mən "Həyat"dakı məqaləmi Qərbi qafqazlılar üçün yazdım. Ümidvar burasını anlamayıb, nahaq yerə özge məsələlərdən dəmə vurur..."

Bu da qəribə sözlərin bir qəribəsidir. Bəradər, siz Qərbi qafqazlıları niyyət edib məşriqlilərdən, canublulardan dəm vurmağınız nə əcəb məqbul oldu da, mənəm ümumi sözlərinizə etirazım məntiqsiz düşdü. Mənəm qərblilər, şərqilər və ya zəməiri-xüsusiyyətiniz ilə işim yox. Mən sizin “hümmət əhli-viddan ilə sui-idarəyə xitam verildi...” kimi ümumi sözlərinizi diqqətə alıb cavab yazmışam. Belkə siz o sui-idarəni qəlbinizdə yalnız qərblilərə məxsus edibsiniz. Onda da mən müqəssir deyiləm. Bəradəri-fərasəti-pənahımız Şeyxzadə ən axırda məqaləsini tən və kibr-fürşanə belə bir dualar ilə qurtarır: “Üləmadan istifadələr niyaz edərək bəqayi-cəhl və nadanidən yaxamı qurtarmağa cətimam eləmək və “ğəbavətə” boğulmayıb əhli-fərasət və əhli-təmyiz olmaq mətlubdur”. Möhtərəm bəradərimin bu tən və bu sözləri məhz öz şəxsimə, öz nəfsimə aid olduğu üçün cavab yazmağı mücadiləti-şəxsiyyədən hesab edib, onunla bərabər “Amin...” deməkdən savayı qeyri bir sözü özümə layiq görmürəm.

Ümidvar

“İrşad” qəzeti, 4, 5 may 1906, №104, 105

BU GÜNLƏR VƏ BİZİM RƏHBƏRLƏR

Bu cünlər hər kəsin qulağı Peterburq tərəfindədir. Bu günlər zülm və cəfadən cana doyan milyonlarca məxluğun zəif nəzərləri millət məclisinin tərəfindədir. Bu günlər əsiri-istibdad olan milyonlarca acizin, minlərcə fədakarani-hürriyyətin ümidi-nicatı o qibləgahi-hürriyyət tərəfindədir. Bu günlər ürəyində bir cüzi insanlıq məhəbbəti olan hər nəfər o ümidgahi-müqəddəs tərəfindən gələn səsləri dörd qulaq ilə dinləyir, vəkillərin cəsərlərini qüvvətləndirmək üçün Peterburqa razılıq teleqramları yağdırır. Bu günlər camaat tərəfindən Peterburqa gedən teleqramlar camaatın hürriyyət və müsəvat yolunda fədaya hazır olduqlarını çox açıq bir dil ilə anladır. Bu günlər hər kəs əlindən gəldiyi qədər millət məclisinə kömək etməkdə müzafiqə etməyir: kimi teleqraf ilə, kimi qəzet sütunlarında atəşli məqalələr ilə, kimi hürriyyətamiz, bəsirətəngiz məcmuələr ilə öz insanlıq borclarını əda edirlər. Bu günlər advokatların, müəllimlərin və mühərrirlərin yazdıqlarından sərfi-nəzər, gürcü, rus rəhbərlərinin, ruhani-

lərinin yazdıqları odlu yazılar, suzişli sözlər insaniyyət yolunda axıdılan qanlar ilə bərabərdir. Bu günlər rus keşişi fəzilətli cənab İvan Brixniçevin²⁶ on altı səhifədən ibarət həftəlik çıxardığı “Dur, ey yatmış” qəzeti oxunub ibrət götürülməli qiymətli bir əsərdi, bu günlərə məxsus rusca yazılan bir bəsirətnümadır. İştə bu günlər hər kəs öz qüvvəsincə, öz həmiyyət və qeyrətinçə, öz istiqbalı nöqtəyi-nəzərinçə Allah rızası üçün səy və hümmət göstərirler. Əlbət, belə dar, lazımlı günlərdə bizim rəhbərlərimiz də hümmət və qeyrətdən geri durmazlar. Əlbət, “islam” hamıdan artıq hürriyyət və müsəvat, ədl və mərhəmət tərəfdarıdır. Xeyr, nəinki tərəfdarı, belkə hürriyyət və müsəvatın anası, mənbəyidir. Əlbət ki, müsəlmanların rəhbərlərində hamıdan ziyadə öz dinlərinə layiq olan yolu tutub vaxtdan, təqazadan istifadə edəcəklər, əlbət ki, əfradi-millətin indiyə qədər ruhanilər bərsində olan bədgüman və sui-təfhəmlərini dəf üçün idareyi-ruhanilər fərsəti fəvt etməyəcəkdirlər. Xüsusilə Qafqazda müsəlman dəxi insanlar cərgəsində haqq və ixtiyar sahibi bir camaat olduğunu hökümətə göstərəcəkdirlər.

Həmd olsun bu ümidlər boşa çıxmadı. Bizim rəhbərlər də özlərini göstərdilər. Mayın 7-də idareyi-ruhaniyyə rəisləri, üzvləri və qeyri qulluqçuları cənab müfti əfəndinin rəyasət xanələrinə cəm oldular, bu günlər müsəlmanların hər tərəfdən sıxılıb əzilməklərinə, zülm və cövr görməklərinə, bir sözlə zəmanənin təqazasına görə fərsəti qənimət bilib müşavirəyə başladılar. Müşavirənin əvvəli idareyi-ruhanilərin qəraradlarını təgyir və islah oldu. Mayın 24-də təyin olunan ümumi məclisin gərəceyi vəzifəni bunların qabaqca yığışib müşavir etməklərində əlbəttə ki, böyük bir tədbir, ali bir niyyət gözələnir. Əlbət ki, ümumi məclisdən əvvəl əcəli cəm olub rahat fikirlə müşavirə etməklə böyük bir fayda, uca bir məqsəd var. Əlbət ki, ümumi məclisin belkə birdən qəbul edə bilməyəcəyi hürriyyət və müsəvat cəhətlərini vaxtıdan əvvəl müzakirə edib məclisi qəbula məcbur edəcək yollar, sözlər hazırlamaq vacibdir. Budur ki, vaxt fəvtə verilməyib şiddətli xahişlər ilə müşavirə başlandı. Bəli başlandı...

Lakin mənəm də əlimdəki qələm titrəməyə, gözlerim yaşarmağa başladı. Uf, nə üçün bu qədər xəfif ürəkliyəm? Ah, nə üçün yaralarımıza baxmağa, onların halını anlatmağa təhəmmülüm yox. Xeyr, xeyr belə olmamalı. Bu vaxtda, hər saatın hər dəqiqəsində böyük bir inqilab gözələnən belə bir zamanda, Xıdır ürəkli, aslan qüvvətli olmaq

lazımdır. Bəli, bəli iş vaxtında acizə arvadlar kimi əl titrətməkdən, yaş axıtmaqdan nə fayda? Qorxusuz söz, ciddi iş lazımdır.

Bəli, idareyi-ruhaniyyərimizin rəisləri, üzvləri, üzvlərinin üzvləri müşavirəyə yığılıb qəraradı-ruhaniyyə islahəsini müzakirə etməyə başladılar. Ruhanilərin nişan və medal almağı barəsində danışdılar. Bu barədə müfti əfəndi həzrətləri hökumətə “hüsn-xidmətindən ötrü” nə üçün ruhanilər medal nemətindən məhrum qalsınlar? Ədalət və insafə müvafiqdir ki, “medal” alan ilə almayanə təfəvüt qoyulmasın? Əlbəttə ki, döşündə medal ilə rus qulluqçusunun hüzuruna varanda medala baxıb hörmət edər... Mən ruhanilərimizin hüsn-xidmətlərinə müqabil döşlərinin “medal” ilə təzyin olmağını şiddətlə arzu edə-rəm...” məzmununda bəyani-mütaliə buyurdular.

Sonra qəraradı-ruhaniyyənin babi-əvvəlinin 12-ci maddəsi müşavirəyə alındı. Bu maddənin birinci şərti ki, ruhanilərin rus təbə-sindən olmağı ləbüddür, zəmanənin ehtiyacına görə müvafiq ədalət görülməyib. Sentyabrda təşkil olunan birinci komissiya tərəfindən bütün-bütün fəsx edilmişdi. Bu fəsx eynən savab, eynən hikmət idi. Lakin indiki xüsusi müşavirələr bu fəsxə Rusiya hökumətinin indiki cəlal və əzəmətinə layiq görmədilər. 17 Oktyabr hüriyyətinin üstə sonradan qara pərdələr, zəhərli qələmlər çəkilib peşman olduğu kimi, birinci komissiyanın o vaxtdakı bəzi gözəl islahları da indi məsləhət görülməyib təməllüq və “hüsn zənlər” ilə örtülməkdədir.

Demək ki, bizim ruhanilər Rusiyanın köhnə istibdadına, köhnə zülmünə əllərindən gəldikcə artıq çalışırlar. Demək ki, hüriyyət-pərvərlər arzularına nail olub köhnə idareyi-zaliməni dəyişdirsələr, bizim sahibi-mənəb ruhanilər razı olmayacaqlardır.

Bundan sonra qəraradı-ruhaniyyənin əllinci maddəsinə baxıldı. Bu maddə: xəric sərhəddə göndərmək üçün pul cəm etmək və gön-dərmək idareyi-ruhaniyyənin rızası, sərdarın icazəti olmamış qada-ğandır. Hər nəfər ki, bu maddəni sındırsa idreyi-ruhaniyyələr borc-ludur ki, keyfiyyəti hökumətə əxbar etsinlər... və s.

Ey binəva camaat! Görürsünüz, bizim idarələrin xidmətlərini! Heç kəs belə xidmətin vəzaifi-idarəyə aid olmadığını söyləmir. İndiyə qədər olanlar oldu. Edilən zülmələr keçdi. Laməhalə belə bir vaxtda lazım deyildir ki, qollarımıza vurulan bu kimi zülm zəncirlərini qoparıb tullayaq? Eyb deyildir ki, idarələrimizin casusluq, xəbər-

çilik (şipyonluq) etməklərinə razı olub belə bir alçaq işi qanun surə-tində saxlayaq? Tiflisin divanxanaları məyər casusluq ilə az doludur ki, müqəddəs idarələrimizi də casusluğa məcbur edək? Mən elə zənn edirəm ki, bu kimi biqayda qəraradlar ilə idarələrimizin hümmət əlləri bağlandığında millətə haqq ilə bir iş görə bilməyirlər. Məyər bu barədə çox aldanmışam? Məyər idarələr üçün bu qanun və qərar-adları əvəz edən yalnız hökumət deyil imiş? Bəlkə bizim müqə-dəs idarələrin öz xahişləri də o qanuna, o yumruqlara böyük səbəb olmuşdur? Burasını birinci komissiyada bir cüzi anladığım bu xüsusi şurada lap aşkar göründü. Müfti əfəndi və tərəfdarları bu maddəni bütün-bütün qaldırmaq caiz ola biləcəyini suzişli bir surətdə bəyan etdilər. Demək ki, əfradi-millətə heç kəsə zərəri olmayan xüsusi işlərini, arzu və vicdanlarını axtarması, daha türkcəsi, indiki polisə alçaq xidmətini üstlərinə götürməyi millətə intizar etdiyi əsil vəzifeyi-müqəddəslərinə tərcih etdilər. Anlaşıldı ki, camaatın boynuna vurulan əsarət zəncirlərinə səbəb yalnız hökumət deyilmiş, bəlkə bəzi vəresəyil-mənbiyə postlarındakı öz ruhani atalarımızda da iş varmış.

Ey mehbanı-millət! Ey aşiqani-insaniyyə! Bu günlərdə qulaqlara gələn səslərə diqqət ediniz, diqqət ediniz ki, hər tərəfdən nə cür hüriyyətamiz, nicatəngiz avazlar gəlir. Bir baxın ki, bir vaxt hüriyyətin dünyada ən birinci düşməni olan xristiyan keşişləri bu gün hüriyyə-tə və haqq uğrunda nə fəryad qoparırlar. Hər yandan, hər camaatdan millət məclisini təbrik üçün bihəand teleqraflar yağır, lakin belə gün-lərdə, belə ümidli zamanlarda bizim bəzi ruhani atalarımız bir baxın nə iş görürlər! Erməni katalikosunun millət məclisinə göndərdiyi uzun teleqrafına müqabil bizim rəislərimiz bir baxın nə puç şeylər ilə məşğuldurlar?

Hər kəs camaatın qüvvətinə ümid tutduğu, hər kəs mənsub olduğu camaatın azadlığı və səadəti yolunda qanlar tökdükləri halda, bir baxın bizim camaat rəhbərləri nə cür cəfəng, müstəbid, zülmü qəraradlar ilə camaatın hüriyyətinə mane olmaq istəyirlər? İnsan yanıb-yaxılır ki, rəhbərlərimiz “yədullahü məəl-cəməətə” hikmətini bizə min-lərcə əlavələr ilə anladıb camaat qüvvətinin hər cür müvəqqəti-cəbbaranə, zalimanə qüvvətlərdən artıq və daimi olduğunu bildirə-cəkləri yerinə, məqami-rəyasətdən bizə belə misginanə vəz edirlər:

* Allahın əli camaatladır (arabca).

“Ey mömün qardaşlarım! Cahil və tecrübəsizlərin sözlərinə aldanmayın, uşaq rəftarlarına inanıb arxayın olmayın! Mənim əziz qardaşlarım! Neçə yüz illərdən bəri davam edən bu əzəmətli hökumətimizin idareyi-müstəqilləsini zənn etməyin ki, dəyişir. Biliniz ki, hökumətimiz hər nə cür olsa da, yenə öz köhnə istiqlalını, əzəmətini itirməyəcəkdir. Mən təəccüb edə bilmirəm ki, nə üçün buralarını fikir etmirsiniz, ixtiyarınızı nə dəlil ilə zəif, aciz, kor, şil, keçəl-küçəl camaatın əlinə buraxırsınız. Bu fağır, aciz biqüvvət camaat nə bacara bilər, nə verə bilər ki, ruhani idarələrin ixtiyarını camaatın əlinə buraxıb öz əliniz ilə özünü böğmaq istəyirsiniz...”

İşte budur, bu günlərdə bizim rəhbərlərin vəzləri! Budur ümidvar olduğumuz böyüklərimizin, ruhanilərimizin məsləkləri, budur katalikos əvəzindəki bizim müqəddəslərin millətlərinə nəsihətləri!

Ey qare! Daha nə yazım, daha nə ağlayım? Hərçənd bu barədə yazılacaq sözlər, ediləcək tənlər tūmən-tūmən. Amma kimə? İndi ey camaat! Mayın 24-də olacaq məclisin müqəddiməsinə belə olarsa, nəticəsi nə cür olacağını siz qiyaş edin.

Amma ey Ümidvar! Sən də adını “Ümidvar” qoyub bu qəder biümid olma! Dünya əsil həmiyyətədən xali deyildir. Millətin fəryadı, fağır-füqəranın göz yaşları zülm və cəhəltədən, keyfi idarələrdən göylərə qalxır. Millətimizin azad və müsəvətsiz heç bir haqq və ixtiyara malik ola bilməyini mənfəətpərəstlər, kutah beyinlər, əbdizülmələr bilmirlərsə, alimi-rəbbanilərdəmi bilməyəcəklər? Yox, yox bizim ümidimiz mayın 24-də cəm olacaq həmiyyətli və həqiqi alimlərimizə, məlumatlı ürəfəmizə çox-çoxdur.

Ümidvar

“İrşad” qəzeti, 15 may 1906, №113

QƏBAHƏT SİZDƏ VƏ BİZDƏ

“İrşad”ın 112-ci nömrəsində “Hadi” imzası ilə ən bəsirətli bir alimimiz tərəfindən yazılan məqaləni diqqətlə oxudum. Məqalənin ibtidası xeyli bəsirət və həqiqətnümadır, fəna filillah bir alimi-rəbanın ürəyindən qopan avazi-qüdsi və ruhanidir. Çox az alim tərəfindən izhar edilə bilən mütəvəzəhanə, lakin alicənanə, doğrudan hadiyənə etiraflardır. Bu zamanda çox nadir eşidilən münsifanə, fəzlənə,

xudapəsəndənə kəlimətdir. Cənabi həqq belə həqiqət bin, şikəsteyi-nəfs, fədakarani-millət fazilləri öz elmi-hürriyyəti ilə aramızda artıq eləsin.

Fəzilətli cənab Hadi əfəndi həzrətlərinin məqalələri ümumiyyətlə, gözəl yazılmışdır. Ancaq məqalələrin axırlarını eyni ilə qəbul etməkdə fikir və vicdanıma nə qədər dedim ki, “hər nə yazılmış isə çox əla, sənin xoşuna gəlmirsə, gəlməsin. Bəlkə həqiqət elədir. Hər sözü çəkib uzadıb peşindən düşmək “hüsn-zənnin” xilafıdır. Xüsusilə bu cür fəzilətli rəbbanilərin qabağında dinmək sənin həddin deyil...” Lakin nə çarə ki, belə zəif sözlər ilə məhkəməyi-vicdanımı aldadıb rahat ola bilmədim. Zira hər yandan müddəi qüvvələr vicdanımın üstünə tökülüb dedilər: “Nədən öz fikrini, doğru zənn etdiyini sözü açıq deməyəsən? Bu nə yaman adətdir ki, alim Hadiləri də müdara və yalançılıq ilə aldadasan? Halbuki bilmədiyini öyrənmək eyib deyil, bəlkə fəzilətdir...” İşte bu tövr bir mühakimə ilə vicdanıma məğlub olub aşağıdakı fikri-qasiranəmi ərzə cəsəret eləyirəm:

“Hadiyi-möhətərəm əfəndi! Buyurursunuz ki, “üləma islamın rükni-əzəmidirlər. Üləma avam camaata görə şəhərin hasarı və heyvanatın çobanı kimidir...”

Bəli, əfəndim, bəli. Bunda heç şəkk yox ki, üləma həmişə hasar və çoban kimidirlər. Şəkk yox ki, şəhərin hər cür xoş və bədbəxtliyi hasarın dereceyi-mətanətinə, sürünün səlamət və həlakəti çobanın mərtəbəyi-dərayətinə nə tövr bağlı isə, camaatın səadət və zilləti də üləmanın suyi-məlumat və həmiyyətinə o surətlə bağlıdır.

Əfəndim! Məqalənizin ibtidasındakı bu cür kəlam və qəziyyələrinizin nəticəsindən bunu çıxarmaq olur ki, “camaatın səadətinə üləma səbəb olan kimi zillətinə də yenə üləma səbəbdir”. Halbuki zati fazilanələri bu açıq nəticəyi-məntiqiyyənin ziddinə olaraq məqalənizin axırında “camaatın səadətinə üləma səbəbdir, amma zillətinə dövlətliyə” buyurursunuz. Halbuki bir camaatın səadətinə üləma səbəb olanda, zillətinə heç vaxt özgüləri bəis ola bilməz. Madam ki, bir camaatın rükni-əzəmi, səbəbi-tərəqqisi üləmadır, şəkk yox ki, səbəbi-zilləti də yenə onlardır. Bəli, madam ki, şəhərin səlamətliyi hasardan, sürünün rahatlığı çobandandır, əlbəttə, xərab və pərişanlıqları da yenə hasar və çobandandır. Belə olmuyan surətdə gərəkdir deyək ki, “sürünün rahatlığı çobandan, amma həlakəti özündəndir”. Belə isə Rusiyanın indiki idarəsi kimi mənasız bir şey olur.

Əfəndim, buyurursunuz ki, “ruhaniləri məzur bilirəm. Onlar əhvali-ülamadan bixəbərdilər, səbəbi dövlətliklərdir. Haçan dövlətliklər ruhanilər bəresində əlac və tədbir etməkdə səy etdilər. Haçan dövlətliklərin xəyalı-şəriflərinə düşdü ki, mədrəsələrə gedib tələbələrini əhvalından xəbər alsınlar? Zənnimcə, bu biçərə camaati-islamın zillətinə bais olan əvvəl dövlətliklər, sonra ərbabi-maarif, axırıncı dərəcədə ruhanilərdir”.

Əfəndim, mən təsdiq edirəm ki, dövlətliklərimiz ruhanilərin qeydinə qalmırlar. Lakin bu xüsusda mən də bunları məzur görəyəm, zira dövlətlik də olsalar avamdırlar, avam camaatdan biridirlər, nədandılar, məzurdular. Onlar da sizlərə, bizlərə baxırlar. Onlar da avama dair işləri, tədbirləri elm sahiblərindən gözlüürlər. Əlbət ki, üləma və ərbabi-maarif təhsili-elm üçün mədrəsələr, məktəblər kuşadı fikrinde, tədbirində olmazlarsa, nədan dövlətliklər heç vaxt onun xəyalında belə olmazlar. Madam ki, üləmanı çobana, camaatı (dövlətliklər ilə bərabər) heyvanat sürüsünə oxşadırsınız, o halda nə haqqımız var ki, sürüdə çobanlıq gözlüyük? Biz yatdıqımız, öz dərd və qarnımızın qeydinə olduğumuz halda dövlətliklər gəlib bizə deməyəcəklər ki, “İslam Quranı bilməyə, Quranı bilmək elm və fənn bilməyə, elm və fənn bilmək məktəb və mədrəsələr açmağa bağlıdır”. Demək ki, məktəb və mədrəsəsi olmayanın yainki rahat məişəti, bəlkə dini-imanı da ola bilməz. Buna görə də ey üləmalar, ey sahibi-maariflər gəlin həmiyyət edək, məktəblər, mədrəsələr qayıraq. Əlbət ki, belə tərgib və təşviqlər ilə bərabər işə ürəkdən çalışmaq dövlətliklərin deyil, elm sahiblərinin borcudur. Heç rəvadırmı ki, biz öz borcumuzu özgələrdən gözlüyük?

Əfəndim, buyurursunuz ki, “haçan dövlətliklər mədrəsəyi-ruhaniyyə bina etdilər?..” Bu sualınız müqabilində mən də cəsəretlə ərz edirəm ki, haçan elmin şərəfi ilə camaat arasında nüfuz və mal sahibi olan ruhanilər, maarifpərvərlər avam camaata və avam dövlətliklərə ürəkdən deyib çalışdılar ki, bizdən həmiyyət, sizdən qeyret, gəlin zamana görə məktəb və mədrəsələr açaq? Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkdiilər ki, gəlin camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələr qayıraq, arada itib gedən zəkat və fitrələri bir müntəzəm sandığa yığıb gerek olan vaxtda müstəhoqq olanlara verək?

Alimlər haçan dedilər ki, elm və fənn təhsili ilə bərabər laməhalə öz namus və canımızı mühafizə üçün zəmanəmizin iqtiza etdiyi,

qonşularımızın təsdiq etdikləri əsbabi-nicata təşəbbüs edək? Alimlər və sahibi-maariflər haçan Allah rızası üçün, camaat xatiri üçün bir işə can və dildən iqdam etdilər də dövlətliklər və avamlar, yəni camaat dallarından qaçdılar? Heç vaxt inana bilməmə ki, sahibi-əlmələr boş sözləri “xala xətrin qalması” kimi çürük rəftarları buraxıb ciddi bir iş peşindən düşsünlər də camaat gəlməsin? Burasını da ərz edirəm ki, xəyal ilə plov bişmiyəcəyi kimi boş sözlərlə, quru vəzlərlə də iş görülməz. Ciddi iş görmək istəyən vaiz və sahibi-elm mütləq fələn çalışmalıdır. Bir alim əgər söz ilə bərabər əməl ilə də çalışırsa, əcabə nələr, nələr vücuda gətirməz? Bir baxın Şamaxı kəndlərindəki əzəmətli məscidlərə ki, hər birisi 40-50 min manat ilə vücuda gəlmiş asari-əzəmiyyədəndirlər. Kimdir bunları meydana gətirən? Kim olacaq, Allah rızası üçün çalışan Hacı Əbdülməcidi əfəndi və onun təşviqi ilə pullarını məmnuniyyətlə bəzləyən avam camaat və avam dövlətliklər. Kimdir yəni Şamaxıda yeddi-səkkiz min manatla mükəmməl bir üsuli-cədid məktəbi bina edən? Yəni cənab əfəndi ilə camaat. Aya bu camaat yəni həmin deyilmədir ki, bundan əvvəl belə şeyləri yadlarına da gətirmirdilər. Aya bu camaat yəni cəmin camaat deyilmədir ki, Cümə məscidinin yanındakı faydalı gözəl bir mədrəsənin pərişanlığına uzaqdan tamaşa edib dururdular? Kimdir o asari-əzəmiyyə səbəb? Şəksiz üləma. Kimdir sonradan mədrəsənin pərişan olmasına, camaatın nifağına səbəb? Camaatımı?..

Kürdəmirdə, Ağdaşda o gözəl məscidləri vücuda gətirən kimlərdir? Üləma və camaat! Sonradan pristavlar peçatladıb əbdullahı ibadətədən mən etdirən kimlərdir? Avam camaatımı? Yox vallah...

Bakıda ünas məktəbinin güşadına, Şekidə üsuli-cədid məktəbinin açılmasına mane olan kimlərdir?

Bakıda bir neçə saatın içində mədrəsəyi-ruhaniyyə üçün altmış min manat verən kimlərdir? Millətin ruhu hökmündə olan elə bir məhəli-müqəddəsin inşasını təxirə salan kimlərdir? Əfəndim, bunlara və bunlar kimi yüzlərlə hallarımıza baxanda islamın zillətinə bais əvvəl siz alimlər, ikinci biz, bir cüzi oxumuşlar ərbabi-maarif və ən axırda dövlətliklərdir. Zəmanəmizin əksər alimləri (alim və rəbbaniləri haradan tapaq, əlbət ki, qəsdim adlı alimlərdir) öz dərd və qeydlərinin dalına düşdükləri kimi, ərbabi-maarifin çoxu da vaxtlarını klublarda, qumarlarda, içki və əyləncə məhəllərdə keçirməkdədirlər. Ağızlarından arabir çıxardıqları “vamillətə” sözləri dillərinin

ucundadır. Əksər sözləri puçdur, quru siyahıdır. Millətə lazım olduqları vaxt yüz verst uzaqda qaçırlar. “İntelligentliyi” kraxmallı köynəkdən, başa şapka keçirməkdən, millətin ağır işlərində qaçmaqdan ibarət bilirlər. Avam camaatın qabağında nümunə olub millətə faydalı, ciddi bir iş görmürlər. Davaları, təfəxürləri, asıb-kəsməkləri ancaq dillərindədir, xəyallarındadır. Demək ki, camaat-islamın zillətinə səbəb avam dövlətçililər, avam camaat deyil, bəlkə ruhanilər və ərbbabi-maarifdir. Xülasə, sizlər “bizim əlimizdən nə gəlir, boş deyib yazmaqdan qeyri...” dedikcə həmişə zillətdə qalacağıq. Binaəleyh siz quru duanı, biz boş deməyi buraxıb ciddi iş görməyə başlamadıqca heç bir işdən ümid gözləməməliyiz. Belə sözlərlə qəzet sütunlarını boş yerə doldurmaqdan savayı bir şeyə dəyməz. Xülasə, bizə dua və söz bəsdir. Siz də, biz də iş görməliyiz. İş, iş, iş...

Ümidvar
“İrşad” qəzeti, 24 may 1906, №121

TİFLİS, 22 İYUN, SÜBH SAAT SƏKKİZ

Şəhərdə hər tərəf qapalı.

Heç bir tərəfdə tüccari, şəxsi bir hərəkət yox.

Nə bir araba səsi, nə fayton gurultusu, nə qonka hərəkəti və nə də insan tərəddüdü var.

Hər kəs bir yanda durub dəhşətli bir hadisəyə müntəzir. Deyəsən, bu gün bura əzəmətli Tiflis şəhəri deyil. Türkünstanın sükunətli, amma qan qoxusu, hökumət zülmü gələn bir çöli!

Bu günün gecəsində, göydən enən hüriyyət və ədalət mələkləri samai-təhqinlər ilə sabahın dəhşətli sükuniyyətini xəbər verdikləri üçün sübh tezden bazara çıxmışdım. Şəhərin özge yerlərindən hələ xəbər yoxdur. Lakin müsəlman bazarının ümumiyyətlə, qapalı olmağı, məndə hüzn içində bir sürur peyda etdi.

Müsəlmanları hüriyyət və ədalət yolunda qonşuları ilə əl-ələ vermiş görüb, nəhayət dərəcədə şad oldum.

Bildim ki, müsəlmanlar da bu gün mühakimələrinə qəti baxılacaq olan 27 fədai əsgərin asılmaqlarına “tətil” ilə kömək etmək istəyirlər.

Məmnun oldum ki, müsəlmanlar daha əvvəlki kimi məvacibxor, biqeyrət abrazovannı və ruhani müsəlmanların fitnələrinə aldanıb

insanlıqın məşuqi-həyatvari olan azadlıqdan kənar durmayırlar. Üreyimdə deyirəm: İlahi! Bu günləri də gördüm ki, müsəlmanlar öz xahişləri ilə, öz qanacaqları ilə dükanlarını bağlayıb vətənin həyatı-siyasiyyəsinə, qonşuların hərəkəti-hüriyyəti-pərvanələrinə qəlbədən şerik olurlar.

Mən bu xəyalda idim ki, uzaqdan qulağıma gələn hüriyyət mahnısı, marselyoza havası ortalıqdakı sükutu pozdu.

Mən belə dəhşətli sükut arasında marselyoza havasına əsla ümid etmədiyim üçün mat və heyran qaldım.

Çox çəkmədi, qorxunc silah və əsgərlər ilə mühasidə edilmiş bir dəstə yavuqlaşdı. Məyər məhkəməyə asılmaq qərarını duymağa gedən 27 vətən qurbanları, Menqrelski polkunun müttəhim əsgərləri!

Bu hüriyyət fədailəri gəyət şad və sürur içində həqiqətən millət xadimlərinə yaraşan bir igidliklə marselyoza havasını oxuya-oxuya qabağımızdan keçdilər.

Bunların bu qəhrəmananə rəftarları bezi adamlara, xüsusilə əsgərlərə əks-təsir edib bir çox mərhəmətli gözələn yaşardığını gördüm.

* * *

Günorta, tamam saat bir.

Tiflisin ən izdihamlı – şənlikli olan Qolovinski caddəsindəyəm, guya burası şəhər caddəsi deyil, dava meydanının bir səmti.

Ortada davaya müntəzir sükunətli bir hal, küçələrdə adam çox az. Faytondan, atdan əsər yox. Qulağa gələn ancaq əsgərlərin ayaq səsləri.

Görünən yalnız tüfənglərin parıltısı. Buralarda hər yana baxsan əsgər, top, pulemyot, tüfəng gözə çarpar.

Deyəsən, tamam bir dava meydanı!

Bir yanda dəhşətli toplar düzülüb, bir tərəfdə pulemyotlar hazırlanmış.

O biri yanda kazaklar atəş açmağa müntəzir. Polkların biri bu yandan gəlir, o biri yandan gedir. Hətta əsgəri dairələrin damları üstündə əsgərlər əsgəri aynalar, dürbinlər ilə ətrafı göz altında tutur. Gələni dayandırırırlar, keçəni axtarırlar.

Əlimdəki müsəlman qəzetlərini intibahnamə zənn edib mənə də səkkiz dəfə dayandırdılar. Əziyyət verdilər.

Bəli, toplar, pulemyotlar, vəhşi kazaklar hər tərəfə dəhşət salır, zəif qəlblərə qüvvətli görünürldi.

Lakin mənə qüvvətli və dəhşətli görünən əsir halətində yaşayan cahil əsgərlərin çoxluğu, topların heybəti deyildi, bəlkə, bunca camaatın, bu əziz şəhərin bir vücud kimi səmayi-hürriyyətdən gələn ilahi bir qüvvəyə tabe olub ittifaq etməkləridir.

Bu gün Tiflisdə ən aciz çörəkçinin, hətta fağır suçunun "tətildə" iştirak edib hökuməti böyük bir qüvvətlə təhdid etməyi camaat qüvvətinin nə qədər əsaslı və davamlı olduğunu çox aşkar bildirirdi.

Bu kimi tətillərin zahiri mənası az kimi görünürdü, amma mənən qüvvəti çox böyükdür. Bu gün ümumi Tiflis camaatı hökumətə açıqdan-açığa bildirdi ki, hamı camaat hürriyyət və ədalət tələb edənlər ilə bərabərdir.

Bəli, bilindi ki, yüz yetmiş milyon miqdarında bir əzim camaat hökumətin hərəkəti-hazırəsini məhz zülm və vəhşilik hesab edib, bu cür idarədən narazıdır.

Bilindi ki, bundan sonra camaat razı olmayacaq ki, hökuməti-zalimə hürriyyət tərəfdarlarını bir-bir yox edib yenə idareyi-müstəbidəni davam etdirsin.

Xülasə, camaat bugünkü ümumi tətillə, camaat silahı ilə bildirir ki, əyər hökumət 27 vətən fədaisini bağışlamayıb boğazlayacaq olursa, camaat uzaqdan tamaşaçı olmayıb əllərindən gələn fədakarlığa sərf edəcəkdirlər.

* * *

Bu saat ki, məktubumu qurtarıb poçta verəcəyəm, axşam saat səkkizdir. Bu vaxta qədər şəhər sükutluğunda davam etdi. Bundan sonrakı əhvalı sabah yazaram.

Danışılar ki, əsgərlərin mühakiməsi bir neçə gün davam edəcəkdir. Müttəhim əsgərlər mühakimə qurtarıncaya qədər məhkəmədə qalacaqlardır.

Ümidvar

"İrşad" qəzeti, 25 iyun 1906, №149

Hamiya məlumdur ki, hökuməti-hazıra camaatın elm və ittihad-sızlığına arxayın olub Dumanı dağıtdı. Dağıdandan sonra da boş oturmağın onun dağıntısı üzərində təzə islahat, təzə qanun adı ilə təzə bir idarə bina etməyə çalışır.

Nədən bu neçə milyon camaat bir cüzi heyətin əlində əsir və aciz olub? Ondan ötrü ki, camaatın çoxu bielm və xəbərsizdir, cəhalət səbəbinə öz xeyir və zərərinə bilmir. Çox vaxt özünü öz əlilə kəsir də, səbəbini özgedən bilir. Adət etdiyi həqirənə məişətini, boynuna vurulan zülm boyunduruğunu haşa – Allah tərəfindən təqdir olunmuş zənn edir.

Qəflət səbəbinəərbabi-həmiyyətin təşəbbüslərinə sədd çəkir. Zalımlara kömək edir. İttihad və ittifaqa qəviyyəni mane olur. Zalımlar da camaatın məhz qəflət və cəhaləti səbəbinə murdar pəncələrini, kəskin dişlərini fədakarani-hürriyyətin qəlblərinə qədər batırıb, açdıqları istibdad meydanında istədikləri teki oynayırlar. Yoxsa əyər camaat məlumatlı olub bir az ittihad etsə, ədibi-məşhur Əbdülhəq Hamid²⁷ bəyin "Döxtəri hindü" nam kitabında dediyi kimi zalımı məhbubəsinin zülfilə boğdurmaq olar.

Budur ki, bu haldaərbabi-maarifin çoxu zalımlar ilə, qılınc və bomba ilə yox, bilik və maarif qüvvətilə davaya çıxdılar. Bu vasitə ilə camaatı öz cəhalət və qəflətlərindən xəbərdar etdilər, öz çəkdiqləri zülm və bəlaləri hekayə və təmsillər ilə bir-bir açıb göstərdilər.

Bunun üçün ən birinci vasitə də təbii, camaat dili ilə yazılan xırda-xırda kitab və məcmuələrdir.

Bəndənin fikrinə, digər səbəb üzərində olmaqla bərabər ən birinci vasitə səlamət və nicatı camaatı xırda-xırda kitablar ilə öz ağır və zülmü məişətindən xəbərdar edib onları gələcək üçün hazırlamalığıdır. Onları səlamət bir vasitə ilə öz ehtiyaclarını bildirib ümumi insaniyyət əfkarına şərih etməyə çalışmalıyıq. Hər sürətlə olsa, çalışmalıyıq ki, camaat istibdad idarəsinin zərərinə, camaat idarəsinin xeyrinə özü başa düşsün. Öz xeyrini, öz ehtiyacını özü tələb etsin. Soyuğun təsiri ilə bir kəs nə cür palto geyməyi hiss edib onu əldə etməyə çalışırsa, camaat da eyni bunun kimi ədalət, müsəvat və hürriyyətin lüzumunu qanıb,ərbabi-maarif biliksizliklə bu qəflətdə qaldıqca, ümum camaata nisbətə çox az olanərbabi-həmiyyətin səyləri həmişə boş

gedəcəkdir. Hər nə işdə olursa olsun camaatın köməliyi mütləq camaatın öz qanacağı ilə, öz qəlbi, xahişi ilə olmalıdır ki, ondan bir səmər və nəticə gözlənə bilsin.

Bunun üçün lazımdır ki, məyus və naümid olmayıb çalışmaq. Bugünkü səy və təşəbbüsün səmərəsini sabah və bir az sonra yox, on il, bəlkə, iyirmi, otuz il, hətta bir əsr sonra gözləmək surətilə çalışmalıdır.

Dünyada ondan həmiyyətsiz bir adam olmaz ki, “mənim görə bilməyəcəyim və ya mənim çata bilməyəcəyim bir xeyir mənim nə vecimə ki, özümü tələf edib çalışam” – deyib bacara biləcəyi işdən əl çəksin.

Xülasə, bizim hər cür ümidimiz camaatın oyanmasında, camaatın öz xeyir-şərini özləri tanımasındadır. Bunun üçün də lazımdır ki, camaatı öz dili ilə başa salacaq xırda və ucuz kitablar çap və nəşr edilsin.

Hamı əli qələm tutanərbabi-həmiyyətdən təvəqqə edirəm ki, bu barədə bəndəyə kömək etməklə öz hümməti-milliyə və insaniyyətlerini izhar buyursunlar.

Hər kəs bu müqəddəs niyyətdə iştirak edib millətə bir xidmət etmək istərsə bizim kənd və füqərə camaatının ağır məişətlərindən, istibdadı-idarənin zərərindən və bunlar kimi zamanəmizin ehtiyac gördüyü məsələlərdən xırda-xırda, məsələn, səkkiz, on altı, iyirmi səhifə böyüklüyündə məcmuələr yazıb “Molla Nəsrəddin” və ya “Qeyrət”²⁸ mətbəəsi idarəsinə göndərsinlər. Özlərindən yazmaq istəməyib tərcümə etmək istəyənlər öz adreslərini bizə bildirsinlər. Biz onlara rus dilində yazılmış xırda-xırda məcmuələr göndəririk ki, tərcümə edib bizə göndərsinlər. Biz hər kəsin kitabını öz adı ilə, öz xərcimiz ilə çap edib nəşr edirik. Hər sahibi-əsər və tərcüməyə 200 ədəd kitab göndəririk. Qalan kitabları kağız pulu çıxmaq şərtilə bir, bir yarım, iki qəpiyə satırıq.

Camaatımızın indiki böyük və ciddi kitabları oxumadığı və qiymətli kitablara pul vermədiyi nəzəri-diqqətə alınarsa, bizim bu təşəbbüsümüz zənn edirəm faydasız olmaz.

Açıq dil ilə xırda-xırda ucuz kitablar nəşr etmək üçün hər millətdən məxsusi heyətlər var. Yaxşı olar ki, Bakı və Gəncə kimi yazıçılar bol olan mərkəzlərdə bu cür nəşr heyətləri tezliklə vücuda gəlib

millətin ən böyük, hətta top və tufəngdən daha qüvvətli olan belə bir ehtiyacı – milləti dəfə xidmət etsin.

Tiflisin halı bu cür işlərə indilik müsaid olmadığından “yüz söz və vəzdən bir iş və nümunə xeyirlidir” deyib, bir neçə xırda kitab tərcümə etdirməyə başladıq.

Ümid ki, bu barədə hər əhli qələm məhz milləti-məzlumə və qəfiləmizə köməliyi mənzurda tutub bizimlə həmrəy olurlar.

Camaat arasında nəşr edilən yanlış xəbərlərə görə, burasını da artırmaq istəyəm ki, məhz milli əsərlərin nəşrinə vasitə olmaq niyyəti-xalisəsi ilə güşad etdiyimiz “Qeyrət” mətbəəsinin bütün satılmaq və ya bağlanmaq xəbəri qətiyyənlə yalandır. Biz istərdik və yenə istəyirik ki, daha mükəmməl və daha vase bir müsəlman şirkəti vücuda gətirib “Qeyrət” mətbəəsini kamil bir islam mətbəəsi edək. Böyüdüb irəli gedək. Nəinki bütün-bütün yadlara satıb qolsuz-qanadsız qalaq. Əziz yoldaşım Abdulla Cövdət bəyin²⁹ dediyi kimi aləmi-əsgəridə qrup topu nə işə aləmi-mətbuatda mətbəə məşını elədir. Belə olduğu surətdə insafdırımı ki, müsəlmanların sifariş vermədiklərinə baxıb mətbəəmizi yadlara sataq. Bu olacaq iş deyil. “Qeyrət” mətbəəsi daha səy və qeyrətlə öz vəzifəsində davam edir və inşaallah da müsəlman qardaşlarımızın həmiyyətilə davam edəcəkdir.

“Qeyrət” mətbəəsinin müdiri

Ö.Faiq Nemanzadə

“İrşad” qəzeti, 6 sentyabr 1906, №209

ƏZİZİN CƏNAZƏSİ

Müsəlman sosial-demokratların ən qeyrətli, fail və iş görənlərdən Əziz Məhəmməd oğlunu³⁰ avqustun 4-cü gecəsi erməni məhəlləsi Avlabarda vəhşicə öldürüb yolun kənarına tulluyublar.

Mərhum qayət şəci, beş-on məlunu birdən əzəcək igidlərdən olduğundan, gecənin hansı vaxtında olursa, Avlabardan keçib xidmət etdiyi sallaxanaya gedərdi. Qətl olunan gecə də yalnızca Avlabardan keçib sallaxanaya gedirmiş. Nəşinin tapıldığı yerdə qan əsəri olmadığından görünür ki, mərhum özge tənha bir yerə bir bəhanə ilə aparılıb, beş-on adam birdən üstünə tökülüblər.

Mərhumun xəncərlər ilə başını, döşünü, böyürlərini deşik-deşik ediblər. Qulaqlarını kəsib öldürəndən məlunə aparıblar.

Əziz Məhəmmədov qəssab idi. İşini namus və halal ilə görməklə bərabər camaat işinə də əl qatıb fəqərəyə kömək edərdi. Savad və elmsizliyi ilə bərabər qayət həmiyyətli, qanacaqlı, fəqir və kasıblar üçün fədakarane çalışan igid bir cavan idi. Öz məsləki olan sosial-demokratlıq yolunda həqq ilə çalışıb, özlərini hamı Tiflis camaatına tanıtmış, şeci, riyasız, qorxusuz, doğruçu, insaniyyətli nadir bir vücud idi.

Mərhum axır vaxtlarda Tiflis hamamlarında çalışan fəqir və kasıbların məvaciblərini artırıb bir qədər insanca məişət etmələrinə artıq mərtəbədə kömək edirdi. Və qoymurdu ki, özgülərin alın tərili ilə kecinməyə öyrənən müftəxor xozeynlər əmələ və fəqirlərə zülm etsin.

Rəvayət və mühakiməyə görə mərhumun öldürülməsi ilə hamamlar məsələsi arasında böyük bir rabitə varmış.

Mərhumun cənazəsini avqustun 8-də cümə günü Mixaylovski xəstəxanasından qaldırıb müsəlman qəbiristanına götürdülər. Cənazə alayı Voronov küçəsindən keçib soldat və erməni bazarları ilə gətirildi. Cənazə keçən dəmlərdə bir çox gürcü və ermənilər də dükanlarını tamamilə bağlayıb cənazə alayına qoşulurlardı. Alayın keçdiyi küçələrdə dükanların çoxu bağlanmışdı.

Mərhumu xəstəxanadan qəbrədək əl üstündə götürdülər. Tabutun üstünə çoxlu çiçək dəstələri qoyulmuşdu. Cənazə alayının keçdiyi küçələrdə tərəddüd bilmərrə kəsilmişdi. Cənazəni ancaq saat 2-də müsəlman qəbiristanına gətirə bildilər.

Heyif, min kərə heyif! Böylə möhtərəm bir cənazə alayında xristianlara görə müsəlmanlar, demək olur ki, çox-çox az idilər. Hələ oxumuş və tacir qismindən ancaq dörd-beş həmiyyətli gəlmişdi. O gün cümə olmağa görə müsəlmanların dükanları qapalı idi. İnsanlıq və müsəlmanlıq xahiş edirdi ki, müsəlmanlar qonşularından çox olsun. Oyanıb cəmi traktir və çayxanaları da qapayıb cəmiyyət təşvi-cənazəyə getməli idilər. Heyif ki, müsəlmana yaraşan tövrədə olmadı. Qəbiristanına gedən müsəlmanların da yarısı dəfn gözləməyib qayıtdılar. Amma hər işin, hər vaxtın yolunu, səmtini bilən qədirşünas qonşu xristianlar ta dəfnin axırına qədər qəbiristanda səbir edib öz hörmət və insaniyyətlərini həqq ilə göstərdilər. Qəbiristanına qədər gəlib insanlıq borcunu ödə edənlərin içində bir çoxlu möhtərəm xris-

tian yazıçıları, damaları, camaat və şəhər vəkilləri, xanım qızları da vardı.

Dəfn edilən vaxtda türkcə, gürcücə, ermənicə, rusca qayət təsirli nitqlər oxundu. Oxunan nitqlərin müxtəmə məzmunu böylədir: Əziz elm, pul və mənsəbcə böyük bir adam deyildi. Amma məsləki yolundakı qeyrət və sədəqətinə görə ən böyük adamlardan biri idi.

Əziz ölmədi, müqəddəs məsləki yolunda yaşamaq üçün vücudizahirəsi aramızdan getdi.

Əzizin adı, Əzizin ruhu həmişə xatirədə qalacaqdır, yaşayacaqdır. Əziz bir gün öləcək idi. Amma bugünkü kimi şən və şöhrət görüb həmişə diri qalacaqdır.

Yoldaşlar! Əziz üçün ağlamayın. Çünki Əziz ölmədi. Əziz adı adamlar kimi torpağa basdırılmadı. Əziz camaatın qəlbinə məhəbbətlə girib orada basdırıldı, orada məkan tutdu.

Əzizin ruhunu şad etmək istəyənlər ağlamasın, bəlkə Əzizin fəda olduğu məsləki yarıda qoymuyub onu itməmə çalışsınlar.

Əzizin ruhunu biz o vaxt şad etmiş oluruq ki, əməlini, fikrini mühafizə edib davam etdirək.

Əziz müsəlmanların içində, bu müqəddəs yolda birinci qurbanıdır. Müsəlmanlar belə əziz və şanlı qurbanlar ilə doğrudan fəxr edə bilərlər.

Biz bu əziz qurban ilə daha ziyadə anladıq ki, müsəlmanlar bu maarifsizlikləri ilə bərabər elmi-insaniyyətə, demokratiq yoluna daha çox qurban verməyə hazır insaniyyət və fəqərəpərəst alicənab bir millətdir.

Ümid

"İrşad" qəzeti, 12 sentyabr 1906, №214

AĞACI QURD İÇİNDƏN YEYƏR

Bakının şöhrət tapan şəxsi düşmənçiliyi, dəstə davası, o murdar və alçaq xasiyyəti yavaş-yavaş özgə müsəlman şəhərlərinə də keçməkdədir.

Ağıllı qonşularımız özgə qonşuların hünər və mərifətlərini görüb-götürdükleri halda, biz müsəlmanlar harda zərərli və cəhəlet əsəri bir şey varsa, onu öyrənməyə can atırıq. Budur ki, Tiflis müsəlmanları da qoçaq Bakı dəstələrini yamsılamağa çıxıb, avqustun 6-cı

axşamı saat 9-da müsəlman məhəlləsində, yəni Şeytanbazarda güllə-bazlığa başladılar. İyirmiyə qədər atılan güllələrdən bir adam yaralanmaqdan səvayi, həmd olsun, tələfat və böyük ziyan olmadı. Bəli, mala, cana zərər olmadı. Amma görək mənə də beləmi? Görək hər cür dəstəbazlıqların vücuti-ittihadımıza, tərəqqeyi-milliyəmizə vurduqları zərərlər bir neçə sözlə anladıla bilərmi? Bax, burası çətin. Burası çətin ki, müsəlmanların dəstə-dəstə bölünüb bir-birilərini yox etməyə çalışmalarının nəticəsini yazmağa qüvvətli qələm, polad ürək, əyyubi-səbir istər. Məndə isə o hüner yox. Ancaq zəif qələmlə burasını bildirmək istəyirəm ki, müsəlmanların öz-özələrinin vurduqları zərərləri, öz-özələrinin başına gətirdikləri müsibət və bəlaları heç bir xarici düşmən gətirə bilməz. Tariximizin bir çox səhifələrini ləkədar edən, siyasi, şəri dəstəbazlığımıza, öz içimizdən özümüzü yeyib xarab və pərişan etməyimizə keçmişlərdən misal axtarmağa həcat yoxdur. Qafqazımızın hansı müsəlman şəhərinə, hansı bucağına baxsaq orda müsəlmanlığın adını rüsvay etməyə, müsəlmanları həqir və rəzil buraxmağa amadə bir fitnə və cəhəlet "mikrobu" gözümüzə sataşar.

Kimdir Bakıda günün günorta çağında dəstə-dəstə bulunub bir-birlərinin qarnını yırtmağa çalışan? – Müsəlmanlar!

Kimdir Gəncə quberniyasında müsəlman kəndlərini soyub soğana çevirənlər? – Müsəlmanlar!

Kimdir müsəlman-erməni davasının qarışıqlığında müsəlman igidlərini daldan vurub öldürənlər? – Müsəlmanlar!

Kimdir Ağdamda axırıncı kilimini satıb nəvələrinə azuqə xərcliyi aparən beli bükük qoca müsəlman arvadını soyanlar? Müsəlmanlar!

Kimdir Şəki, Şamaxı, Gəncə və qeyri yerlərdə, üsuli-cədid məktəblərinə mane olub bizi cəhəletdə qoyanlar? – Müsəlmanlar!

Kimdir öz rəyasət və nəflərindən ötrü millətin qoyun yerində qalmasına çalışan sahibi-mənsəblər? – Müsəlmanlar!

Kimdir Qarabağ, Tiflis, Bakı və qeyri yerlərdə aramızda çıxan tək-tük erbabi-həmiyyəti min cür alçaqlıq və şeytanlıqla hökumətə zidd və müzur göstərib qələbənd və nəfy etdirənlər? – Müsəlmanlar!..

Kimdir əsasən, bir qardaş olan bir millətin arasına cürbəcür avam və axmaq pəsdanə adları ilə nifaq salıb öz xeyrindən ötrü iki qardaş bir-birinə savaşıdınlar? – Müsəlmanlar!

Ah!.. Hansı dərdimizi açsam, altından müsəlman fitnəsi, müsəlman barmağı çıxır.

Hayana baxırsaq halımızdan lənət və nifrət yağır, hər nəyə ümid bağlayarsaq, axırı puç və pərişanlıq çıxır.

Her yanda cəhəlet əjdahası bir hakim olub.

Her səmtdə nəfsani-qərəz, mənfəəti-şəxsiyyə, təbiəti-heyvaniyyə, cahilənə inad, bixəbəranə qürur ətrafımızı sarıb gözlərimizi qapamış. Beş-on müsəlmanın olduğu yerdə belə nifaq araya girib şəxsi düşmənçilik gözlərimizi kor etmiş.

Aman yarəbbi, nədir bizi bədbəxt və pərişan edən bu tükenməz cəhəlet!

Belə yaşamaqdan isə...

Zillətə, ömrə mürəccəhdir şərəfli bir məmat
Ümmətə lazım deyildir böylə əfsürdə həyat.

Hər yerdə bir-birimizin ayağından çəkirik. İgidlik və gücümüzü öz qardaşlarımızın başında sınayırıq. Öz-özümüzün arasında aslan, əjdaha oluruq, özgələrin yanında pişik və qoyundan da aşağı düşürük. Özgələrin bizə zülm və həqarət etməyinə hamıdan artıq öz qanacaqsızlığımız ilə köməkçi oluruq...

Of!.. Daha nə yazım?! Halımıza, cəhəletimizə baxdıqca ürəklər parçalanır!

Amma yarəbbi, bu daha nə idi?

Xarici od və güllələrin arasında çaşıb qaldığımız belə həngamələrdə öz-özümüzü heyvanlar tək yeyib tələf etməyimizə daha nə ad verək! Yox, xəta etdim: nədən ötrü bizim tək vəhşiləri ağıllı və tərbiyəli heyvanlara oxşadım. Xeyr, heyvanlar heç vaxt öz cinslərinin arasında bizim kimi bədrəftar, bədsənət deyildir.

Kəndli olanlar əlbət bilirlər ki, at və öküz kimi heyvanlar çöldə düşmən hücum edəcəyi vaxt bunlar tez-tez arxa-arıya verib öz tədbir və güclərlə özlərini həmişə mühafizə edirlər. Halbuki həqiqətdə biz o nifaq və qanacaqsızlığımızla bir-birimizin ayağından çəkib düşməyə bir növ köməkçi oluruq...

Tfu, cəhəletin üzünə. Tfu, müsəlmanlığı xarab edən, müsəlmanları sərgərdan edən şəxsi-qərəzin kökünə. Bu günlər, bu dəmlər şəhərlərimizi, kəndlərimizi alt-üst edən xarici zülm və istibdad az olub kimi bir də özümüz öz əlimizlə öz vücuti-milliyəmizdə qanlı yaralar açırıq. Halbuki belə bir vaxtda öz aramızda olan xüsusi ədavət və

nıfaqı buraxıb ittihad və iqtıfaq gücü ilə aciz və pərişan olan müsəlman qardaşlarımızın köməyinə çatmaq bizə nəinki lazım, bəlkə də fərzeyindir, bəli!

Cümlə gültari-vətən məhv oldu istibdad ilə,
Bizdən istimdad edər hər zərrə bir fəryad ilə,
Keçməsin əyyamımız bühudə istimdad ilə,
Pəncələşmək müqteza qəddar ilə, bidad ilə.
Zülmü istibdad dövrü, dərdü yas əyyamıdır,
Arkadaşlar, can verək, can vermənin həngamıdır.
Hər tərəfdə bir ənini-daimi çuşan ikən
Adəmin övladına layıqmi qeydü hifzi-tən.

Heyhat! Biz də şairin zənn etdiyi hifzi-bədən qeydi ilə yox, öz-özümüzü, bilməm nə deyim, nələr kimi tələf edirik, öz qanımızı yenə özümüz içirik.

Uf... Bugünkü hər cür xarici, daxili müsibət və fəlakətimizi nəzərə alınca insanın beyni pozulur, ağı çaşır, qələmi əlindən düşür...

Ah, ay biçərə məzlum millət. Nıfaq və qərəz səni nə vaxta qədər bu pərişanlıqda saxlayacaq?

Bir zəlami-kəsif ilə məstur
ağlayır qarşısında vəchi-əməl,
İnləyir sinəsində qəlbi hüzur
münqəlib bir ənisi-yasə nəfəs
Dəmidəm inləməkdədir ruhi.
tən deyil, sanki bir şikəstə qəfəs
Çırpınır onda ruhi-məcruhi,
üzərində libası səd parə.
Şərh edər qəlbi parə-parəsini,
aralıqda fəqət o biçərə.
Göstərər kainatə yarəsini,
kimsəsiz bir yetimdir məzlum
Ağlamaqda kəməli-yasindən.

Ümid

"İrşad" qəzeti, 13 sentyabr 1906. №215

VASİTEYİ-NİCATIMIZ NƏDƏDİR?

Bugünkü adətimiz, əfkarımız zaman və məkanımızın vəzi nəzərə alınarsa nicat və tərəqqimiz idareyi-ruhaniyyələrin islahına bağlı olduğunu hər sahibi-fərəsət təsdiq edər sanıram. Hərçənd bir millətin tərəqqisi əsasən, ruhanilər ilə olmuyub, biləks bəzi millətlərin, xüsusilə avropalıların tərəqqisi, ruhanilərin nüfuz və iqtidarından düşməkləri ilə başlamışdır. Amma islamda, xüsusən bu növ zülm və cəhalet dövründə, hər tərəfdən sıxılıb əzildiyimiz belə keşməkeşli bir vaxtda bizim vasiteyi-nicatımızın ən ümdəsi, bizi səlamətə çıxaran yolların ən gödəyi ancaq idareyi-ruhaniyyələrimizin islahıdır.

Mənim bu sözlərimə ehtimal çox kimsələr, xüsusən bir çox intelli-gentlərimiz güclər. Çünki idareyi-dərəcə biganə, həqir, əhəmiyyətsiz, nüfuzsuz nəzərinə o dərəcə biganə, həqir, əhəmiyyətsiz, nüfuzsuz xırda görünübüdür ki, ondan bizim üçün bir nicat ümidi təsəvvür etmək belə bir xəyali-fasid hesab olunubdur. Amma həqiqətdə isə belə deyildir. İdareyi-ruhaniyyələr bizim yeganə şəri-məhkəməmiz, milli məclisimiz, icma-i idarəmiz, xüsusi kabinetimiz, müstəqil məşrutə-xanəməmidir. Bizi dirildən də odur, öldürən də odur. Rusiyada islami saxlayan da odur, batıran da odur. Bizi insan edəcək də odur, bugünkü kökə salan da. Amma nə etməli ki, belə böyük bir idareyi-milliyəni biz indiye qədər özümüzə mal etməmişik. Nə fayda ki, belə ali bir idarənin millətilə olan münasibət və mərbutiyyətini nəzərə alıb onun islahatına əsla çalışmamışıq. Biləks həməvaxt öz zərərimizə olaraq öz keflərinə və ya özgələrin siyasi oyuncaqları olmağına bol-bol müsaidələr etmişik.

Odur ki, idareyi-ruhaniyyələrimiz bizə səlamətə çıxaracaqları əvəzinə bu gün başımıza ən böyük bir bəla və boyunduruq, tərəqqi və maarifimizə, hürriyyəti-viddanımıza ən möhkəm bir sədd olubdur.

Burasını bir az izah edək: bir millətin tərəqqisi yüz şeyə bağlı isə yüzü də ancaq məktəb və mədrəsədir və bunların yoldaşları olan minbər və vaizdir. Halbuki məktəb və mədrəsələrimiz qanunla ürfan idareyi-ruhaniyyələrimizin ixtiyarındadır. Demək ki, bizim vücud və ruhumuz idareyi-ruhaniyyələrin əlindədir. İndi nicat və ya fəlakəti-milliyemizə bu dərəcə mərbutiyyəti olan bir idarənin əhvalına üzən bir göz gəzdirək. Görək belə bir əhəmiyyətli idareyi-milliyə bizim

üçün indiyə qədər nə iş görüb? Görək bu son iyirmi beş-otuz il içində bizim üçün neçə məktəb və mədrəsə vücuda gətirib?

Bu və bunlar kimi bir çox suallara cavab şəkk yox ki, heç, tam mənası ilə heç... yenə də heçdir...

* * *

Təfsili çox ziyada tül çəkən bu kimi çigərsuz əhvalı buraxıb əsil mətləbə keçək. Zahirən məhz bizim üçün, biz millətin nəfi üçün təsis olunan idareyi-ruhaniyyələrin millətə vurduqları və vuracaqları təhlükəli zərərlərin əsil baisi kimlər olduğunu axtaraq. İdareyi-ruhaniyyələri öz keflərinə, öz istübdadlarına, öz gələrin siyasi oyuncağı olmağına yol verənləri mülahizə edək. Bugünkü sui-idarələrini üləma yerinə üləmanüma bir parça cahil və heysiyyətsizlərin mənsəbi-aliyyəyi qəsb edib maarifi-milliyəmiz arxını qurutmağa çalışmaları əsil səbəbini nəzərə alağ...

Ətraflıca nəzərə alıb mülahizə edəcək olursaq görəcəyik ki, idareyi-ruhaniyyələr bərsində nəzərə gələn hamı yamanlıqların, hamı müsibətlərin əsil və yeganə bəisləri məhz bizik, biz camaatıq. Biz havaxt idareyi-ruhaniyyələrin nə olduğunu tanımaq istəmişik? Biz havaxt bu idarələri özümüzə mal etməyə, yeni öz milli idarəmiz olmağına çalışmışıq? Biz havaxt bu idarələrdən özümüzə gələn zərərlər və zülmələri dəf etməyə, onların əsil sirlərini axtarmaq zəhmətinə düşmüşük?

Bir idarə heyətinin ki, nəsb və əzli bizimlə, bizim intixabımızla deyildir, ondan bizə nəf gözləmək özü yatıb özgedən nicat, ümid edənlərin puç xəyalına oxşar.

Həyat və məmatımız xidmətinə bağlı olduğu bir rəis, bir qazi bərsində hüsn-şəhadət, həqqi-tərcih ki, qəsdləri, fikirləri məlum, bir para pristavların, naçalniklərin əlində, əzli və kənarları qubernatorların kefinə asılı ola, elə bir reisdən, qazıdan, əzadan nə ümid edə bilərik və nə ümid etməyə haqqımız vardır.

Bunlarla bərabər bir az da təbiəti-bəşəriyyəni nəzər-diqqətə alağ. Məlumdur ki, ümumiyyətlə, insanlar, xüsusilə elm və iqtidardan, həmiyyəti-milliyədən məhrum olanlar əzli və nəsb sahiblərinə, böyük müstəbidlərə, güclü görünən sahibi-mənsəblərə boyun əymək-

dən, tabe olmaqdan, onların xahişinə əməl etməkdən geri durmazlar. Bir rəis, bir qazi ki, millətindən bir kömək, ya bir zərərlər və qorxu ümid etməyə və millət nəzərində məsul olmaya, o hakim millətine əlbəttə ki, bəhəqq xidmət etməz. Biləks, idareyi-ruhaniyyələr təşkil olunandan bəri bir çoxlu gözəl mədrəsələrimiz, minberlərimiz bayquşlara məskən olub. Bir çoxlu qeyrətli üləmaların, həmiyyətli müderrislərin yerlərini bir para cahil və əxlaqsızlar tutub. Hələ bu son zamanlarda idareyi-ruhaniyyələrin iltifatları sayəsində qazılıq və üzvlük kimi elmə, vüqfa, iqtidara bağlı olan ali mənsəblər elə cahillərin, bixəbərlərin əlinə düşübdür ki, ərəbcə o yana dursun, türkçə belə yazmaqdan acizdirlər.

Halbuki həmin bu cahil və aciz sahibi-mənsəblərin olduğu yerlərdə nə qədər müqtədir, məlumatlı və həmiyyətli ruhanilərimiz var ki, kənarında qalib (türkcəsi-alçaq və rüsvalıqla rəisləri məmnun edə bilmədiklərindən) bir loğma çörəyə möhtacdırlar.

İdarələrə və qubernski məclislərə baxınız. Diqqətlə baxınız ki, qismətineab cənab sədrin dairələrini kimlər əhatə edib? Görəcəksiniz ki, üzvün biri sədrin yoldaşı oğlu, sekretar əmisi oğlu və yaxud qardaşı oğlu, uyezd qazısı kargüzarçısının bacısı oğlu... və qeyri.

Ya duxovni mollalar? Ah, burasını heç soruşmayın. Bu başına döndüyüm qulluqda nəinki "elm", bir balaca savad belə lazım deyil. O qədər ki, adı molla, özü bir-iki motal pendirə malik ola və ya canına qurban olduğum bir şeyxdən, bir ağadan "iltimas" kağızı gətirə biləcək qədər gözüaçıq ola, o yanısı asan...

Ey əhli-insaf! Bilirsiniz idarə və məclis imtahanları maarifi-milliyəmizə nə böyük zərərlər, nə dəhşətli yaralar vurur. Duxovni imtahanları bir neçə manatlıq zəhirmara endiriləndən sonra aya, kimde elmə həvəs və qeyrət qalar, kim elmi-təhsil etmək istər?

Əlbəttə, elm duxovnuluq üçün deyildir, vəsilədir, amma yemək, yaşamaq da istənilir. Kimdir aclıq və həqarət üçün ömür sərf edib oxuyan?

Madam ki, məişət və elmi bir mənsəb bir neçə girvənkə yağ və pendir ilə elə gəlir, kim dəlidir ki, mədrəsə günlərində çürüyüb elm təhsil etsin? Bir də idareyi-ruhaniyyələrin təhti-nəzarətlərindəki məktəblərə baxınız, baxınız ki, bizim bu yeganə milli və rəsmi məktəblərimizdə əcəba nə oxunur, kimlərdir dərs verənlər?

Bu məktəblərdə oxuyub qurtaranları imtahan ediniz, görün kənd məktəblərində oxuyarlardan təfəvütleri varmı? Bineva məzlum uşaqların ataları elə güman edirlər ki, nuri-çəşmləri Tiflisdə eln təhsil edirlər. Nə bədbəxtlik, nə avamlıq!

Ya məscidlərimiz, minbərlerimiz? Of, burası daha yaman, daha acıqlı! Odur ki, dirilmək, tərəqqi etmək və hürr olmaq istəyən millətlər cümlə hakimlərin, vəzirlərin, hətta padşahların millət nəzərində məsul tutulmalarını qanunun ən birinci maddəsinə daxil etmək istərlər. Bunun üçün də mal və candan keçirlər. Siyasi məktəblər hələ bir yanda dursun, ruslar ilə həmməzhəb olan qonşumuz gürcülər ruhani idarələrini milli və müstəqil etmək üçün gecə-gündüz çalışırlar.

Peterburqdan fərmani-imperator ilə gələn rəisi-ruhanilərini ümumən baykot edib, nəinki kəndlilər, hətta heç bir gürcü ruhanisi də rəis ilə görüşmür. Bu səbəblə bineva yalnız qalıb nə edəcəyini çəşirib.

Bu cənab Peterburqdan təzə gələndə bir neçə məclislərdə şiddətli nitqlər ilə elan edirdi ki, gürcülər üçün əlahiddə idarə mümkün deyildir. Halbuki indi qəzetlər ilə kəməli-təvazö ilə elan olunur ki, gürcülərin ruhani idarələrinə yaxın vaxtda Peterburqda baxılacaqdır, təvəqqe olunur ki, o vaxta qədər camaat rahat və sakit olsun.

Demək ki, gürcülər də nicatlarını ruhani idarələrini camaat əlinə almaqda bilib bu barədə heç bir şey diriğ etmirlər.

Qonşumuz ermənilərin halları isə məlum. Onların bu dərəcə tərəqqi və qeyrətləri idareyi-ruhanilərin çoxdan öz əllərinə keçirib onun sayəsində çalışmaqları ilə deyil də, nədir?

Xülasə, böyük bir dövlətə tabe olan xırda millətlərin öz idareyi-ruhaniləri öz ixtiyarlarında olmazsa, o millət mövcudiyətini heç vaxt saxlaya bilməz.

Buna görə millətini, vətəninə seven cümlə müsəlmana fərzeyindir ki, cənab Əhməd bəy Ağayevin təklifini canü dildən qəbul edib Gəncədə bir məclis-millinin təşkilinə səy etsin.

* * *

Əhməd bəy Ağayevə

Alicənab! İdareyi-ruhaniyyələrin (idareyi-ruhaniyyələrimiz deməyə utanıram) islahı üçün Gəncədə bir məclis təşkilini ümumə həvalə edirsiniz. Çox gözəl, lakin camaatımızın, zəmanəmizin

bugünkü halı ona müsaidə edirmi ki, bu müqəddəs əməlin hüsuluna hər kəs fələn çalışa bilsin? Yaxşı olmazmı ki, Bakı kimi mərkəzdə bu işdən ötrü bir heyət təşkil edilsin. Bu heyət hər şəhərə dəvət-namələr yazıb vəkil intixabını təvəqqe etsin və Gəncədəki ümumi məclisin vaxtını təyin edib rüsxəti-rəsmiyyəsinə alsın.

Nəmanzadə

"İrşad" qəzeti, 9 oktyabr 1906, №237

MƏZLUM ƏN BÖYÜK ZALIMDIR

Dünən Şəkiden, möhtərəm yoldaşımdan aldığı məktub pərişan ürəyimi bir qat daha pərişan etdi. Məni pərişan edən yalnız hökumətin zülmü deyil, o zülmə, o həqarətə boyun əyən camaat haletidir.

Şəkinin birinci üsuli-cədidə məscid məktəbi hamıya məlum olsun gərək. Bu məktəb camaatın ixtiyarında, camaatın həmiyyətilə bir neçə il gözəl davam etdi. Faydalı səmərələr verdi. Bir az sonra hər nədənsə camaatın bəziləri yanlış bir fikrə düşdülər: məktəbi, o millət ocağını və istiqbal ümidgahını hökumətin ixtiyarına, xasiyyətləri məlum bir para qulluqçuların əlinə verməyə çalışdılar. Biçarələr elə güman edirdilər ki, hökumət idarəsi bizə camaat idarəsindən daha nəfli olacaqdır. Binevalar elə xəyal edirdilər ki, hökumət bizə gerçəkdən atalıq edib, bizim dərdimizə qalacaqdır. Halbuki yazıqlar daha ondan bixəbər idilər ki, öz ixtiyarlarını, öz haqlarını öz əllərlə bir para zalımların, rəhmsizlərin pəncələrinə verib, məktəbi bünövrəsindən yıxmağa özləri səbəb olurdular.

Zatən çox çəkmədi; məktəb hökumətin ixtiyarına keçdi, müsəlman dərsləri azaldı, müsəlman dərsləri əhəmiyyətdən düşdü. Camaat əvvəlki rəğbətini kəsdi.

Uğrunda hamının qurban olduğu camaat idarəsi əvəzində məktəbdə istibdadi-idarə hökm sürməyə başladı. Məktəb bir neçə il belə davam etdi.

Lakin bu il, haqq və ədalətin meydana çıxmaq istədiyi bu il Şəkinin həmiyyət və maarifpərvərləri məktəbin belə davamı millət üçün böyük bir təhlükə və həqarət olduğunu qanıb məktəbi təzədən öz ixtiyarlarına almaq, diriltmək, böyütmək istəyirlər və bu niyyətlə bacarıqlı, məlumatlı, müqtədir bir müəllim də məktəbə götürürlər.

Amma direktor ağanın keyfi gəlmir ki, müsəlmanca – camaatın xahiş etdiyi tək oxunmağa rüsxət versin.

Görünür ki, direktor ağa qayda və qanunsuz öz ixtiyarına keçirdiyi “məscid” məktəbini çəngindən buraxmaq istəmir ki, camaatın müraciətinə müqabil belə biməna bir hökm göndərib: “Bu məktəb 1898-ci ildə camaatın öz xahişilə direktor idarəsinə keçibdir. Onu təzədən pozmaq olmaz...”

Baxınız övladi-bəşər mürəbbisi olacaq mədəniyyətli direktorun bəhanəsinə, müstəbidanə hökmünə!

Burada direktor ağadan soruşmalı: Cənab, madam ki köhnə qaydanı təzədən pozmaq olmaz, siz nədən ötrü 1898-ci ildə məktəbi camaatın ixtiyarında ola-ola alıb öz çənginizə keçirdiniz? Nə üçün köhnə qaydanı, bəlkə, qanunu pozdunuz? Təbii, deyəcəksiniz ki, “camaat xahiş etdi, mən də əməl etdim”.

Çox əcəb. İndi də yenə o camaat xahiş edir ki, öz qədim haqlarını, ixtiyarlarını özlərinə aid edəsiniz, buna sözlünüz nədir?

Əgər belə açıq və sərih bir haqqı camaata verməzsiniz, onda aşkar demək istəyirsiniz ki: “Ay həqir müsəlmanlar, sizin əqliniz yox, bombanız yox, sizin cürətiniz yox, məsləkiniz yox, mən sizin nəyinizdəm qorxuram ki, xahişinizi əmələ gətirim, sizinlə öz keyfim nə gür istərsə elə rəftar edəcəyəm”.

Bax, bu surətdə sizə heç bir sözlüm yox, rəftarımızda, fikrinizdə haqlısınız, elə isə yenə gələk özümüzə. Kimdir müsəlmanlara bu dərəcə zülm edən? Kimdir bizi maarifdən, mədəniyyətdən uzaqlaşdırıb vəhşi, aciz buraxan? Kimdir məktəblərimizin olmamasına çalışıb dilimizi, dinimizi binaənəleyh varlığımızı itirməyə çalışan? Kimdir direktorlara, naçalniklərə, qubernatorlara bu mərtəbə cürət və yol verən?

Xülasə, kimdir bizi bu günlərə, bu zillətlərə, bu əsərətlərə salan? Yalnız hökumət qulluqçularını? Yox! İnanız yox! Ya kim? Kim olacaq, məhz biz, məhz bizim səfil, heyvani təbiətimiz, məhz həqarətə, zülmə, döyülməyə səbir edib boyun əyməyimiz, əziyyətə, korluğa, söyülməyə, əzilməyə, qorxmağa, qanacaqsızlığa öyrənib adət etməyimiz, məhz bizim öz günahımız, öz qəflətimiz, bizlərə rəva görülən zümləri, həqarətləri qanmayıb zalımlara, müstəbidlərə köməkçi olmamız, bizi ən ziyadə səfil və sərkərdan qoyanlara ən ziyadə məhəbbətlə itaət edib, yeri düşəndə kömək etməyimiz, özümüzə edilən zümlərin zülm olduğunu qanmayacaq qədər korluğumuz, cəhəletimizdir.

Budur ki, mürüvvətsizlər, rəhmsizlər də bizim bu qanacaqsızlığımızı, bizim bu korluğumuzu yaxşı qanıb məzlum başımıza olmayan oyunları oynayırlar. Bizi istədikləri tək öz məxfi qəsdlərinə, öz şeytanlıqlarına alət edirlər. Öz əlimizlə öz ixtiyarımızı, öz məktəblərimizi qəsd edib bizi uzaqdan baxdırırlar.

Demək ki, əsil zalım və günahkarlar zülm edənlər deyil, bəlkə zülmə, həqarətə səbir edənlərdir.

* * *

Şəki camaatı nədən ötrü xahiş edir ki, məktəbin müsəlman müəllimlərini “direktor” təyin etsin? İyirmi min nəfər nədən ötrü bir yarımcı qəsdin məvəcibini xəzinədən istəyir?

Müsəlman müəllimləri nədən ötrü rəsmi(?) müəllim olmaq istəyirlər?

O qədər camaat nədən ötrü gözləyir ki, öz “məscid” məktəblərində öz Quranlarını, öz şəri hökmlərini, öz dillərini oxumağa direktor ağa rüsxət versin.

Onların bu cür biməna rüsxətlərini, amirane hökmlərini gözlədiyimizdəndir ki, bu gün məscid məktəblərimizə də, ruhumuza da sahib olmaq istəyirlər.

Bəsdir, bu qədər səbir, bəsdir, çəkdiyimiz bu qədər həqarət. Vaxtdır ki, cümləmiz ittifaq edib tələb edək.

Cənablar, biz öz dilimizdə oxuyub dilimizi, milliyyətimizi bilmək istəyirik. Biz öz dilimizə, dinimizə məxsus olan məktəblərimizi özümüz idarə etmək istəyirik. Biz öz xahişimizlə rusca, firəngçə, neməscə oxuyub mərifətli, mədəniyyətli olmaq istəyirik. Biz istəyirik ki, bir para milli işlərimizi özümüz idarə edib bizim adətımızdən bixəbər olan cahil və zalım qulluqçular bizim başımıza belə olmasınlar.

...Bəli, vaxtdır, biz də tərpenək, hüququmuzun mühafizəsinə çalışsaq, haqq və müsəvat yolunda tökülən qanların səmaya əks edib süni şəfəqlər təşkil edən belə həngəmələrdə aciz və miskinlər kimi qafillənə yatmayaq...

Xülasə, məzlumluq ən böyük zalımlıq demək olduğundan belə bir alçaq təbiəti, bəsdir, üstümüzədən götürək!

Nemanzadə

“İrşad” qəzeti, 18 oktyabr 1906, №245

ALINAN AZADLIĞI NƏ CÜR SAXLAMALI

İran mücahidlərinə

İstibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin işə alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək də bir o qədər, belkə ondan daha artıq çətinidir. Çətinidir, bəli. Ondən ötrü çətinidir ki, müstəbidlər öz istibdad və hökmdarlıqlarını bərqərar etmək üçün zülm və şiddətə həmişə nə cür möhtac isələr, hürriyyət mücahidləri də müstəbidlər barəsində zülm və ədalətsizlik göstərməyə eyni surətdə məcburdurlar.

Halbuki hürriyyət mücahidləri çox vaxt öz qanları bahasına aldıkları cüzi azadlıqdan sonra istibdada köməkçi olan xırda müstəbidləri özbaşlarına buraxıb onların qol-qanadlarını sındırmaq, mənəb və dövlətlərindən məhrum etmək ədalətin təxir etdiklərindən və ya lazım bilmədiklərindən həmin müstəbidlər axırda hürriyyətin başına ən böyük bəla və dərđ olurlar. Çünki idareyi-məşrutə bunların nüfuzi-hakimanelərinə, dövləti-qanunilərinə zərər vurduqlarından hürriyyət mücahidlərindən intiqam almağı bir an fikirlərindən çıxarmazlar. Və hər fitnə və alçaqlıqla mücahidləri gücdən salıb köhnə idareyi-məmlunanelərini qurmağa gecə-gündüz çalışırlar. Və çox vaxt məramlarına nail də olurlar. Bu barədə tarixdə misal çoxdur.

Məsələn, Roma cümhuriyyətinin axır günləri, Sultan Məcidin mücahidləri və məşrutəyə əleyhdəki qanlı planları, Rusiyada sellər tək axan qanların, ziddinə istibdadın daha şiddətli, amma müvəqqəti bərpa olmağı, inqilab həngəmində və ya inqilabdan sonra müstəbidlər əleyhinə göstərilən mülayimənə rəftarın, adilənə, insaniyyət-pərvəranə hərəketin namünasib olduğunu çox gözəl göstərir.

Halbuki inqilabdan sonra istibdad tərəfdarlarına edilən zülm və ədalətsizlik mənafeyi-ümumiyyə naminə ən böyük ədalət, ən insaniyyət-pərvəranə, ən məqbulənə tədbirdir.

Osmanlı mücahidlərindən Əhməd Müdhət, Hüseyn Öni, Əhməd və Süleyman paşalar və Keyrəddin əfəndilər və qeyri yoldaşlar Soltan Əzizi taxtdan düşürüb idareyi-məşrutəni təsis etdiklərindən sonra əgər həmrəy olub sarayı-şahanəni hürriyyət qurdlarından təmizləsəydilər və nüfuzlu istibdad tərəfdarlarını gücdən salsaydılar, şəkk

yox ki, Soltan Həmid o tezliklə alçaq həşəratı, mənəfətpərəst vüzeranı başına yığıb idareyi-məşrutə binasını o az vaxtda yıxa bilməzdi.

Bununla bərabər, burasını da iztirab ilə təsdiq etməkdən keçməm ki, əksər sahibi-hökm və dövlətlilər kimi istibdadın təbii alətləri olan qüvvələrin çoxlu bulunduğu məmləkətlərdə qüvvətli və davamlı idareyi-məşrutə üçün əksər camaatın iştirakilə mütələq birhəmanə və qanlı inqilab lazımdır. Yoxsa Osmanlıda olduğu kimi beş-on kəsin fədakarlığı ilə alınan hürriyyət heç vaxt kamalilə davam edə bilməz, çünki hürriyyət və idareyi-məşrutənin dərəcəyi-davami əfkari-ümumiyyənin dərəcəyi-iştirakına bağlıdır.

Bəli, azadlıq tələb edənlər, inqilabda iştirak edənlər nə qədər çox və qüvvətli olarsa, alınan hürriyyət də nisbətən çox və qüvvətli davam edər.

Demək ki, istibdad tərəfdarlarının güclü olduğu məmləkətlərdə inqilabı meydana gətirən, azadlığı təsis edən mütələq əfkari-ümumiyyə olmalıdır.

Amma İran inqilabı, İran məşrutəsi qanlı məşrutələrdən, çətin qeydlərdən azadədir.

İranın torpağı, havası, camaatın istedadı nə cür özgə məmləkətlərdən, özgə insanlardan ayrı isələr, inqilabı da, məşrutəsi də öylecə ayırır.

İranda müstəbidlərin əmrinə, keyfinə tabe öz qardaşlarını öz əllərilə kəsəcək, öz xeyirlərinə kor-korənə mane olacaq qüvvətli və xain qoşun olmadığı kimi, İran üləması da qeyri məmləkətlərin ruhanisi kimi müstəbidlərin qolu, aleti-istibdadları olmadığından İranın inqilabı və məşrutəsi üçün ümumi inqilab qayda-qanunlarını axtarmaq lazım deyildir. Bu səbəbledir ki, İranın əfkari-ümumiyyəsi və maarifi-hazirəsi məşrutəyə təsis və davamə müsaidə olmadıqları halda, miqdarları az olan mücahidəyi-hürriyyətin və üləmayi-həqiqətin qüdrəti can süparaneləri sayəsində böyük-böyük işlər, təbəddüdlər, çox asanlıqla, yəni az qan tökməklə vücudə gəlir. Və o fədakarani-ümmeət öz bədqeyrət rəvan əfkar-ümumiyyəni az vaxtda öz tərəflərinə cəlb etməkdə çox o qədər zəhməti-mənəlik hiss etmədilər. İranda məşrutəyə hazirəni xoşlamayanlar və o binayı-müqəddəsi yıxmağa əl altından çalışanlar olsa-olsa, bir parça cahil və mənəfətpərəst hakimlər, dövlətli cahil mollalar, müftə yeməyi öyrənən xanlardır.

İştə bunlar heç vaxt rahat oturmayıb müsavati-ədələtin özlərinə vurduğu zərərlə razı qalıb tamaşaçı olmayacaqlardır. Bunlar köhnə istiqlallarını geri almaq, məşrutıyyətin vurduğu zərərin intiqamını çıxarmaq üçün hər cür fəsad və hiylələrə müraciətdən bir an geri durmayacaqlardır. Bunlar bir-bir bəhanə edib “Ədalət” kimi qəzetləri, Təbrizin Milli Məclisi kimi ədalətxanələri yavaş-yavaş bağladib köhnə istibdadı qayət hiyləli və politikalı vasitələr ilə bərqəar etməyə çalışacaqlardır. Hərçənd İran üləmasının fədakarlığı, onların hamiliyi İran camaatının üləmayi-həqiqiyə və mücahidəyi-hürriyyətə olan meyil və məhəbbətləri və tərəqqiyə olan istedadları din, haqq və vətən düşmənlərinə pək o qədər də fürsət verməyəcəkdir. Amma bununla belə ehtiyat üçün o kimi xaini-vətənləri, düşməni-hürriyyətləri öz mənəb və nüfuzlarından kənar edib haqlarında ədaləti-ümumiyyə naminə zülm və ədalətsizlik göstərilməlidir. Hürriyyətə mane olan ən xırda sədləri sındırmalı və gələcək fitnənin qabağını indidən almalıdır.

Nemanzadə

“İrşad” qəzeti, 21 noyabr 1906, №249

MİLLƏTPƏRƏSTLİK ZAMANIDIR

Hamı deyir camaatımız nadan və qafildir. Bəli qafildir. Həqiqətdə o qədər qafildir ki, xırda bala kimi öz xeyir və şərini belə qanmır.

Hətta nadanlıqın, korluğun verdiyi sərməstlik və sərəməlik ilə çox vaxt öz əli ilə özünü kəsir, canına qəsd edir də yenə xeyiri olmur. Ələlxüsus, camaat hüququnun mühafizəsinə ən ziyada çalışacaq bu zamanda özlərinin qanını əmib soran, özlərinin səfalətinə bais olan zalım hakimlərə, fitnəkar pişvalara, düşməni-hürriyyət ağalara kömək edib zülm və istibdadın artmağına ən ziyada özləri səbəb olurlar da yenə fərqiə varmırlar. Amma bununla belə deyə bilməm ki, camaatımız həmiyyət, qeyrət və namusi-milliyədən bütün-bütün məhrumdur.

Xeyr, xeyr, camaatımız elm və hünərsiz isə də fitri alicənablığını, qədim adəti olan füqərapərvərlik, zəifnəvazlıq və təəssübkeşlik xasiyyəti

yət və qüvvələrini hənuz itirməmişdir. Ancaq uzun müddət yatmaq səbəbilə o gözəl qüvvələr uyumuş, sıxlanmış, paslanmışdır.

Bu müvəqqəti uyusmuşluğu, bu çirkin pası götürmək, silmək isə o qədər çətin deyildir.

Həqiqi üləmamızın, həmiyyətli üləfamızın, qeyrətli müəllimlərimizin bir az vaxt millət dərdinə qalıb çalışmalarına, zəhmət çəkmələrinə bağlıdır. Bəli bir o qədər ki, camaat gözünün qabağında beş-on fədakar millətpərvər bulunsun, camaata Allah rizası üçün rəhbər və hadi olsun, daha o yamı asan və müvəffəqiyyətbəxşdir.

Bəli, hər yerdə tok beş-on camıyanamız, millət dərdi çəkənimiz olsun, o vaxt görəcəyiz ki, türklük o qədim füqərapərvərliyi, o fitri alicənablığı nə cür bürüz edib nə möcüzələr göstərir.

O vaxt görəcəyiz ki, islamın əmr etdiyi xeyir və əhsanat nə sayaq meydan alır. Bu barədə heç bir millət bizimlə müsabiqəyə girə bilməz. Bu həqiqət dəlilə möhtac deyildir sanıram. Əlcəzair, Suriya, Misir, Anadolu, İran, Türkistan və Əndəlisdə xeyir və əhsanat ilə vücudə gələn asari-əzimdən sərfi-nəzər otuz-qırx ilə əvvələ gəlincəyə qədər Gəncədə, Şəkide, Şamaxıda, Batumda vücudə gəlib bu gün xərəbəyə üz qoyan mədrəsələr, məscidlər, vəqflər, köprülər, arxların cümləsi iki-üç arxa əvvəlki atalarımızın, dünənki əcdadımızın xeyir və əhsanətə səməresi deyil də nədir?

İstiladan sonra əxlaqımızın pozuqluğuna, gözəl milli adətlərimizi yaddan çıxarmağına, milli maarifimizi, qədim təhsilimizi tərk edib, daha doğrusu, tərkə məcbur olub tazələrdən də bixəbər olub ortada meymun kimi qaldığımızı baxıb əcdadımıza həmiyyət və qeyrətsizlik kimi dəni sifətləri nisbət vermək zehi insafsızlıq, zehi nadanlıqdır.

Əcdadımız öz zamanlarının təqazası ilə ehtiyacına, əfkarına öz zamanlarının sərvət və qazancına görə çox böyük işlər görüb, xeyli vəqflər, əzəmətli məscidlər, mütəəddid mədrəsələr, dövlətli kitabxanələr buraxmışlardır. Hələ əcdadımızın füqərapərvərliyi, hər kənddə, bəlkə hər evdə ayrıca füqərayi-qəriblərə məxsus otaq bulundurmaları, riyasız xeyir və əhsanları nəinki bizdə, bəlkə Avropada belə dastan olubdur. Bugünkü iyirmi-əlli minli tacirlərimizin yerində (hələ milyonçularımızı demirəm) əgər əcdadımızın ən tamahkarı olsaydı, görərdin ki, Şəkide, Şamaxıda, İrəvanda, Gəncədə, Axalkələkdə (Bakını demirəm) nələr, nə əsərlər meydana gələrdi!

Amma bu gün neyimiz var? Bir Tağıyevdən³¹ savayı hansı bir dövlətimiz özbaşına bir məktəb, bir mədrəsə, bir kitabxanə vücudə gətirib? Füqərə camaatın pulu ilə, alın təri ilə dövlətlənən hansı bir bəyimiz, ağamız bir mədrəsə və məktəbə iki dikan və ya beş arşın bez vəqf edib. Hər tərəfə baxsan, müsəlmanların içində fəqirlik, nadanlıq, bacarıqsızlıq, məhkumluq son bir mərtəbəyə varıb. Hər yana baxsan, dövlətlilərimiz, bəylərimiz öz kefi və mənfəətlərindən savayı heç bir şeyi fikir etmirlər. Qarabağ və Zəngəzur aclarının ahu fəryadları istər göylərə çıxsın, yetim, çılpaq balaların göz yaşları istər çaylar təşkil etsin, sahibsiz, hamisiz qalan anaların, bacıların irzi-namusları istərsə düşmənlərin təcavüzünə düçar olsun, heç kəsdə bir təəssübi-milliyə, bir qeyrəti-diniyyə oyandırmır. Deyəsən islam aləmi şiddətli bir savuğa tutulub donub! Deyəsən islam aləmini bərk sehirləyiblər! Bəli, elə sehirləyiblər ki, məmləkətimizin, əzəmizin biri və ya bir neçəsi kəsilib xarab olur, vücudi-millət zəifləyir də, yenə bizdə bir tərpeniş, bir oyanıqlıq görünür. Deyəsən o kəsilənlər, o xarab olanlar bizdən deyil!.. Amma bunlarla belə yenə deyirəm: millətimizin fitri və xəlqi olan füqərapərvərlik xasiyyəti, xeyir və ehsanata olan meyili hənz qayıb olmamışdır. Bəlkə bir az uyuşub paslanmışdır. Bəsdir ki, bu pası silib o cövhəri-safi, o xasiyyəti-insanpərvəranəni meydana çıxaracaq hər şəhərdə camaatın qabağında beş-on sahibihəmiyyət, fədakarani-millət olsun. Ol vaxt nə Şəkinin, Şamaxının, İrəvanın mədrəsələri xəraba qalar, nə məscidlərin minarələri sərnikun olar, nə də Zəngəzur aclarının fəryadı ürəkləri parçalar. Yenə təkrar edirəm: bəli, tək avam camaatın başında onları təşviq edəcək beş-on heqiqi, fədakar üləmamız, həmiyyət və cürətli obrazovannımız, xeyir və ehsanət sahibi dindar, gerçəkden Allahu tanıyan dövlətimiz olsun, camaatımız daldan gəlməyə, sözə baxmağa, iş görməyə hazırdır.

Yapon-rus davası əsnasında bəzi üləmamızın, pişvalarımızın ələyağa düşüb ianə yığmaları heç yadımdan çıxmaz. Mən o vaxt mərhum “Şərqi-Rus” qəzeti idarəsində idim. Gün olmazdı idarəyə rus bahadırlarının, rus qoşununun mədhini mütezəmmin mənzumələr gəlməsin. Həftə keçməzdə ki, rəisi-ruhaniyyələrimiz, sədaqətli bəylərimiz tərəfindən “Qırmızı xaç” mənfəətinə ianə siyahısı göndərməsin. Bu kimi kağızların çoxluğundan, müdirlərimizin onları dərc

etdirməkdəki ısrarından o qədər tənə gəlmişdim ki, (nə yalan söylüyüm) çoxunu xətm olmuraraq cırıb sərbətə tökürdüm. Hələ ruhanilər tərəfindən yazılan xristianlıqı heqq, bütperəstliyi batil bildiren və bu münasibətlə Yaponiyanın məğlub ediləcəyinə fitvalar oxuyan o qədər kağızlar, hədyanələr alırdım ki, hiddətimdən başım ağrıyırdı. Amma ürəyimi ən ziyada parçalayan bunlar deyildi. İki-üç qəpiklik mənfəəti-şəxsiyyəyindən ötrü ayəti-quraniyyəni xahişi tək çevirib camaatın hakimlərə qul kimi tabe olmaq lazım olduğunu yerlərə keçmədən isbat etməyə çalışan həyasız din düşmənlərinin kağızları idi. Bu cür mədh və fitva yazanlar qalsın ianə siyahısını göndərənlər öylə yadıma gəlir ki, ən ziyada müfti, şeyxülislam, Şamaxı, Şəki, Cavad, Göyçay fazilləri idi. İndi əsil sözüm bunda deyil. Bu xırda yaddaşım ilə burasını bildirmək istəyirəm ki, camaat üçün çox da vacib olmuyan “Qırmızı xaç” sandığına ruhanilərimizin, sədaqətli bəylərimizin tərğibi ilə ianə toplanırsa, dinimizin, insafımızın, mövcudiyətimizin əmr etdiyi bir xüsusə – Zəngəzur aclarına ianə toplamaq çətinmi? Hardadır “Qırmızı xaç” sandığına ianə toplamaqla nami-sədaqət-pərvərliyini qəzetlərin başlarında yazdırırlar? Hardadır bu gün o mərhəmətli rəislər, qazılar, o sədaqətli, o səxavətli bəylər? Əcəba bu gün Zəngəzur aclarına ianə yığmaq, o bir sürü yetim uşaqların qanlı yaşlarını kəsmək, minlərcə çılpaq qocaları, arvadları bu qışın mərhəmətsiz sovuğundan, qarından qurtarmaq qədər savablı, mərhəmətli bir şey varmı? Avam, fanatik dediyimiz kəsib camaatdan “Qırmızı xaç” üçün ianə yığanlar əcəba ac və susuzluqdan qayaların dibində can verən bir aləm din qardaşlarımızı bir neçə loğma çörək ilə ölümdən qurtara bilməzlərmi?

Yenə təkrar edirəm: camaatımız üləmaya, nüfuzlu bəylərə, sahibimənsəblərə o qədər mütidir ki, onlar əgər istəsələr, nəinki məcruhinə məxsus olan “Qırmızı xaç”, bəlkə kilsələrin qara xaçlarına belə bir vəsilə, bir taviil ilə ianə yığmağı bacarırlar. Belə olan surətdə aya, onlar bacara bilməzlərmi ki, Zəngəzur mahalından göyə qalxan ahu fəryad buludlarını Qarabağı qırmızıya çəndərən göz yaşlarını bir cüzi mərhəmətlə sakit edələr.

Ey füqərayi-kasibanın alın təri ilə dövlətli olanlar, ey millət səbəbilə sahibi-mənsəb və nüfuz alanlar, ey bu millətə pişva və ağa olmaq istəyənlər, ey ürəklərindəki bir cüzi mərhəmət və insafı olanlar!

Zaman bu zamandır, zaman “insanlıq – müsəlmanlıq” zamanıdır, millət xadimi ilə hadimi biləcək zamandır, riyakar ilə xülusların, mərhəmətli ilə mərhəmətsiz, dindar ilə dinsizin, mələk ilə şeytanın biləcək zamanıdır. Belə bir zamanda vaxtı olub da ianədən qaçan, dil ilə yalançı təəssüflər ilə köməkçi görünənlər millətin ən şarlatanı, ən əxlaqsızı və ən mərhəmətsizidir. Lazımdır ki, hər kəs bəqəddri-qüvvə malən və nəqdən ianədə bulunsun.

Harada olursa olsun, kəndlilərdə ümumiyyətlə, pul azdır. Amma hər kəsin anbarında az-çox taxıl vardır. Müfti, şeyxülislam, qubernski qazılar bacara bilirlər ki, hər şəhərdə, hər obşestvada uyezdnı qazılarının, məhəlli bəylərin, ruhani mollaların rəyasətləri ilə bir komissiya təşkil edib kəndlilərdən taxıl cəm etsinlər.

Əgər işə diqqətlə can yandırılırsa, kəndlərdə elə ev olmaz ki, bir put taxıl və ya on kilo ianə etməsin. Kəndlərdən yığılan taxılları aparmaq da kirayə pulu istər. Taxıl verə bilməyənlər yığılan taxılları araba və ya heyvan ilə daşıyıb ianədə bulunurlar.

Ey üreyində bir zərrə mərhəməti olanlar, ey insana dost və millətpərəst görünənlər! Məmləkətimizin, camaatımızın bir payı achiq-dan həlak olur. Bunların bu ciyərsiz həlakı işə bizi daha döşətli, daha təhlükəli həlakətə sürür. Əgər Zəngəzur, Qarabağa vaxtında kömək edə bilməsək, o əhəmiyyətli yerlər əlimizdən çıxarsa, yaxşı biliniz ki, cümləmiz qeyrət və namussuzluqla yad olunmaqdan savayı bütün məmləkətlərimiz, bütün həyatımız əbədi təhlükələrə düşər olacaqdılar. Halbuki bu bir aləm yetim balaların həyatını qurtarmaq gələcəkdəki təhlükənin qabağını indidən saxlamaq o qədər çətin bir zad deyil. Hərəməz bir günlük tütün pulundan, iki saatlıq zövqdən, bir saatlıq qazanc və muzddan keçsək, həm ac qardaşlarımızı həlakətdən, həm də özümüzü təhlükədən qurtarmış oluruq.

Qardaşlar! Həqiqi dindarlıq xüluskarı-millətpərəstlik, yetmiş il ibadətə bir saat xeyir və ehsanət etməklilik zamanı bu zamandır. Gələniz biz də əcdadımızın həqiqi nəvələri olduğunu bildirib türklüyümüzü, müsəlmanlığımızı isbat edək.

Nəmanzadə

“İrşad” qəzeti, 1906, №282

DƏRYADAN QƏTRƏ

Ən birinci müstəbid və düşməni-hürriyyət olan rus keşişlərinin və bunlara peyrov olan rus məmurlarının hüquqi-şəkkinə olan politika və təzyiqlərindən hökumət məktəblərində indiyə qədər müsəlmanlığa dəlalət edəcək heç bir nişanə yoxdur və hərçəndi 17 Oktyabr fərmanı indiyə qəbər olan siyasi və dini təcavüzlərə, zülmərə, nəhayət vermək vədini təbşir etdi, amma ona da fələn əməl olunmadı.

Məktəb rəisləri keçən il inqilab vaxtında ümumcamaatla bərabər bizə də ayrıca bir para şirin və yağlı vədlər etdi. Hətta rəsmi komissiyalar təşkil edib ümumiyyətlə məktəblərdə iki əvvəlki illərdə ana dili ilə oxutmağı, yerli dillərə əhəmiyyət verməyi qəbul etdi və qəbulu qışqırıqlar ilə elan etdi. Biçərə avam camaatı yalançı ümidlər ilə aldadıb yatırdı, başına yasdıq verdi... yuxlatdı.

Bu gün o vədlərdən, o şirin sözlərdən əlimizə nə keçdi? Hansı məktəblərdə köhnə qaydalara zərre qədər təğyir verildi. Hansı zülm və təzyiq üstümüzdən götürüldü? Biləks, Tiflisdə “realnı” məktəbinin müsəlman dərsi müəllimi çıxmağa məcbur edildi, Şəkinin məscid məktəbi camaatın əlindən qəsb edildi. İdarəyi-ruhaniyyətlərin təxti nəzarətlərindəki məktəblərin ixtiyaratı təzyiq edildi. Hasili, hər yana baxırsan, yenə köhnə qaraltı, köhnə boyunduruq. Lakin bir o qədər var ki, bu dəhşətli qaraltının, bu ildırım saçan zülmətin içindən arabir zəif işıqlar, ümidli nurlar da görünür ki, onların bir də Tiflisdə birinci gimnaziyada mərhum Mirzə Seyfəddin Seyidovun³² cətimam ilə bünövrəsi qoyulan məscid otağıdır. Demək, hökumət bu il Tiflisdə birinci gimnaziyada müsəlman şagirdlərinə ibadətqah olmaq üzrə xırda bir “otaq” mərhəmət elədi.

Bəli, mərhəmət elədi. Hərçəndi deyəcəksiniz ki, “bu elə bir böyük mərhəmət və ehsan deyildir, bundan 30-40 il əvvəl verilmiş qayət təbii bir həqqi-məşru idi”.

Həqiqətdə də belədir. Bu, bir vəqeyi-əzəmi və mərhəmətialicənabənə deyildir, bəlkə əlimizdən alınan dəryayi-hüququmuzdan çar-naçar ödə edilən bir qətrədir.

Amma... amma hökumətin biz nədanlara, biz sadıqlərə rəva gördüyü məxfi politikasına, heysiyyət və hüquqi-şəkkənə-ədələtsizliyə görə, qayət xırda və adi olan bu mərhəmət bizim üçün görülməyən bir nemət, ruslar üçün əqlə gəlməyən bir müsaidədir.

Daha bu gün belə Smirnovların, Miropiyevlərin³³, Lisinskilərin milli dilimizə, milli məktəblərimizə, bir sözlə milli mövcudiyətimizə vurduqları yaraların acısı ilə sızlaya-sızlaya gimnaziya “ibadətqaha” nail olmağımız əlbəttə ki, xariquladə mərhəmətlərdəndir. Daha doğrusu, mərhəmət və ədalətin olmadığı yerdə hər şeydir. Qorxunc və kəşafətli zülmətin bir səmtində peyda olan xəfif bir nöqtəyi-ziyadardır. Bu səbəblə miskin və acizliyimizi etiraf edib buna da təşəkkür etməliyik.

Amma əvvəl zamanəyə və iqdamatı-əhraranəyə, ikinci Varantsov-Daşkova təşəkkür etməliyik ki, vətəndaşımız, qonşumuz gürcülərin, ermənilərin xüsusi böyük-böyük milli ruhani məktəblərinə, bəyzadə təlimxanələrinə, yüzlərcə milli kilisə məktəblərinə müsaidə olanda, bizə də gimnaziyanın bir küncündə xırda bir “otağın” ibadətqah olmasına rüsxət buyurdular. Həqiqət, yoxdan yenə yaxşı, dəryadan yenə bir qətrə!..

Birinci gimnaziya müdiri məktəbdə məscidə təhvil edilən bir otağı dualamaq üçün dekabrın 6-cı günü şəhərin mütəşəxxislərini məktəbə dəvət elədi.

Dəvət olunanlar saat birdə məktəbə gəldilər. Gələnlərin cümləsindən müfti, şeyxülislam, papeçitel, Tiflis qubernatoru, şəhər reisi, maarif müfəttişi, idareyi-ruhaniyyə üzvü var idi. Gələnlər yüzdən artıq idi. Əvvəlcə məktəbin zalında bir azca istirahət edilib, sonra dar yollar ilə məscidə təhvil edilən otağa gedildi. Məscid dar, uzun 20-30 adamlıq bir otaqdır. Mədular məscidə daxil olan kimi cənab müfti məqami-minbərə keçib məscidin mübarək olmağı barəsində erəbcə dua oxudu. Sonra əlindəki basma bir Quranı camaata göstərərək məscidə hədiyyə edildiyini elan etdi. Bədəhu cənab şeyxülislam dualadı. Müxtəsər, duaları mütəaqib zala keçildi. Zalda cənab müfti üzünü çevirib imperatorun şəklinə xitabən qayət ixlaskaranə, ən ali mərtəbə sadiqanə, xariquladə calibi-nəzəri diqqət olacaq bir vəzi-mütəvazanə ilə ərzi-təzərrə və bəyani xülüşkar elədi.

Müftinin bu nitqində və məscidin bu kimi məktəblərdə lüzumi və buna əlavə olaraq türk dərslərinin artırılmağı barəsində heç bir söz deyilmədi. Nitq başdan-baş a iklas və sədaqətə and idi.

Müftinin nitqinə, iklasına, dərəcəyi-nəhayətdə minnətdarlığına bir sözlə yox. Çünki həqiqətən o sözlərin cümləsi həqiqi və qəlbi idi.

Buna görə əsl olmayan bir fikri-riyakaranəyi və məzmununa əməl olunmayacaq bir nitqi-hürriyyətpərvəranəyi dinləmədən isə əlbəttə ki, qəlbdən gələn sədəyi-həqiqətini eşitmək daha xoşdur.

Ayə, bizim millət rəislərinin, torpaq başımıza olacaq biz camaat rəhbərlərinin bu məcburiyyətləri nədən? Əcəba, müfti əfəndi nə fikir edir? Milləti qoyun, həmişə məzlum, həmişə biqüdrət, xeyir və şəri qanmaz, xadimi ilə hadimi anlamaz bir heyvan sürüsümü hesab edir?

Nə yaman adət, nə dəhşətli uçurum!

Müftidən sonra cənab şeyxülislam məqami-münasib nitq oxudu və müfti əfəndinin hərəkətində iştirak etmədi. Bitərəf hərəkət etdi.

Şeyxdən sonra Minasazov³⁴, şəhər reisi münasib nitq dedilər. Axırda məktəbin türk müəllimi Məhəmmədəğa Şahtaxtinski³⁵ qayət məqbul və intizar edilən bir məzmununda uzun bir nitq oxudu.

Məhəmmədəğa dedi: “Vəd edilən hürriyyəti-məzhəbiyyəyə görə belə xırda şeylər bizim üçün qeyri-kifayətdir. Gərək biz də özgə millətlər ilə bərabər tutulub hər günə haqq və ixtiyarətdə müsəvi olmalıyıq. Bundan sonra özgə hökumət məktəblərində yerli dillərə daha artıq əhəmiyyət və ixtiyar verilməlidir”.

Oxunan nitqlərdən sonra cümlə əzayi-məclis hazırlanmış cürə-becürə şirniyyat və məşrubat süfrəsinə oturdular. Qəhvəaltı edib saat 3-də dağıldılar.

Nemanzadə

“İrşad” qəzeti 15 dekabr 1906, №286

ÇİNOVNİKLƏRİMİZ

Dünyada adi və heyvani, amma təbii bir qayda vardır ki, o da hər vücud, hər şəxs, hər firqə və hər millətin öz xeyri, öz səlaməti üçün çalışmasıdır.

Həqiqət, çox az filosof və insana dost həkim vardır ki, məhz ümumi, ümumi növi-bəşərin nəfisi nəzərdə tutub ona görə çalışsın. Zəmanəmizdə, hələ ki, insanların əksəri, bəlkə ümumi xudpərəst, qərəzkar, mənfəətpərvər, nəfslilik qeydlərindən qurtarmamışdır. Dünyanın ən mədəni yerlərindən və vəhşi yerlərinə qədər baxınız: cümləsi ortada şiddətlə axan “mənfəət” selinə uyub getməkdədir.

Kimi s y edir ki,  z millətinin uşaqları təhsili-elm edib  z millətine xeyir versin. Kimi qeyrət edir ki,  z vətəninin,  z yerinin malı rəvac tapıb k sbi-qüvvət etsin. Kimi iqd m edir ki,  z h kum tine canis paran  xidmət edib  z məqamını ucaltsın. X l s , hər kəs yaxşı-yaman çalışır ki,  z n ,  z millətine,  z vətəninə mənfəəti dəysin.

Amma... Gəliniz g r k bizim bəzi müsəlman  inovnikləri: bu b dbaxtlar f dakar n , sadiq n  xidmətlərinin əksinə, hər gun  ümid-d n, xahi d n, hər növ mənfəətdən məhrumdurlar.

Bu Allahın q z bl ri gecə-gündüz çalışırlar ki, bacardıqları qədər dilsiz müsəlmanların dərisini soysun, qanlarını sorsun və bu x luskaran  xidmətlərinin  vezində bəlkə bir cüzi mənfəətə və ya qulluğunun tərəqqisinə nail olsunlar. Lakin belə x luslu xidmətlərinə müqabil bir duzsuz "malades" d n və ya beş qəpiklik paxır medalıdan savayı  ll rin  bir zad keçirə bilmirlər, bir mənfəət görə bilmirlər. H tt  elə çinovniklərimiz var ki, gecə-gündüz çalışırlar ki, müsəlmanlığa, müsəlmanlara bir zərər, bir t hm t vursun, hökumətə x luskarlıq göstərsin, millətini rəzil v  h qir etsin. Bununla belə, "müsəlmanlıq" adı yenə onları hər növ mənfəətdən məhrum edir.

Ha deyirik ki, filankəs on beş ildən bəri qazıdır, pristavdır və ya ba  strajnikdir, bu müddət ərzində bəlkə on beş min dilsiz müsəlmanı döyüb həbslərə salıblar. Müsəlmanların arasında partiyabazlığı, quldurluğu, avamlığı  oxaldıb, qədim milli maarifimizi belə kökündən k sibl r, müstəbid hökumətə  n m st bidan ,  n zaliman  köməkçi olublar. Hökumətin  n ötən,  n təhlükəli i l rini - müsəlmanların ziddinə olaraq, asanlıqla görüblər. Amma bunlarla b r b r, yenə duyuruq ki, filankəs yenə pristav v  ba  strajnikdir. Qərəz, bizim x luskar  inovnikl rin halları nəzərə alınınca dünyada bunlardan b db xt, bunlardan arada qalmış bir sinif g r nm yir; n   zl ri mənfəət görürlər, n  də millətə mənfəət verirlər. Bunlar adları müsəlman olmaq cəhətilə hökumətin nəzərində əhəmiyyətsiz v  mənfur həmiyyətsiz olmaqları səbəbilə də millətin yanında  z qara v  m st hl kdirl r.

Bir gürcü və ya erməni  inovniki isə bu rozal td n, bu s f l td n uzaqdır: bunlar hökumətə qanun dairəsində xidmət etməklə b r b r yeri d  nd   z millətine də kömək etməkdən, camaat i sin , dərdinə qarı maqdan boyun qa ırmırlar.

Vaxt olur ki, h n r  z ləyaqətli xidməti sayəsində hökumətin nəzəri-diqqətinin cəlb edib, hüsn- mniyy tinin qazanır. Vaxt olur ki, millətin  n təhlükəli yarasını sarıb camaatı  z nd n məmnun edir.

Hökumət və millətinə borclu olduğunu  z vəzifə və xidməti bilir,  z hüququnu tanıyır. Bu səbəblə n  millətinə xidmət etdiyindən ötrü hökumətin q hrin  düçar olur, n  də hökumət dair l rindəki mənsəb v  hüquqdan məhrum qalır.

Budur ki, ha  şidirik: erməni arximandritləri, incin rl ri, doktorları, əksər erməni qulluq ları millətləri barəsində c rboc r xeyirxahlıqda, k m k ilikd  bulunurlar. Amma bizim müsəlman  inovnikləri tamamilə bunların ziddin dir. Millətə kömək etməkdən, camaat i sin  qarı maqdan o qədər ehtiyat edirlər ki, güya hökumət həmin bunları tutub Sibirə g nd r c kdir. Və ya m i t dərdindən o qədər qorxurlar ki, guya qulluqdan çıxan kimi acıdan  l c kl r. Xüsusilə bizim qulluq ların əksəri mərifətsiz b yl rd n, ləyaqətsiz ağalardan, həmiyyətsiz bir para işsiz qalanlardan ibarətdir.

Budur ki, hər yerdə qulluq larımızın əksəri ( lb tt  ki,  shabi-həmiyyətdən olan qulluq larımız m st snadır) ilandan qa an kimi camaat i şində, camaata kömək etməkl kd n qaçırlar. Millətin dərdinə, ehtiyacına qalan m clisl rimiz  baxınız, baxınız ki, orada o qanuni- eri olan bir məclisdə ne   inovnikimiz var? Hələ  inovniklərimizin bəzisi o qədər bihəmiyyət, biqeyrət v  binamus olurlar ki, millət i sin  qarı mamaqdan ötrü  z müsəlman adlarını çevirib... Alikonovi . Raximovi  edirlər və beləliklə, guya müsəlmanlıq  irkinini  stl rindən tullayırlar.  inovniklərimizin bir qismi adlarını  evirm yirl rs  də, milli məsləklərini çevirib müsəlman m h ll l rindən, müsəlman c miyy tl rindən qırx fərsəx uzaq qaçırlar, halbuki millətin bugünkü günlərində tarixi-milliy mizin bu  n h qar tli dövr-lərində  mumimizin, xüsusilə f q ramızın maddi və mənəvi düçar olduđu bu fəlakətli zamanlarında hər kəs: tacir, bəy, ağa, qulluq  b q dri-qüvvə çalışıb kömək etməlidir, kömək etməyi hər kəs  n birinci borcu,  n müqəddəs insanlıq vəzifəsi bilməlidir.

X l s , vaxtımız, vəziyyətimiz bunu t qazai-əmr edir ki, hər kəs ki, dövləti, nüfuzu, qüdrəti, bacarığı ola-ola  eri və ictimai olan milli i lrd n boyun qa ırır, icmai-ümmətin, m naf i-həyati ilə millətin ziddinə rəftar edir, mənsub olduđu camaata xeyir vermir, bu kimil ri  zba larına buraxmayıb hər növ olsa, məcbur etmək lazımdır ki, camaat xeyrini, camaat dərdinə nəzərə alsınlar v  millət işlərinə qarı sınlar.  zl rini,  z xeyirl rini,  z milli  er fl rini,  z din və namuslarını tanısnlar.

 midvar

"Işıq" qəzeti 26 dekabr, 1906. N 293

AÇIQ SÖZLƏR

Son dərəcə hürrüyyətperəvar olan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi bir paralarının məslək və təbiəti-müstəbidanələrində xoş gəlməyib onun oxunmasını haram edir ki, bunlar ədalət və insaniyyət tərəfdarı deyil, bəlkə istibdad, zülm, cəhalət və bədviyyət xadimidirlər. Bəli, cəhalət və zülm xadimidirlər ki, *din və millət xaini olan ürəfanın, üləmanın və hətta ədalətsiz hakimlərin şəkillərini çəkib istehza edən bir məcmuənin oxunmasını haram edib, camaatı köhnə qaranlıq və əsarətdə buraxmağa çalışırlar. Və hiddətlənib ətraflarına “təkfir” qığılcımı saçır və bununla bir para avam camaatı kor və qafil buraxıb öz mənfəəti-şəxsiyyəsi mənzuri ilə hökm fərmanlıq sürmək istəyirlər. Lakin zəhi qəflət! Bunlar nəhaq zəhmət çəkirlər. Saçdıqları “təkfir” qığılcımları özlərini və öz istibdadına tabe bir para biçərələri yandırmaqdan savayı bir şeyə yaramayacaqdır. Arxayın olsunlar ki, camaatımız bir dərəcə oyandıdır. Dəxi camaatımız aləmin tərəqqisini, özgə millətlərin güc və qüvvətlərini, qaliblik və müvəffəqiyyətin vasitələri olan elm və mərifəti görüb əhvali-cahani mühakiməyə başlayıblar. İslam aləmi dəxi bunların istədikləri tək qalmayacaqdır və qalmır. Neçə yüz illərdən bəri aləm-islamın üstünə çökən kəşif zülmətin arasından bir həqiqət və mərifət seli cuşa gəlib getdikcə böyük, böyüdükcə irəli gedir, irəli getdikcə mane olmaq istəyən iki-üzlü mollaları, kütəhbeyin mühərrirləri, yalançı millətperəstləri, cəbar hakimləri, zalım əmirləri, köhnə adətləri yıxıb özgə bir aləm vücudə gətirməkdədir.*

Qoy bunlar ha qışqırsınlar ki, ədalətsiz hökumətə itaət etmək, iki qəpiklik mənfəətə səcdə edən “üləma”ya qul olmaq, fağır və kasıbların qazanclarını qəddar hakimlərə, cahil mollalara, xain imamcümələrə yedirtmək, ümumi əqliyyə təhsil etməmək islamın, Quranın qəti hökmlərindəndir. Qoy ha təklif etsinlər ki, şəriətdə ixtilafı bir məsələni mübahisə meydanına qoyub həqiqətin nə cür olduğunu bilməyə çalışmaq “küfr və zəlaət”dir. Heç kəs bunlara qulaq asmayacaqdır. Dəxi millətə uşaq oynucağı kimi gündə bir fitva və hökm ilə oynada bilməyəcəkdir. Bunlar görək burasını biləydilər ki, sözün təsiri fele bağlıdır. Məsələn, əl altından məktəbi yıxmağa çalışan bir vaizin məktəb bina etməyin təbiəti barəsindəki vəzinə kimə qulaq asma-

yacağı kimi indiyə kimi millətin heç bir dərəcə qalmaqta deyil, həmişə hökumətin, dövlətlilərin əmrinə boyun əyib millətə əsarətdə saxlayanların sözləri də öz dəstələrinin dairəsindən irəli getməyəcəkdir. Bəli, irəli getməyəcəkdir, çünki camaat dəxi kor deyil, millətə doğrudan canı yanib şüur ilə öz rəyasət və mənfəətləri üçün çalışanları qanmağa başlayıbdır. Əgər bunlar bir xırda maldan, candan keçib milli mədrəsə və məktəblərimizin təşkilinə, hüquqi-milliyəmizi, zalimlərin təcavüzündən mühafizəyə, idareyi-ruhaniyyətimizi hökumətin cəngindən xilas etməyə çalışsalar, o vaxt bugünkü təkliflərin bəlkə bir növ mənası olardı... Mən elə zənn edirəm ki, belə şəxslər özlərinin göydəndüşmə fikirlərini gizləməyib bir az açıq yazanları “kafir” nəzərə verməklə əmbiya varisliyi etmək vaxtı keçdi. Arxayın olsunlar, heç kəsi keyfi və qərəzi hökmlərlə təkfir edib qorxuza bilməzlər. Bir vaxt Rim papaları da avamın cəhalətindən istifadə edib ərbabi-fənni təkfir və təhqir edirdi. Lakin axırları nə oldu? Fikir-ləşsinlər...

Mən fikirləşsinlər deyirəm. Amma görünür ki, bunlar öz dəstələrinin zoru ilə söz danışmaq istəyirlər ki, qəzet müdirlərinin həmləsini bir az xarici dili oxumuş güman edib, övladi-millətin xarici məktəblərə getməyini nəhy buyururlar.

Əvvəla, bilmirəm bunlara bu hökm fərmanı və bu cürəti kim verdi? Bu fərmanı verən adam gərəkdir ki, istirahətindən, təzə tikdirdiyi evdən əl çəkib millətin qabağına düşüb hökumətdən milli məktəb və mədrəsələr tələb etsin, hər yerdə bir rüsti, edadi və ali məktəblər bina etdirdsin. Ondan sonra buyursun ki, “xarici məktəblərə övladımızı verməyin”.

Qaldı ki, xarici məktəblərdə oxumağın millətə xeyrindən savayı heç bir zərəri yoxdur. Dinindən dönen, millətine xəyanət edən mollalardan da vardır. Halbuki xarici məktəblərdə oxuyanlardan heç biri yoxdur ki, dönüb “babı” olsun. Amma babı olanların çoxusu mollalardan, seyidlərdən, sırf müsəlmanca oxuyandıdır. Osmanlıdan, Yaponiyadan, hər il Avropaya bir çox şagird gedir. Onlar ikmali-təhsildən sonra qayıdıb vətən və millətlərinə böyük-böyük xidmət edirlər. Amma xəyanət edənlərin çoxu xarici dərsi oxumayıb sırf müsəlmanca təhsil alanlardır. Müsəlman ruznamələri müdirlərinin çoxu öz dillərini, öz şəriətlərini, öz ədəbiyyatlarını xarici dillərdən daha yaxşı bilirlər. Hətta bəziləri xarici dilləri heç də bilmirlər...

Xülasə, “mən özümə söz verməmişdim ki, bundan sonra camaatın işinə heç vaxt qarışmayım” deməklə millət hamisi olmağın arasında böyük ziddiyyət var...

Əcəba, bir xırda şeydən ötrü inciyib millətin-işindən qaçanlar nə adla özlərini xadimi-millət adlandırırlar?

Bu rəftardan apaşkar anlaşılır ki, bunların işi məhz öz şəxsi və qədimi qərəzlərini büruzə verib avam camaat arasına fəsad salmaqdır. Hicab məsələsini əllərində bəhanə edib camaatı mətbuat və qəzetlərdən soyutmaqdır ki, yenə köhnəki kimi onların keyf və qərəzlərinə kor-korənə qul olsunlar. Amma nahaq yerə zəhmət çəkirlər. Camaat dəxi onların zənn etdikləri kimi kor deyil. Mətbuatın niyyəti-xalisəsini də qanar, onların nədən ötrü əl-ayağa düşdüklerini də.

“İrsad” qəzeti, 5 iyul 1907, №104

“MOLLA NƏSRƏDDİN” BAĞLANDI

Cümə günü axşam saat səkkiz idi. Yazı otağında tənha oturub fikirləşirdim. Fikirləşirdim ki, nə üçün bir para adamlar “Molla Nəsrəddin”in yazdığını, məqsədini yaxşı düşünməyib fürsət axtaranların hiylə və təvillərinə aldanırlar. Nə üçün camaatımız bu qədər avamdır?

Bu qədər qışqırıq saldılar da gündə, gözlərinin qabağında min cür bidin və biqeyrət işlərə, aşkar haram və məsiyətlərə sükutla tamaşa edirlər...

Mən bu cür xəyalatda ikən balkonda ayaq səsləri çoxaldı. Getdikcə şiddətləndi, şaşqa şıqqıltısı qaba ayaq səslərinə qarışdı. Yerimdən durdum, qapını açıb gördüm ki, bir sürü polis bizə doğru gəlir.

Mən özüm-özümə dedim: genə bir müsəlmanın, bəlkə millət atası adını qəsb edən bir müsəlmanın danos şeridir.

Danos şərlərinə çox düşər olduğumuz üçün pristava gülə-gülə dedim: “Genə nə var?”

Dedi: “Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, “Molla Nəsrəddin” idarəsi və “Qeyrət” mətbəəsi bağlansın”.

İndilik çarə nə: Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə. “Molla Nəsrəddin” bağlandı, lakin mətbəəmiz öz işinə davam edir.

Ertesi günü senzur idarəsinə gedib şikayət elədim ki, nə səbəb ilə (jurnal) bağladınız? Təəccüb edib dedilər ki, heç bir zaddan xəbərimiz yox. O saat bildim ki, məsləkimizi hökumətə müzür göstəribdir.

Bildim ki, millətin heç bir dərdinə, heç bir ehtiyacına hərgiz baxmayıb, danosbazlıqla hökumətə xidmət göstərən yalançı millətçilər kimlərdir. Bildim ki, maarif ağacımızı içindən yeyən yenə öz qurdumuzdur. Bildim ki, millətimizin hüququnu payımal edən, millət qəlbini kəsməyə çalışan baltanın sapı yenə bizdədir. Bildim ki, müsəlman donundakı islam xainləri “Molla Nəsrəddin”in 22-ci nömrəsində ayıların, qurdların, aslanların parçalanmış islamı qapıb yeməkləri barəsindəki şəkilləri əldə dəstəvuz edib “Molla Nəsrəddin”i hökumətə asi göstərən alçaqlar nə cür müsəlmanlardır.

Bildim ki, 22-ci nömrədə 3-cü səhifədə, birinci sütunda yazılan “amma heç kəsə dava eləməyibsiniz ki, niyə müsəlman qızlarını uruslaşdırırlar” feryadını bir özgə dona geydirib xuliqanlıq edənlər bu cürə bir həqiqəti deyənləri hökumətə asi göstərib millətə xəyanət edənlər hansı xainlərdir.

Qoy bu cəhalet babaları iki qəpiklik mənfəətləri, üç günlük şöhrət və rahatlıqları üçün hər növ xainlik, hər qisim həlqeyi-həqərəti boyunlarına keçirib bir neçə gün ömür sürməyə çalışsınlar.

Qoy beş-on avamın xatiri üçün həqiqət və hikməti inkar etsinlər! Camaatı köhnə qəflət və qaranlıqda saxlamağa bəzl-şeytanat etsinlər!

Lakin bu bişüür müstəbidlər, bu islam şəriətini əllərində oyuncaq edənlər burasını heç fikir etmirlər ki, belə bir vaxtda bu cür alçaq qulluqlar ilə milləti aldatmaq olmaz. Bu qədər şüurlandımanı yox, bilələr ki, hürriyyət və müsavəti ümumiyyətə, istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağına danosbazlıq ilə durmaq olmaz.

Biçarələr elə güman edirlər ki, “Molla Nəsrəddin” bağlanmaqla onların eyibləri örtüləcək. Dəxi bilmirlər ki, aləm sürətlə dəyişilməkdədir. Bu az maarifimizlə də olsa, içimizdə bir çox Molla Nəsrəddinlər var. Bu gün Molla Nəsrəddin batır, sabah Molla Xeyrəddin çıxar.

Bixəbər və qafil danosçu gerek biləydi ki, həqiqət ilə köhnə cahilləne adətləri fərq edənlər, şəriəti həqiqəyi-adətə qarışdırmayanlar getdikcə çoxalmaqdadır, dəxi bir para cahillərin, nadanların xatiri üçün həqiqət fəda edilməyəcək.

Bu gün “Molla Nəsreddin” bağlandı, amma “Molla Nəsreddin”i meydana gətirən fikirlər bağlanmayacaq.

“Molla Nəsreddin” müdiri və mühərrirləri çoxdan söyülməyi, bağlanmağı, nadanların tənə və töhmətini və xurafatpərəstlərin küfrünü gözüne almışdır. “Molla Nəsreddin”in gedəcəyi yol birdir ki, o da hər şeydən artıq öz qüsuratımıza, öz üstümüzdəki ləkələrə, təreqqiyyə mane olan öz cahilənə adətlərimizə acı-acı gülüb millətin səadətine çalışmaqdır. Binaəleyh heç bir təhdid, danosbazlıq, bağlanmaqlıq “Molla Nəsreddin”in bu əzm və məsləkinə mane olmayacaqdır.

“Molla Nəsreddin”in müdiri-möhtərəminə vəkalətən həqiqət-pərəst müştərilərə kamali-cürətlə ərz edirəm ki, “Molla Nəsreddin”in yenə özü və ya onun əvəzi yaxın vaxtda mövqeyi-intişara qoyulacaqdır.

*Ömər Faiq Nemanzadə
“İrşad” qəzeti, 13 iyul 1907, №110*

BİZƏ HANSI ELMLƏR LAZIMDIR?

Cənab Axund Əbuturabın³⁶ “Bizə hansı elmlər lazımdır?” məqaləsinə ədibi-həkim cənab Əli bəy Hüseynzadə həzrətləri müxtəsər, lakin o qədər ustadanə cavabi-şafi vermişlərdir ki, ondan sonra bizim kimi acizlərin əlavə məqalələri onu təkrardan qeyri bir fayda verməz.

Burasını bilə-bilə, bu barədə yenə bir neçə söz söyləməyə məcbur oldum, çünki cənab Axundun bəyan etdiyi fikir və əqidə aramızda indiyə qədər o mərtəbə kökləşib rəğbət bulmuşdur ki, onun xilafı-aql və əsasi-din olduğuna dair nə qədər çox yazılsa, o qədər kəşfi-həqiqətə xidmət edər sanıram.

Bəli, həmin məsələərbabi-maarif arasında nə qədər çox yazılsa və nə qədər münaqişə və mücadiləli olsa, həqiqətə ol qədər yaxınlaşmış olur. Hələ bu yolun tikanlarından, töhmətlərindən, küfrlərindən qorxmayıb bir az irəli gedilsə, xeyli düyünlər, qaranlıq nöqtələr, şəriətə bürünmüş xurafat və cəfəngiyat daha tez görülüb açılmış olur.

Axund Əbuturab cənabları deyir: “Yazıcıların yazdıqlarından belə məlum olur ki, onların məqsudu elmdən, şəriət elmindən masiva elmlərdir...”

Bəli, Axund cənabları yazıcıların yazdıqlarından və “utlubu-l-elm və lau bi-s-sin”dəki “elm”dən məqsud mütləq şəriət elmindən masiva olan elmlərdir. Əgər sizin dediyiniz kimi, elmdən murad yalnız “elmi-şəriət” olsa idi, heç vaxt “utlubu-l-elm” deyilməzdi, bəlkə “utlubu-l-fiqh” buyurulardı. Çünki şəriət istilahınca elmi-şəriətə mütləq “elmi fiqh” və ümumiyyətlə, bilməyə “elm” deyilir. Necə ki, ayatı-kərimə və hədisi-şəriflərin çoxunda da elm və fiqh sözləri ayrı-ayrı zikr olunubdur. Hətta cənab Axundun özü elmdən məqsəd elmi-şəriət olduğunu isbat eyləmək üçün: “Cahada getməyənlər din məsələsində təfəqquh etsinlər” ayətini dəlil gətirir. Halbuki həmin ayət Axundun əqidəsinin çürük olduğunu çox gözəl isbat edir. Çünki ayətdə açıqdan buyurulur ki, “təfəqquh” ediniz, yeni elmi-şəriəti öyrənin. Şəkk yox ki, burada “təfəqquh”dan məqsəd elmi şəriətdir. Özgə sayaq da ola bilməzdi.

Tarixi bilənlərə məlumdur ki, ol vaxtın davalarında bir tərəf cümlə əsir və ya şəhid ola bilərdi. Belə təqdirdə elmi-şəriəti, yeni fiqhi yaxşı bilən əshabın cümləsinin birdən davaya getməkləri təzə zühur edən bir dinin nəşri nöqtəyi-nəzərinə, camaat və məmləkət idarə-sinə yaxşı deyildi. Lazımdır ki, fiqh üləmasının bir qismi davaya getməyib camaat arasında din və dünya ümurünün icrasına mübaşir olaydı. Dəxi burada “təfəqquh” yerinə “təəllüm” buyurulmazdı. Beləde, sülh vaxtlarında buyurulmazdı ki, elmi-şəriət öyrənmək üçün: “Öz yaxın üləmanızı buraxıb Çinə qədər gediniz”. Halbuki o vaxtlarda ərəblərin ülumi-əqliyyəyə, sənət və hünərə ziyadə ehtiyacları olduğundan və o zamanda da Çində sənət və mərifət ziyadə olduğundan ülumi-əqliyyə və sənayenin təlimini və Çinin uzaqlığını nəzərdə tutub həzrət peyğəmbərin: “Utlubu-l-elm və lau bi-s-sin” buyurduğu çox təbii idi.

Hər halda “fiqh”dən məqsəd elmi-şəriət, “elm”dən məqsəd də məhz ülumi-əqliyyədir. Dəxi, “elm” və “fiqh” sözlərindən məna, məqsəd o qədər açıqdır ki, bunun ziddinə getmək göz-görə inadlıqdır.

Burasını keçəndən sonra, islamda şəriət elmi musəvi və isəvilərin qarışıq və anlaşılmaz olan şəriət elmləri kimi deyil ki, uzun-uzun təvillərə və təfsillərə möhtac olsun; xüsusilə vəkti-səadətə və xəlifələr zamanında şəriət elmi o qədər sadə, o mərtəbə açıq və

* “Elmi Çində də olsa, axtar tap!”

bəsit idi ki, onu öyrənmək üçün uzun zəhmətlər, uzun vaxtlar əsla lazım deyildi. Hətta islamın ibtidai zühurunda şəriət elmi hər kəsin qanacağı, tezliklə anlayacağı bir sadəlikdə olmağı və müsəlmanların zahirən hüsn-əxlaqlı bulunmağı səbəbdən idi ki, ol zamanda öz xahişlərilə, öz qənaəti və vicdaniyyələri ilə islama daxil olanların əddi ağıllara xibret verirdi. Tarixcə məlumdur ki, islamı bidayətində o dərəcə böyüdən, rəvnəqləndirən islam əqaid və ehkaminin məhz əql və təbiəti-bəşəriyyənin tezliklə qəbul edəcəyi bir sadəlikdə olmağı idi; “zəmanəyə görə” insanları maddi və mənəvi xoşbəxt edəcəyi bir yolda olmağı idi.

Amma vaxta ki, əqaidi-islama qeyri məzhəb münəqqidlərinin xilafı-əql rəvayətləri, cahilənə adət və xurafatları daxil olmağa başladı, əqaid və ehkami-islam izrahi-həqq bəhanəsilə uzun-uzun təfsirlərə düşər oldu, elmdən məqsəd şəriət elmi dinləməyə başlandı, ol zamandan etibarən islam rəvnəqdən düşməyə, müsəlmanlar xar və zəlil olmağa başladı.

Fikrimizi bir az açıq söyləyək. İslamın ərəblər arasında ibtidai zühurunda və müəxxərən müxtəlif qövmlərin islamı ibtidai qəbullarında əqaid və ehkamın açıq və sadəliyi sayəsində müsəlmanlar gözəl əxlaqlı, mətin qəlbli, azad fikirli, doğru sözlü, tərəqqipərəst, insana dost, ədalətli, ülumi-əqliyə mühibbi və bəlkə xadimi olduqlarından az vaxtda dünyanın yarısına sahib birər hökumət təşkil etdilər və bu hökumətlər islamın əsasını, sadəliyini mühafizə etdikləri müddətcə şövkət və əzəmətlərini də mühafizə etdilər; onlar bu hökumətləri, bu cahangirlikləri qılınc zoru ilə böyük məmləkətləri fəth etməkdən artıq, ədl və mərhəmətlik tərəqqilə xırda qəlbləri təsxir etməklə vücuda getirdilər.

Amma vaxta ki, əslində bəsit və sadə olan əqaid və ehkamı bəyan üçün uzun-uzun təfsil kitabları yazıb fəruqatə bəst verdilər, “əql və hikmət” istinaddan artıq rəvayət və cəhələtə müstənad ixtilafatə yol açdılar, şəriəti riyasət arzularına alət etdilər, ol gündən islamın evi yıxılmağa başladı.

Odur ki, ol vaxtdan, şöhrət və mənfəət tamahına düşən alimnəmələr öz fikir və təsəvvürlərinin büt və atəşpərəstlərin etiqadları ilə məzc edib qədim cəhələt adətlərini, rəvayati-batiləni, xurafatı təfsirlərə qədər daxil etdilər. Və bu vasitə ilə birər mömini zəhərlədilər. Bir az ərəbcə bilməkdən savayı bir ləyaqətləri olmayan cahil müfəss-

sirlər öz ağıllarının naqisliyindən ülumi-əqliyyəni dini-islamə müxalif və düşmən hesab etdilər və belə də kitablarında yazdılar. Şəriəti-islamıyyəni hərcümərc etdilər, bu gün əqli-səlimin qəbul edə bilməyəcəyi bir hala endirdilər. Məzhəbi-islamı anlaşılmaz, qarışıq, çarpaşılıq, yüz parça və firqəyə böldülər.

Odur ki, bugünkü fiqh və rəvayət kitablarının kəsərtini, ixtilafı risalələrin çətinliyini, qarışıqlığını və bunları öyrənmək üçün zəhmət və zamanın çoxluğunu hiss edənlər, ixtilaf və təfərrüat mübahisələrilə vaxtlarını çürüdən biçarələr ulumi-əqliyyə və hikəmiyyədən bixəbər olduqlarından, haq-nahaq: “Elm”dən məqsəd “elmi-şəriət”dir deməyə məcbur oldular. Və cənab Axund Əbuturabın dediyi kimi “əlməru əduvvu ma cəhələhu” – kişi bilmədiyi elmə düşmən olur” qaidəyi-ümumiyyəsinə görə də ülumiəqliyyəyə düşmən oldular.

Fikrimizi yenə bir az daha açıq söyləyək. Qurani-kərimin mündəricatının yüzdə onu ancaq şəriəti-əməliyyə elminə, doxsanı əxlaqa, tərbiyyəyi-ruhaniyyəyə, rəvayati-qədiməyə, məzahibi-salifəyə adət və hekayəti-məziyyəyə aiddir. Bununla bərabər Qurani-kərimin ehkam və əqidi-diniyyəyə aid yerləri nə qədər az isə o qədər də sadə, bəsit və möhtəddir.

Quranın bir cüzi qismini bilmək üçün şəriəti-əməliyyə təfsirlərini, şərhlərini bilməyə nə qədər ehtiyacımız vardır.

Halbuki Quranın əqaid və ehkamına aid cəhəti o qədər sadə və səhihdir ki, onu öyrənmək bir o qədər uzun vaxt və zəhmətə möhtac deyildir. Amma Quranın elmi-ruha, tarixə, hikmətə, üsuli-məişətə, bir sözlə, ülumi-əqliyyəyə məxsus yerləri o mertəbə qapalı, çətin, təfsir və şərhə möhtacdır ki, bunları bilmək həqiqətdə çox zəhmət və vaxta möhtacdır.

Bu qəziyyələrdən şu nəticəni çıxarmaq istəyirəm ki, Qurani-islamı bilmək, Allahı tanımaq, insani-kamil olmaq üçün şəriət elmini bilmək on dərəcə lazımsa, ülumi-əqliyyəni bilmək doxsan dərəcə lazımdır. Və əgər Quranda əməli-şəriyyəyə, məsələn, dəstəməza və ya talağa dair olan bir müxtəsər ayətin şərhini bilmək üçün iki-üç müfəssəl kitabın oxunub bilinməyi iqtiza edirsə, o vaxt Quranın tarixdən, hikmətdən, əxlaqdan bəhs edən bir çox ayətlərin şərhlərini bilmək və bu surətdə Allahın sifətini, qanununu, qüdrət və izzətini tanımaq üçün və ülumi-əqliyyəyə dair yüzlərcə cild kitabın oxunub bilinməsi lazımdır. Bəli, madam ki, Allahı tanımaq Qurani bilməyə,

Quranı bilmək hər ayətin uzun şərh və təvillərin bilməyə vabəstədir, o halda “fiqh”də olduğu kimi, məsələn, ərzə, şəmşə, buxəara, fəlakıyyata tarixi vüquata dair müxtəsər və mübhəm ayətlərin uzun şərhlərini bilmək də eləcə lazımdır.

Bu həqiqət bəyanından sonra əgər Axund Əbuturab həzrətlərinin nəzərində Quranın yüzde doxsan payına came olan ayətlərin şərhlərini bilməklə Allahı tanımaq olmazsa, Quranın yüzdən on qismi, yəni əməli-şəriyyəyə aid şərh və təfsirləri bilib, qeyri qismlərdən bixəbər olmaqla da heç vaxt Allahı tanımaq olmaz.

Burası da bilinməlidir ki, aləmi-islamda Əbu Hənifələr, İmam Cəfər Sadiqlər, Şəfaiilər, İmam Musa Kazımlar və qeyrilər elmi-fiqh və fitvada müctəhid və imam olduqları kimi, İbn-Rüşdlar, Əbu Əli Sinalar, Mövlana Cəlaləddin Rumilər, Məhiəddin Ərəbilər, Cabirlər, İbn Xəldunlar və qeyriləri də öz zəmanələrinə görə ülumi-təbiyyə, hikəmiyyə, tarixiyyə və əxlaqiyyədə müctəhid və imamdırlar. Əvvəlkilər Quranın bir cüzi hissəsindən ibarət olan əməli-diniyyəni nə cür izah edib risalə və təfsirlər yazmış isələr, ikincilərdə Quranın qismi-əzəmini təşkil edən ülumi-hikəmiyyə və əqliyyəyə dair yüzlerce təfsirlər yazmışlar.

İndi, əqli-səlim bunu təqaza edər ki, əgər Quranı bilmək Allahı tanımaq, insani-kamil olmaq üçün fiqhə aid təfsirlərin oxunması vacib isə əql və hikəmiyyəyə aid ayətlərin təfsirlərini oxumaq vacibdən də vacibdir.

Axund Əbuturab buyurur: “Bəzi ibtidai məktəblərdə bəzi kitablardakı dini-islamın heç bir mətalibi-mühümməsini havi və came deyil, “əz bərayi xali nəbudən” mərasilə, bir saat tədris olunur..”

Cənab Axund burasını bilməlidir ki, dünyada hər bir işin, hər bir sənətin bir üsuli-təlimi, bir qanuni-təkamülü vardır. Bu üsul və qanuna riayət edib iş görənlər hansı məzhəb və əqidədə olursa olsunlar, şəksiz, tərəqqi edib mətləblərinə çatırlar. Biləks cümlə təfsirləri əzbər bilsinlər, madam ki, üsuli-təlimdən, qanuni-təkamüldən bixəbərdirlər, heç bir qərəqqiyə müvəffəq ola bilməzlər. Halbuki üsuli-təlimin, qanuni-təkamülün ən birinci tətbiq olduğu yerlər məktəb və mədrəsələrdir. Buralarda hər şeydən artıq ona diqqət olunur. Diqqət olunur ki, “ibtidai” məktəblərdə dinin “mətalibi-mühümməsi” və çətin bəhslər əsla oxudulmasın. Süd əmən çocuğa et verilə bilməyəcəyi kimi, zehni, mühakiməsi henüz oyanmamış mübtədi balalara

da heç vaxt “dinin mətalibi mühümməsi” oxudula bilməz. Bəlkə təlim və elmi-ruh üsulunca qurt, quş və tülkü hekayələri ilə, zehni hesablar və yüngül şəkillər ilə xırda balaların həvəsini oyandırır, onları oxuduqlarını qanmağa, fikirləşməyə həvəsləndirməlidir. Bunları biləndən sonra dinin ən sadə əqidə, tarixə, tərcümeyi-halə dair yüngül bəhsləri öyrədilməlidir. Bu da cənab Axund Əbuturabın hələ az deyər şikayət etdiyi kimi nəinki gündə bir saat, bəlkə iki-üç gündə bir saatdan artıq oxudulmamalıdır.

Ey axundlar, bəsdir ibtidai məktəblərimizdə, böyüklərimizin belə asanlıqla qanmadığı çətin məsələləri, ixtilaf və fəruata aid bəhsləri çox yerdə əzbərləyib balaların zəhinlərini kor etmək, bəsdir, müsəlmanların əql və mühakimələrini kiçik başda ikən bəsəl rəvayət və nəqliyyat ilə çürüdüüb həqiqətdən uzaqlaşdırmaq!

Əziz müəllimlər, tərəqqisini arzu etdiyimiz ibtidai məktəblərdə, kim nə deyirsə desin, üsuli-təlimin, qanuni-təkamülün bir addım xaricinə çıxmamalıyıq. Vallah, millətə, vətənə, həqiqətə, istiqbala xəyanət etmiş olarıq.

Axund buyurur: “Məktəblərin təhsil olan elmlərində fəriğ olan şəxslərin rəftar və kirdarlarından aşkər məlumdur ki, şəriəti-islamın heç bir etiqad və əməliyyatından baxəbər olmayıblar – “əz guze həmi tərəvəd an çe ke dər ust””.

Bəli, Axund cənabları, düz buyurursunuz. Bu xüsusda sizinlə həməfkəram. Həqiqət, məktəblərdən fəriğ olanların əksəri islamın etiqad və əməliyyatından baxəbər deyillər. Burası çox doğru. Amma cənab Axund, insafla danışaq; bunların əsil etiqadətə bilməməklərində özləri müqəssirdir, yoxsa onlara təlim verən mollalar və müəllimlər? Buyurunuz, məsləkdaşınız axund və mollaların yazdıqları şəriət kitabların gözəndən keçirək. Və onların şagirdlərə nə yolla təsir edəcəklərini insafla mülahizəyə alağ. Budur, ruhani məşhur bir əfəndinin yazdığı bir kitab qabağımdadır. Orada bu sətirləri oxuyuram: “Və bil-qədri xeyruhu minə-l-lahi-teala”, yəni xeyir və şər Allah taalanın istəyi ilə, xəlv və təqdiri ilə olduğuna inandım...”

İndi huş və guşla bir diqqət ediniz: bir çocuq ki, hənuz xırda yaşdan, xeyir və şər insanın öz əlində, ixtiyarında olmayıb, özgəsinin istəyi və təqdiri ilə olduğuna etiqad edə, o çocuq ola bilərmə ki,

* Kuzədə nə varsa o da bayıra sızır

özündən yaxşılığa həvəs etsin? Və ya bir çocuk ki, zalımların zülm və şərini Allahdan bilə və eləcə tərbiyə ola, olarmı ki, böyüyəndə şəri dəf etməyə, zalıma qarşı durmağa cürət edə bilsin?

İnsaf ediniz! Bir çocuk ki, cümlə xeyir və şəri, cümlə qazanc və zərəri, səadət və bədboxtliyi məhz Allahın istəməyinə asılı bilə və buna bu cür etiqad etməyi də dinin rüknündən, əslindən hesab edə, belə bir çocuk böyüdüyü vaxt aya nə təbiətdə olar, soruşuram? Əcəba, bu növ etiqadın, bu sayaq tərbiyəyi-ruhiyyənin təsir altında böyüyən bir nəfər, bir ailə, bir millət tənbel, aciz və həqir olmaz da, nə olur?

Madam ki, insan öz felinin xaliqi deyil, kim deyə bilər ki, mən filan xeyir işi yapmaq, vücuda gətirmək istəyirəm.

Madam ki, bir şəxs çalışsa da, çalışmasa da əzəldən təqdir olunmuş ruzi və qismətin ona çatacağını yəqin etiqad edir, belə bir kəş səy və tərəqqiyə həvəs edə bilərmə? Burasını keçəndən sonra madam ki, insanın feli öz ixtiyarında deyil, nədən ötrü öz ixtiyarında olmayan feldən məsul və cavabdeh olsun, nədən Əlinin haqqı Vəlidən istənilsin. Halbuki Həqq-təala adili-mühəzzirdir. Bizim bugünkü əksor etiqadımız, bugünkü roftarımız isə ədalətə müxalifdir. Həqiqəti-islamıyyəyə ziddir. Belə müxalifətdə bir az davamımız milləti hər surətdə əsir və rəzil etməyə kifayətdir.

İndi, cənab Axund, buyurunuz görək, siz ki, şəriət adı ilə yazılan, camaatı yüz illərcə qeyd və sonəd edən, oxuyanları səfil və tənbel qoyan kitabları, o cəfəng və xurafatnamələri görür və çşidirsiniz, nədən ötrü onların ziddinə bir məqalə, bir risalə yazıb izhari-həqiqət, əsasi-dini-islami təhfimə vasitə olursunuz ki, həqiqəti islamı firənglərdən artıq bu gün müsəlman ad və paltarındakı alimnüməlar, alimnüməların şəriət adı ilə yazdıqları biəsəl və biəql rəvayotnamələr xarab cdir?

Cənab Axund, əgər islama xidmət etmək istərsəniz, bizə bir o qədər zərərləri toxunmayan firəngləri buraxıb öz aramızdakı həqiqəti-islamıyyə düşmənlərini, mədəniyyət və insaniyyət xadimlərini, məhəbbətəna əduvvələrini islah ediniz, onları təriqi-hidayətə gətiriniz.

Hələ mübtədilərə məxsus şəriət kitablarımızı bir diqqətlə mütaliə buyurunuz, görünüz ki, oxuyanların zəhinlərini, mühakimələrini özə-cək nə qələr etiqadlar, müxtəlif islam əmrləri vardır!

Bu saat gözümün qabağında təzə çap olunmuş bir şəriət kitabı durur ki, təshih edirəm. Gözümə sataşan setirlərin birisi budur: Allah tərəfindən əmr olunan şeylərin 3-mincisi “böyüklərə itaət edib rızalarını kəsb etməkdir”.

İndi həmin bu şəriət əmrinin, bu fərzi nəzəri-diqqətə alağ. Axı nədən ötrü böyüklərə kor-koranə itaət edib, rızalarını kəsb edək? Halbuki islamın nəzərində böyük-küçük, padşah-gəda, dövlətli-fəqir cümləsi birdir. Belə olan surətdə bu nə əmrdir bizə təklif olunur? Bu kimi əsəlsiz, yersiz etiqadların, əmrlərin təsiri ilə deyilmişdir ki, millətimiz başdan-başə hökumətin zalım məmurlarına boyun əyib qul və əsir olubdur? İslama böhtan olan bu kimi yazıların, təlimlərin nəticəsi deyilməkdir ki, ən axmaq bir hakim, ən cahil bir axund hər nə buyursa bəli, bəli deyib kor-koranə qəbul edirik, haqq ilə batili fərq etməyə özümüzədən bir qüvvə axtarmırız. Üluləmr, dövlətli ağa nə buyursa itaəti vacib bilirik ki, dünyada bundan alçaq, bundan heyvani bir təbiət dəxi ola bilməz. Mən bilmirəm, madam ki, insanlar yaradılışca da, Allahın yanında da birdir, nədən ötrü özgələre boyun əymək rəzalətini qəbul edirik?

Zalım yalnız o deyil ki, özgələre əziyyət verir, bəlkə zalımlığın ən böyüyü məzumluluğə qəbul etməkdir; böyüklərə heyvanca itaət edib zülm və istibdadın artmağına səbəb olmaqdır.

Bəzi axundlar deyirlər: İmam Hüseyin əleyhissəlam “məzlum” olubdur. Halbuki bu kəlam həzrətin haqqında böyük böhtan və həqarətdir. Həzrət imam əgər məzumluluğə qəbul etsə idi, heç vaxt o surətdə mərđanə də şəhid olmazdı.

Budur, bizim cahil axundların qaş yaparkən göz çıxarmalarına xırda bir dəlil.

Bu sözlərimdən qiyas edilməsin ki, ümumiyyətlə, “itaəti” qəbul etmirəm. Xeyr, biləks rza, haqq və həmrəy ilə olan itaət insanlığın ən birinci sifətidir.

Cənab Axund buyurur: “Həqqi-təala kitabında buyurubdur: “Xəlq etmədim cinnü insi məgər ibadət etmək üçün”. Burası məlumdur. Allah-təala həzrətlərinə ibadət etmək mümkün olmayacaq məgərin ki, əvvəl Allah-təala həzrətlərinin sifəti-zatiyyəsinə arif ola və əfəli-həkimanəsinə vaqif ola. Bu mətalibə arif və alim olmaq moqurdur. Qurani-şərifə arif və alim olmağə”. Buna şəkk yox. Həqqi-təala cinnü insi xəlq etmədi mögər, ibadət üçün. Mən də kəmal-i-xlasla

təsdiq edirəm ki, insan məhz “ibadət” üçün xəlq olunubdur, amma iş burasındadır ki, görək bu “ibadət” nədir?

Əvvəla burasını bilməliyiz ki, ibadət bir növ deyildir:

Həqqi-təalanın bir sifətinə xas bir ibadət və hər ibadətin bir mükafatı vardır. Məsələn, həqqi-təalanın nəhayətsiz sifətlərindən biri “məbud”luq sifətidir. Bu sifətə məxsus ibadətdə: namaz qılmaq, oruc tutmaq, həccə getmək və qeyridir. Bu ibadətin mükafatı və məcazəti isə cənnət və cəhənnəmdir ki, o da gələcəkdə, axirətdə veriləcəkdir.

Halbuki Allahın binəhayət sifətlərindən biri, məsələn, “qalib”lik sifətidir. Buna məxsus ibadətdə zamanəyə görə hər b alətləri yapmaq, əsgəri məktəbləri, yollar, maşınlar vücuda gətirməkdir. Bu ibadətin mükafatı isə bu dünyadır ki, o da qaliblik nemətidir. Qeyri ibadətlər də bunu kimi ülumi-əqliyyənin köməkliliyinə möhtac olan ibadətlərdir ki, cümləsinə mükafat bu dünyada ikən verilir. Heç bir nişəyə, təxirə buraxılmaz. Bu təqdirdə Allahı tanımaq, insani-kamil olmaq əlbəttə ki, Allahın tək cə bir sifətini bilib ona iktifa etməklə olmaz, bəlkə cümlə və ya əksər sifəti-zatiyyə və əfəli həkimanəsini bilib hərsəinə məxsus ibadəti əda etməklə olur.

Həqqi-təalanın sifəti-zatiyyəsinə və əfəli-həkim manəsini bilmək isə yalnız ülumi-fiqhiyyəni bilməklə olmaz. Lazımdır ki, Allahın qüdrət və əzəmətinə və sifəti-ülühüyyətinə dəlalət edən bunca məxluqat və fəlekətin, yəni Allahın əsərini surət və xilqətlərini bildirən ülumi-hikəmiyyə və əqliyyə bilinsin ki, əsərdən müəssirə intiqal edib müəssirin, yəni Allahın qüdrət və əzəməti, əfəli həkimanəsi də bilinsin.

Əlbət ki, dəstəmaz, təharət və orucun təfsilatını bilməklə Allahın əfəli-həkimanəsini bilmək olmaz.

Buyurduğunuz kimi, Allahı tanımaq, mömini-kamil olmaq Qurani-şərifə başdan-ayağa arif olmaqla olur.

Çox gözəl. Bu halda lazımdır ki, Qurana başdan-ayağa arif olmaq üçün Quranın yalnız yüzdə on qisminin, yəni fiqhə aid təfsirlərinin mütaliesi ilə iktifa etməmək, bəlkə Quranın yerə, göyə, havaya, hər bə, iqtisada, əhd və hüquqa, hətta tilsim və sehre də aid olan bəhs-lərin şərh və təfsirlərini bilmək. Bunları bilmək üçün də mütləq hikməti-təbiyyə, kosmoqrafiya, təbəqatülərz, kimya, tibb, tarix, fünuni-

əsgəriyyə, hüquqi-beynəlmiləl, elmi-sərvət, riyaziyyat və qeyri elmləri bilmək, həm də həqqilə bilmək lazımdır.

Fiqhəşəriət elmi, yəni Quranın yüzdə on qismi, bilinə bilmə-yəcəyi kimi ülumi-əqliyyəşəriət də hikəmiyyə, əxlaq və qeyri, yeni Quranın yüzdə doxsan qismi bilinə bilməz. Demək ki, Quranı bilmək, Allahı tanımaq üçün həm ülumi-şəriyyəni, həm də ülumi-əqliyyəni birlikdə bilmək lazımdır. Və illa yalnız fiqh qismi ilə Allahı tanımaq heç vaxt ola bilməz.

Cənab Axund deyir: “Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülumi-riyaziyyə və hikməti-təbiyyə təhsilində sərf edər, müəllimi-əvvəl Aristotalis³⁷ meqamını dərk edər, əlbəttə, həqqi-təalaya alim və arif olmayacaq, insaniyyət və mədəniyyət şəhərinə daxil olamayacaq”.

Cənab Axund, biz də kəmalı-cürətlə deyirik ki, bir şəxs tamam ömrünü şəriəti-əməliyyə və fiqhə sərf edər, amma Quranın bir çox ayətlərinin şərh demək olan ülumi-hikəmiyyə və əqliyyədən bixəbər ola, əlbəttə, həqqi-təalaya alim və arif olmayacaq və mədəniyyət şəhərinə daxil olmayacaqdır. Nə cür də olsun ki, Allahı bilmək əsərini, yeni yaratdığı məxluqatın əsrari-xəlqiyyəsinə surəti-həyat və davamını, qəvəini-məxsusiyyəsinə bilməklə olur. Məsələn, bir kəs mühəndislik elmindən bixəbər olsa, əlbət, yapdığı körpünün möhkəm və çürük olduğundan bixəbər olacağı kimi, mühəndisini də həqq ilə tanıya bilməyəcəkdir. Bunun kimi bir kəs əgər Allahın əsəri olan məxluqat və mövcudatın əsrari-həyatıyyə və həvasi-təbiyyələrini bildirən ülumi-əqliyyədən bixəbər olsa, şəxs ki, müəssirin, yəni Allahın qüdrət və səmadaniyyətindən bixəbər olub, onu haqq ilə tanıya bilməyəcəkdir, o şəxs istəse şəriəti-əməliyyə elmində kamil və müctəhid ola.

Axund deyir: “Bizim bu zamanəmizdə biz müsəlmanların insaniyyəti və mədəniyyəti məqufdur dəyanəti-islamiyyəni bilib əməl etməyə, elmi-hesab, elmi-tibb, elmi-həndəsə bilməklə insan olmaq olmaz...”

Mən də təsdiq edirəm ki, yalnız bir elmi bilməklə, əlbət, gözəl təbiətli kamil bir insan olmaq olmaz. Lazımdır xilqətində bir az istedad olmaqla bərabər, xırda yaşdan məlumathlı ana qucağında tərbiyyə və adət ilə əxlaqi-həsənə kəsb etsin; ülumi-əqliyyə və nəqliyyə ilə hüquqi-vəzaifi-insaniyyəsinə bilib hüsn-əxlaqın təzyiq etsin. Yoxsa istər şəriət, istər hikmət elmi olsun, heç bir elm öz-özlüyündə insanı

tərbiyəli, gözəl təbiətli edə bilməz. Budur ki, Osmanlı və qeyri yerlərin mədrəsələrinə dolan tərbiyəsiz, əxlaqsız bir çox mollalar neçə illər şəriət elmlərini oxuduqları, hətta icazə də aldıkları halda oxuyanların ən pozucu əxlaqlısı, ən fəsad təbiətli olurlar. Halbuki bunlara görə tibb, hüquq, əsgəri və qeyri məktəblərdə oxuyanlar bir dərəcə əxlaqlı, qeyrətli olmaqla bərabər öz millət və dinlərinə də öllərindən gəlidiyi qədər xidmət edirlər.

Zənnimcə, tərbiyə və adət ilə əxlaq sahibi olmaq və sonra təhsil-ülum ilə onu ikmal etmək, məhz tərbiyəli, məlumathlı anaların qucağında və üsuli-təlim və tədris təhtində olan müntəzəm məktəb və mədrəsələrin bucağında olar. Buna görə müsəlmanlar arasında nə qədər analar oxumamış, məktəb və mədrəsələr nizama girməmiş qalır, o qədər də mədəniyyət aləmi bizdən uzaq qalacaqdır.

Axund Əbuturab deyir: Nə göyçək mətləb buyurub Molla Məhəmməd Bağdadi³⁸.

Elm rəsmilə rütbe-yi-rifət,
Arizuyi-məhal imiş ancaq.
Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qilü-qal imiş ancaq.

Cənab Axund, həqiqətdə də belədir! Eşqsiz, həvəssiz dünyada heç bir xeyirli iş əmələ gəlməz; heç bir sirri-ilahi, heç bir ixtira vücuda gəlməz. Bəli, yalnız elm-rəsmi oxumaqla rəfeyi-rifət arizuyi-məhaldır. Bunlar çox doğru sözdür. Ən böyük məktəb və mədrəsə qurtaranlardan cələlərini tanıyıram ki, oxuduqları elm-rəsmi sayəsində ancaq başını saxlayacaq bir qulluğa keçib onunla iktifa edirlər. Amma orta məktəbləri qurtarmış və ya öz-özünə oxumuş eylə həvəslilər var ki, elmə, həqiqətə olan eşqləri sayəsində ən fəzilətli sahibi-elm, ən əhəmiyyətli sahibi-rifət olublar.

Odur ki, fikri məsləklərinə, öz etiqadlarına olan eşqləri sayəsində bunca milyonlar içində ancaq on-on beş Sokrat³⁹, Əflatun⁴⁰, İmam Cəfər Sadiq⁴¹, Əbu Mənsur Məteridi⁴², İmam Hənəfi⁴³, Əbu Əli Sina⁴⁴, İbn-Xəldun⁴⁵, Şeyx Rumi, Şekspir, Alfieri⁴⁶, Bayron, Şiller, Qaliley⁴⁷, Paster⁴⁸, Edison⁴⁹ və qeyri özgələrdən təməyyüz edib, şöhrət və nami-əbədi kəsb ediblər.

İştə, Molla Məhəmməd Bağdadinin beyan etdiyi eşq və istedad belədir. Bu eşq isə hər kəsin istedad və tərbiyəyi-əvvəliyyəsinə görə, kimisini İmam Cəfər Sadiq, İmam Qəzali⁵⁰, kimisini İbn-Rüşd⁵¹, Məhiəddin Ərəbi, kimisini Nyuton⁵², Qaliley, kimisini də Kamal, Mithət Paşa və Seyid Təbatəbayi eylər.

Eşq və eşqin xasiyyəti belədir, yoxsa, eşq sizin zənn etdiyiniz kimi dünyadan qəti-əlaqə edib əsami-məlaykeyi zikr və vərəd ilə məşğul olmaq və beləliklə, guya vasili-əliallah olmaq eşq deyil.

Cənab Axund Əbuturab deyir: “Cənab kibriyaya həbib olmaq rəsuli-əkrəmə tabe olmaqdır”.

Əlbət ki, belədir: cənab kibriyaya həbib olmaq üçün rəsulə tabe olmaq, rəsulun getdiyi yoldan getmək lazımdır.

Rəsuli-əkrəmin getdiyi yol isə insanları hər növ ilə olursa olsun, səlamətə çıxartmaqdır. Bu səlamət yolu da təbii, yalnız ibadət ilə ola bilməz və ola da bilməmişdir. Həzrət Rəsulun həyat səadətini, icraatını təftiş edəcək olursaq, ömrünün çox qismini təkəkkür, vəz, məşvərət müharibə ilə keçirdiyi anlaşılır. Həzrət peyğəmbər millətin ən xırda bir işindən ən böyük işinə qədər bizzat qarışar, ən qorxulu, təhlükəli yerlərə ən əvvəl özü gedər. Ən son zəhmət və rahatsızlığı ən ziyadə özü çəkərdi. Həzrət Məhəmməd dini-islamın nəşrinə, payidarlığına nəinki ibadət ilə, bəlkə ən ziyadə vəz, müşavirə, tədbir, yeri düşəndə qalxan, ox, mancanaq ilə çalışmışdır; ol zamanın ən birinci hərbi alətləri: qılınc, qalxan, ox, mancanaq əsgərlik əməliyyatı: mancanaq atmaq, xəndək qazmaq və hasar çəkməkdən ibarət idi ki, bunların cümləsini, yəni ol zamanın ən birinci üsul və aləti-hərbiyyəsinə həzrət peyğəmbər öyrənib əshabına da bildirmişdir.

Həzrət peyğəmbər ol zamanın nə qədər ülum və fənnün məhsulu var idisə, müharibələrdə cümləsini tədbiq edirdi. Əsbabi-ruhaniyyəyə əsla təvəssül etməzdi, dua oxuyub yalvarmazdı. Hər vaxt üsul və aləti-hərbiyyəyə müraciət edib, onların vasitəsilə qələbəyə məzher olurdu. Həzrət peyğəmbərin bu səy və ictiladına erməni keşişləri bizim dua və həyulapərəst axundlardan, əfəndilərdən artıq vaqif imişlər ki, keçən iğtişax vaxtından heybələrində İncil əvəzinə Kürdəmirdən bombalar keçirib millətlərinə kömək etməyin qeyrəti-millətpərəverənəsində bulundular. Halbuki ol zaman bizim huripərəst ülumi-əqliyyə düşmənləri döşəklərində rahat yatıb qələbə və səlamətə təsbeh çevirməkdə, nəfilə namazı qılmaqda axtarıb milləti badi-

fənyə verdilər. Əcəba, həzrəti-Rəsul millətinin qan selləri içində üzdüyü vaxt mənzilində qapanıb ibadətmi edirdi? Və ya döşəkdə rahat uzanıb təsəbhəni çəkirdi? Hanı həzrəti-Rəsulun əfəli-amalını özlərinə rəhbər bilənlər? Hanı o müqəddəslər, bundan artıq millətin hansı qara günün gözləyirlər?

Axund deyir: “Əgər birisi sair ülumda dərəcəyi-kamilə baliğ ola dəyanəti-islamiyyədən binəsib ola, əlbəttə, dərəcəyi-insaniyyət və mədəniyyətə baliğ olmayacaqdır”.

Axundun bu sözlərindən görünür ki, “dəyanəti-islamiyyə” ülumdan uzaq, ülumla irtibatı olmayan əlahiddə bir aləm imiş. Amma “dəyanəti-islamiyyə”yə bizim nəzərimiz elə deyil. Bizim etiqadımız bundadır ki, ülumun dərəcəyi-kəmalına baliğ olan şəxs “dəyanəti-islamiyyə”nin də bir çox qisminə əməl etmiş olur.

Bir də həqqi-təalının hər sifətinə məxsus ayrı-ayrı ibadət və ayinin olmağına görə, ülumun dərəcəyi-kəmalına baliğ olmağın özü də alim sifətinə məxsus olan bir “ibadət”i əda etmək deməkdir. Allahın sifətini, sifətinə xas ibadəti bilmək, əda etmək isə Allahı bilmək, tanımaq deməkdir. Allahı hər növ yol ilə tanımaq, bilmək isə əsasi-islamdir.

Bu halda, nədən ötrü ülumda dərəcəyi-kəmalə baliğ olan kəs dərəcəyi-insaniyyət və mədəniyyətə baliğ olmasın? Məgər Allahın qadir, müdəbbir, alim, fəzil, fəal... və qeyri sifətlərini bilməyə vasitə olan ülumi-əqliyyə və hikəmiyyəni təhsil etmək islamın xilafidir, yoxsa əsası?

Axund buyurur: “Əgər bir kəs dəyanəti-islamiyyəyə alim və arif ola və ülumca cahil, əlbəttə, insaniyyətə zərər yetirməyəcəkdir”.

Bu nə söz, bu nə biməna hökm? Hələ ülumca cahil olmaqla insaniyyətə zərər yetirməyin dünyəvi cəhəti dursun, şəri cəhətinə gələk: madam ki, Allahın hər sifətinə, məsələn, qaliblik, alimlik, müdriklik, qadirlik və qeyri sifətlərinə məxsus bir adət vardır və Allahın bir parə sifətlərinə, məsələn, qaliblik sifətinə məxsus “ibadət”: zamana görə əsgəri, sənaye məktəbləri yapmaq, top, tūfəng, dinamit və qeyri aləti-hərbiyyə meydana gətirmək, əsgəri teleqraf, şar, gəmi və maşınlar vücuda gətirməkdir və bunları əmələ gətirmək birer “ibadət”dir, bu təqdirdə ülumi əqliyyə və hikəmiyyəsiz bunca ibadəti əda etmək nə günə mümkün olacaqdır? Bu ibadətləri əda etmək mümkün olmadığı surətdə Allahın qaliblik, qadirlik... və qeyri sifətləri nə ilə bilinəcəkdir? Dua oxuyub təsəbhə çevirməkləmi? Bundan savayı, əgər ülum-

əqliyyə bilinməzsə, bunca misri naxoşluqların önü nə növ ilə alınacaq? Duanəvislərin, nüsxəbazların bərəketi ilə xolera, taun, çiçək, yatalaq kimi sarı naxoşluqlardan milçək kimi qırılan müsəlmanları əgər həkimlərimiz olmaz isə, kimlər tədavi edəcək? Bundadamı deyəcək: “Qədərdə nə varsa, o olacaqdır. Tədbir və çarə nəyə gərəkdir?”.

Min zəhmət və meşəqqətlə çiçək döymək üsulunu tapıb minlərcə bigünah balaları əcəlsiz ölümdən xilas edib bunca ata və anaların göz yaşlarını dayandıran bir firəngin meğər Allah yanında heç bir fəziləti yoxmu?

Əcəba, bütün ömürlərini insanların səadət və rahatlıqları yolunda sərf edən Paster, Cenni, Marks və qeyri firəng meşahiri Allahın rəhm, müin, nasir və alim sifətlərinə məxsus olan “ibadət” ilə meşğul deyillərmi?

Bunlar və bu növ, ibadətdə Allahın ən fədakar, ən müxlis abidələri deyillərmi?

Mahtərmə Axund həzrətləri, insaf etməli: Allahın yüzlərcə sifətinə məxsus olan min növ ibadəti buraxıb, təkçə məbudluq sifətinə xas ibadətlə meşğul olan tərki-dünyələr kimi nə vaxta qədər özlərini insani-kamil, alimi-həqiqi, abidi-müxlis hesab edib, qeyrilərini insan cərgəsinə qoymamaq mərəzi-cəhəletindən xilas olacaqsınız?

Xülasə, bizim son cavabımız budur: Ülumi-əqliyyə ilə mədəniyyət və insaniyyətə çatılmaz isə, ülumi-nəqliyyə və şəriyyə ilə heç vaxt çatılmaz. Əgər ülumi-nəqliyyə və şəriyyə ilə mədəniyyət və insaniyyət olursa, ülumi-əqliyyə ilə yüz qat daha möhkəm və şərəfli olur.

Ömər Faiq Nemanzadə

1907-ci ildə Tiflisdə “Bizə hanı elmlər lazımdır?” adı ilə çap olunmuş kitabdən götürülmüşdür.

RÜSTƏM VƏ SÖHRAB

Millətlərin dərəcəyi-tərəqqiləri məhz bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatlardır. Hansı məmləkətdə çoxlu nəfli, davamlı və nüfuzlu mətbuat varsa, ən mütərəqqi və mədəni məmləkət də orasıdır.

Mətbuatı olmayan millətin mövcudiyəti-istiqlalı qətiyyəni yoxdur.

Mətbuatı olmayan millətin və məhəbbəti-vətəniyyəsi, nə qeyrəti-milliyə və insaniyyəsi və nə də idareyi-məşrutəsi ola bilər.

Dünyada davamlı heç bir hökuməti-məşrutə yoxdur ki, onu vücuda gətirən səbəbi-yeganə mətbuat olmasın. Heç bir nəticə-pəzir inqilab yoxdur ki, onun müqəddiməsi, onun validi mətbuat olmasın.

Mətbuat, inqilab, hüriyyət, ədalət – bunların cümləsi bir-birindən edadına möhtac yoldaşlardır. Bu səbəblədir ki, mətbuatsız səmərə-bəxş inqilab, inqilabsız hüriyyəti-mətbuat ola bilməz. Bu cəhətdir ki, mətbuatsız idareyi-məşrutə, idareyi-məşrutəsiz hüriyyəti-mətbuat davam edə bilməz.

Biz az daha açıq deyək: bir idareyi-məşrutə ki, mətbuatın və bu vəchlə əfkari-kəsirənin məhsulu deyildir, tez-gec köhnə halına qayıdacaqdır. Bir inqilab ki, bir çox illər mətbuatın qucağında tərbiyə olub onun təsirilə əmələ gəlməyibdir, ciddi səmərə verə bilməyəcəkdir.

İşte mətbuatın bu qüvvət və təsirini bildikləri üçündür ki, müstəbid padşahların cümləsi, nə qədər gücləri varsa, ciddi və həqərəst mətbuatın məhvinə sərf etmişlərdir və etməkdədirlər.

Əgər biz türklər və müsəlmanlar da istərsək ki, dünyada yaşayaq, hüquqi-insaniyyəimizi mühafizə edək, qovğayi-həyatda məğlub olmağa, gerek qüvvətlərin allahı olan mətbuatın hörmət və əzəmətini bilək. Bilək də “mətbəə” və “kitabxana” adı ilə ona məxsus “məbəd”ləri vücuda gətirək, bir də ümumi qayidəyə tabe olaraq özümüzü, öz hüquqi-insaniyyəimizi mətbuatla mühafizəyə çalışaq.

Heyif ki, biz Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında mətbuat namına çox az əsər var. Bizimlə bir qonşu, bir vətəndaş, lakin bizdən dörd-beş qat az olan ermənilərin, gürcülərin ayda bir neçə yüzə qədər təzə kitabları, məcmuələri çıxdığı halda bizdə ayda dörd-beş kitabça da olsun çıxmır. Hərçənd bu son vaxtlarda bir para təzə kitablar nəşr olunur. Lakin bunların bir parası tarix və divan adı ilə xurafat və cəfəngiyatdan ibarət, bir parasının da qiyməti birə beş-on qat artıq olduğundan ümumə nəf verməməkdədirlər. Ortada nəfli və hər kəsin ala biləcəyi ucuz qiymətdə kitablarımız çox az.

İndilik talifi mümkün deyilsə, tərcüməyə nə söz. Ruscadan türk-cəmizə tərcümə olunmalı minlərcə kitablar var.

Ümidvaram ki, açıq dil ilə yazılmış nəfli, ucuz kitabçaları camaatımız alıb oxuyar. Camaatı həmişə bir qərarda rəğbətsizlikdə güman etmək olmaz.

Mətbuatımızın irəli getməməyində camaat müqəssir isə, yazanlar da günahsız deyildir.

Bu gündən sonra camaatımız rus dili bilən ziyahlarımızdan, xüsusən müəllimlərimizdən çoxlu tərcümələr, əsərlər ümid edir.

Bu günlərdə mətbuatımıza “Müsevver Rüstəm və Söhrab” adında gözəl, ibrətli bir kitab əlavə olundu. “Müsevver Rüstəm və Söhrab” cahani-mədəniyyətdə məlum və məşhur olan Firdovsinin “Şahname”sindən tərcümə və nəql olunmuşdur.

“Şahname” məşhur dillərin cümləsinə ya tamamən və ya qismən tərcümə olunduğu halda heyif ki, türkçə tərcüməsi hənuz yoxdur. “Müsevver Rüstəm və Söhrab” “Şahname”nin bir qisminin tərcüməsi isə də, bu qism o qədər mühüm və o qədər ibrətlidir ki, bundan, müəllimin əfkari-məxsusəsini bilmək olur.

“Müsevver Rüstəm və Söhrab” ədəbi Azərbaycan türkçəsi ilə nəzmen yazılmış 180 səhifəlik bir kitabdır.

Kitabın dili mümkün mərtəbə açıq, üslubi-təhriri xoş və səlisdir. Kitabın nazimi Zaqafqaz idareyi-ruhaniyyəsi baş katibi şair Abbas ağa Qayıbovdur.

Bu kitabın gözəl çapına içindəki lətayif və rəzif şəkillər ayrıca ziynət verməkdədir. Şəkillər məşhur nemse müsevveri Rotter tərəfindən qayət doğru olaraq çəkilmişdir.

Rusiyanın türkçə mətbuatı arasında bu kitab qədər gözəl çap olunmuş, bunun kimi zərif şəkillər ilə meydana çıxan kitab yoxdur.

Bu cür xoş kitabı əvvəlincə dəfədir ki, milli mətbuatımız arasında məmnuniyyətlə görürük.

“Müsevver Rüstəm və Söhrab”ın nə cür olduğunu özgələrdən dinləməkdən isə öz ağzından dinləmək daha xoşdur. Odur 43-cü səhifəsi:

Rüstəm şah ki, Keykavusa açıqlanıb:
Başında görəkdir şahın əql ola,
Nə ki, sən kimi əfsəri cəhl ola.
Deməz şah əhli-həqiqət sana,
Adın şahdır, leyk təbin gödə.
Baş əyməm qabağında sən tək şahın,
Dəxi nazını çəkmənəm əbləhin.
Cahanda gəzirsən mənim arxama,
Nə nazü təhəkküm satırsan mana.

Rüstəm iranlılara xitabən:

Məni bir də görməzsiz İranda siz,
Bu yerlərdə salmaz mənim rəxşim iz.
Ədu etsə İrani gör payimal,
Onun şahının boynunadır vəbal.
Dəxi neyləyim məndə yoxdur günah,
Aparın siz Allaha indi pənah.
Minib bəd'əzan Rəxşi oldu rəvan
Siyahın çəkib azimi-Sistan.

48-ci səhifə:

Ayağa durub getdi Guderz o dəm
Qoyub Rüstəmin dalısınca qədəm.
Onunla bərabər qoşun başılar.
Dəxi atlanıb əzmrah oldular.
Şitab eyləyib Rüstəmə çatdılar,
Düşüb atlarından salam etdilər.
Dedilər ona sonra ey pəhlövan,
Sənin zəkərin cümlə İraniyan.
Bilirsən özün şahın əhvalını,
Deyəndə sözü gözleməz dalmı.
Səni eylədisə dilazürdə şah,
Dəxi yoxdur iranlılarda günah.
Edirsən neçün əhli-İrani tərk
Nə təqsir axır onun eylə dərk.
Günahı nədir bu gözəl torpağın?
Götürdün üzündən onun baydağın.
Qoyursan neçün bizləri sən yetim.
Nədir cürmümüz söylə aye bizim.
Bunu guş cəlib verdi Rüstəm cavab
Ki, lazımdı Kavusdan ictinab...
Rəvadırmı ki, söyləsin nasəza,
Nə insafdır xeyir işə bəd cəza!..
Tamam etdi qurtardı Rüstəm sözün,
Durub sonra Guderzə açdı ləbin.
Tamamən sözüm doğrudur, yox xilaf.
Ona kimse etməz şəkkü ixtilaf.

Bunu etmək inkar mümkün deyil
Ki, deymiş sənə şahdan azari-dil.
Vəli doğru fikr eylə ey namidar,
Verərmə bu vəqiyyə sənə ixtiyar.
Ki, tərk edəsən xaki-İrani sən.
Qala xari-sərgəştə əhli-vətən.
Rücu eylə insafi-vidcanına,
Yaraşarmı bu heç sənəin şahına.
Deyil məhz aid şahə xidmətin,
Tamam əhli-İranədir minnətin.
Bütün xidməti-qeyrəti hər nə var,
Vətən sinəsində olub nəqşidar.
Keçər ömürlər, dövr edər dövrlər,
Vətən adını fəxr ilə yad edər.
Sənəin həqqi-səyin unutmaz vətən,
Gəl əhli-vətəndən cəza gözle sən.
Qalınca gərək qətrə qanın sənəin,
Ola guşışin dəfinə düşmənin,
Başında kimin yoxdur eşqi-vətən,
Hesab et onu ruhsuz bir bədən,
Vətən qeyrətin çəkməsən sən əgər,
Kim eylər ona canını bəs sipər?
Olur isə İran əgər tarimar,
Səni rəncə etməzmi namus və ar?..

Nəmanzadə

"İrşad" qəzeti, 3, 4 İyun 1908, №79, 80

YAZIMIZ, DİLİMİZ, "İKİNCİ İL"İMİZ⁵³

Möhtərəm şair və ədibimiz Ə.Hüseynzadə cənabları "Tərəqqi"-nin 13-23-cü nömrələrində yuxarıdakı ünvan ilə yazdığı məqalələrində, hamımıza aid ən əhəmiyyətli bir ehtiyacdən, ən lazımlı bir məsələdən bəhs edir ki, bunun üçün hamıdan irəli ədibimizə öz təşəkkür və ehtiramını təqdim edirəm.

Öz əqidəmizə görə, Hüseynzadə cənablarının yazılarının bir parçasını haqlı və çoxunu haqsız tapdıq. Onun yazdığının gödəkcə məzmununu, bəzən eynini yazıb altından öz fikrimizi bəyan edirik.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Cəm ədatı olan “lər” nə üçün “lar” şəklində yazılır, “məfuli ənə, məfuli fiə ədatları olan “dən”i “dan”, “də”ni “da” şəklində yazmaqda nə mənə var? İmla hərfləri türkçə kəlmələrin əslindəki səsləri mənə, xüsusən son səsləri göstərmək üçün mühüm bir vəzifə ifa edirlərsə də, sərff qaydalarına məxsus ədatları bunlarla yazmaq caiz olmaz. Biz özgə dillərə qarşı sərff qaydalarındakı ədatlarımızın sadəliyi və birliyi ilə, məntiqə uyğunluq ilə fəxr edirik!”.

Biz deyirik: Heyif ki, ədatlarımızın birsizliyi cənab Hüseynzadənin dediyi fəxrədən bizi məhrum qoyur.

Əgər bizdəki ədatların hamısı və ya çoxu bir cür yazılıydılar, biz Hüseynzadə cənablarının dediyinə yoldaş olurduq. Amma təəsüf ki, 2-3 ədatdan başqa özgə ədatlarımızın hamısı sözün axır hecasına tabe olub iki cür, bəzisi dörd cür yazılırlar. Demək ki, Hüseynzadə dediyinin tərsinə olaraq gerçəkdən fəxr olunacaq ahəngimizin bir-iki məntiqsiz sərff qaydasına qurban etməmişik.

Budur bizim ədatların bir parçası:

<i>nazik yoğun</i>	<i>nazik yoğun</i>
mə-ma	gəzmə – yazma
cək-caq	gələcək – yazacaq
sin-sın	gəzsin – yazsın
rək-raq	gəzərək – yazaraq
kən-qan	çekişkən – çalışqan
gəc-qaç	süzgəc – dolanqaç
kin-ğün	yetkin – solğun
li-lu	tərli – sulu
lik-luq	çiçəklik – otluq
im-un	dirim – olum

Yuxarıdakı yazılardan görünür ki, bizim ədatlar ümumiyyətlə, deyiləcək dərəcədə nazik hecalı sözlərin axırında nazik, yoğun hecaların axırında yoğun yazılırlar.

İndi ümumi qaydamız belə surətdə ikən “lər”, “də”, “dən” ədatlarını nədən ötrü yoğun hecaların axırında “lar”, “da”, “dən” şəklində yazmıyıq?

Burada bizə deyiləcək ki, osmanlı ədibləri elə yazırlar, biz də gerek elə yazaq. Çox əcəb, amma biz də deyirik ki, osmanlıların əlifbaları, imlaları, sərff qaydaları hələ tamamilə təyin edilib qurtarmamışdır. Daha doğrusu, osmanlıda hələ bir tərzde imla və sərff qaydaları yoxdur.

Cövdet Paşa, Nəcib Asim, Əhməd Rasim, Monastırlı Rüşət⁵⁴ kimi məşhur yazıçıların sərff kitablarında bir-birinə uymayan xeyli qaydalar, qaydasızlıqlar var. Bu xüsusda aşağıda uzun təfəsilat verilməyi üçün burada gödək keçirik.

Cənab Hüseynzadə buyurur: “Sərff qaydalarımıza məxsus olan ədatlar qayət müəyyən olub, adətən, heroqlif halını almışdır. Əslində Çin tərəfindən gəldiyimizi unutmayaq. Heroqlifə təəccüb etməyiniz!”.

Biz deyirik: Ədatlarımızın o “Heroqlif”⁵⁵ halı ehtimal dilimizin ibtidai və hicai vaxtında imiş. Amma vaxtın keçməsi ilə, dilin genişlənməsi ilə ədatlarımız “heroqlif” halında çoxdan çıxmışlar. Hətta 1200 il əvvəl türk dili ilə yazılan türk əlifbasının vücudunu bizə bildirən “Orxon”⁵⁶ məhkukatında belə, türk ədatları heroqlif halından çıxıb ayrı-ayrı yazılmışdır.

Yeni nazik hecalı sözlərin axırında nazik səslə ədat, yoğun hecalı sözlərin axırında yoğun ədat yazılmışdır.

Orxon yazılarında sonra türk dilində 463-cü ildə yazılan “Kutadqu bilik”⁵⁷ adındakı əski türk kitabında və özgə əski türk kitablarında ədatlar həmişə nazik, yoğun olmaq üzrə iki dürlü yazılmışdır. Məsələn, “Kutadqu bilik”də yazılır:

Qövrəmiş yığaclar doğdı yaşıl,
Bizəndi bütün al-sarıltıq, çök, kızıl.
Tüməndi çiçəklər yazıldı tülə...

Yuxarıdakı nəzmlərdə “yığac” sözü yoğun olduğu üçün “lar” ilə, “çiçək” sözü nazik olduğu üçün “lər” ilə cəm yazılmışdır.

Bizim zənnimizə görə, ədatlarımızın axır vaxtlarda səssiz hərflər ilə bir növ yazılmasına səbəb ədatlarımızın heroqlif halında olmasından ziyadə ərəb və fars təqlid bəlası olub.

Türklər nə qədər ki, türklükdən, Türküstandan uzaq düşüb, ərəblərə ərəb hökuməti və dini, fars ədəbiyyatı nüfuzu altında qaldılar, o qədər türklərini və türk dilini itirdilər.

Hətta demək olar ki, türklər müsəlman olandan bu yana nə qədər özəmətli türk hökumətləri vücuda gətirdilərsə, bir o qədər də ərəb və fars ədəbiyyatına, dilinə əsir olub, öz dillərini yaddan çıxartdılar. Həmd olsun ki, axır vaxtda Anadolu səlcuqları bir az türkçə yazmağa tənəzzül edib, türk dilini rəsmi dil elədilər. Səlcuq türkləri ərəb hərfləri ilə türkçə yazmağa başlayanda təbii çox zəhmət çəkдилər...

Şəkk yoxdur ki, lap əski türk yazıları özgənin nüfuzuna tabe olmadığı üçün səlcuqların və hətta osmanlıların indiki türk yazılarından daha doğru, daha asan oxunurlar.

Osmanlılar elə ki, səlcuqi hökumətinə varis oldular, elə də yazılarına, ədəbiyyatlarına varis olub ta zəmanəmizə qədər səlcuqi imlasını arayırlar, cüzi islah ilə təqib edirlər.

Halbuki əski imla ilə sözlərimiz, ədatlarımız yaxşı oxuna bilmirlər. Bu oxunmazlıq səbəbindəndir ki, osmanlının cavan ədib və yazıçıları bir çox isimlərin əski imlasını, yazılışını dəyişdirdiklərindən nasıl qeyri ədatların da əski tərzlərin dəyişdirib yazırdılar. Bəli, dünyada heç şey əski halında qalmır. Türk yazıları da nə qədər ki, doğru oxunmur, nə dərəcədə ki, dəyişilməyə ehtiyac görünür, dəyişəcəkdir.

Hüseynzadə cənabları yazır: "Tərəqqimizin maneələrini əlifbamızda görərək yazımızı, imlamızı islahə qalxışanların rus əlifbasından başqa bir şeyə etibar etdikləri yox. Bunların çoxu firəng, ingilis əlifbasından xəbərsizdirlər. Halbuki ingilislər o əcaib imlaları ilə Avropa və Amerikada, yaponlar o heroqlifləri ilə Asiyada mədəniyyətin ən üst qatına yetişməmişlərimi?"

Biz deyirik: "Möhtərəm əfəndi, tərəqqimizin maneələrini əlifbada görən, əlifbasından heç xəbərləri olmayan Bakı müəllimləri deyil, bəlkə çox gözəl ingiliscə, fransızca bilən Topalı Helmilər, doktor Şərafəddinlər⁵⁸, Mirzə Melkümxanlar⁵⁹, Abdulla Cövdətlər, Qazanlı Maqsudovlar, adları yadımızdan çıxan osmanlı zabitləridir.

Qazanlı Maqsudov Bakı müəllimlərindən daha qabaq sözlərin hamısı hərflərlə yazılan əlifba kitabı nəşr edib məktəblərdə öyrətməyə başlamış, Maqsudov Bakı müəllimlərindən daha cürətli olaraq hamı ərəb sözlərini də səsli hərflərlə yazmış. Tərəqqimizin maneələrini əlifbamızda görənlər yalnız indiki zamanın cavan türkləri deyil, bu fikir osmanlılardan 25-30 il əvvəl başlamış olmalı ki, mərhum Kamal bəy onlara qarşı "sələflərimizin əsərləri atılmaq lazım gələcək? Ola bilməz" demiş. "Ola bilməz" deyən Kamal bəyin bu sözlərindən

dən görünür ki, o da bir cür razı olur. Amma sələflərinin əsərlərinin atılacağından qorxur. Şəkk yox ki, bu böyük məsələ əvvəl vaxtlar və ondan sonra osmanlıda 1-2 "ola bilməz" ilə sönməmişdir. Bəlkə hər işdə olduğu kimi belə bir təzəliyin müzakirə və məşvərətinə yol verilməmişdir. Tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlər yalnız türklər olmamışdır. Avropalı qoca pədaqoq Leybnits⁶⁰ "Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim, mükəmməl dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim" – sözlərlə tərəqqinin maneələrini bir növ əlifbada görür. Biz də qanıq ki, tərəqqimizin əsil maneəsi yalnız əlifbamız deyil, amma əlifbamız hər halda tərəqqimizin maneələrindən biridir.

Əcəba, mədəniyyətin ən yuxarı qatına çıxan yaponiyalı, ingilislər əlifbalarından razıdırlarmı? Bir para firəng ədibləri imlalarından, sərf qaydalarından şikayət etmirlərmi? On-on beş il əvvəl Fransa maarif naziri bu barədə cüzi bir təşəbbüsdə olub nümunədə bulunmadımı?

Bu gün yaponlar əlifbalarından, heroqliflərindən narazı olub onu dəyişdirmək istəmişlərmi? Hətta müqəddimə və başlanğıc olaraq latın hərfləri ilə bezi məcmuələr nəşr etmirlərmi?

Bu ayrılıqlar, bu narazılıqlar göstərmirmi ki, avropalıların, yaponların əlifbalari, imlaları çoxdan islahə möhtacdır. Lakin bu islah, bu təbəddüd məşrutə inqilablari kimi asan deyil. İş o qədər kökləşmiş, o dərəcə adət edilmiş, o mərtəbə yayılmış ki, o köhnə, lakin o imla istibdadını pozub, yerinə təzəsini qoymaq hər fədakarın, hər mücəddidin işi deyil!

Avropada, o hüriyyət aləmində əskikliklər, islah olunacaq şeylər məgər azmı? Buna təəccüb edib o hürr, o mədəniyyətli Avropa qüsurlarını görə-görə belə, necə, düzəldə bilmirmi deyirsiz? Bəli, düzəldə bilmir. Çünki bu gün görünən o qüsurlar vaxtilə azad, lakin yanlış bir surətdə hər kəsin qanına girmiş adətlərin, hər kəsin ruhunu əsir edən əqidələrin nəticəsidir. Avropada bu gün hər saat görülən əmələ qarışıqlığı, məişət darlığı, sinif davaları, parlament münazirələri, intixab vuruşmaları vaxtı ilə qoyulan və azadlıqla adət edilən ictimai-iqtisadi müsəvətsizliqlərin, ədalətsiz qanunların beləsidir.

Bir çox fədakarlar gecə-gündüz çalışıb bu müsəvətsizliğin, bu ədalətsiz məişətin islahına çalışırlar. Lakin azadlıqla köklənmiş olan o adətlər tezliklə dəf oluna bilmirmi?

Halbuki bizdə iş belə deyildir. Bizim əskikliklərimiz bizim üçün xeyirdir. Bizdə hələ məsrutə adı ilə sinif müsavatsızlığı, azadlıq naminə qanuni ədalətsizliklər yoxdur.

Yazımız, imlamız bir müəyyən üsul ilə ümumiləşmiş, maarifimiz yüzdən 4-5 adamdan o yana keçməmiş, daha doğrusu, yalnız müsəlman türkləri deyil, bütün islam aləmi yazıdan, imladan xəbərsiz yatr. Buna görə bizdə davamlı böyük bir qeyrət ilə xeyli işləri dəyişdir-mək olar.

İngilislər imlalarını dəyişdirə bilmirlər. Çünki köhnə əlifba ilə yazılmış neçə yüz milyon kitabların birdən atılmaq, neçə milyon ingiliscə danışanların birdən böyük zərər çəkmək, neçə min mətbəələrin birdən dayanmaq müzərrəti var.

Lakin bizdə beləmi? Ciddi oxutmağa layiq neçə türkçə kitabları-mız var, neçə cift mətbəəmiz işləyir, yüzdə neçəmiz indiki yazımızı bilirik?

Burda bizdən sual ediləcək ki, əlifbamızı dəyişdirsək, sonra köhnə əlifba ilə yazılmış ərəbi və farsı kitablardan nə cür istifadə edə biləcəyiz?.. Ərəb kitablarını və ərəbcəyə yaxın yazılmış əski kitablarını onsuz da anlamırıq. Əlifbamız dəyişməse belə, o cür faydalı kitablar gerek yenidən türkçəyə tərcümə edildilər ki, anlaşılınsınlar. Ol vaxt yaxşı olmazmı ki, o zəhməti təzə əlifbamız ilə görək.

Bir də biz keçmiş deyil, gerek gələcəyi düşünək, neçə yüz xasın fəidəsini deyil, milyonlarca avamın xeyrini insafa alağ.

Atalarımız müsəlmanlığı ərəb hərfləri ilə və ərəb dili ilə öyrənmək istəyib böyük zərərlərə, fəlakətlərə düşər oldular. “Düşün, sonra iman gətir” qaydasını buraxıb “gözünü, beynini yum, ərəb dili ilə ərəbə müqəllidlik ilə iman gətir” – üsulunu təqib etdilər. Bu yol ilə həm özlərini, həm də bizi bədbəxt etdilər. Elə bilərəm ki, dəxi keçmişlərdən, keçmiş zərərlərimizdən, Avropanın bu gün narazı olub asanlıqla düzəldə bilmədiyi qüsurlarından ibrət almaq vaxtıdır. Bilmədiyimiz Avropanın bu gün narazı qaldığı əskikliklərdir ki, onu da oradan öyrəyib hər iki qüsurun bundan sonra bizdə kökləşməməsinə dörd əl ilə çalışmalıyıq.

Heç bir ağıllı türk bulunmaz ki, keçmiş qüsurlarımızı, Avropada bu gün görülən rahatsızlıqları bilə-bilə onların gələcəkdə bizdə də təkrar olunmasına razı olsun.

Təkrar edirəm: Biz əskikliklərimizi qənimət bilib indidən idarəmizə, qanunumuza, imlamıza, ədəbiyyatımıza elə əsaslar qoyaq ki, gələcəkdə peşman olmayaq. Buna görə biz heç vaxt deməməliyik ki, ingilislər, yaponlar qarışıq və heroqlif xətləri ilə tərəqqi etdilər. Biz də gerek başımızı qıra-qıra onlar kimi tərəqqi edək.

A canım, ingilislərin, yaponların əlində vaxtı ilə mükəmməl bir əlifba olsa idi, bu gün daha ziyadə tərəqqi etməzlərmidi və o çətin imlalarına, o heroqlif yazılarına sərf etdikləri vaxtlarını özgə bir işə sərf etsəydilər, daha çox qazanmazlardımı?

Demək olmaz ki, ingilislərin, yaponların zərərinə bu gün anlayıb narazı olduqları mətləblərdən, əqidələrdən ibrət alıb biz də bu gündən özümüzü düzəltməyə çalışa bilmərik. Mədəniyyətsiz məmləkətimizə elektrik maşınası, tozlu yollarımıza avtomobil gətirə bilmərik. Gerek biz də yüzlərcə il öküz arabası ilə çalışıb yavaş-yavaş onların dərəcəsinə çıxmaq ki, ol vaxt öküz arabasını buraxıb elektrik maşını işlətməyə haqqımız olsun.

Cənab Hüseynzadə deyir: “Ruslar qarmaqarışıq ədatlarını hərəkə ilə göstərməyə çalışırlar deyə, onları təqlidə biz də borcumuyuz?”.

Biz elə bilirik ki, mərsiyəxanalara yaraşan o cür təqliddən “İkinci il”i yazanlar çox uzaqdırlar.

A canım, rus, ərəb, firəng – cəminin qarışıqlığı bizə nə yol ilə örnək ola bilər ki, elə bir təqlidə həcət görülsün. Biz lap bu fikrin tərsinə olaraq deyirik ki, Bakı müəllimləri rus imlasının çətinliyindən, məntiqsizliyindən ibrət alıb çalışmışlar ki, bizim imlamız, sözlərimizin çətin oxunmaqlıqlarını elə bir məntiqsizlikdən qurtarsınlar. Çalışmışlar ki, bizim imlamız məntiqsiz imlalara bənzəməsin.

Bir də ədatlarımızı ən əvvəl səslə hərflər ilə yazanlar sizin təbirinizcə firəngcədən bixəbər, yalnız rusları təqlid edən Bakı müəllimləri deyil, bəlkə ruscadan bixəbər, firəngləri təqlid edən osmanlı yazıçıları olmuşlar. Bununla bərabər, bu işdə heç təqlid-zad lazım deyil, hər pedaqoq, hər bilikli-həmiyyətli müəllim öz dilinin, öz imlasının qeydinə qalmağa borcludur.

Hüseynzadə buyurur: “Tənin”, “Yeni qəzetə”, “Sabah”, “İqdam”, “Sərvət fənun” kimi ən tərəqqipərvər qəzetlər əsrlərdən bəri təyin etmiş imla tərzindən ayrılmayıb. Kamalların, Hamidlərin, Əkrəmlərin, Əhməd Müdhətlərin, Fikrətlərin, Üşşəğzadələrin, Əhməd Rasimlərin, Fatma Aliyyələrin əsərləri həp o imlayı təqib edir”.

Biz deyirik: Əgər sizin dediyiniz imladan məqsəd yalnız “lər”, “də”, “ə” edatlarının imlası isə çox doğru, yox, hamı sözlərin, hamı edatların imlası isə uca səslə deyirik ki, çox nahaq. İmla xüsusunda dünya üzərində elə bilərəm ki, bizdən bədbəxt, bizdən uyğunsuz heç bir millət yoxdur: İngilis, firəng ədibləri hələ o yana dursun, heç bir çini-maçinli, siyamli bir ədib düşünməz ki, bir sözün, edatın imlasını iki-üç cür yazsın. Amma gəlib bizim ədiblərə baxın. Bir sözü biri “anlaməzsən”, o biri “anlaməzson”, daha o biri “anlaməzsin”, dördüncüsü “anlaməzsın” yazır. İki-üç cür yazılan minlərcə sözlərdən mən nümunə üçün bir neçəsini yazıram: “Nəsl” – “nasıl”; “qəzğan” – “qəzan” – “qazan”, “istəyür – istiyor – isteyir”; “ancaq” – “ancağ”; “demir” – “demir” – “dəmur”; “bəşqə” – “başqa”; “anlaşılson” – “anlaşılsın” – “anlaşılsin”; “doqri” – “doğru”; “gəlmisün” – “gəlmisin” – “gəlməsün” – “gəlməsən” və qeyrə. Bu barədə uzun misallar gətirməyə həcət də yoxdur. Kimdə türk professoru Şəmsəddin Sami⁶¹ bəyin “Qamusı-türkü”sü varsa, zəhmət çəkib açıb baxsın. Orada görülecəkdir ki, bir çox türk sözlərinin imlası 2-3 cürə yazılıb.

Mən yuxarıdakı misalları, o müxtəlif imlaları adsız yazıçıların əsərlərindən deyil, Hüseynzadənin göstərdiyi adlı ədiblərin əsərlərindən tapıb yazdım. Əgər inanılmazsa, bir-bir göstərməyə hazırım.

Osmanlı ədibləri imlalarını 25-30 ildən bəri çox fərqli bir surətdə dəyişdirməyə başladılar. Bu dəyişdirmək getdikcə genişlənməkdədir. Hətta bundan sonra yeni fikirlər, düşüncələr əsirlikdən qurtarıqdan o yana bu dəyişdirmələr div addımı ilə böyüyəcəkdir. Osmanlıların başlarında hələ o qədər ağır siyasi-ictimai yüklər var ki, onları buraxıb imla məsələsi ilə məşğul olmağa vaxtları yoxdur. Amma arxayınam ki, çox çəkməz, imla davası qopacaqdır.

Bolqarıstanda çıxan “Günəş” qəzetinin yazmağına görə hələ indidən belə “bəzi bilikli osmanlı zabitləri bu fikirdədirlər ki, hərflərimizin tək-tək “biliyor” sözünü “bilir” kimi yazmaq təklifini meydana qoysunlar. Heç şəkkim yox ki, osmanlılar tərəqqi etdikcə əski imla tərzlərini saxlamayacaqlar.

Türkçə şeir yazmaq da şöhrət tapmış iqtidarlı şair Məmmədəmin bəy “Rəsmli kitab” adındakı məcmuədə yazdığı şerin adı belədir: “Hər nəyəyə basmış olsan, orada yüz min can yatır” misrası ilə “Hər kəs kəndi ölüsünə ağlamağa qoşmada” misrasındakı “olsan” ilə “ağlamaya” sözlərinə diqqət ediniz. O qüdrətli osmanlı şairi də “sə” əda-

tını “rusları təqlid” edən Bakı müəllimləri kimi “sa” tərzində yazır. Hamid bəyin “yüksək-yüksəlt” tərzində yazdığı sözü Əkrəm bəy “yüksəld ədayı nəğməyi-riqqət füzudumi” misrasında “yüksəld” şəklində yazır. Özgə ədiblərin “bilməzsən” şəklində yazdıqları fəli Əkrəm bəy “bilməzsən ah dəqdəqeyi-inkisarımı” misrasında olan kimi “bilməzsən” şəklində yazır. Çoxunun “xeyir” şəklində yazdığı sözü Fikrət bəy “xayr” şəklində yazır.

Bu imla ayrılığı təzə fikirlərdə, təzə yazıçılarda daha artıq görünür, hələ bundan sonra daha çox görünəcəkdir...

Yuxarıdakı misallardan anlaşılacağı üzrə nə osmanlının böyük ədibləri bir tərzdə yazırlar və nə də onları təqlid edəcək olan təzələr. Bunlardan anlaşılır ki, türk imlası hələ müəyyən deyil; hələ ümumən bir imla təzi qəbul edilməmişdir ki, bu qədər müxtəlif yazırlar. Ehtimal burada bizə deyə bilərlər ki, bu ayrılıqlar kiçik-kiçik əhəmiyyətsiz fərqlərdir. Lakin elə deyil. Bu fərqlər biz qafqazlılar üçün əhəmiyyətsiz olsa da, sərfi, imlası müəyyən iddia edilən osmanlılar üçün çox əhəmiyyətli olmalıdır. Firənglər o yanda dursun, heç bir erməni, gürcü ədibi bir sözün, xüsusən bir felin imlasını iki-üç cür yazmaz.

Bizdə imla qarışıqlığı ondan ötrü elə olub ki, biz türk ləhcəsinə, türk dilinin qanununa tabe olmaqdan ziyadə ərəb və fars imlasına təqlid etdiyimiz kimi, dilimiz, imlamız da ərəblərdən almağa, özümüzü itirib ərəbləşməyə çalışmışıq. Min illərdən qalan türk adlarımızı, türk ləğəblərimizi, türk sözlərimizi həqarətlə çürüdüüb dilimizə heç yaraşmayan adları tapmışıq. Hətta o dərəcəyə varmışıq ki, əsil türkçə olan “toğrul” sözünü ərəblərin yazdığı kimi götürüb “tuğra” şəklində yazırıq və hətta ərəb sözü kimi “tuğrani-həmayün” tərki-bində eləyirik.

Şükür ki, Qazan Orenburq türkləri öz dillərini, öz imlalarını ərəblərin nüfuzundan bir dərəcəyə qədər qurtarmışlar. Qazan yazıları içərisində çətin oxunan sözlər varsa, ancaq ərəbcə sözlərdir; türk sözləri osmanlı sözlərindən çox açıq, çox düz oxunurlar.

Hüseynzadə cənabları yazır: “Əlişir Nəvainin, Füzulinin əsərləri yenidən nəşr edildikcə yenə o imlaya, yəni osmanlı imlasına tabe tutulur”.

Biz deyirik: Əgər bu əsərlərdəki əski türk sözləri indiki osmanlı türkçəsinə tərcümə edilsələr, mümkün, yox yenə əski sözlər ilə

yazılarsa, mümkün deyil. Çünki ol vœqt œski türk sözlœrilœ yazılan qafiyœlœrin pozulmasœ lazœm gœlœr. Elœ kœhnœ türk sözlœri œrœb sözlœri ilœ qafiyœ edilib ki, indiki imla tœrzi ilœ yazsaq heçdœn dœ heç olar.

Bizdœ œski œairimizin yazdœđı imlanœ dœyiœdirmœk insafsœzliqdœr. Bundan baœqa œski imla tœrzi œairin vaxtda danœılan lœhcœni bir dœrœcœyœ qœdœr bildirdiyi œœœn o dœyiœilsœ, o vaxtœn lœhcœsini hansœ œsœrlœr ilœ bilœcœyœk?

Bax bu ola bilœr vœ olmalœdœr ki, œski œairlerimizin œsœrlœrini nœ cœr ki, œzlœri yazmœœlar, o imla ilœ œap etdirmœklœ bœrœbœr hœmin œsœrlœrin mœzmununu œz tœrkcœmiz ilœ yazœb œoxlu nœœr elœyœk.

Hœseynzadœ cœnablarœ deyœr: “Uœaqlar “dœn”, “dan”, “lœr” vœ “lar”œ œyrœndikdœn sonra bir dœ bunlarœ unudub “dœn” “lœr”œ alœœmaq œœœn yeni bir zœhmœt davamœ œœksinler?..”

Biz deyœrik: Uœaqlarœmœz yazœmœzœ sœsli hœrflœr ilœ tezœœ œyrœndikdœn sonra “dœn” “lœr”œi yenidœn œyrœnmœyœ heç zœhmœt œœkmœzœlœr. Kaœ ki, yazœmœzœ œyrœtmœk œœœn uœaqlarœmœzœn zœhmœti bu olaydœ.

Hœseynzadœ yazœr: “Abdulla Cœvdœt “bana”, “sana” yazœrsa, tatarlar da “bœngœ”, “sœngœ” yazœrlar, biz dœ “bœnœ”, “sœnœ” yazœrœq... œœœ ittihad da, dil vœ imla ittihadœ da o zaman pozulur gedœr”.

A canœm, nœ var ki, nœ pozulsun. œttihad birœœ “bœnœ”, “sœnœ” yazœmaqla ola bilmœz.

Bir-bœrilœrinœn gœzœnœ œœxaran, bir-bœrinœn kœkœnœ kœsœn, bir-bœrilœrini yox elœyœn türk hœkœmœtlœri hœp “bœna”, “sœna” yazœrlardœ.

Bir-bœrilœrinœn gœzœnœ œœxaran, bir-bœrinœn, bir qœvmin ittihadœ œœœn œn œvvœl hœr tayifœ œz lœhcœsinœ “mœngœ-sœngœ”, “mœnœ-sœnœ” yazœmaqla bilgi vœ fœnn œyrœnmœlidir. Xœsusœn Tœrkœstan, Tatarœstan, Osmanœstan kimi bir-bœrilœrœndœn uzaq, lœhcœcœ xeyli ayrœ “turanœlar” mœtlœq œz lœhcœlœri ilœ, œz imlalarœ ilœ oxumađa, tœrœqqiyœ baœlamalœdœr. œz lœhcœlœrilœ, œz imlalarœ ilœ tœrœqqœ edœb millœt, ittihad, azadœlœq tœdrini, insanœa yaœamađœ, œsœrlœk alœaqlœđœmœ, ayrœlœq zœrœrini yaxœœca bilœndœn sonra millœt ittihadœ da olar, gœcœ dœ.

Hœseynzadœ cœnablarœ yazœr: “Mœsœlman tœrkcœsi, farsœ, œrœbi œzœnœ birœr mœxœz ittixaz etmœklœ vœ bunlardan œn mœnalœ, œn lœtœf sœzlœri seœib almaqla hœr iki dil qœdœr vœsœt vœ lœtœfœt peyda edœb, mœdeniyyœtin tazœ ihtiyaclarœna œn œlœverœœli bir hala gœlmœœdir. Bu gœn sœzlœrœmœzœn yarœsœ haman farsœa vœ œrœbcœdir”.

Biz deyœrik: œœœ heyiflœr olsun ki, dilimizœn yarœsœmœ œrœb vœ fars sœzlœri ilœ doldurub bizi dœlsœz vœ bœdbœxt etmœœlœr. Elm vœ mœrifœtin camaat arasœnda yayœlmađœna bœyœk œngœl olmuœlar. Dilimizœi geniœlœndœrœrkœn, qaœœmœzœ qayœrœrkœn gœzœmœzœ œœxarmœœlar.

Beli, tœrœqqœ etmœk istœyœn millœtlœrin œzœlœrœndœn daha mœdeni millœtlœrdœn bir œœœ sœzlœr alœb dœllœrini geniœlœtdiklœrini vœ bu dœnœyada tœbœi bir qanun olduđœnœn indiki mœktœb uœaqlarœmœz da bilirœlœr. Biz nœnki œrœb vœ farslardan, firœng, yunan vœ italyan sœzlœrœndœn bir œœœ sœzlœr almœœœq. Bizim kimi hœr millœt dœ bir-bœrœndœn yœz minlœrcœ sœzlœr alœb dœllœrini geniœlœtmœœlœr. Buna kimœn nœ sœzœ?

Lakin dœrd bundadœr ki, bizim almađœmœz ilœ œz gœlœrœninœn almađœ arasœnda dađlar qœdœr fœrœq var. Biz œz gœlœrdœn sœz almaqla œz dilimizœi hœqœr vœ bœrœbad etmœœœk. Amma œz gœlœr dœllœrini mœntœq dairœsœndœ geniœlœtmœœlœr. œz gœdœn sœz almaq bizœ bœyœk bœla olmuœ, amma baœqalara sœfa. œz gœlœr ehtiyac gœrdœklœrini, œzœlœrœndœ olmaœan sœzlœri almœœlar. œzœlœrœndœ olan bœzi sœzlœri almœœlarsa da, œœœ az. œz gœlœr aldœqlarœ yad sœzlœrini œzœlœrœnœ mœl edœb œz lœhcœlœrœnœ uydurmœœlar. œz sœrflœrœnœ, œz qaydalarœna tabe etmœœlœr. Lakin œz dœllœrœninœn qanununa zidd olan yad sœrœf qaydalarœnœ heç vaxt qœbul edœb, œz dœllœrini bœrœbad etmœœœlœr. œz sœrflœrœnœ Bakœnœn Quba meydanœ, Tiflœsœn œeytanbazarœ halœna qoymamœœlar. Amma biz, biz bœdbœxtlœr nœ qayœrmœœœq, bilœrmœsœz. Biz, bizœ lazœm olan elm, fœnn istilahlarœnœ qœbul etmœklœ bœrœbœr, min illœrcœ œœlœtdiyœmœz sadœ tœrk sœzlœrœmœzœ, bœœikdœki nœnnœlœrœmœzœ dœ buraxœb yerœnœ œrœb vœ fars sœzlœri almœœœq. Vœ onlarœ bœyœk bir hœvœslœ yazœmœzœda, œdœbiyyatœmœzœda œœlœdœb avamlardan ayrœlmaœ, “alœm” gœrœnmœk bœdbœxtliyyœnœ dœœœmœœœk. Mœsœlœn: Tanœrœ, ana, ata, qardaœ, yoldaœ, œœrœk, su, duz, ot, gœy, yer, ev, eœik, sevgi, istœmœk, yaœil, qœrmœzœ... bu cœr œœ-dœrd yaœœndakœ balalarœmœzœn da bildiyœ minlœrcœ tœrk sœzlœrœmœzœ olœ-olœ, onlarœ buraxœb yerœnœ, Hœqœqœ-tœala, pœdœr, mœdœr, rœfiœ, hœmœœirœ, pak, mœœœœr, sœma, zœmin, astanœ, mœhœbbœt, sœbz, xœzrœ, sœrx sœzlœrœnœ œœlœdœrœk vœ œœœœ yazœrœq vœ hœtta onlarœ ilœ yazœmađœ œzœmœzœœ bir “hœnœr-sœrœfrazœlœq” gœman edœrœk.

œndœ insaf edœnœz, bir millœt ki, ata, ana, su, œœrœk kimi sœzlœri dœ yad bir dœildœn alœb œœlœdœ, dœœi o dilœn, o millœtin nœ œamœ olar. Dœœi nœ hala deyœ bilœrœk ki, mœnim dœ dilœm vœ vœcudœm vardœr?

Dünyada heç bir millət özgələrin sərf qaydalarını nə cürə ki, var, eləcə qəbul edib, öz dilinə doldurmamışdır. Ancaq dünyada birçə biz hamıdan “ağıllı”, “qanacaq” çıxıb özgələrin başlarındakı sarıqları ilə bərabər ayaqlarının tozlarını da qəbul edib gözələrimizə sürmə eləmişik.

Bir türk doğru bir ibarə yazmaq üçün əvvəl sərf və nəhvədən başqa ərəb və farsın da sərfini mütləq çox yaxşı bilməlidir...

Rus darülfünunu qurtarıb öz dilində danışmağını, yazmasını yaxşı bilən bir türk gerek ərəbi, farsı qaydaları da yaxşı bilə ki, “savadsız” təhmətindən xilas ola.

Sözü çox uzatmayaq. İndi deyilsin görək, ərəbin, farsın bir çox sözlərini möhtac olub almışıq, buna heç söz yox, amma onların sərf qaydalarını almağa nə ehtiyac görülmüş? Tərifat, dərəcə, kütüb, qılman, sur, həqaiq, məkatib, müslimeyn, bəndəkan, şagirdan və qeyri bu kimi sözləri ərəb və fars qaydası ilə yazmağa nədən möhtacıq? Əcəba, bunlar türk qaydası ilə təriflər, dərəcələr, kitablar, qulamlar, surətlər, həqiqətlər, məktəblər, müsəlmanlar, bəndələr, şagirdlər yazılsa idi, bunları bir dərəcəyə qədər avamımız da qansa idi, nə olardı?

Möhtərəm ustadımız Hüseynzadə cənabları “lər” və “lar” dərəcəsinə qalıb uşaqlarımızın zəhmətini “lər” ilə “lar”ın ayrı-ayrı yazılmasında görəcəyi yerdə dilimizə hücum edib “lər” ətadımızın kökünü kəsməyə çalışan o bir sürü ərəb və fars cəmlərinin ətadlarını dilimizdən qovmaq dərəcəsinə qalsa idi, daha yaxşı, daha səvab, daha məntiqli olmazmı idi?!

Əcəba, uşaqlarımızın zəhmətinə heyifləri gəlib cəm ətadı “lər”in iki cür yazılmasına razı olmayan möhtərəm ədiblərimiz bilmirəm necə olur da iyirmi və daha çox ərəb cəm qaydalarının dilimizdə işlənməyinə razı olurlar.

Doğrudur, biz ərəb və farsdan minlərcə söz almışıq. Bundan sonra da ehtiyac gördükçə alacağıq və almalıyıq. Lakin o aldığımız sözləri özümüze mal edib, onları öz türk sərfinə tabe etməliyik. Onları türk sözü kimi işlətməliyik. Ərəbin, farsın hamı sərf qaydalarını dilimizdən qovmalıyıq. Öz türk dilimizin aləmində yalnız türk sərfini hakim etməliyik.

Bundan özge dilimizə ehtiyatsız keçən bir çox ərəb və fars sözlərinin qarşılıqları bizdə ola-ola onları mümkün mərtəbə işlətmə-

məliyik. Məsələn, ata, ana, su, yer dəyişdirmək və bunlar kimi minlərcə türk sözlərimiz ola-ola bunların yerinə pədər, mader, ab, zəmin, şikəst, tədbir kimi yad sözləri işlətməməliyik.

Bizdə heç gerek olmayan ərəb və fars sözlərini dilimizdə ən ziyadə işlədən “zəhmətsiz qafiyə” tapmaq istəyən şairlərimizdir. Şairlərimiz doğrudan qafiyə bəlasından şairlərini yersiz-gərəksiz ərəb və fars sözləri ilə doldururlar. Bununla bərabər bu hala haqsız da olsa, bir mənə vermək olar.

Amma qafiyəyə-zadə məcbur olmaya-olmaya “nəslərini” ərəb və fars sözləri ilə dolduranlara nə deməli? Burada bir çox ədiblərin əsərlərindən birer nümunə gətirib göstərməyə həcət yoxdur. Çünki burasını hamı oxumuşlarımız bilirlər.

Bizdə elm və mərifətin camaatımız arasında yayılmamasının ən böyük səbəblərindən birisi də dilimizdir, daha doğrusu dilsizliyimizdir.

Ədiblərimiz, şairlərimiz yazıçılarımız və qəzetçilərimiz yazılarını ən ziyadə “avam” üçün deyil, “xas” üçün yazırlar. Halbuki bir millətdə hakim “xas”ın fikri deyil, “ümum”ün fikridir. Buna görə hamıdan ziyadə ümumün fikrinin açılmasına çalışmalıyıq. Bunun üçün də bir dərəcəyə qədər hamının və heç olmazsa, çoxunun anlayacağı bir dil ilə yazmalıyıq. Millətin çoxuna xidmət etmək istəyənlər çoxunun anlayacağı bir dildə yazmalıdır. Açıq türkcə yazılara avam dili deyib gülməməli, ərəb və fars sözləri ilə dolmuş yazılara da guya yanlış olaraq ədəbiyyat dili deyib fəxr etməməliyik.

Bu gün bizim işlətdiyimiz dil, ədəbiyyat dili deyil, oğurlanmış, çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə yazılan uyğunsuz yazılara ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə olduğunu bilməməkdir. Camaatımızı bu fikirdən daşıdırmaq çağıdır. Dilimizin qədrini bilmək çağıdır.

Əgər bu yanlış fikirlə gedərsək, bizdə hamı camaatın oxumuş, bilikli olması ya Mehdiinin çıxmasına və ya İsanın enməsinə qalmış deməkdir.

Dəxi vaxtdır ki, “xas” dilin “avam” dilinə yaxınlaşdıraq. Dəxi vaxtdır ki, mümkün mərtəbə açıq yazıb camaatı oxumağa həvəsləndirək. “Camaatımız oxumur, oxumaq istəmir” – demək doğru deyildir. Hansı açıq dil ilə əsərlər yazıb camaatı oxumağa alışdırdıq ki, camaatdan şikayət eləyək, onlara nə verdik ki, nə istəyək? İnsafla

düşünülürsə, bu gün camaatımızın belə kor və cahil qalmasına beş-on dilənçi mərsiyəxanın, bir para lotu mollaların əlində oyun-oyuncaq olmasına səbəb olanların bir qismi də ədiblərimiz, şairlərimiz, yazıçılarımız, qəzet yazanlarımızdır. Bu cənablarımız ha qışqırırlar ki, ay qoymayın, millət geri qaldı! Lakin millətin əsil geri qalmasına səbəb olan yazımızın, dilimizin islahı üçün, türkcəmizin işləməsi üçün heç çalışdılar mı? Əgər açıq bura türkcəsi ilə yazarsaq, İstanbula gedən beş-on qəzetimiz anlaşılmaqçmı, canları çıxsın anlamasınlar. Bizə beş-on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç-dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır. Biz indilik öz ləhcəmizlə, öz sözlərimizlə oxuyub yazmaq öyrənsək, sonra osmanlıları da tanıyarıq, türküstanlıları da bilərik, ittihad da eylərik.

Yuxarıdakı sözlərimi oxuyub mənə deyə bilərlər ki, avam dil ilə nə cür yazılsın ki, avam dili “ədəbi” dil deyil. A canım, nə ədəbi-mədəni bəhanəsidir. Məgər “ədəbi” dil olur ki, ərəb və fars sözlərini, qaydalarını, bir-birinin dalına, peşinə düzüb axırını türkcə “oldu, bitdi” ilə qurtarasan.

Bu sözlərimdən “ərəb və fars sözləri heç işlənməsin” mənası çıxarılsın. Biz ərəb və farsdan, hətta firəngcədən bir çox lazım olan istilahları almışıq, alırıq və almalıyıq. Buna kimsənin sözü yox. Bunları az bilikli oxumuşlarımız təkrar edə-edə öyrənirlər. Onsuz da bunlar müəyyəndir, azdır (...) Yenə deyirəm, qəsdim o deyil ki, ərəbcə sözləri heç işlətməyə. Xeyr, bunları hələ ata bilmirsən, heç olmazsa, bunların ərəbcə cəmlərini, dilimizdə az işlənən ismi-fail və qeyrilərini, tərkiplərini işlətməyə. Bunları bir dərəcəyə qədər camaatımızın anlayacağı halda işlədək. Elə bilirəm ki, həmin ərəb sözlərinin özlərini türk qaydası ilə işlətsək, oxuyanlarımızın çoxu başa düşər (...)

Bu gün yazı yazmağa başlayan bezi cavanlarımızın ərəb və fars sözləri yazmaq istəmələri, onun üçün dəli olmaları dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti deyildir. Məsələn, bu gün “Tərəqqi”də oxudum ki, osmanlıdan bir əsəri Azərbaycan dilinə “çevirən” iranlı cənab Mir Abbas kitabın üstündə “Mübəddili Mir Abbas” yazır. A canım, əgər osmanlı türkcəsi buradan anlaşılmaqçından ötrü əsərin dilini çevirdikse, ən əvvəl gerek “Mübəddili” əvəzinə “çevirən” və ya heç olmasa “təbdil edən” yazaydıq (...)

Hüseynzadə cənabları deyir: “Bana-sana şəxsi-zəmirlərimizə müştərək bir əlamət olub dəyişməyən bir heroqlif kimi hamı türklərin qolay anladığı bir şeydir”.

Biz deyirik: “Bizim yazımız heroqlif yazısı olmaya-olmaya bir-iki heroqlifin yazımızda bulunması məntiqsiz və mənasızdır. Madam ki, sözlərimiz ümumiyyətlə, danışıldığı kimi və ya ona yaxın yazılır, nədən ötrü bana-sana və başqa bir neçə sözü heroqlif halında saxlayaq. Bir də bana-sana sözləri vaxtilə gənizdən oxunduqları üçün bana-sana şəklində yazılıb nəinki heroqliflərdən ötrü...

Bir para osmanlı ədibləri vaxtilə tişəri, tavuq, ata, balta, tor, torba, top və özgə tərzində yazılan sözləri indi dışarı, tovuq, ada, torba şəklində yazırlar. Amma heç kəs demir ki, buxaralılar, altaylılar o sözləri köhnə imlaları ilə qolay anlarlar, gerek dəyişilməsin.

Əgər biz bu fikirdə olsaq ki, köhnə imlalarımızı, köhnə imla tərzini hamı türklər qolay anladığı üçün dəyişməyə, bunu gerek ən qabaq osmanlı ədiblərinə deyəsən, nəinki Bakı müəllimlərinə.

Hüseynzadə buyurur: “İkinci il”i yazanlar balalara dilin yarısını bir imla ilə, yarısını digər imla ilə öyrədərək *dənizi-dəniz, cəmdəyi-cəmdək, zəngi-zəng, dərinə-dəri, dəni-dən* yazmaqda nə asanlıq ola bilər?”

Biz deyirik: Çox asanlıq vardır. Osmanlıda bir möhtərəm şəxs ən qabaq özbaşına *vav* və *kafin* üstünə birer əlamət qoyub bir dürlü yazılan *vavı* beş cür, *kafı* dörd cür yazmağa başladı və təzə əlamətli hərflərlə ilk dəfə bir-iki qiraət kitabı çap olunub məktəblərdə oxunmağa başladı. Bununla bərabər bir çox sözlərin köhnə imlaları dəyişdirilib təzə tərzdə yazıldı. O təzə tərzdə yazılan qiraət kitabları ilk dəfə bir neçə məktəblərdə oxunub yavaş-yavaş bir dərəcəyə qədər ümumiləşmək halına gəldi. Amma ilk vaxtda heç kəs demədi ki, biz balalarımızı məktəbə köhnə imlanı öyrənmək üçün göndəririk, əski əsərləri oxuyub faydalansınlar. Heç bir ədib demədi ki, gerek biz işi qolaylığına, gələcəyin istəyəcəyinə görə iş görməyib keçmiş doğru qayıdaq. Əski əsərlərin imlaları xatirinə təzə bir şey eləmiyək.

“İkinci il”i yazanlara gəlincə bunlar təzə bir hərflər çıxarmadılar, əlifbalarını dəyişmədilər. Cəvdəti Cəvdət yazmadılar və bu cür böyük işlərə əl vura bilmədilər. Bunlar osmanlılardan ancaq bir az daha irəli gedib danışqda olan *a* və *ə* səslerini yazıda göstərdilər. *Dərinə*

dəri, dəlini dəli, baltanı balta şəklində yazdılar ki, qolay oxunsunlar. Bundan ötrü onları töhmət deyil, təbrik etməliyik.

Qaldı Hüseynzadə cənablarının qorxdığı “iki cür imla”: *lar-lər, dan-dən* yazmaq təzə meydana çıxmır. İki cür imla bizdə türklərin ərəb hərfləri ilə yazmağa başlamalarından bəri (əcəba bu “bəri” sözünü “bərimi” oxuyaq, “birimi?”) vardır. Bu, təzə bir iş deyil. Baxınız biz ərəbcə, farsca sözləri (məsələn, mütəhəmmil, ərrehman, dərdimənd... kimi hərəkəsiz yazırıq, amma türkçə sözlərimizi səli hərflər ilə) məsələn, istəmək, öyrədə bilmədi, bazar ertəsi... yazırıq. Demək ki, bizdə iki cür imla min ildən artıqdır ki, vardır. Əgər bu, günah isə biçərə Bakı müəllimlərinin boynuna yox, ata-babalarımızın, əski böyük ədiblərimizin boynuna qoymalıyıq.

Əgər bizlər *silməmək, vura bilmədi* sözlərini necə yazırıqsa, şəksiz-şübhəsiz *diri-cəmdək* sözlərini də elə yazmalıyıq. Yox, madam ki, sözlərin ən çoxunu səli hərflərlə yazırıq, bir neçə sözü əski ərəb imlasının xatiri üçün ümumi qaydadan, türk ahəngindən ayırmaq nə üçündür? Bu hal işin qolaylığına baxmayıb, məhz köhnə tərzə saxlamaq demək deyilmidir? *Dirini* səli hərflərlə yazdığımız halda *dərini* başqa cür yazmağımız əsil məntiqsizlik, mənasızlıq deyilmi?

Ərəb və fars sözlərini hələ özümüzə mal edib öz sərfimizə, öz ahəngimizə tabe edə bilməməyimiz az bələmi ki, bir də türk sözlərimizi ərəb və fars sözləri halına qoyaq.

Burada bizə deyə bilərlər ki, hər dildə ümumi qaydadan dışarı oxunan yüz cür misal var. Məsələn, ruslar *o*-nu bəzən *a* oxuyurlar, firənglər *e* yazırlar, *a* oxuyurlar, *s* yazırlar, *ka* oxuyurlar, *t* yazırlar *s* oxuyurlar; ingilislər də *a* hərfini beş cür oxuyurlar. Bu barədə yuxarıda imla bəhsində cavab verildiyi üçün burada təkrara həcət yoxdur.

Hüseynzadə yazır: “İngilislərdə hər bir səli hərfin dörd-beş dürlü sədəsi vardır”. Biz deyirik: burasını bilmək lazım ki, ingilislərin bir para alimləri bu gün öz imlalarından şikayət edirlərmi, etmirlərmi? Madam ki, edirlər, dəxi onların qüsurları bizə nədən ötrü örnek ola bilsin.

Qaldı ki, ingilislərin sözlərində yenə bir hərflər var ki, dörd-beş cür oxunur. Lakin biz bədbəxtlərin yazılarında hansı səli hərflər var ki, onunla *kl* sözünün *gül, göl, kül, gil, gəl* oxunacaqlarını bilək.

Təəccüb ki, ingilislərin qüsurları bol-bol göstərilir, amma heroqlıfdən çətin, ərəb saçından daha qarışıq olan yazımız, qüsurlarımız heç dilə alınmır.

Hüseynzadə deyir: “İkinci il”i yazanlar nədənsə *ə*-nin qalın və incə olaraq iki səsə məxsus olduğunu bilmirlər. Bilmədikləri üçün də bir çox hecaların, məsələn, məfulun fiə ədatı olan qalın səli *də-ni da* şəklində yazmağa qalxırlar. Halbuki *da*-nın səsi başqa, *də*-nin səsi başqa. Bizdə *a* hərfinin üç dürlü səsi var”.

Biz deyirik: Güman etmirik ki, “İkinci il”i yazanlar *ə*-nin iki cür olduğunu bilməmiş olsunlar. Əgər belə şeylərlə güman etmək olsa, bizim daha artıq haqqımız var güman etməyə və deməyə ki, türk sərfi yazan osmanlı alimlərinin çoxu bizdə neçə hərəkə olduğunu bilməmişlər və bilmədikləri üçün hərəkəmizi, yəni səli hərflərimizi səkizdən yuxarı çıxarmamışlar.

Doğrudan da, türk sərfi yazanların çoxu hərəkələrimizi tamamilə anlatmaqda, onları ayrı-ayrı birer işarə ilə bildirməkdə və bu yolda oxuyanlara asanlıq olduğunu bilməmişlər və bilmədikləri üçün hərəkəsini biri yoğun, digəri incə olmaq üzrə həmişə iki cür göstərmişlər və bunları da məsələn, *alma, baş, balta, əl, təpə* misalları ilə bildirmişlərdir. Halbuki bizdə fəthə hərəkəsi dörd və bəlkə beş dürlüdür: *ahu, armud, tas, getmək, dəra* misallarında olduğu kimi.

Hüseynzadə cənabları deyir ki, bizdə *a* hərfinin üç növ səsi vardır: *at, baş* və *əl* misallarında olan kimi. Amma biz deyirik ki, bizdə *a* hərfi üç cür deyil, bəlkə altı və yeddi cür oxunur: *ahu, at, tas, əl, İskəndər, məmur* misallarında olan kimi.

Hələ bir az daha cürət edib irəli getsək, deyə bilərik ki, *İran, işıq, iş, üç, üz, od, uzun* sözlərinin birinci hərfləri də eynidir. Burada bizə deyə bilərlər ki, xeyr, bu sözlərdəki hərəkə məhz *y* və *v* səli hərflərinə yoldaşlıq üçün yazılmışdır. Çünki başda hərəkə tək başına yazıla bilməz. Çox əcəb, ol vaxt biz də deyərik ki, *əl* və *Əsəd* sözlərindəki *ə*-yə eyni *ə* demək olmaz. Çünki ərəbdən qəbul etdiyimiz qaydaya görə *r, v* hərəkələri sözlərin başında tək yazıla bilməyəcəklərindən onların yazılmaq xatiri üçün artıq olaraq yazılmaqdadır. *Əsəd, İskəndər, ustad* yazdığımız kimi. Bu halda deyə bilərik ki, *əl* və *Əsəd* sözlərindəki əlif heç vaxt *a* deyildir, bəlkə *e*-dir (...)

“İkinci il”i yazanlara yenə şükr eləyək ki, qüsurlu da olsa *et*, yap sözlərini həməzə işarəsi ilə yazıb, it, köpək sözlərindən ayırmışlardır.

Şekk yox ki, əgər bizim Qafqaz çapxanalarında *v*-nin səslı hərflərə məxsus olanları da olsa idi, onları da işlədərlerdi (...)

Hüseynzadə deyir: “*X*” hərfinin məxrəci *q*-nin məxrəcinə yaxın olub *x q*-yə və *q x*-yə qəlb olunur. Bununla bərabər osmanlılar bir neçə təqlidi sözlər müstəsna olaraq türkcədən *x* hərfini bütün-bütün çıxarıb atmışlar. Çünki əvvəla *x* qaba və lətafətsiz bir hərfdir. Buna görə “İkinci il” də bu *x*-lardan əl çəksə yaman olmaz” (...)

Bir də *x* hərfi istanbullularca qaba və lətafətsiz isə bizcə xoş və lətafətlidir, çünki ana qucağından bəri *x* ilə danışırıq; çirkin və eyibli də olsa, balamızdır. Onu asanlıqla ata bilərik. Hələ istanbullular, *xanım, xoş, xalta, xoruz, xaşılamaq* kimi bir çox sözlərdə *x* hərfini saxlaya-saxlaya biz nə cür birdən buraxa bilərik.

Hüseynzadə cənabları yazır: “İkinci il” *baxalım* yazır. Bu “*baxalım*” nədir və necədir? Azərbaycanca *baxax* olmalı, osmanlıca isə *baxalım*.

Bizim belə qələtlərimiz çoxdur. Osmanlı üsulu ilə ibarətpərdazlığa qalxırıq. İstanbulca nisbi zəmirin mütəkəllim cəmi bizim *q* və *k* yerinə *z* ilə gələr. Biz isə fərqiñə varmayaraq mazi şühudilərin mütəxəllim cəmini də *z* ilə uydurub *bildik, yazdıq* yerinə *bildiz, yazdız* yazırıq.

Biz deyirik: Hüseynzadənin bu barədə yerdən göyə qədər haqqı vardır. Bu yaxarıdakı sözlərin hamısına ürəkəndən yoldaşlıq.

Hüseynzadə yazır: “Dostlarımdan yerli bir şair bir yerdə “kibi bilər, kibi bilməz” yazmışdır. Zənn etmişdir ki, *mən* yerinə *bən* deyildiyi kimi, hər *m* da *b*-ya qəlb olunur. Məgər dostum “kimi bilər, kimi bilməz” demək istəyirmiş”.

Biz deyirik: İndiki yerli şairlərimizin gülünc halları və qaş yaparkən göz çıxarmaları belə tək-tük sözlər ilə qurtarsa idi, canları cənnət! Lakin indiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. Cahilcəsinə osmanlılara təqlid edib, öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlı şeirlərini indikilərdə görə bilmirik.

Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətine, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz. Nə cür ki, indidən görülmür.

Hüseynzadə deyir: “İndi “İkinci il” kimi yazsaq ki, “Meyvə dəg-məz hər...” Bunun *də*-sini ədat zənn edib meyvəyə *ətf z* ilə hər də bir söz ola biləcəyindən, uşaqlar bu cümləni “meyvədəki zəhər kimin üçündür” məzmununda oxumağa haqlı olmazlar?”

Biz təəccüb edirik ki, Hüseynzadə cənabları yazımızın belə qəribə hallarına təəccüb edir və bu qəribə halı haqsız olaraq *dəgməz-i dəgə-məz* yazmaqda görür. Halbuki “meyvə dəgəməz hər...” cümləsinin “meyvədəki zəhər kimin üçündür” oxumağına heç münasibəti yoxdur.

Haydı, Hüseynzadənin dediyi kimi, düz yazaq, görək sözləri bir-birinə yaxınlaşdıranda yazımızda yəne o qəribə hallar, özgə mənalar çıxırmı? Məsələn, “O düz yerdə idi” cümləsindəki sözləri, hərfləri biz Hüseynzadə kimi dəyişdirməyə, ancaq sözləri bir-birinə yaxın yazaq. Ol vaxt “Od vəzirdə idi” mənası çıxırmı? A canım, yazımızın bu cür xasiyyətini kim bilmir?

Hüseynzadə öz yazdığı cümləsi ilə əlifbamızın, yazımızın nə qədər uyğunsuz olduğunu, nə mərtəbə bizi yanlışlıqlara salıb, avara eylədiyini özləri isbat etmiş olurlar.

Hüseynzadə yazır: “Türk feillərinin bütün məziyyətləri heroqlif halını alan ədatlardadır. Bunlar qısa-qısa işarələrdir ki, mühüm mənalarla deləlet edirlər”.

Əcəba, o işarələr bir az uzun-uzun olsalar, o mühüm mənalarla deləlet etməyə utanarlarmı? Məsələn, “yazdıracaqmış” sözünü “yazdıracaqmış” tərzində yazsaq o, mühüm mənasını itirirmi? Halbuki bunda o mühüm mənası ilə bərabər, hamısının daha asan oxumaq mümkünüyü də var.

Oxuyanları inandırırım ki yaponların heroqlif yazıları belə, bizimkindən asan və müəyyən oxunur. Çünki heç olmazsa hər bir felin, ismin, zamanın müəyyən bir şəkli var. Amma biz bədbəxtlər hansı işarə ilə məsələn, bir şəkildə yazılan *sirri seyr*-dən ayıra bilək. Hələ bizdəki nöqtələrin nə belə olduğu məlum. Əlifba bərasində sonra yazacağam.

Faiq Nəmanzadə

“Tərəqqi” qəzeti, 20, 22, 26 fevral, 3, 12, 15,
16 mart 1909, №41, 42, 44, 49, 52, 53, 55

ƏTİQƏ

Bakıda Quba meydanından keçirdim. Gördüm camaat o qədər yığılıb ki, deyəsən cəmə məsələsindən ötrü mitinq edirlər. Bir az yaxın getdim ki, görüm bu nə qiyamətdir? Lakin bir zad anlamadım. Ancaq dəyənək guppultusu ilə qarışıq bağırtı səsləri eşitdim. Bu həngamədə üç-dörd gəvür əcnəbi səyyahlar da mənə yaxın gəlib, mitinqin səbəbini duymaq istədilər. Bunların biri tez fotoqrafiya maşını çıxarıb mitinqin şəklini almağa başladı.

Mən daha artıq şəkəndim və fikir etdim ki, bu azğın müsəlmanlar polisəni ortaya alıb protest edirlər. Amma camaatın çoxluğundan yaxına gedə bilmədim. Axırda bir həmsəridən xəbər aldım ki, "Qardaş, bu nə xəbərdir?" Həmsəri tütün çubuğunu ağzından çıxarıb bir neçə kərə citfit etdi. Tüprüyü düz səyyahın üstə düşdü. Bir az sonra mənə böylə cavab verdi: "Zahım uşağı itlər gəlib kababçıların ətlərini yeyiblər, kababçılar da itlərdən intiqam alırlar".

Sonra qandım ki, həmişəki müsəlman mitinqlərindəndir. İstedim ki, işimin dalınca gedəm. Gördüm ki, həmsərinin tüpürdüyünə acıqlanıb gedən səyyahın əlində ətiqə mallar və bir çox müsəlman qəzetləri var. Əcnəbilərin məmləkətlərimizdə ətiqə mallar aldıkları məlum. Lakin bu müsəlman qəzetlərini yığmaları nə üçün? Bizim təzə qəzetlər onların nəyinə lazım?

Doğrusu, bu iş mənə dərd oldu. Yanlarındakı dilmanəndan soruşdum ki, bunlar bizim müsəlman qəzetlərini nədən ötrü alırlar. Dilmanə hazırlayırdı ki, cavab versin, o yandan səyyahın biri türkcə dedi: "Əfəndim, bunlar bizim üçün ətiqədir". Bir yevropalının gözəl türkcə danışıması və bizim qəzetlərə ətiqə deyib, əziz və möhtərəm tutması mənim milli hissimi oyandırdı. Mən də razılıq üçün dedim:

– Çox sevindim ki, siz bizim qəzetləri ətiqə kimi möhtərəm saxlayıb, bizim Qafqazı həmişə yada salmaq istəyirsiniz.

Mənim bu razılığım qarşı səyyah yavaşca gülüb dedi:

– Əfəndim, bizdə riyakarlıq və yalançılıq olmaz. Sizin qəzetlərin ətiqəliyi özgə cəhətlədir, nəinki Qafqaz müsəlman qəzetləri olduğu üçün. Əgər özgə qəzetlər də varsa, mərhəmət edib bizim üçün tapınız.

Səyyahın bu acı və rümuşlu sözü mənim başıma su tökülən kimi oldu. Çox pozuldum və dedim:

– Taparam, lakin bizim qəzetlərə nədən ötrü ətiqə deməyinizi qanmadım.

Səyyah:

– Kömək edəcəyinizdən razıyıq. Ətiqə bəhsi uzundur. Vaxtımız varsa, buyurun bizim mənzilə gedib danışıq.

– Çox əgəb – dedim və "Yevropa" mehmanxanasına doğru getməyə başladım, yoldakı söhbətimizdən duydum ki, mənimlə danışan ingilis Misirdə, İstanbulda 10-15 il qalıb, çox gözəl ərəbcə, türkcə bilir. Otağa girib oturandan sonra mən başladım:

– Bizim qəzetlərə sizin nədən ötrü ətiqə deməyinizi bilmək istəyirəm, bəlkə, bizim Azərbaycan şivəsi sizə ətiqə kimi gəlir?

İngilis:

– Xeyr, onlar bizə çoxdan məlum. Bizim bilmədiyimiz ancaq qəzetlərinizin məzmun və mündəricatı idi. İndi oxuyub gördük ki, doğrudan da, ətiqədirlər. Budur ki, alıb məmləkətimizə götürürük və muzeylərdə saxlayacağıq.

Mən:

– Bu söz bizim üçün həqarətdir. Nədən ötrü bizim təzə qəzetləri köhnə mallar, paslanmış paxır pulları ilə bərabər tutursunuz? Halbuki bizim qəzetlər də qonşularımızın qəzetləri kim hər şeydən yazır, hər şeydən bəhs edirlər. Bəs, nədən ötrü bizimkilər sizə köhnə görünüb, belə şeylərdə də din və millət təəssübü çəkirsiniz?

İngilis:

– Əfəndim təlaş etməyiniz. Təəccüb yeri yox. Budur, "Yeni həqiqət" in 3-cü nömrəsi, oxuyum qulaq asınız" "İdarədən: bütün üləmə və sair mühərrirlərə təklif edirik ki, "kitabı-mübin" məsələsinə müdaxilə etsinlər. Bu xüsusda yazılan məqalələrə qəzetimizin sütunları açıqdır".

Mən:

– Çox yaxşı, bunda nə var ki?

İngilis:

– Əzizim, daha nə olacaq. Qafqazlıların bu sıxıntı halətində osmanlının, İranın belə müsibətli günlərində siz hələ boş din bəhsləri ilə vaxt keçirirsiniz. Belə bəhsləri özgə millətlər 300 il əvvəl ələyirdi. Halbuki siz bu gün, o da fəlakətli günlərinizdə ələyirsiniz. Buna görə 300 il əvvəlki qəzetlər bizim üçün ətiqədir, elə də sizin bugünkü qəzetlərinizi (ingilis bu həngamədə çamadandan beş-on müsəlman qəzeti çıxarıb mənə göstərdi) oxuyursunuz, baxınız, bu təzə deyiniz qəzetləri. Allah üçün deyiniz: bunların yazdıqları ilə 500 il əvvəlki adamların fikirləri, əqidələri və adətləri arasında nə fərq var?

Ha bir fərq var, bağışlayınız, bu fikirlər, bu əqidələr, bu bəhslər əski zamanda din kitablarında yazılırdı, amma indi müsəlman qəzetlərində...

Mən bu həqarətə dayanmayıb dedim:

– Səhviniz var, əfəndim! Bizim dinimizin qoşunları sizinki kimi boş dua, quru əxlaq, adı iman və vicdan hisslərindən ibarət deyil.

Biz hər addığımızı min üç yüz il əvvəl gələn şəriətimizin öyrətdiyi kimi və hər işimizi ruhanilərimizin buyurduğu kimi tutmaq istəyirik. Eyib olmasın, bağışlayınız: döşəkdə yatıb qalxmağı, hətta ayaq yoluna getməyi də gərəkdir şəriətdən öyrənək. Bu səbəblə din bəhsləri və nəsihətləri bizim üçün eyni nemət və böyük səadətdir.

İngilis:

– Şəriətinizə sözümlərim yoxdur. Lakin mən bilmirəm Quranın “kitabimübin” olub-olmadığında camaat üçün nə nəf və səadət var? Gözünüzü diqqətlə açıb özünüze bir baxınız: nəsiniz, nəyiniz var? Hankı haqqa, insanlığa, müsavata maliksiniz? Qafqazı başdan-başa gözdüm. Sizdən cahil, sizdən fəqir, sizdən səfil, sizdən qate, sizdən yazıq bir camaat görmədim. Qoşunuz ermənilərin, gürcülərin də dinləri var. Həm sizinkindən də köhnədir. Qəzetlərinə baxınız. Sizinki kim, boş din bəhsləri ilə camaatlarını məşğul edirlərmi? Onlar sizdən iki-üç qat az olduqları halda, hüquqda, maarifdə, ticarətdə sizdən iki-üç qat yuxarıdadırlar. Bu sözlərimdən inciməyiniz. Mən bitərəf bir ingilisəm. Arxayın olun ki, siz yazıçıları istədiyim üçün bu sözləri söyləyirəm.

Mən:

– Bizi istəyən bizi, bizim qəzetləri pisləyərmi?

İngilis:

– Qanuram ki, sizin indiki halınız lap köhnə yəhudilərin və qədim bizans rumularının halına oxşayır. Siz öz xeyirxahlarınızı da tanırmısınız!

Mən:

– Yaxşı tanıyıraq. Biz heç vaxt qədim yəhudilərə də oxşamırıq bağışlayınız!

İngilis:

– Tam onlar kimisiniz. Bilirsiniz ki... əski osmanlılar da İstanbul divarlarını topla döyəndə, rumlar Aya Sofiyaya⁶² doluşub din bəhsləri ilə bir-birilərini boğurlardı. Kimsədə vətən qeydi, millət qeyrəti, insanlıq hissi qalmamışdı. O idi ki, osmanlılar bir az bir

müqavimətdən sonra qoca Bizans imperatorluğunu çürük ağac kimi devirdilər. Sizin bugünkü halınız da o dağılmış millətlərin halına oxşayır. Öz gününüzü, öz dərdinizi buraxıb şeytanın, lövhi-məhfuzun, zülcənahın qeydine qalrsınız. İslam günbəgün irəli getdiyi halda siz hələ beş yüz il əvvəlki din bəhsləri ilə geri-geri qaçırırsınız. İndi deyiniz: belə bir vaxtda camaatı fəidsiz din bəhsləri ilə məşğul edən müsəlman qəzetləri “ətiqə” deyillər də, nədir?

Mən:

– Bir qəzetimiz necə olubsa, elə bil zad yazmış.

İngilis:

– Bir qəzetinizmi? Hamısı belədir. (Bu həngamədə çantasından bir çox qəzet çıxarıb qabağına tökdü və başladı oxumağa:)

“Burhani-tərəqqi”, nömrə 131: “Qəzetə oxuyan adamın imaməti caizmi?”

“İşiq” nömrə 1: “İstanbulda bir türk xanımı fotoqrafxanaya gedib üzuaçıq şəklini çıxartmaq istəmiş. Lakin polis döyüb fotoqrafxanayı dağıtmış(?) və xanımı divani hərbiyə (?) vermiş. İdarədən: islam xanımlarının şəriəti-islamdan kənara çıxmamaları əlzemdir”.

“Bəyanül həqq”. Bizim nicat və səadətimiz təməssük edib ondan bir qıl qədər ayrılmamaqla olacaqdır...

İngilis:

– Deyiniz gərəkdir: bunlar beş yüz il əvvəlki fikirlər, yazılar deyil də, nədir? Belə yazılara bizim və sizin nəvələriniz “ətiqə” deməz də, nə deyər?

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1911, №5

YARDIM TƏCİLİ LAZIM

Müharibə münasibətilə Qafqaz müsəlmanlarının düçar olduqları fəlakəti kiçik hesab etməyiniz. Qars oblastında üz verən bədbəxtliyi Bakıya, Gəncəyə qədər gələn 40-50 ev ilə, Axısxa kəndlərinə can atan bir neçə yüz müsəlman azlığı ilə müqayisə etməyiniz. Fəlakət təsəvvür etdiyinizdən daha müdhiş, xəyal edə bildiyinizdən daha çəkərsuzdur.

Fəlakət və səfəlet Qars, Ərdəhan, Kağızman, Olti okruqlarını tamamilə tutmuşdur. Oralarda yüz minlərcə müsəlman camaatı yardıma möhtac bir haldadır.

Yerlərin böyüklüyünə, fəlakətdidələrin çoxluğuna baxıb güman etməyiniz ki, müharibə münasibətilə az-çox zərər görenləri “yardıma möhtac” hesab edərim. Xeyr... xeyr...

Əgər bu saydığım yerlərin sahibsiz, kişisiz qalmış yüz minlərcə arvad-uşaqlarının, qoca və zəiflərinin fəryad və əninlərinə çatmaqda “ehmal” edərsək bunların az vaxtda tələf olduqlarını əsədəcəyiz. Hazırda bu yerlərin hər guşəsindən “imdad, Allah eşqinə imdad” fəryadları göylərə çıxmaqdadır.

Bakıya, Gəncəyə əvvəlcə qaça bilən 40-50 evin hallarını nəzərə alıb müsəlmanlara lazım olan yardımın azlığına aldanmayınız. Aldanmayınız, çünki yardıma möhtac olanlarımız özgə millətlərindən çox-çox ağır və naçar halmdadırlar. Özgə millətdən qaçanların çoxu öz oğul-uşaqlarının əllərindən tutub pullarını, kimi yüngül qiymətli əşyalarını da alıb bərabər götürmüşlər; və gəldikləri yerlərdə millət-daşlarının mərhəmət qucaqlarına tələsik atılmışlar.

Lakin müsəlmanlar! Müsəlmanlar böylə deyil, ürək yandıran, ciyər parçalayan bədbəxtlərin çoxu heç bir yana qaça bilməyən və yaxın yerlərdə gizlənilib sonradan meydana çıxan hədsiz-hesabsız arvad-uşaq, qoca və xəstələrdir.

Bunlardır ki, talan edilmiş yurdlarında sahibsiz, köməksiz, çörək-siz, susuz, amansız bir haldadır.

Bunlardır ki, bir loğma çörək üçün gözlərini qapıya tikib “İmdad, Allah eşqinə, imdad” – deyər bağırırlar.

Hələ Ərdəhan fəlakətzadələrinin hallarına baxınız ki, yerlərində quru çörək olsun, tapa bilmədiklərindən yürüməyə gücü çatanlar 40-50 verstlik yolları, uca qarlı dağları aşıb, Axısxa kəndlərinə can atırlar. Deyirlər ki, gələn zəiflərin bir qismi yolda 30-40 dərəcə soyuğa dayana bilməyib təbiətin ağ, yumşaq kəfənlərinə, qalın qarlarına bürünüb oradaca qalmışlar.

Əcəba, o soyuq, qorxunc dağları aşmağa gücü çatmayan yüz minlərcə insanlar – müsəlmanlar amansız aclığın, soyuğun qarşısında nə yaparlar?

İştə Qars qubernatorunun “Ehtiyac və səfəlt qorxuncdur” – deyər işarə elədiyi səfəlt oralardadır. Oralarda indi kim bilir aclıqdan, köməksizlikdən can verirlər.

Ümid edirik, Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi, Bakı ərəbi-həmiyyəti fəlakətin böyüklüyünü, vaxtın darlığını, köməyin əcələliyini nəzərə alıb ianə yığmaq zəhmətini tezliklə alar.

Biz ianə yığmağa məşğul olanda ianə komissiyası üzvləri də tələsik fəlakət yerlərinə, o dörd okruqa gedib bədbəxtliyin ürək parçalayan halətini öz gözləri ilə görüb bildirərlər.

Sanıram ki, iş rəsmi rüsxətdə və başçılarımızın həmiyyət göstərmələrindədir.

İanəyə gəlincə: ümidli və arxayınam ki, böylə bir “milli vəzifə qarşısın” da heç kəs əlindən gələni əsirgəməz. Ancaq bu qədər lazım ki, ianə yığanlarımızda bir az fəaliyyət, əmniyyət və həmiyyət olsun.

Camaatımız öz milli adət və təbiətləri, dini əmrləri mücibincə möhtac olanlara yardım etməyə hər vaxt hazırdır. Bilxassə ki, böyük yardımlara böyüklerimiz, nüfuzlarımız, bəylərimiz, axund, əfəndi və hacılarımız da başçılıq edərlər. Camaatımızın itaətinə kiçik bir misal örnək gətirəyim:

Axısxa uyezində Azqur kəndi fəqir bir yerdir. Bu fəqirliklə bərabər beş ayın içində beş-altı dəfə ianə vermişdir. Qazının, naçalnikin, pristavın, mollaının və yerli camaatın ianə istəməklərini üz açıqlığı ilə qəbul etmişdir. Hətta bunları da az görüb hər ay iki yüz manat xərc ilə yarahlara məxsus bir kiçik xəstəxana da açmışdır. Vətəndaşları uğrunda bu qədər həmiyyət göstərənələr xəyala gələ bilərmə ki, aclıqlarından həlak olmaq dərəcəsinə gəlmiş yüz minlərcə millət bacı-qardaşlarının suzişli iniltələrinə, qanlı göz yaşlarına qulaq verməsinlər.

Zənn edərim ki, ən böyük müzəffəriyyət fəlakətzadələrin qəlbələrini fəth etməkdir. İnanıram ki, bu qəlb müzəffəriyyətinin şəhərlər, məmləkətlər fəth edən müzəffəriyyətlə də münasibəti vardır.

Öz bədbəxtlərinin göz yaşlarını kəsmək qüvvəti olmayanlar öz gözlərinin qüvvətliyini güman etməsinlər. Öz həmcinslərinin fəlakətlərinə çata bilməyənlər şəksiz ki, insaniyyətə hələ çatmamışlardır. Möhtac və zəiflərin iniltələrini yüngüllədə bilməyənlər öz vicdanlarının möhnəti ağırlığından qurtara bilməzlər. Fəlakətdidələrin ehtiyaclarına qarşı ciddi addım atmıyanlar əsil həqiqi mədəniyyətə, ərşi-ürfana hənz addım atmamışlardır. Pərişan olanların ürəklərini yapmıyib da Kəbəyi yapmağa çalışanlar Allahu, peyğəmbəri və onların əmrlərini əsla qanmamışlardır.*

Ömər Faiq Nəmanzadə

“İqbal” qəzeti, 19 yanvar 1915, №842

* Qəzet həmin nömrəsində göstərirdi: Ömər Faiq əfəndi özü 25 manat ianə göndərmişdir ki, bu məqsədlə açılacaq ianə dəftərinə əvvəlcə onu qeyd edək.

BİR LOĞMA ƏTMƏK

Ətmək! Allah eşqinə bir loğma ətmək! – deyə feryad edirlər. Minlərcə müsəlman “ölməmək üçün” bir tikə çörək axtarırlar.

Çörək əvəzinə çarıqlarını, başmaqlarını, tasmalarını çoxdan gəmirib qurtarmışlardır. İndi az qalib özlərini parçasımlar. Lakin ona da taqətləri yox. Əcəba, bunlar, bu bədbəxtlər hardadır?

Ürəyiniz o qədər qayımdır ki, xəyalə gəlməyən o fəlakət mən-zərəsini yaxından görmək istəyirsiniz. Çox əcəb, buyurun:

Axalkələkdən Ərdəhana, Oltiyə gedin. Uzun şose yolu müsibətin başlanğıcı olan Zazola kəndindən Oltiyə 150-200 verstdir. Bu yolun boyunca gedin, iki tərəfə baxın. Oralarda minlərcə müsəlman kəndi uzaqdan birer qaraltı kimi görünəcəkdir. Sağ tərəfə dönün, bir az daha irəli gedin. Nə var, yenə dayanıb şəkk edirsiniz? Kənddə insan qalmadığını, bu xarabaların tütünsüzlüyündənmi qandınız? Göyün aşağı tərəfində beş-on gün əvvəl yandırılan evləri əski xarabamı sandınız? Zərər yox. Görünüz, siz özünüz də bir az isinmək yeri axtarırsınız. O halda soldakı tək-tük evlərin buxarılarından az-az tüstü çıxdığını görəcəksiniz.

Kəndə yaxlaşdıqca orda-burda qarlarla yarım-yamalaq örtülmüş boz ləkələr, çıxıntılar nəzərinizi cəlb edəcəkdir. Qoyun mən sizə bunları deyim. Guya təbiət bura müsəlmanlarının minlərcə şəhid ediləcəyini bilib hamısı üçün bu yumşaq qalın qardan ümumi kəfən hazırlamış, külək, ruzigar vasitəsi ilə onları, o qurbanları bacardığı qədər gömmüş, basdırmış.

Evlərə yaxlaşın, qapıların önündəki qırıq, dağınıq şeylərin arasından keçin. Lakin gözləməyin ki, ev sahibi çıxıb sizi içəri çağırınsın. Yeşiyin sol tərəfində büzülib oturmuş kimi görünən qocadan da xatiriniz qalmasın. O, üç gündən artıqdır ki, yeşiyin üstündə yardım gözlüyə-gözlüyə oradaca donub qalmışdır.

Evin havisindəki qırmızı üzlərə təəccüb etmiyin, bir az daha içəri gedin, kibrit yandırıb içəriki ev qapısının dalındakı qaranlıq guşoyə baxsanız, on dörd-on beş yaşlarında iki vücudun, o sevimli bacı-qardaşın bir-birilərinə bərk sarılıb yerdə yatdıqlarını görəcəksiniz. Qızın ətəklərinin parça-parça olduğuna diqqət edib bu iki əziz vücudu bir-birilərinə ayırmaq üçün nə qədər çalışıldığına da fikir edin. Bir az əyilib baxsanız, qızın sol məməsinin altından, bacısını özündən

ayırmayan oğlanın alınının sağ tərəfindən güllələndiklərini görə bilərsiniz.

Göz yaşlarınızı silib otaqlara baxınız: döşək-kilimləri getmiş, sandıqları dağılmış, anbarları parçalanmış, ev adına dörd divar ilə bir səqfdən özgə bir şey qalmadığına təəccüb etmiyin. Etmiyin ki, yığılıb yer ilə yeksan edilmiş bəzi qonşu kənd evlərinin yanında bunlar yenə bir şeydir.

Ordan çıxıb bacasından bir az tüstü çıxan qonşu evə də gedin. Qorxmayın it-zad yoxdur: onlar kəndin arxasındakı dərədə yekə qayanın dibində yatan sahiblərinin cəmdəklərini yeməyə getmişlər.

Həmin mələşmə, ağlaşma səsləri gələn açıq qapıdan içeri girin. Lakin görəcəyiniz müsibət lövhəsinin qarşısında şiddət-təsirdən özünü itirməyin. Bir az sükutla girib baxsanız, bir yanda bənizi solğun, gözləri süzgül, halı ölgün bir ananın üstünə bir çox səbir-lərin düşüb “ana, ana!.. bir loğ...ma ye...mək!” – deyə zarıdığını, kimi anasının boş məməsini çeynədiyini, kimi anasının əlindəki çarıq parçalarını gəmirdiklərini görəcəksiniz. O biri guşədə üç-dörd qoca arvad-kişinin başlarını bir-birinin dizlərinə, qucaqlarına qoyub dərindən inlədiklərini eşidəcəksiniz.

Taqətdən düşüb yatan ananın qızarıb qana dönməyən göz yaşları ilə ağlaması, səbilərin feryadı-fəğanı, qocaların ahu-əninləri bir-birilərinə qarışıb qulağınıza dəydikcə harada olduğumuzu itirəcəksiniz.

Sarırmısınız ki, birer loğma çörəyinizlə canlarını “ölümdən qurtaran” böylə qarabəxtlilər bir neçə yüz, bir neçə mindir? Nə fikr edirsiniz? Niyə dayanmısınız? İrəlisi daha lazım deyil: görəcəyiniz bunlardan daha bətər, daha yanıqlı, daha dilsuzdur. Sizin bir neçə bədbəxti ölümdən qurtarmanızdan nə çıxar? Əhvalın, xəyalə gəlməyən fəlakətin xırda bir nümunəsini gördünüzümü? İştə bu bəsdir! Qayıdınız, cəld qayıdınız, yaşamaq istiyən müsəlmanlara, istiqbalını, axirət və aqibətini fikr edən qardaşlarınıza bağırınız:

– Ey cənnət, əbədi həyat istəyən dövlətli ağalar, möhtərəm bəylər! Ey millətin şövkəti və əzəməti ilə yaşamağı arzu edən ziyahılar! Ey Mədinəyə varıb peyğəmbərin qəbri üstündə miskinlərə, yetimlərə yardım edəcəyini, əsil müsəlman olacağını and içib töbəyi-istiğfar edən hörmətli hacılar! Ey minbərlərdə möhtaclara ianə edib peyğəmbərin yolu ilə getməyi vəz edən axundlar, əfəndilər! Ey mövlud və məhərrəmlikdə əhsan verib peyğəmbər və onun Əli övladının

ruhi mübarəklərini şad etmək istəyən möminlər! İştə qarşınızda bir loğma çörəyə möhtac minlərcə dul, yetim, qoca və miskin canlar. İştə bunlara yardım edib peyğəmbərin, insanlığın yolu ilə getmək vaxtı bu vaxt, bu sıradır. Fikrətin aşağıda dərc olunan şeri bu hal üçündür:

Bu lövhə qəlbimi təhrək üçünse kafidir,
Ürək davam edə bilmez bu hale, olsa dəmir;
Dəmir ürəkli bir insan da böylə hali
Görərsə sızlayar, ağlar; bu qəmli timsali,
Bu qəmli mənərəni dəhşətilə bir an alın
Və yollanın vətənin qarlı, buzlu bir yerinə;
Ürək yaxan bu yaman sərgüzeşti xeyli qalın,
Qalın bir örtüyə bükməklə gizlədin ki, yenə –
– İçində saxlayaraq öz ağır fəlakətini –
Yabancı gözlərə göstərməsin səfaletini...
Nasıl təhəmmül edər sonra qarşısında deyir,
Bunun, bu qəmli, dəhşətli, dərqli səhnəciyin
Bəşər fəlakətinə dözməyən təmiz bir ürək?
Dərin uğultulu çarpıntılarla inləyərək
Bu qəmli mənərəyə ağlamaqda qəlbini yerin...
Sizin də qəlbiniz, elbəttə, acır, deyilmi?
Edin bu dullara, yoxsul yetim-yesirə kömək
Verin iniltisinə son bu bir yığın bəşərin.

Ömər Faiq Nəmanzadə
"İqbal" qəzeti, 21 yanvar 1915, №844

Qəzetin əlavəsi:

"İqbal". Bu məqaləyə əlavə olaraq yazdıqları xüsusi sətirlərdə Faiq əfəndi "hamı rəsmi rüsxət, nəçün gecikdi!" – deyə soruyor. Bunun cavabını isə cəmiyyəti-xeyriyyə əzasına həvalə ediyoruz da tələsik və müsbət bir cavablarına intizar əhlinin qəti bir şey yazmaqdan saklanırsız. Fəqət əfkəri-ümumiyyənin müavinət etməyə mühəyya olduğunu hər tərəfdən gələn feryad və istimdadlarla bərabər əhalimizin kasibeyi-füqərə qismi tərəfindən idarəmizə göndərilən ianələrin dəxi göstərməkdə olduğuna diqqət etmələrini bilxassə rica edəriz.

"İqbal" qəzeti, 21 yanvar 1915, №844

İMTAHAN

Bu il məktəblərdə imtahan olmayacaq. Hələ istiyorlar ki, il imtahanını həmişəlik qaldırınsızlar, şagirdlər il boyu dərslər vaxtlarında nə dərəcə oxumuşlarsa ona görə imtahan nömrü versinlər. Hər vaxt yaxşı oxuyanlar keçsin, tənbellər qalsın.

Bugünkü Cahən müharibəsi də eynilə məktəblər imtahanına bənziyor. Ancaq bu imtahan yalnız şagirdlərin deyil, ümumcahan millətlərinindir. Amma bu cahən imtahanı o qədər qorxunc, o qədər fəlakətlidir ki, indidən: əcəba bu cahən imtahanında kim qazanacaq, kim itirəcək? – sualı hər kəsi rahatsız etmədə, hər kəsin ağzında dolışmadadır. Hər kəs bu imtahanın axırını səbirsizliklə gözləməkdədir.

Ən rahat və sakit vaxtımız olan səhər çaylarında belə bəzən Visla, Reyn və Araz çaylarının rəngi, hələti yada düşmədə, hər kəs hər dəqiqə təzə bir xəbərin, yalan da olsa, ümidini oxşar bir həvadisən intizarındadır. Ancaq bu qədər intizar və həyəcanların arasında birçə təcrübəli, böyük müəllimlərin, dürbin pedaqoqların soyuqqanla sakit oturduqları görünüyor. Əcəba, bunlar niyə böylə? Bir az diqqət etsəniz bizim bu təlaş və ürək döyməmizə qarşı bunların bığaltı güldükləri də bəlli olur.

Bu daha qərib! Görünür, bu gülmələr boş deyil. Şübhəsiz, bunların bildikləri var. Görünür ki, bunlar şagirdlərinə əvvəlcə çalışdıqlarına görə imtahan nömrəsi (bal) verdikləri kimi, müharibə edən millətlərin kəsb etdikləri elm və tərəqqilərinə görə də qalibiyyət və məğlubiyyət nömrələrini indidən verib qurtarmışlar.

Bu isə daha təəccüblü, daha maraqlı! Əcəba, bu alimlərin qərarimizə nə guna! Əcəba, bu milləti müzəffəriyyəyə nail edən elm və tərbiyə nə sayaqdır?

Madam ki, bunlar əllərindəki mizan və hesab ilə istər müharibə, istər qeyri müharibə millətlərin gələcək bəxtlərini biliblər, daha niyə ürəklərimizi əzib duralım? Sükutla bu pedaqoqlara, alimlərə qulaq verəlim.

Baxınız nə deyirlər? Deyirlər ki, hansı millət ki, yalnız halidə deyil, gələcəkdə ehtiyacını fikr edib hər bir surətdə elm və fənn tərəqqisinə çalışmış, əfradının sağlam ruh, vücudlu olaraq artmasını düşünmüş, tərəqqiyə ana qucağından başlayıb müəyyən bir məzhəbə iman

və etiqad, müəyyən bir əmələ, bir əməli-milliyəyə təkyə edib elm ilə tərbiyə-milliyə və məshəbiyyəyi birlikdə irəlilətməyə isə, o millət cahan imtahanında qazanacaq, faiq olacaqdır.

Bu nöqtə və xüsusiyyətləri başa düşüb az-çox çalışanlar belə dərəcələrinə görə cahanın bu qan sellerindən, bu atəş tüğyanından ya fayda götürəcək və ya az zərər ilə xilas olacaqdır.

Ancaq vay o millətin başına olacaq ki, tərbiyə ilə sükut və tənbelliyi, din ilə cəfəngiyatı, elm ilə ərəbcə bilməyi, fənn ilə sehr və nüsxəbazlığı, yaxşı ilə yamanı bir-birinə qatışdırıb dünyada qafil yatıb qalmışdır. Milli ruh və tərbiyə ilə elm və fənni məzc edib qüdrətli, təəccüblü işlər görən böyük millətləri buraxalım, yüngül və anlaşıqlı olmaq üçün kiçik millətləri, daha yaxşısı qonşumuz ermənilər, gürcülər ilə özümüzün mədəni dərəcəmizi hesaba alalım. Və bu hesabla keçirdiyimiz cahan imtahanında nə hala düşəcəyimizi fikr edəlim. Fikr edərsək, görsək ki, ermənilər daha 50-60 il əvvəldən millətlərin səlamətliyini milli tərbiyə və təlimdə qurmuşlar. Və həman o zamandan hər yerdə milli məktəblər, milli ruhani idarələri, milli cəmiyyətlər, milli mətbuat, milli sənətxanələr, milli zirəət idarələri, milli tarix və coğrafiya heyətləri və milli müəssisələr vücudə gətirməyə çalışmışlardı. Bu çalışmalarıyla ermənilərin bu gün hər şəhərdə mükəmməl milli ibtidai məktəbləri var. Tiflisdə əzəmətli ruhani seminariyaları mövcuddur, Eçmədzindəki darülfünunları isə ermənilərin ruhani mərkəzini təşkil etməkdədir.

İştə ermənilərin bu gün bizdən hər xüsusda irəliləmələri, başlarında həmiyyətli xadimlər bulundurmaları, millətlərinin ehtiyacına, fəlakətinə bizdən milyon kərə artıq kömək etmələri, lazımı vaxtda öz hüquq və mövcudluqlarını mühafizəyə qalxışmaları ancaq bu milli tərbiyə və təlimlərin sayəsindədir.

Gürcülər ermənilər dərəcəsinə deyilsələr də, hər halda bizdən artıqdırlar. Çünki onlar da bizdən əvvəl milli tərbiyənin gücünü qanıb mətbuat, milli ibtidai məktəblər, bir danə də olsa bəyzadələr gimnaziyası vücudə gətirmişlər və bu vasitələrlə özlərini saxlayırlar.

Amma bizim, ruslardan sonra Rusiyada ən böyük millət olan biz türklərin nəyimiz var? Heç... heç!

Tərbiyəmiz, elimiz heç olduğundan, demək, özümüz də heçiz. Bu həqiqəti, yeni bu heçliyimizi yalnız mən demirəm. Məndən əvvəl də çoxları demişlər, göstərmişlər. Lakin bugünkü Cahan müharibə-

sinin, millətlər imtahanının göstərdiyi qədər heç bir dahi göstərə bilməmişdir.

Bu imtahan hər bir millətin var-yoxunu meydana qoydu; dərəcəyi-qeyrət və namusunu, mərtəbeyi-qüdrət və mədəniyyətini aşkar etdi. Bu imtahan mədəni həyat səhnəsində insanca yaşamağa layiq olmadığını aləmə bildirdi. Bu imtahan bizim imanımızı görünən dövlətlərimizin imansızlıqlarını rusca bilən ziyalılarımızın qaranlıqlarını, ruhani başçılarımızın ruhsuzluqlarını, milli tərbiyə görənlərimizin əskikliklərini, camaatımızın naxoşluqlarını özümüzə çırpdı.

Xülasə, bu imtahan həyat-milliyə mübarizəsinə əsla hazır olmadığını və bu gedişlə kimimiz özgə mədəni millətlərin ayaqları altında əziləcəyimizi, kimimiz-özlərin nüfuzu təsiri ilə bədəne və ruha sıxılıb çevriləcəyimizi, udulacağımızı göstərdi. Göstərdi ki, millət uğrunda fədai-mal və can bir yana dursun, üç aydan beri aclardan qırılan möhtaclarıma bir loğma ötmək yedirtməyə qüdrətimiz yoxdur.

Göstərdi ki, millətimizin türklük qanı xarab olmuş, müsəlmanlıq ruhu, imanını sönüb bitmiş.

Göstərdi ki, bizdə cürət, təşəbbüs, səbat, mərədənlik, qardaşlıq və ittihad hissi batıb getmişdir.

Göstərdi ki, ruhanilərimizin bildikləri elm və tərbiyə milləti deyil, özlərini saxlamaqdan acizdir və bu acizlik ilə bu sinif böylə qalırsa özləri ilə bərabər bizi də sürükləyib cəhənnəmin dibinə atacaqdır.

Göstərdi ki, yalnız rəsmi məktəblərin özgə tərbiyə və hissiyyəti ilə böyüdüüyü millət ziyalıları bizə haqq ilə ziya verə bilməyəcəklərdir.

Göstərdi ki, bugünkü tərbiyə və təlimlə biz hamımız insan yığınının naqis bir qismi, mədəniyyət vücudunun azarlı bir üzvüyüz.

Niyə erməni ruhanisi, Yepiskopu təfli dərələrin arasından, qorxunc qarlı dağların başından aşırıb ən təhlükəli yerlərə qədər soxulub oralarda yaralanan, xəstə yatan öz millətdaşının əlindən tutub, ruhunu oxşuyur? Niyə erməni intelliğenti millətine gələn hər cür hücum qarşı köks veriyor, təhəmmül ediyor? Niyə erməni hər günə fədakarlığa, hətta öz milli əməli üçün canını verməyə müzayiğə etmiyor? Amma bizim millətimiz üçün can deyil, bir loğma ötmək verməyə canımız çıxır. Bəlkə bizdə ruhanilər, əfəndilər, intelliğentlər azdır? Lakin ətrafa baxıyorum, ruhani istiyirsiniz? – Yığın-yığın!

İntelligentmi deyirsiniz – Dəstə-dəstə!

Ya, onlar niyə öylə, bunlar niyə böylə?

Dedim ki, bugünkü Cahan müharibəsi millətlərin elm və tərbiyə imtahanıdır. Bu imtahan bizə açıq göstərdi ki, həyat və mədəniyyət mübarizəsində millətimiz çürük bir vücuddur, heçdir.

Bu imtahan göstərdi ki, millətin salamat və qüdrəti ancaq yene millətin öz məktəbi, öz tərbiyəsi, öz ruhu, öz mədəni təsisatı ilə olur. Madam ki, bizdə hələ bunlar yoxdur, bunların doğurduğu, yetişdirdiyi səbat, qüdrət, əzəmət və müvəffəqiyyəti də bizdə gözləmək əbəsdir.

Demək ki, bu cahan imtahanında bizə qalan qanlı müsibət mənzərələri, göz yaşları, ürək acılarıdır. Əcəba bu ürək acısı bizə çəkdiyimiz bunca fəlakətlər, zülmələr, əziyyətlər və həqarətlərdən sonra da olsa bircəsi öyrətməyəcəkmi?

Əcəba, öyrətməyəcəkmi ki, fəlakət yaşamaq istəyən millət üçün bir dərsi-ibrətdir.

Əcəba, bu qədər yenə də olsun, öyrənməyəcək qədər olmuşmuyuz?

Əcəba, bugünkü qanlı, bəlalı, faciəli imtahan ilə öz nöqsanlarımızın, öz fəlakətlərimizin, öz çürüklüyümüzün “səbəb”lərini qanıb gələcək üçün hazırlana biləcəkmiz?

Əcəba, qanıb çalışmışmıyız ki, biz türklər Rusiyada mövcudiyəti-milliyəmizi ancaq milli mədəniyyət və milli müsavət ilə saxlaya biləcəyiz. Burasını da qanacaq mıyız ki, əgər bir neçə milli orta və ali məktəblərimiz olsa, rəsmi məktəblərdə oxuyanlarımız belə millətin ümumi ruh və tərbiyəsinə, əməl və arzusuna boyun əyməyə məcbur olacaq və bugünkü kimi yalnız öz canlarını səlamət saxlamaq adiliyində bulunmayacaqlardır.

Qanacaq mıyız ki, milli mədrəseyi-ruhaniyəmizdən çıxacaq ruhani başçılarımız bugünkü kimi... ə səcdə etməyəcək, dinini satmayacaq, millətinə xainlik, pula iman etməyəcəklərdir?

Əgər bugünkü imtahan ilə dərsliyimizi qanıb gələcəyimizə hazırlana bilsək çəkdiyimiz fəlakətlər, həqarətlər, acılar qoy millətin istiqbalına qurban olsun. Doğrudur, bugünkü halımıza baxanda istər intelligent, istərsə ruhani olsun, millət başçılarımızdan naümidəm. Amma millətin, camaatın gələcəyinə inamın qəvidir. Əgər camaatın başına

xüslu, həmiyyətli, davamlı, məlumatlı xadimlər keçsələr az vaxtda diriləcəyinə ümidvaram.

Hökumətimiz də bizə müsaide edəcəyinə əminəm. Çünki hökumətimiz özünün dediyi kimi, bu böyük qanlı müharibəni ancaq kiçik millətlərin səlamət və hürriyyəti üçün eliyor. Bu surətdə özü ilə bərabər bu müqəddəs və ülvi əmələ 7-8 min can ilə kömək elən biz Rusiya türklərinə nədən özgülərə verəcəyi hürriyyət və ədaləti əsirgəsin.

Ancaq bu imtahanın bizə göstərdiyi nöqsanları nəzərə alıb hökumətdən tələb yolunu bilməliyiz.

Burası da var ki, bu arzu və tələblərimizi bilməklə bərabər bu gün çəkməkdə olduğumuz müsibət və səfalətləri yüngülləşdirmək, acımdan önlənlərimizi qurtarmaq, hər şeydən əvvəl hamımıza lazım olan fərdidir.

Əgər yaşamaq istəyirsək, yaşamağa layiq olduğumuzu çüzi hərəkətimizlə də olsa, gözlüyəlیم. Bugünkü imtahan bizi yenə hərəkətə gətirməyəcəkmi?

Ömər Faiq

“İqbal” qəzeti, 24 mart 1915, №894

KÖMƏKLƏŞƏLİM

Həyat həmişəlik bir davadır. Bu davada hər kəsin düşməni isə birdir: zəhmət və məşəqqət – əski ədiblərcə çərxi-fələk.

Kim zəhmət və məşəqqətə tab edib tutduğu işdə səbat göstərsə, o, çərxi-fələyin qolunu bükmüş, düşməni həlak etmiş olur. Buna görə böyük-kiçik, zəif-qüvvətli – hər kəs çalışır ki, düşməninə qarşı dursun, onu alt etsin ki, gələcəkdə rahat yaşaya bilsin.

Yaşamaq üçün bu çalışmaq, vuruşmaq və alt etmək keyfiyyəti yalnız əql və elmin bu gün öyrətdiyi yol deyil, bəlkə o, xalığın məxluquna bəxş etdiyi təbii bir xasiyyət, əzəli və əbədi bir qanundur. Qanuni-həyatdır, şəriət deyimi ilə – sünneti-ilahiyyədir. İştə bu sünnet və qanuni-ilahiyyə siriini, elmimi kim yaxşı qanıb həyat və məişət meydanında təbiətin kərəm və sərdinə qarşı dös görüb davam edərsə, haqqın qalibiyyət və rahat yaşamaq mükafatı da ona nəşib olacaqdır. Bunda din və millət ayrılığının təsiri yoxdur. Ədalət və

mərhmət ilahiyyə kimi ümumdür. Bunda möminliyin və kafirliyin işi yoxdur. Çünki mömin və kafirlik qanuni-ilahiyyə nəzərində bizim bildiyimiz kimi deyil.

Qanun və sünnəti-ilahiyyəyə arifanə iman edib əməl elən mömin və salehə inanmayıb əsbabə təşbih etməyən və yalnız Allaha “təvəkkül” edən kafir və xasirdir.

Nə mutlu və xoşbəxt o şəxs və ya o millət ki, kitab və sünnəti-ilahiyyənin dərin sirlərini, əmrlərini qanıb ona görə tədbir və əməldə bulunduqdan sonra Allaha “təvəkkül” edər.

Hansı millətin nicat tapacağını uzun düşünməyə hacət yox. Qüvənin təbiyyəyi, adəti-ilahiyyəyi, saməd layi təcir, baqi bilib “keyfi məyişə”, “kun-fəyəkun” və qeyri bu kimi ayətləri o qüvvənin əmri-təbiqindən ibarət olduğunu etiqaad edən millət “sofə-yəfəlhun” vədi-ilahiyyəsinə məzher olub fələh və nicat tapacaqdır.

Xoşbəxt o millətə ki, “sirati-müstəqim” üzrə yüyürüb ehtiyacati-həyatıyyə qəvaidi-ictimaiyyəyi-mədəniyyəyə kəraməti-qalibiyyəyə vaqif olub və gələcəyini “hal”da deyil, “mazi”də düşünmüş, “hal”da isə tətbiqə başlamışdır.

Bir surətdə ki, imdiki şüurlu millətlər babalarımızın “Bir didə ki, nuri-həqiqət ola, eylər ayineyi-əmrüzidə fərdayi-tamaşa” hünərinə də razı deyillər. Onlar fəryadi əmrüzda deyil, “diruzda” tamaşa etmək istəyirlər.

Bizlərdə isə babalarımızın fəryadi-əmrüzidən tamaşa etmək hünəri deyil, bugünkü fəlakətimizi “bu gün” düşünmək də yoxdur. Hələ bizi öz kefirmizə buraxsalar, istəyər ki, sabahı bu gün deyil, bu günü sabah düşünəlim.

Vaxt olur, birdən başımıza vururlar, əzayi-mayəmizdə bəzisini kəsirlər, mövcudiyyətimizi təhlükəyə alırlar. Əvvəl vaxt bir az ayırırıq, tərpeniriz, gələcəyimizi düşünürüz, çabalayırıq, əl-ayaq vururuq. Lakin çox keçmədən yoruluruq, əski halımıza qayıdırız, əski adətimizə başlayırıq, işlərimizi yenə Allaha tapşırıq.

Halbuki vaxtımız o vaxt deyil. Gələcəkdəki bəlalardan özümüzü nə cür mühafizə edəcəyimizi, sünnəti-ilahiyyəyə nə cür yanaşacağımızı düşünməyimizin ən məcburi vaxtıdır. Biz isə gələcəkdəki bəlalardan qurtulmaq yolunu deyil, bu gün başımıza gəlmiş bəlaları dəf etməkdən aciziz. Odur ki, bugünkü hərbezələrimizə, o bağı yanıqlarımıza etməkdə olduğumuz köməyi də belə həmin əski adətimizə,

yəni tezdən yorulmağa başlayırıq. Halbuki hələ heç bir iş eləməmişiz. Hələ imdi-imdi bir az işə başlamışız.

Beş-on gündür ki, Qars tərəflərinə gedən vəkillərimiz müsibət-zədələrimizi tapıb görə bilməşlərdir. Bir sözlə, işə yeni bismillah demişlərdir. Fədakarlıqlarını heç vaxt unuda bilməyəcəyimiz hörmətli vəkillərimizin təhqiqlərinə görə ehtiyac çox böyükdür. Bizim topladığımız cümlə ianə ancaq bir az vaxt üçün kifayət edər. Kömək isə uzun müddət lazımdır. Bu qanlı müharibənin vurduğu fəlakət hələ-hələ tezdən qurtulası deyil.

Hər bə düşgünlərimizə yorulmuyaraq, aranı kəsməyərək kömək etmək vacib. Heyif ki, bir çox şəhərlərimiz, bir çoxlarımız birdəfəlik beş-on manat verməklə vəzifeyi-milliyəmizi qurtarmış, aqları tamamilə doyummuş, hər işi bitmiş hesab edirik.

Hələ bezi yerlərdə “bizim öz (?) möhtaclarımız da var, yığılan ianələrin hamısını özgələrə (?) – qarşılara göndərməyə nə hacət, bir azını da özümüzünkülərə verəlim...” səsləri eşidilir.

Hələ heç bir şey eləməyə-eləməyə, ehtiyacımızın mində birini yerinə yetirməyə-yetirməyə həmiyyətimizin daşqınlığından şikayət edirik. Lakin düşünmüyoruz ki, içimizdəki möhtaclarımızın ətrafında bir çox dövlətlilər, qonşular, tanışlar var. Heç mümkün deyil ki, səsləri eşidilib kömək edilməsin.

Amma o bədbəxtlərin ətrafında kimlər var? Onlar yalçın qayalar, yırtıcı itlər, qoxumuş meyitlər, səssiz dərələr, yıxılmış evlər, xunriz simalar, qulyabanilər, qudurmuş insanlardan özgə kimləri görürlər. Ah-vaydan, dərin iniltilərdən, qorxulu ayaq tappılıtlarından, ölüm təhdidlərindən, cigərsuz səslərdən başqa nə eşidirlər.

Heç insafdırmı ki, içimizdəki möhtaclar, tənbellər ilə bir dəqiqədə cahanın ən suzişli zülmünə düşər olmuş o çalışqan möhtaclar, aclıqdan ölüm halına düşmüş o dövlətli fəqirlərə bir göz ilə baxılıns! Of, kaş eşitməsəydim! Bəzən öz qəzetlərimizdə bilməm harda bir hacının və ya bir əfəndinin ianə verməməyi bir yana dursun, verənlərə də mane olduğu yazılır.

Bilməm inanayımı ki, böylə bir vaxtda, yəni hər kəsin maldan deyil, candan belə keçməyə hazır olduğu bir həngəmədə insan qiyyəsinə iblislər, ilanlar, müsəlman adlanan mələnlər, kafirlər, Əli nəslindən şümürlər hələ içimizdə yaşaya biliyorlar. İnanayımı ki, içimizi içimizdən yeyən qurdların hərəketinə, yaşamasına hələ

həmiyyəti-milliyətimiz yol veriyor. Doğrudur, bir neçə qurd və xain maneəti ümumi gedişə, həmiyyətə bir zad edə bilməz. Öylələri hər zaman hər yerdə buluna bilər – deyirlər. Lakin unudulmasın ki, öylə xəbis vücudları, öylə zərərli tikanları böyüdən şəhərlər də bütün-bütün bigünah deyillər.

Beş-altı milyonluq biz Qafqaz müsəlmanlarının üç-dörd ayda toplaya bildiyimiz beş-on min manat üzümünü qızardacağı yerinə hələ eşidirəm ki, bəzi cəmiyyətlər, heyətlər “Novruz” teatri və qeyri vasitələrlə “qarşılar” adı ilə yığıqları pullardan özləri üçün də pay çıxıyorlar. Barı böylələr öz köməkliklərində davam etsələr yenə söz götürür. Lakin öylə bir dəfə etdikləri köməyin bir payını da özləri alırlarsa, bu “qarşılara” kömək deyil, qarşılıqları özlərinə köməkçi etməkdir, o bədbəxtlikləri öz bəxtlərinə bəhanə etməkdir.

Həqiqət, gələcəyimiz qorxuludur. Ətrafa baxıram: hər kəs özünün rahatlığı, öz başının salamathığı fikrindədir. Hər kəs öz bacardığı yol, ibadət və adət ilə öz həyatını qurtarmaq qeydindədir. Abid ibadəti ilə, ruhani fitrə və zəkat yığmaqla, intelligent öz mənfəətinə xidmətlə, dövlətli pul cəmə etməklə öz canını, bəli yalnız öz canını xilas etmək fikrindədir.

Bundan anlaşılır ki, millətin hakimi olan əfkəri-ümumiyyə bizdə əsla oyanmamış. Öz həyatını millətin həyatına bağlamaq əməli-ülvisi bizdə hələ doğmamış, millətimize yetişən dərdin öz dərdimiz olduğu hələ hiss edilməmiş.

Millətdən ayrılanın həyati-həqiqiyyəindən də ayrılacağı bizdə hələ dərk edilməmiş.

Millətine kömək özünə kömək demək olduğu hələ başlarımıza girməmiş.

Millətinin hüququnu, istiqbalını düşünmək, onun yolunda əldən gələn fədakarlığı göstərmək ibadətlərin ən savablısı, vəzifələrin ən müqəddəsi olduğu həqiqətinə bizdə hələ iman edilməmiş.

Milləti pərişan olanın özü də bir yol ilə bir vaxt pərişan olacağını bildiren sünneti-ilahiyyəyə bizdə hələ etiqad edilməmişdir.

Bunun üçündür ki, hər işimiz pərişan, hər halımız virandır. İçimizdə çoxları var ki, haqqın emrlərini, fərzlərini yalnız namaz-oric ilə həc və zəkətdən ibarət bilir. Yenə çoxları var ki, namaz qılmaqlığı, zəkat verməkliyi mədəniyyətin bir sifəti güman ediyor. Bunların hər ikisi də yanlışdır.

“Xaliqin ən əhsən məxluqu, ən xəlqlisi, yəni yaxşı xasiyyətlisi-dir” və insanların ən xeyirlisi insana xeyir verəndir” ayət və hədislərinə görə hər bir xeyirli fikrimiz, faydalı hərəkətimiz, nəfli əməlimiz, isbatımız, tədbirimiz, elmimiz köməyimiz və xidmətimiz birer ibadətdir. Buna görə bugünkü ibadətimizin ən birincisi gələcək belələrdən özümüzü mühafizə etmək tədbirlərinə yapışmaqla bərabər, bugünkü beləmizi başımızdan dəf etməyə olunca gücümüzlə çalışmaqdır. Bugünkü belamız, dərdimiz isə hər bəzədə qardaşlarımızın dərdidir. Bu gün ən birinci işimiz onlara kömək olmalıdır.

Birkərəlik beş-on manat verməklə vəzifəmizi qurtarmış hesab etməyelim. Hər bəzələrimizin gələcəyi keçmişlərimizdən daha qorxuludur. Onların bir kərə qarınlarını doyurmaq böyük bir həmiyyət və insanlıq deyil. Ən azından üç-dörd ay köməyimizi əsirgəməməliyiz. Onları, doğrusu, ehtiyacdən qurtarmaq və gələcəkdə boynumuza daha ağır yük olmamaq üçün imdidən həm yemək, toxumluq, həm də cüt-ələt və heyvanları tədarük etmək lazım. Bunun üçün də milyonlar istər.

Bunların həpsini, təbii, biz bacarmırıq. Hökumətin köməyi, həm də çoxlu köməyi lazım. Bu xüsusda Duma vəkillərimizin, işindəki başçılarımızın həmiyyəti gərək. Hökumətimiz bu işlər üçün üç milyon pul buraxmışdır. Fərsəti fot etməyib istifadə etmək lazımdır.

Bunlarla bərabər hər kəsdən əvvəl cüzi də olsa özümüz özümüzə kömək etməyi bilməliyiz. Burasını da bilməliyiz ki, millətin qədrini, dərdini bilib kömək edənlərə kömək edirlər. Öz köməyimiz az da olsa, həmişə çalışmalıyız. Bu vasitə ilə həm bir zad yığılıq, həm də imdiyə qədər ancaq özünü düşünməyi öyrənənə millətimize əfradına köməkləşməyi öyrətmiş oluruz.

Hər cahil millətdə olduğu kimi, bizdə də ümumi işlərimizdə tez yorulduğumuz var. Budur ki, axır vaxtlarda kömək səsləri kəsilmiş kimi görünür. Heç bir şəhərdə ikinci, üçüncü və dördüncü ianə yığmaq xəbəri eşidilmir.

İanə dəftərcələri vasitəsilə alışmamış camaatdan kərəmətlə pul yığmaq doğrusu çətindir. O halda biz də özge millətlər kimi cür-bəcür vasitələrə müraciət edəlim. Bakı, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Şamaxı, Şəki və qeyri şəhərlərimizdə teatro, musiqi axşamları, qaçqınlar günü tərtib edib bilet və kağız nişanları ilə ianələr cəmə edəlim.

İnanemizə möhtac olanlarımız yalnız Qars tərəfdəkilər deyil, Acaradakı gürcü müsəlmanları bizim din qardaşlarımızdır. O tərəflərdə də mütəlak öz müsəlman vəkillərimizi göndərüb öz əllərimizlə öz köməyimizi göstərməliyiz.

Xristian gürcüləri rəsmi rüsxət alıb köməyi başlamışlardır. Bizdən isə bir hərəkət yox. Bu isə bizim üçün çox böyük töhmətdir, cəhaletdir.

Millətimizin istiqbalı eşqinə, qanuni-həyatın sünneti-ilahiyyənin, əsil ibadət və mənfəətin nə olduğunu düşünəlim. Düşünəlim də gələcək günlərimiz üçün köməkləşəlim. Heç bir çətinliyi, namümkünlüyü bəhanə etməyelim. Çünki:

Ömər Faiq

"İqbal" qəzeti, 17 aprel 1915, №915

BAKİ CƏMIYYƏTİ-XEYRİYYƏSİNİN DİQQƏTİNƏ

Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi öz bəyannaməsində Qars və Ərdəhan tərəflərində qalan arvad-uşaqların Bakı və Gəncəyə gətirilməsi fikrində olduğunu bildirir və oralarından gətirilən yetim uşaqların birer, ikişər bəzi ərbabi-həmiyyənin himayəsinə veriləcəyini də əlavə edir. Bu bəyannaməsindən anlaşılır ki, Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi bu günə qədər olan durgunluqdan daha açıq bir fəaliyyətə keçmək, bədbəxtliyin, ehtiyacın böyüklüyünə, əcələliyinə nisbət iş görmək istəyir.

Şükür, buna da şükür!

Nə etməli, bu tənbellik həpimizdə var. Ümumi işlərimizə yavaş yapışmamız, qeydsizliyimiz cümləmizdə olan bir naxoşluqdur. Buna görə böyük ümidlər, ciddi təşəbbüslər, özgələre nümunə olacaq həmiyyət və xidmətlər gözlədiyimiz Bakı cəmiyyətindən, daha doğrusu, Bakı camaatından artıq şikayətə haqq bulamıyoram. Ancaq ora dövlətçilərinin ehtiyaclarımıza nisbət bir zad vermədiklərini və o kimilərin Bakıda olmalarına və Bakı ilə dövlət qazanmalarına görə gələcək tariximiz, gələcək milli intibahımız Bakı üçün böyük bir töhmət, ictimai bir intiqam hazırlasa yeri var.

Gələlim əsas məqsədə.

Mənim düşüncəmə görə, Qars və Ərdəhan tərəfində qalan arvad və uşaqları Bakıya gətirməməliyiz. Bunu bir neçə cəhətə görə deyirəm:

1. Bakı ilə Qarsın havası, məişəti tamamilə ziddir.

2. Bakıda xərc iki-üç qat artıq olur.

3. Gələcəkdə yolların çətinliyi və özgə mançələr təsəvvür olunduğundan Bakıda olacaq arvad və qoca kişilər lazımi vaxtda öz yerlərinə qayıda bilməzlər.

4. Bakıda qalacaq arvadların bir qismi bəzi səbəblərə görə bəlkə orada qalıb qayıtmayalar. Bu isə Ərdəhan tərəfində boş qalan yerlərimizi özgələre qapdırmaya səbəb olur.

Öylə güman edirəm ki, Qars və Ərdəhan tərəflərində qadan bədbəxtləri o yerləre bitişik və sərhəd olan Axalsix uyezdində saxlasaq həm saydığım müşküllərdən qurtulmuş, həm də bu böyük işimizi yüngül və tez bir yolla başa gətirmiş oluruz.

Qars tərəflərində qalan yetim uşaqların Bakıya gətirilib saxlanacağı və birer, ikişər paylanacağı zikr edilir.

Öylə sanıram ki, tapılacaq uşaqların hamısı Bakı və Gəncəyə gətirilib bir yerdə, bir pansionda saxlanmalıdır. Yetim uşaqları öz himayələrinə almaq istəyənlər pansionun illik xərcini verməklə izhari-həmiyyət elərlər.

Arxayınam ki, millətperəstliyin ən sağlam üsulu olan bu yol ilə birer, ikişər, beşər uşağın illik xərcini verəcək həmiyyətçilərimiz içimizdə əskik deyil.

Oğulluğa qəbul ediləcək uşaqların verilməsinə sözümlə yox. Amma burası var ki, bunda qayəti-ehtiyat lazımlıdır. Yoxsa tərbiyə və himayə yerinə nökrəçiliyə yol açmış oluruz.

Bizim milli qayətimiz isə həmin yetim türk balalarını oxudub öz yerlərinə göndərmək, öz yerlərinə sahib etmək və oralarda əskilən nüfuz və nüfuzu-milliyəmizi doldurmaqdır. Əksinə, həmin uşaqları tək-tək dağıtmaq isə əməl və müqəddəs fikrimizə öz əlimizlə zərbə endirməkdir.

Etiqadım bunadır ki, cəmiyyəti-xeyriyyəmiz bu cəhətə artıq diqqət yetirər.

Əgər uşaq çox tapılsa, pansionun biri Qafqazda, digəri Şimali Rusiyada ora türk qardaşlarımızın münasib gördükləri bir yerdə vücuda gətirilməlidir.

Cox qayğı və acı ilə bildirirəm ki, rəisi-ruhaniyyəimiz sayılan müfti və şeyxin etinasızlığından, çoxumuzun qorxaq və həmiyyət-sizliyindən uşaqların əksəri achiqdan və naxoşluqdan tələf oldu. Bir qismi suya çəkilib xristian edildi, içəri Rusiyaya aparıldı. Qalanı çox az olsa gerek.

* * *

Həkim Xosrov bəy Sultanov⁶³ cənabları – “Ərdəhan tərəflərdə kimse qalmamış, onlar canlarını qurtarmaq üçün qaça bildikləri yerlərə getmişlərdir” – deyir. Bəli, o bədbəxtlərin çoxu canlarını bir cür əziyyətdən qurtarmaq üçün dərələr boylarında, kəndlər ətrafında, torpaqlar altında bir-biri üstə düzülüb uzanmışlar, rahatə varmışlardır.

Ancaq azı, çox azı, yəni iki minə yaxın arvad-uşaq canlarını qurtarıb və özlərini Puxxov tərəflərinə atmışlardır. Puxxov uçastkası Ərdəhan ilə Axısxa arasındadır, Qars oblastına tabedir. Camaatı tamamilə müsəlmandır. Yerləri meşəlik, qayalar, dağlıq və şəhərlərdən uzaq olmasına görə camaatı çox fəqirdir. Öylə ki, bunlar hər il bahar vaxtında özləri üçün ayrı yerlərdən yeyəcək tədarük etmək məcburiyyətindədirlər. İştə böylə fəqir bir camaat 4-5 aydan artıqdır ki, özlərinə can atan minlərcə din qardaşlarını evlərində saxlayıb yeyəcəklərini yarı bölürlər. Bundan sonra isə özləri də yeyəcəkdə çətinlik görəcəklərdir. Buna görə oraların halı çox yaman olacaq.

İnsafdırımı Puxxovun kasıb camaatı olunca yeyəcəyini yarı bölün, bizlər bir kərəlik bir neçə şahı, bir qaç manat verməklə milli və insanlıq vəzifəmizi qurtarmış hesab edəlim...

Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsinin o tərəflərə ianə göndərməsi xüsusunda nəzəri-diqqətini cəlb edərim: Puxxov uçastkası davadan uzaq sakit bir yer olduğundan ianə göndərilməsinə heç bir maneə yoxdur.

Bakıdan un göndərmək lazım deyil. Axalsix tərəflərdə 140-160 qəpiyə taxıl alıb üyütmək olur. Nə qədər taxıl olsa, bizim dəyirman pulsuz üyütməyə hər vaxt hazırdır.

Hörmətli xadimlərimiz Xosrov bəy Sultanov cənabları Qarsdan böylə yazırlar: “Ərdəhan kəndlərinin heç birində adam yox. Bunlar canlarını qurtarmaq üçün qaça bildikləri yerlərə getmişlərdir. Yalnız bir-iki yerdə 500-600 arvad-uşaq var”.

Bu xəbəri daha artıq bir təfsilatla dörd ay əvvəl yazıb həqiqət-halidən camaatımızı xəbərdar etmək istədim. Mən bu xəbəri Ərdəhanın geniş ağ düzləri qızıl rəngə çevrildiyi və bu qızılığın hənuz səmayə əks etdiyi vaxt dərələrin uçurumlarından, qayaların oyularından, kəndlərin izsiz bucaqlarından, meşələrin dərinliklərindən qopan fəryadlar və sədayi-istimdadlar ətraflarındakı qayalardan hənuz cavab aldıqları zaman duyub bən də fəryad qoparmışdım. Heyif ki, nikbinlərimiz yazdıqlarını “mübaligə” güman edib bu işə soyuq qanla baxdılar. Hətta bəzi mötəbər şəxslər bizzat özümə müraciət edib camaatımızın üreyini eylə acı və mübaligəli xəbərlərlə dırmalayıb yandırılmamağımı, həyəcana gətirməyimi təvəqqe etdilər.

İndi düşünürəm və sual edirəm ki, ürəkləri yanan ağalar bu dörd-beş ayda ürək yanğılarını əcəba nə ilə göstərdilər?

Kasıb-kusublarımızın verdikləri ianələri çıxmaq olsaq ağaların, dövlətliyərin verdikləri beş-on min manatı keçmir: millətin, qara camaatın kömək və zəhməti ilə qazınan dövlətin böylə bir gündə öz millətinə layiq gördüyü, öz millətinin ölüm halında olan aclarına qıydığı, ehsan etdiyi bumudur? Bizdən 25 kərə az olan qonşumuz öz möhtaclarına 800000 manat yığdılar, yənə də yığırlar, yığacaqlar.

Bizim Boxçalı, Qazax, Zəngəzur, Cavanşir... və qeyri və qeyri yerlərin bəyləri, hacıları, dövlətliyəri hələ özgələ təməllüq ilə meşğuldur.¹

Hələ bəzi şirindilli, məhəbbətpərvər görkəmlilər deyirlər: tək muradımız başa gəlsin, yəni tək millətin istiqbalını görüm, vallah-billah, bu qədər yüz qurban və nəzir hazırdır. Biçarələr eylə güman edirlər ki, böylə mənasız sözlərlə özgələrini inandırırırlar. Daha bilmirlər ki, böylə ən zəruri vaxtımızda beşçə qurban verməyənin gələcəkdə yüz deyil, birçə də verməyəcəyini və versə də məqbula keçmiyəcəyini uşaqlar da bilirlər.

Ömar Faiq

“İqbal” qəzeti, 19 aprel 1915, №916

EŞQ VƏ MƏHƏBBƏT

Hörmətli oxucular, bəlkə “Nə eşq və məhəbbət vaxtıdır, qiymət qopur, aləm bir-birinə deyir, millətlər can çəkişir. Biz indi də eşq və məhəbbət iləmi oynayacağıq” – deyəcəklər.

Doğru, doğru!

Eşq və məhəbbət yalnız bizim şairlərimizin, bizim təbiətliyələrin malı deyil. Eşq və məhəbbət iki istəklini bir-birinə bağlaşdıran kimi hər arzu ilə məqsudi bir-birinə qovuşdurmaqdır. Eşq və məhəbbət varlıq, dirilik, birer dirəkdir. Bu gün hər fədakarlıq, hər qaliblik eşq və məhəbbətə bağlıdır. Məhəbbət hər dirliyin açarı, hər dərddin davasıdır. Məhəbbət mədəniyyətin anası, cahanın həkimidir. Dünyada nə çətin iş ola bilər ki, məhəbbət onu vücuda gətirə bilməsin? Əl verər ki, başda bir iş üçün məhəbbət ola! Əl verər ki, elm həvəsi, millət məhəbbəti, vətən eşqi, mədəni istiqlal arzusu hamı məhəbbətlərin güclüsü ola! Bunlar – insanı idarə edən bu güclər oldumu, daha irəlisini düşünməyiniz: istənilən hər şey bu sayədə yapıla biləcəkdir. Mən inanmıram ki, insan hər şeyi ürəkdən istəyə, ürəkdən elm və tədbir ilə çalışsa, ürəkdən məhəbbət bağlaya, o şey başa gəlməyə! Mən inanmıram ki, məhəbbətlə can qıyılan yerdə dünyalar ələ gəlməyə. Eşidirik ki, bir yaponiyalı dənizdə üzən qorxulu bir düşmən minasını partladığı, öz vücudu ilə bərabər darmadağın edir. Eşidirik ki, bir avropalı on min metrlik aeroplan ilə bərabər aşağı fırlanıb düşmənin əhəmiyyətli bir flotunu özü ilə bərabər parça-tikə edir. Eşidirik ki, bir şəxs Vətən uğrunda düşmən qalasının barıt anbarını odlayıb özü ilə bərabər havaya sovurur. Bəli, məhəbbət nədir, nələr elətdirməz! Dilinə olan məhəbbət deyilməlidir ki, Rusiya təbəəsi iki polyakı, iki finni öldürənsən rusca danışmaz. Əcəba, polyak rusca, nemescə bilmirmi? Bəlkə firəngcə də bilir! Lakin hamısından artıq öz dilini sevir. Öz dilinin aşığıdır. Polyak bilir ki, bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur. Bu gün Polşa hər nə olursa olsun, madam ki, polyak dili vardır, Polşa da olacaqdır.

Sevgili oxucularımız! Millətlərin qan və od içində çalışdığı belə bir hengəmədə “dil” məsələsi ilə vaxt keçirməyimə çaşıb mənə qınamayın. Mən görürəm ki, bizi o qan və od dənizindən qurtarmaq istəyənlərin çoxu hələ özgələrin dil və adət əsiridirlər. Bunlar bu əsirlikləri ilə bərabər bizi də əsirlikdən qurtarmamaq, yalançı pəhli-

vanlıqda bulundurmaq istəyirlər. Bəlkə deyirsiniz ki, “dil”in millət-pərvərliyə nə dəxli var? Bir kişi türkçə biliblə qəsdlə danışmaz, amma ürəkdən millət-pərvər olar.

Belə ikiüzlülər bəlkə ola bilsin. Lakin mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin tək nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir. Dilini sevməyənün ürəyində millət-pərvərlik duyğusu aramaq istioddan bal dadı gözləməyə oxşar. Milli dilində danışmaq istəməyənün millət-pərvərlikdən dəm vurmağı yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz. Mənə deyirlər ki, öz dili, öz ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır. Türk dili pis də olsa özümündür. Halbuki dilimiz dünyadakı asan və gözəl dillərin biridir. Elə asanlığı səbəbindəndir ki, bəzi millətlərin arasında ümumi dil kimidir. Bir rum ilə erməninin türkcədən özgə dil ilə danışdıqlarını görməzsiniz. Halbuki bizim bəzi ağalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad-uşaq ilə də özgə dil ilə danışmaq xəyalında bulunurlar. Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə görməzsiniz ki, öz dili ilə danışsın. Buranın qonaqlarında, yığınaqlarında milli dil, milli adət, milli süfrə, milli sadəlik bulmazsınız. Hələ xanımlar deyəsən ki, milli dilə düşməndirlər. Bunların adları özgə, dilləri özgə, adətləri özgə, diləkləri özgə, tərbiyələri özgə, gələcəkləri özgə, məhəbbətləri özgə! Bilmirəm bunların millikdən payları nədir? Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik?

* * *

Mən burda dilin gərəkdirlik və mədəniyyət və gərəksə siyasət ələmlərində nə işlər gördüyünü və nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu sayacaq deyiləm. Qarsda minlərcə qardaşlarımızın hələ “Bir loğma ətmək” fəryadı kəsilmədiyi bir vaxtda belə dil məsələləri ilə gün keçirmək, əlbəttə, yaxşı görünməz. Nə edim ki, bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərin biri də dilimizdir. Daha doğrusu, dilsizliyimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır. Bu gün bu yazılarımla ancaq gödəkcə yada salmaq istəyirəm ki, millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq və məhəbbətlə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi seçmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. A canım! Biz

özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü də etsinlər. Heç düşünmürük ki, biz özümüzü istəməyəndə özgələrin bizi istəmələrini ummaq dəlilikdir. Çasıb qalırım. Ufaq bir millət heç yoxkən özünü böyüdü, öz varlığını hər yol ilə də olsa, özgələrə bildirir. Öz ehtiramını saxlayır, özünü saydırır. Amma biz? Lap tərsinə, ən çox özümüzü özümüz bəyənirik. Öz əlimizlə özümüze qəbir qazırıq. Nədən gözəl dadlı dilimizi bəyənirik? Nədən bu gözəl dilimizi yaymağa can-başla çalışırıq? Yox-yox, belə olmaz. Daha əl verər, biz də görək özümüz öz qədrimizi qanaq! Qanaq da, Məmmədləri – Mişa, İskəndərləri – Saşa, Kərimləri – Kuruş, Gülsümləri – Gülya, Leylaları – Lyalyaya çevirməkdən utanaq. Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlanğıcı bilək. Dilimizə ən dərin eşq və məhəbbətlə sarılaq. Bunun xatirini heç bir xatirə dəyişməyək. Millət düşüncəsini yenə milli dil ilə üreklərə birləşdirək. Arada olacaq incimələrə, küsmələrə qulaq asmayaq.

Bu gün millətini tanıyanların, millətine eşq və məhəbbət bağlayıb çalışanların nə kərəmətlər, nə möcüzələr, nə fədakarlıqlar elədiklərini şükür ki, hər dəqiqə eşidib duyuruq. Artıq nə deyim?

Ömər Faiq

"Yeni İqbal" qəzeti, 2 iyul 1915, №57

ÇOX UTANDIQ

Utanıram, inanmaq istəmirəm ki, Bakı kimi bir şəhər, Qars tərəfindən göndərilən 40-45 yetim uşağı saxlaya bilməyəcək. Saxlaya bilməyəcək qəzimat ilə aləmə elan edəcək ki, "cəmiyyətin işi çoxdur, yetim uşaqlara, eylə xırda işlərə baxmağa vaxtı yoxdur. Hər kim nökerliyə nə qədər uşaq istəyirsə, gəlsin aparsın!"

Cəmiyyət burda bir şeyi yaddan çıxarmış: əgər gözə gələn qız və oğlanları pul ilə nökerliyə versəydi və ya bir kərəlik satsaydı, cəmiyyət sandığına xeyli pul yığışardı və bu vasitə ilə cəmiyyət üzvlərini ianə yığmaqdan qurtarardı.

Vay cəmiyyəti-xeyriyyə! Vay milyonlu şəhər! Vay bədbəxt millət! Məgər quru adın varmış!

Mən öylə bilirdim ki, Bakı nəinki 40-45 yetimi, bəlkə bir neçə yüzünü də saxlamağa hazırdır.

Halbuki mən zəhmətlərə yığılan və Bakının mərhəmət qucağına sığılan 5-10 yetimi də başdan dəf etmək, onun-bunun qapısına tullamaq istəyir.

Aman yarəbbi, nələr eşidirik, nələr görürük. Nə demək, bu nə demək ki, 4-5 milyonluq bir camaat 1-2 yüz yetim balasını bir yerdə saxlamağa gücü çatmaya!

Of, doğrudan da ölmüşük, doğrudan da yalançı bir adımız qalmış! Doğrudan da milli dirilik, mədəni insanlıq adına bir qəpiyə dəymərik.

Nədir bu rəzəletlər? Nədir bu alçaqlıqlar, bu murdar xasiyyətlər?

Sizdən soruşuram: 40-50 yetim uşağı bir yerdə saxlamağı bacarmayan bir millət nə cür insanca yaşamaq xəyalında, hələ "ağalıq" iddiasında ola bilər?

Bir düşününüz! Sizin qucağınıza can atan balalar kimlərdir: evi-eşiyi talan olunmuş, anası-atası boğazlanmış, 11-12 yaşındakı bacısı aylarca canavarların əlində qala-qala dəlilənib axırda tələf olmuş, bütün qohumu yox edilmiş, yarı canda qalmış öz millət balalarınızdır. İnsan sevdiyi itin balalarını belə bir dərəcə alçaqlamaz ki, "İsmailiyyə" binasının padvalında belə bir neçə həftə saxlana bilməyib çöllərə tullanmaq istənilir!

Nə olar, İsmailiyyə imarətinin zahiri zinetinə əskiklikmi olar ki, yuxarı qatında yaralı qoşunlar, altında yaralı millət balaları bulunsun!

Bizim günümüzdə, millətin ehtiyacı üçün yapılan İsmailiyyə binasının bir neçə otağı və ya otağın polu millət balalarından əsirgənsə, daha bu əzəmətli imarət nədən ötrü tikilmiş?

Ey kimsəni bəyənməyən millət! Ey savab üçün Ərəbistan, İran çöllərini aşıb "hacı", "kərbəlayı" olmağa can atan ağalar! Hara gedirsiniz, nə fikir edirsiniz? "Kərbəla"dan yüz qat yanıqlı, dəhşətli olan bugünkü Kərbəla qurbanları mərhəmətinizə can atmışlar! Ayağınızın yanına – Bakıya qədər gəlmişlər...

Siz hara gedirsiniz? Savabımı, insanlıqımı, millətpərəstlikmi, hacılıqımı, məşədilikmi, ağalıqımı, nə, nə istəyirsiniz: hamısı, hamısı bu gün burda qapımızın yanında!

Utanaq, çox utanaq ki, Bakı kimi Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi olan bu şəhər 40-45 yetimi saxlamaqdan aciz qala.

Şəriətdən, insanlıqdan utanmırısaq, qonşularımızdan – onların fədakarlığından olsun həya edək.

Mən bilmirəm niyə qəzetlərə, teleqramlara tökülüb xəbər axtarırsınız ki, bir şey bilmək, ürəginizi şad etmək istəyirsiniz, məgər Bakının dövlətli bir imarətində, millət binasında 5-10 yetimə yer tapmayıb it-pişik yavruları kimi dışarı tullamaq xəbəri az qərribə xəbərlərdənmidir?

Ac, çılpaq qalmış, davarım ən şiddətli zərbələrinə düşər olmuş 5-10 millət balamızın ürəklərini şad etməkdən artıq şadlıqımı axtarırsınız?

Yerdə gəzməyi bilməyə-bilməyə nə hünərlə göylərə uçmaq, böyük ümidlər dalmca düşmək xəyalında bulunursunuz?

Amerikada bir müəllim, məşhur bir milyarderçimi olmaq istəyirsiniz? Banda erməni qəhrəmanı Aram hamı millətini “ya ölüm, ya dirilik” bayrağı altına çağırmış... filan öyle olmuş, filan iş böyle getmiş... bu xəbərləri nədən ötrü oxuyursunuz? Sizə, bizə nə?

Gözüyün önündə ac, çılpaq ulaşan 5-10 gözü yaşlı ürəyi odlü millət balasını bir yerdə saxlamaq mərhəmətində bulunmayan bir camaatın ürəyində nə millət hissi, nə vətən qeyreti, nə din və məslək əqidəsi ola bilər!

Bakı cəmiyyəti-xeyriyyə idarəsinin işi çoxsa, özgə işlərə baxmağa vaxtı azsa, əcəba, cəmiyyətin idarə adamlarından özgə adamları yoxmu, əgər yoxsa, cəmiyyət haradan əmələ gəlmiş? Məgər Bakıda heç kəs qalmamışmı? Yəni 5-6 kişidən ibarət bir heyət vücudə gələ bilməzmi ki, cəmiyyətin himayəsində olacaq yetimlər evini idarə edələr? Yəni bu öyle böyük, çətin işdirmi? Əgər cəmiyyətin pulu qurtarıbsa kişiləridəmi qurtarıb ki, çarəsini fikir edələr, cürbəcür vəsaitlərlə pul yığalar?

Deyəcəksiniz: “Qafqaz Bakıdanmı ibarətdir? Bakının milyonları çox, dərdi də çoxdur. Hər kəs gerek özünə kömək etməlidir, yalnız Bakıya göz dikmək nə insafa, nə də əqlə sığmaz!”

Doğrudur, çox doğrudur: hər kəs özünə görə kömək etməlidir. Özümüz işsiz, ianəsiz oturub yalnız dövlətliyə görə dikmək – gözsüz qalmaq, milləti tənbelliyə, xırsızlığa öyrətmək deməkdir.

Burası məlum, lakin özgə yerlərə görə bu işdə Bakı “özünə görə” özünə düşən borcu, sanıram, başa gətirəcəkdir. Söz yox ki, çoxdan-çox, azdan-az olar.

Bakı özünə sığınan 40-50 uşağı saxlamaqdan aciz olsa özgə yerlərə deməyə nə haqqımız var? Bakıda olan 40-50 uşağı paylamağı da

yoxsa bir hünərmi sayırsınız? Bu qədər uşağı o yol ilə nəinki bir şəhər, ən xırda bir kənd belə can-başla qəbul edər.

Üç cüt bir tək müsəlmanı olan Tiflisdə “yetimlər evi” üçün 80 min manat yığıldı, bunun min manatı Bakıya göndərildi, qalan pul ilə cəmiyyəti-xeyriyyə “yetimlər evi” açdı. Bu evdə hər yandan nə qədər qaçqın gəlsə, qəbul edəcək, bir vaxt saxlanandan sonra 20-dən artığı Bakıya göndəriləcək, 20-si həmişəlik saxlanacaq. Cəmiyyətin qəranı böyle oldu.

Cəmiyyətin bundan ötrü olan yığıncağında bir neçə xanım, Bakıya arxayın olmamağımızı bəyan etsə də, mən özüm bu fikrə razı olmadım. Bunu Bakı üçün həqarət və əskiklik hesab etdim.

Bakının dövlətinə, zahirinə, yüzlərcə intelligentlərin vücuduna, dövlətliyərin şirin sözlərinə məgər mən yalnız aldanmamışam? Keçən həftə Qarsdan mənə görə göndərilən 34 uşaq bir az burda qaldı, bunlardan 2 oğlan burda yetimlər evində itmiş bacılarını görə kim birinə sarılıb ağlaşmağa başladılar, yarım saat bunları ayırmaq mümkün olmadı. Bacıları ah-fəryad edəldilər ki, qardaşlarımızı bizdən ayırmayın, qoyun xəstə qardaşlarımıza biz özümüz baxaq.

Müfti əfəndi, çarəsiz qalıb uşaqları saxladı və Bakı cəmiyyətinə kağız yazıb təvəqqe etdi ki, uşaqları saxladığından ötrü inciməsinlər. Məgər Bakı cəmiyyətinin canına minnətmiş! Kim böyle xəyal edərdi, yoxsa 10-15-ni burda saxlardı!

Doğrudur, Bakı cəmiyyəti idarəsi bir neçə şəxsin çalışmasına, ümidinə qalmışdır, xüsusilə yayda hər kəs Mərdəkan bağlarına, Kislovodski parklarına çəkilmiş, öz rahatlığının, öz canlarının qeydinə qalmış. Sözüm yox, insan yaşadığıca səhhət və sağlam yaşamağıdır! Təbiətin zorlu qolunu büküb insanca ömür etməli. Lakin həyatın ölüm sızıları ilə, aclıq qorxusu ilə can verməkdə olduğu böyle, qara günlərindən qeydsiz yatmaq, Qars dağları ətəklərindən, özgələrin əllərindən yığılan yetimləri övvəlcə istəyib də sonradan peşman olmaq, onun-bunun qapılına tullamaq bakılılar adına layiq olmasın gerek.

Böyük ağaclara sarılan sarmaşıqların, zinətli balkonları örtən çiçəklərin kölgələri altında pianonun səsinə qulaq verib də Qars tərəflərindən qopan millətin ah və əninini eşitməmək, onların dərдинə qalmamaq, türklük, müsəlmanlıq, insanlıq adına yaraşmaya gerek!

Yenə təkrar edirəm, madam ki, bizdə beş-on öz yetimimizi insanca saxlamağa ləyaqət yox, öz balalarımıza mərhəmət yox – ya biz nə haqq və nə üzvlə özgələrdən mərhəmət və ədalət gözləyirik?

Bizim kimi ölmüş, duyğusuz, zalım bir millətə mərhəmət nəyə lazım? Haqq və hürriyət nəyə gərək? Bu gedişlə, bu qanacaqla, bu qeydlə siz sanırsınız ki, bugünkü rahatlığınız davam edəcək?

Heyhat nə çoxdur xam xəyal. Bu həmiyyət, bu qeyrətəli böyük əməllərin, uca fikirlərin, ulu ümidlərin dalına düşmüşük! Cənabihəqq bəlkə öz ulu intizar, ulu fikirlərin üsulunu bizim kimi qorxaq, xəsis, duyğusuz qansızların ümidinə qoymaya.

İnciməyin, siz inciməyin ey millətin kökü, təməli yerində olan qara camaat! Ey ürəkdə millət namusu olanlar!

Ümidimiz yenə sizədir, ey bezi həmiyyətli bakılılar, ey gencəllilər, ağdaşlılar, şamaxılılar, şəkiliblər, kürdəmirililər! Üzümü sizə tutub yalvarıram: hər biriniz 10-20 uşaq götürünüz, saxlayınız. Yekə bir şəhər 5-10 yetimi bir yerdə saxlamaqdan aciz olmasa gərək!

Tiflis kimi bir yerdə 20 uşağın (bir baxıcı xanım, iki qulluqçu arvad, bir müəlliməsiylə bərabər hamı yemək, içmək və tərbiyələri) xərci 3 min neçə manatdır.

Bu ölüm-dirim vaxtında əlimizdən heç bir şey gəlmirsə, bari bu ocağı sönmüş qardaşlarımızın yavrularını bir az zaman insanca saxlayaq.

Əcəba, hansı şəhər istəsə böylə fədakarlığı bacara bilməz?

Umuram ki, ürəyində bir az millət hissi, namusu olan bir müsəlman razı olmaz ki, bizə sığınan saf əxlaqlı balaları küçələrə töküüb öldürək.

Əlbəttə, hər şəhərdə bir cəmiyyəti-xeyriyyə və ya nəşriyyə var. Tələsiniz! Bu cəmiyyət adından Bakıya adam göndərib İsmailiyyə padvalının tozlarında qalan və onun-bunun qapısına tullanmağa hazır edilən öz qardaş-bacılarınızı qurtarınız. Qoymayınız heç kəsə bir uşaq da verilsin! Uşaq saxlamağı həvəs buyuran ağaların ürəklərində doğrudan mərhəmət varsa, saxlayacaqları uşaqların pullarını “yetimlər evi” idarəsinə versinlər.

“Yetimlər evi” üçün pul yığmaq çətin deyil. Əl verər ki, ürəkdə istək, millətə eşq və məhəbbət olsun! Əl verər ki, baş-başa verib fikir edəsiniz, başlayasınız.

Bədir, utanaq!

Ömər Faiq

“Yeni İqbal” qəzeti, 3 iyul 1915, №58

FÜRSƏT AZ, EHTİYAC BÖYÜK

İki-üç ay əvvələ qədər hər kəsin ürəyində müfti və şeyxülislam cənablarına qarşı bir narazılıq, hətta bir hiddət vardı. Camaat deyirdi ki, 6-7 milyon böyük bir kütlənin rəisləri millətlər fəlakətinə qarşı göz yumurlar. Daha doğrusu, yalnız düşüncələrindən, qorxaqlıqlarından, ürəksizliklərindən qəsdlə görməməzlik, eşitməməzlik edirlər. Deyirlərdi ki, müfti və şeyxülislam Tatyana İanə cəmiyyətinin Tiflisdəki şöbəsinin üzvləri olub hər həftə sərdar sarayındakı məclisdə bulduqları halda müsəlmanlara bir xeyirləri toxunmur.

Deyirlərdi ki, bu qədər böyük bir camaatın rəisləri əgər istəsələr nələr eləməzlər, nələr tapmazlar?

Camaatını kömək etməz, qazı və mollalarını itaət eləməz, yoxsa hökumətmi qulaq asmaz. Xeyr, xeyr, hamısı olar: təki onlar istəsinlər!

Ramazan ayı idi. Göydən rəhmət enir, yerdə nemət yayılırdı. Hər kəsin ürəyi şəfəqlə dolmuşdu. İştə böylə vaxtı və şeyxülislam cənabları fürsət və qənimət bildilər. Həm camaatın minnət və şikayətindən qurtulmaq və həm də Allahı razı etmək istədilər. Qazı və mollalara xitabən uzun ayə və hədislərlə dəvətnamələr yazdılar. Builki fitrələrin onda birini də olsa dava yerlərindən gələn yetimləri saxlamaq xərci üçün yığmağı möhkəm fitvalarla əmr elədilər.

Dəvətnamələr paylandı. Hər kəs xəbərdar edildi. Ortalığa böyük sevinc düşdü. Camaatın rəisdən narazılığı azalan kimi oldu. Qəzetlərimiz rəislərin bu həmiyyətlərindən uzun-uzun bəhs etdilər. Hətta illərcə uyusub qalan ruhani idarələrimizin belə hərəkət və cürətlərinə (?) çaşib qaldılar. Çaşib qaldılar ki, belə adi dəvətnaməni “tarixi vəsiqə” deyər adlandırdılar. Hətta bu “vəsiqə”ni bizim üçün, bizim istiqbal və nəcətımız üçün bir şan hesab edənlər də oldu.

Doğrusu, mən bu dəvətnamələrdən o qədər böyük kəramət gözləməyirdim də, bütün-bütün də ümitsiz deyildim. Yaxşıya yaxşı, pisə pis demək qayidesincə bir də gözləmədiyim bu hərəkəti təqdir etdim.

Günlər keçdi. Fitrə bayramı gəldi. Qazılar, mollalar hümmət qollarını çırmadılar, işə girişdilər, çalışdılar, yığdılar, böyük fəxr ilə Tiflisə göndərdilər.

Bu qədər uzun fitvaların, qışqırıqların, çalışmaların nəticəsini hər kəs səbirsizliklə gözləyirdi. Gözləyirdi ki, altı-yeddi milyon camaat can-başnan “birər” qəpik fitrə versə, altı-yeddi min manat edər. Oh, nə gözəl maye?!

Heyhat ki, həqiqət özgə çıxdı. Şeyxülislam və müftinin uzun fitvaları ilə Qafqazda, ən azı iyirmi-otuz min molla vasitəsilə yığılan fitrənin məcmuu dörd-beş mini keçmədi.

Qoy Qurban bayramı da gəlsin. Gəlsin onu da görək. Doğrudan yetimlər evlərini idarə edən cəmiyyətlərin işləri çox çətin.

Tiflis cəmiyyəti 20 yetimi qəbul etmişdir. İndi 50-dən artıqdır.

Fitrə pərəsindən iyirmi min manata qədər gözləndirdi. Bunun yarısı olmadı. Halbuki Qarsdan gələn yetimlərin ardı-arası kəsilmir. Hələ sabah daha böyük ehtiyaclar, fəlakətlər qarşısında olmayacağıımız nədən məlum? Hazır əlimizdə fürsət var ikən bizə sığınan öz yetimlərimizi açıqdan qurtarmanın yollarını düşünək!

Böyük-kiçik bir çox millətlərin haqq və hüriyyət uğrunda insanlardan milyonlarca qurbanlar verdikləri bir vaxtda biz də kəsib ətini yeyəcəyimiz heyvanların heç olmazsa “dərilərini” fəda edək. Əgər həmiyyətimiz bütün-bütün sönməmiş isə Qurban bayramı yığıncaqlarından faydalanıb dərilərdən özgə sədəqə də toplamaq olar.

Şəksiz ki, qazılarımızın, axund və əfəndilərimizin hamısı yaramaz deyillər. İçlərində bu günü deyil, sabahı, gələcəyi düşünən həmiyyətli əfəndilərimiz çoxdur. Qələmlər bu gün lal isələr, əlbəttə, bu zamanın da bir fərdası – aydınlığı var. Fərdanın, gələcəyin intiqamı isə çox şiddətlidir.

Ümidliyəm ki, Qurban bayramında həmiyyətli əfəndilər ilə möhtərəm bəy və hacılarımız, çalışqan cavanlarımız birləşib həm qurban diləklərini sədəqə yığmaqla milli və şəri borclarını əda edərlər.

Ömər Faiq

“Açıq söz”, 2 oktyabr 1915, №1

QURBAN BAYRAMI

İstər oda, bütə, istərsə kitaba inananların nəzərində olsun, yarıdan, yaşadan, öldürən, özbaşına iş görən, tükənməyən, ölməyən, güclü və böyük bir qüvvə, bir “vücut” təsəvvür olunardı ki, o da “Allah” idi.

Allah hər zamanda, hər yerdə və hər qövmədə bir əsas, bir məqsəd və bir fikir üzərinə tapınmış, şəriətlərin hamısında allahlıq sifətləri haman bir rəng və bir çeşid bilinə gəlmişdi.

Şəriətlər nəzərində Allahın sifətləri xüsusunda olan ayrılıq nə qədər az idisə, Allahın zatı – özü xüsusunda olan ixtilaf bir o qədər artıqdır.

Allahın zatı bəresində olan ixtilaf ta ilk yaradılmışdan bu günədək sürməkdə və bundan sonra da kim bilir daha nə qədər zaman sürəcəkdir.

Allahın, qüdsi-idarəsi tərəfindən rəsuli-səfiri-vəkil xidmətilə gələn peyğəmbərlərin gətirdikləri şəriət, yeni qoyduqları ümumi qanunlarında əsas və qərəzləri nə qədər bir idisə, şəksiz ki, özləri, zaman, məmləkət və qövmələrin ehtiyaclarına görə ayrı-ayrı gəlmişlər və o əsas və məqsədləri yenə təqazaya görə təbliğ və təfsir etmişlərdi. Demək, şairin dediyi kimi: hər kəsin məqsədi bir, amma rəvayət müxtəlif. İştə, şəriət saliklərinin arasında olan ədalət, vuruşmalar və ayrılıqlar həp o “rəvayətlər” üzərinə gəlmiş və hamısı da haqq və ədaləti tapmaq, möhkəmlətmək üçün ayrı-ayrı yol, məzəhb tutmuşlardı.

Bir zaman vardı ki, insanlar “yuxarı”dan gələn hər cür əmrə – haqlı-haqsız baş əyməyi özlərinə borc, həm də qulluq-əbdlik borcu bilirdilər.

Allaha qulluq, peyğəmbərlərə itaət vacibdi. Çünki Allah dünyanın müstəqil sahibi, keyfə-mayaşa rızası və hər qüvvətin güclüsüdür. Peyğəmbərlər də belə güclü bir idarənin səfiri və vəkilidir.

Padşahlara, əmirlərə və hakimlərə də bəndəlik etmək, təbə olmaq lazımdır. Çünki onlar da məmləkətlərin müstəqil sahibləri, böyük və güclüsü idilər. Bunların da özlərinə görə qanunları, idarə üsulları vardı.

Hər şey onların idi. Biz də onların rəiyyəti, yəni sürüsü, zirdəstanı idik. Onların hər bir buyruğuna boyun əymək, onlar üçün çalışmaq borcumuz idi. Hərçəndi bu itaət, bu borc, bu bəndəlik zaman-zaman dəyişir, hətta bəzi “azğınlar” tərəfindən arabir pozulurdu. Lakin onun təməlindən titrəməyəcək, sarsıdacaq çəlik qafalar, kəskin dillər və dəmir əllər ancaq gecdən-gec çox uzaqda bəlirən cansız bir işıq kimi xəyal-məyal görünürdü.

Deyəsən, əmirlərə, hakimlərə, ağalara olan bəndəlik ilə Allaha və peyğəmbərə olan bəndəlik arasında bir rabitə, bir nisbət vardı: Allaha, peyğəmbərlərə hər surətlə inanıb səcdə edənlər, xidmət sahiblərinə, ağalara daha artıq kor-koruna itaət və qulluq edirdilər. Hər iki itaət və bəndəlikdə bir düşünəcə də, bir qorxu da var idi.

Zaman keçdi, dünyamız dayanmayıb hərləndi. Dünya hərlənib əks istiliyini əks xasiyyətini dəyişdikcə sıx-sıx tərpenib oynamağını – çocuqluğunu buraxdıqca, soyuyub rahatlandıqca üstündəki insanlar da əski etiqadlarını, əski düşüncələrini dəyişdirib təzələnməyə, əhlənməyə başladılar.

Mənə öylə gəlir ki, xayır, tarix öylə göstərir ki, rəiyyətlərin içində ən əvvəlcə ümumi cərgədən, zamanın bəndəlik sürüsündən ayrılıb təzə fikrə, təzə həyata, təzə aləmə can atan fədailərin ən birinciləri “peyğəmbərlər” olmuşdur.

Özgə peyğəmbərlər, özgə dəyişmələr özgə fikirlər o yana dursun, bu qaralamamda bildirmək istədiyim qurban üsulunu, əski bəndəlik, əski şəriət qaydasını dəyişdirən həzrət İbrahim olmuşdur.

O həzrət ki, o zaman vavirlərdə hər kəsin “Allah” tanıdığı Günəş, Ay və Yıldız çıxdıqca: xeyr, xeyr, bunlar Allah olmaz, – deyə qışqırırdı. O ancaq haqq yolu axtarırdı. Ümumun etiqadına, millətin əski adətinə toxunur – deyə əsla fikir etməzdi.

O həzrət ürəyindəki sağlam imanı ilə hər kəsin tərsinə gedir, böyük cürət ilə ən böyüklərə qarşı durardı. Əqlə uyğun olmayana inanmaz, kor-koruna etiqadı insanlıq şərəfinə əskiklik sayardı.

İştə, o idi ki, əski adət, əski fikrə məğlub olaraq oğlu İsmayılı qurbanlığa götürüb kəsəcək vaxt:

– Bu nə?! İnsanları boğazlamaq, Allahın rızasını almaq deyil, bəlkə rəhmət və ayinini, Yer üzündəki zinet və bəxşeyşini kəsməkdir, – deyə söylənib düşünməyə başladı. Bu heyndə onun nazik və ülvü ürəyinə “vəhy” gəldi ki:

– Ya İbrahim! İsmayılın yerinə qoç kəs!

Həzrət İbrahim İsmayılı buraxdı, sürüdən bir qoç tutub kəsdi.

Çox ehtimal ki, o zaman kəsilən qurbanlar sadəcə tələf olub gedirdi.

Zaman keçdi. Həzrət Məhəmməd əliyyəün-islam yetişdi. Kəsilib atılan qurbanları nahaq buldu. Həzrət buyurdu ki, kəsilən qurbanın bir azını sahibi dadsın, qalanı möhtaclara paylansın!

İştə, qurban kəsib fəqirlərə payladığımız gün bizim üçün bayram oldu. Həm də böyük bayram oldu.

Böylə ya dünyada fəqir və möhtaclaın köntüllərini almaq, dərdlərinə qalmaq qədər nə savab və təsəlli ola bilər.

Şübhəsiz ki, bu böyük bayramdan qərəz, can tələf edib qan axıtmaq deyil, bəlkə onunla fəqirlərin canlarını diriltmək, qanlarını artırmaqdır.

Xoş o günə ki, hamı onun əsil mənasını qana və o gündə hamı bir yerə gələ, hamı bir imanla sevinib gülə.

Bəli, o gün bizim üçün əsil bayram olur ki, dava üzündən yurdu yaxılıb ocağı sönən, bir loğma etməyə möhtac olanlar ilə boyunları bükük bir halda qapılarımıza qədər sürünüb gələn yetimlərimiz də bayram edələr.

Nə olar ki, o möminlər kəsdiyi qurbanın ətini, doğrudan möhtaclara “dəri”sini də “yetimlər evi” üçün saxlayıb insanlıq, müsəlmanlıq borcunu yerinə yetirməklə bayram edə.

Ümid olunur ki, zəiflərin, əzilələrin haqqı uğrunda insanlardan qurban verilən böylə bir həngəmədə biz də kəsdiyimiz heyvanları zəiflərimizə qurban edək.

Ömər Faiq

“Açıq söz” qəzeti, 7 oktyabr 1915, №5

MİLLİ MƏSƏLƏLƏRİMİZİN VAXTIMI?

I

Biz elə sanırız ki, hər millətin mətbuatı o millətin ən parlaq güzgüsüdür ki, oraya baxdıqca insan üstündə olan ləkələri, çirkinlikləri – qüsurları qaldırmağa və özünü daha təmiz, daha gözəl etməyə çalışır.

Halbuki bizim öz milli güzgümüzə baxdıqca orada bizdən artıq özlələri, özlələrin fikir və işlərini görürüz. O dərəcədə ki, bir avropalı, xeyr, xeyr, bir rus vətəndaşımız istəsə ki, Rusiya türklərinin ictimai-siyasi ehtiyac və əməllərini bilsin mümkün deyildir... Bizi bizim mətbuatla bilmək istəyən vətəndaşlarımız orda bizdən ziyada özlərini, özlələrini görüb şeksiz, təəccüb edəcəkdir.

Madam ki, Rusiyada 25–30 milyon türk var, bunların ictimai-siyasi idealları olması da təbiidir. Burasını danmaq deyil, sükutla

keçmək belə həm milləti, həm də hökuməti aldatmaqdır. Müdara hər vaxt çirkindir. Bunu istər Hafiz bəyənsin, istərsə də indiki bəzi yazıçılarımız.

Bəli, biz Rusiya türklərinin özümüza görə ictimai-siyasi arzu-larımız var. Bu arzuları böyük və qəbul olunmayacaq bir şey san-mayınız! Biz artıq bir zad istəmiriz. İstədiyimiz budur ki, bizə də insanlıq hüququ verilsin. Biz də Rusiyanın hüquqlu təbəəsi cərgə-sinə keçəlim. Ögey övlad yerində tutulmuyalıq. Hökumətin ümumi qanunundan din və millət seçkiliyi olmasın, xüsusiyyəti-milliyəmizə etina edilsin.

Ürəyimizdəkini nə üçün gizlədəlim: hüquqsuzluğumuz üzündən idareyi-ruhaniyyələrimiz milli məktəblərimiz, dilimiz, milli xeyira-tımız, vəqflərimiz ağılanacaq bir halətdə olarsa, bu idarələrin, bu əməllərin fikir və tərbiyəsi altında yaşayan cəmiyyət əcəba, nə halda olar?

Təkrar edirəm, ikiüzlülüyə hacət yox: ehtiyacımızı, dərdimizi açıqdan-açığa söylüyəlim. Yaralarımızın üstünü basdırmıyalıq. Lazım gəlsə, ta dərinlərinə qədər açıb göstərəlim.

Millət ehtiyacının "millət cəməsi"nin minbərləri olan mətbuat səhifələrində müzakirə edəlim. İstədiklərimizi hökumətə olmasa da, adil hökumətin ədalətli qanununun vazeyi olan mütərəqqi rus sinfinə olsun bildirəlim.

Bu yol ilə həm millət öz yarasının qeydinə ən əvvəl özü qalmağa alışar, həm də hökumətin işi – verəcəyi əlacın təsiri qolaylandırıl-mış olar.

Bunun üçün ən əvvəl müdararı, o yalançı və zərərli politikarı buraxalım. Hökumətimiz osmanlı türk hökuməti ilə dava edir, öz təbəəsi olan türklərlə yox. Həm öylə bir təbəə ki, imdi deyil, yüz illərcə öz sədaqətini, öz vəfəpərəst adətini sözlə deyil, yeri gələndə qan və qılınc ilə də bildirmiş və bildirməkdədir. Bizim kimi safürekli bir millətə xəyanət isnad etməyin özü xəyanətdir, cinayətdir. Bu halda milli məsələlərimiz müzakirəsinin vaxtı deyil demək nə deməkdir? Böylə sözlərlə öz-özümüzden şübhələndiyimizi göstərmiş olmağımız? Bu isə qaş qayırarkən göz çıxarmaq deyilmi? Hələ bir surətdə ki, məhəlli idarəmizin başçısı – namestnikimiz "ehtiyac-larımızı bildiriniz" deyir və bunu bizdən istəyir. Daha düşünməyin, müdararın nə mənası var? Namestnikimizin o tərəqqipərəst arzu-

sundan imdi bir aydan artıqdır ki, keçir. Əcəba, ruhani rəislərimiz nə kimi layihə və qərardad hazırlayırlar? Əcəba, müşavirə məclis-ini harada quracaqlar? Yoxsa bu firsət və zamanıdamı itirəcəklər?

II

Deyirlər, həm də camaat xadimliyini minbərindən deyirlər ki: "Milli məsələlərimizin mətbuat səhifələrində müzakirəyə lüzumu yox. Bizə lazım olan məsələlərə 9-10 il əvvəl Nijni yığıncağında baxılmışdır..."

Daha yaxşı ki, millət başçılarımız bizim üçün zəhmət çəkib milli məsələlərimizi hazırlamışlar, bizə gözəl yol açmışlar. Ancaq o zamanın müsaidsizliyinə görə məsələlərin nələrəndən ibarət olduğu mətbuat səhifələrində açıqca müzakirə edilə bilmədi. Camaatımızın, hətta ziyalılarımızın çoxu da yığıncağın qərardadından xəbərsiz qaldı. İndi isə əvvəlki müsaidsizlik bir dərəcəyə qədər götürüldü. Hazır namestnikimizin özü bizdən öz ehtiyaclarımızın bildirilməsini istəyir. Buna görə ehtiyaclarımız müzakirəsinin ən yaxşı vaxtı elə bu vaxtdır. Bizim üçün hər cəhətdə ən gözəl firsətdir. Bizim milli məsələlərimizin nələrəndən ibarət olduğunu, nə istədiyimizi bizimlə bərabər bəlkə mütərəqqi rus sinfi də bilmək istəyir. Elə bir vaxtdayız ki, bizim kimi hüquqsuz məzlumlar deyil, ən sahibi-ixtiyar ruslar belə daxili-idareyi daha mətin, daha hür, daha mütərəqqi bir mərtəbəyə qaldırmaq, bununla hökuməti daha artıq gücləndirmək istəyirlər... İştə böylə bir vaxtda qısılib oturmamızın, ehtiyat edib ağız qapamamızın bir mənası olmasın gərəkdir. Çünki biz istədiyimiz müzakirə ilə hökumətin etəyini dartmaq, ümumi işlərə mane olmaq fikrində deyiliz. Biləks, başların qarışıq olduğu bir vaxtda daxili-idarəyə lazım olan rahatlıq vasitə-lərini həmin müzakirə ilə o qarışıq başlara bildirmək, yardım etmək istəyirik. Bunda hər iki tərəf üçün xeyir və faydadan başqa bir şey yox.

Ehtiyaclarımız, əlbəttə, hökumətin qərarı ilə əmələ gələcəkdir. O halda istədiklərimizi, ehtiyaclarımızı nə üçün açıqca bildirmiyəlim.

Hökumət istədiklərimizi qəbul etməyəcəkmiş. Deyəlim ki, etmə-sin. Heç olmazsa mütərəqqi rus sinfi öz ürəklərində qəbul edərlər ki, dünyada heç bir şey birdən-birə olmaz. Əvvəlcə lazım olan səbəb-ləri, qafaları hazırlamalıyız, sonra işin hüsulunu gözləməliyiz. İndiyə qədər mətbuatımızda hansı dərəcələrimizi saydıq, hansı yaralarımızı

ciddi yolda açdıq? Nə vaxt camaatımızı hazırladıq, nə vaxt “Bu da bizim ümumi fikrimizdir” – dedik.

Bizim dərdimizi bilmək istəməsələr belə biz gərək fürsət axtarıb vaxt-vaxt bildirəlim, qulaqları dolduralım. Bir vaxt olar, əlbəttə, zamanın, halın icabı ilə bu dərdlər qəbul olunar. Zamanımız özge zamandır. Bizə ancaq çalışmaq, ən əvvəl öz camaatımızı tutacağıımız işdən xəbərdar etmək, onu alışdırmaq lazımdır.

Hər millətdə özünün adətine, aləminə, mühitinə görə birer xasiyyət var. Bilirəm, bizim camaat milli məsələlərimizi, ciddi məqalələri oxuyanda əsnər, yuxusu gələr, özünə ən lazım olan işlərdən qaçar. Hətta çox vaxt olur ki, öz xeyrinə çalışanları boğmaq, öz millət bağına axan su yollarını öz əli ilə kəsmək istər. Amma neredə bir qoç döyüşdürməsinə və ya qəzətdə tazə bir dava xəbərini eşitdimi, yuxuda da olsa qalxar, bütün düşüncəsini ona verir. Neyçün? Çünki öylə alışdırmışlar, öylə də alışmış.

Vaxtdır ki, camaatımızı yavaş-yavaş öz dərdlərinə, öz qeydlərinə qalmağa alışdıralım. Öz yarasını, öz dərini özü yaxşı etmək yolunu bilməyinin, yalnız təbibin əlacı ilə eyni ola biləcəyini qandıralım. Camaatımızın fikrini hər şeydən əvvəl öz dərdinə tərəf çevirəlim. İştə o çevirməyin ən yaxşı vaxtı isə bu vaxtdır.

III

Bir mülkətdə, bir yurdda yaşayan müxtəlif millətlər ümumi vətənin xeyrinə əvvəl vaxt daha sağlam bir yol ilə çalışsın bilirlər ki, o millətlərin arasında haqq və ixtiyarca təvafüt olmaya, onları birlərindən uzaqlaşdırın səbəblər bulunmaya. Çünki millətlərin arasında ziddlik salıb həm tərəqqi və təməddünə mane və həm də hökumətin qüvvətlənməsinə əngəl olan səbəblərin birincisi “müsavət”-sizliqdır.

Vaxta ki, bir torpaq üstündə, bir hava altında qapıqonşu yaşayan iki millətin biri hüquqca üst tutulub, o birisi sıxıldı, o millətin arasında dostluq, yaxınlıq, o mülkətdə rahatlıq olmaz. Nə təkim böylə də oldu.

Qafqazımızın son on il içindəki əsəfli halı bizə o acı həqiqəti öz gözlərimizlə göstərdi, müsavatsızlığın bəlasını çəkdi. Həmin bu müsavatsızlıq üzündən zühura gələn dəliliklər, cinayətlər biz Qafqaz millətlərinin üstünə silinməz tarixi ləkələr buraxdı. Bu ləkələrlə

bərabər, o qəmli illərin ən ağır həqarət zəncirləri isə yalnız bizim boynumuza taxıldı. Ən böyük və nüfuzlu hökumət adamı ağızından məşhur bir məruzədə: “Şükür Allaha, müsəlmanlar avamıqları bərəkətindən qəflət yuxusunda yatırlar...” məzmunundakı fikir və üsul bizə göstərilən mərhəmətin əsası oldu.

Vaxt da keçdi, bizim səmtə varan soyuqlar çəkilən kimi oldu. İndi Qafqazımızda ədalətli bir idarə qurulacağı nəvədi eşitdik. Umulur ki, ən əvvəl bizə tərəf imdad əli uzadıdır. Çünki Qafqazda ən ziyada maarif ehtiyacı, hüquqsuzluq bəlası içində boğulan bizik. Umulur ki, bir əsrə yaxın qonşularımıza verilən haqq və müsaide “bu gün” olsun bizdən əsirgənməz, bizə çox görünməz.

İnsaf edilsin: zamanın böylə bir vaxtda 30-40 milyon biz Rusiya türklərinin milli mədəniyyətimiz adına hansı bir idarəmiz, hansı bir təşkilatımız var? Qonşularımızın Eçmiədzindəki “Akademiya”lar, Tiflisdəki darülmüəlliminləri, geniş ixtiyarı, bol-bol milli məktəbləri qarşısında bizim nəyimiz var?

Ürəyində bir millət və tərəqqi məhəbbəti olan bir qafqazlı türk bir yol Tiflisin ən gözəl yerində beş desyatın torpaq yerində şəhərə zinət verən erməni darülmüəlliminin özəmətli binasını görür, bu yolda buna müqabil Şəki, Şamaxı, Gəncə və qeyri mədrəsələrinin halını bayquş yuvalarına bənzəyən o viranələri görür də sükutmu edir?

Eçmiədzindəki “Akademiya”nın yetişdirdiyi işıqlı, bilikli, həmiyyətli erməni ruhaniləri qarşısında bizim Hacı Babaları, Molla Məsulları, Hacı Əfəndiləri görüb odlanmamaq mümkünmü?

Bu da rəva bir işdir ki, yan-yana yaşayan iki millətdən birinin sərixtiyarı göylərə çıxsın da, o biri xəcalətindən yerlərə keçsin.

Boş lovgalıqdan nə çıxar? Dininiz, Allah üçün dininiz. Milli mədəniyyətimiz adına insanca nəyimiz var? Müfti və şeyx idarələri altındakı məktəblərimi? Kaş heç olmayaydılar! Müfti və şeyxin özlərinin nə nüfuzları, nə ixtiyarları var ki, məktəbləri nə olsun?

Halbuki bizim kimi sədaqətli, bizim kimi böyük bir millətin müqəddəratı böylə olmamalıdır. Böylə olmamızda günah yalnız bizimmi?

Vaxtdır ki, özümüzü tanıyalım. Vaxtdır ki, həqqi-ədalətsizliyin üzündən millətimiz “varlığının təhlükəyə düşməkdə olduğunu” qanalım! Qanalım da, hazır fürsət ikən bir tərəfdən namestnikimiz fəxamətli veliki knyaz həzrətlərinə, digər tərəfdən də Dumaya müraciət edəlim. Bizə də böyük və çoxluğumuza görə haqq və ixtiyar verilməsini tələb edəlim.

Bir neçə gün qabaq namestnik dəftərxanasının müdiri Tiflisdəki qəzetə baş mühərrirlərini çağırıb onlarla müsahibədə bulundu. Müsahibdən məqsəd fəxarətli veliki knyaz Nikolay Nikolayeviç həzrətlərinin Qafqaz xüsusundakı fikir və arzularını və idarəsindəki məsləki-üsulunun təməlini yada salmaq və anlatmaqdır. Bu anlaşıca görə namestnikimiz üsuli-idarəsinin əsası “ədalət və müsavət” imiş. Və bu əsas cəhəti ilə hamı millətlərə bir gözle baxmaq və onların arasında nəinki ziddiyyət, bəlkə dostluq və yaxınlıq vücudə gəlməsini şiddətlə arzu buyurmuş.

Doğrusu, bu xəbəri-müjdə müdir cənabları tərəfindən verilməmiş olsaydı belə, bizə bir dərəcə məlum idi, çünki böyük idarə adamina məlum olmalıdır ki, müsavət olmayan yerdə, xüsusilə müxtəlif millətlər arasında, nə dostluq ola bilər, nə də rahatlıq. Doğrudan da, Qafqaza, o millətlər sərgisinin intizamına ən ziyadə lazım olan müsavət, hüquq, heqqi-ixtiyar bərabərliyi ilə bir müsavət ki, dostluq, dinclik, tərəqqi, ittihadı-şövkət və əzəmət, müvəffəqiyyət və qalibiyyətin ən birinci vəsiləsi olmaqla ən son da çarəsidir.

Bizə bu ümidi yalnız dəftərxana müdirinin “sözü” deyil, bizzat veliki knyazın özü də göstərir.

Şübhe yox ki, öylə böyük zat şeyxülislam cənablarına “ruhani ehtiyaclarınızı bildiriniz” cümləsini “söz olsun” üçün söyləməmişdir. Ruhani ehtiyacımızdan sonra ən böyük ehtiyacımız maarifdə olduğunu bilən veliki knyaz həzrətləri vaxt keçirməkliyin Qafqaz maarifimüdiri-ümumisinə buyurmuşlar ki, müsəlmanların maarif ehtiyaclarını bilib ərz eləsin.

Maarif müdirinin yapacağı da, şəxsiz, tək-tək şəxslərə müraciət edib rəy toplamaq və bu yol ilə ehtiyacımızı yarım-yapalaq durub işə bir tövr encam verməkdir. Lakin böylə böyük və məsulyyətli işləri – nə qədər bilikli olsalar da, tək-tək şəxslərin görmələrindən artıq, əlbəttə, müəllimlərdən – mütəxəssislərdən, millət xadimlərindən ibarət bir məclisin görməsi daha ziyadə münasib, daha çox xeyrlidir. Burasını bizə, təbii, maarif müdiri, ya qeyri bir məmur öyrətməyəcəkdir. Bu bizim öz milli vəzifəmizdir. Burasını biz görə özümüz qanıb veliki knyaz həzrətlərindən xahiş edək.

Maarif məsələsi bizim üçün ölüm-dirim məsələsidir. Milli məsələmizin ən münasib və qət olduğu zaman, hali-vəziyyət xüsusilə bu gün başımızda olan bir idarə arzu yalnız arzu deyil, bəlkə tələb belə edir. Həm bir surətdə ki, bəzi ehtiyaclarımız xəyal və təsəvvürlərdə deyil, bu gün “iş” olaraq başlanmaq üzrədir. Daha düşünməyin, ehtiyatın yeri olmasın görək.

Deyiləcək ki, ehtiyac və dərdlərimizi müzakirə edib nəticəsini hökumətə bildirmək böylə bir məclisi kim yığmağa çarə qılacaq?

Mən sanıram ki, hər şeydə olduğu kimi, bunun da çarəsi qolay. Ancaq çarəni axtarmaq lazım. İnanmam böylə can alacaq bir çarəni axtaran həmiyyətlerimiz içimizdə əskik olsun. Əl verir ki, iş bilənlərimizdən bir neçəsi bir az vaxtığa öz xüsusi işlərini buraxıb ürək-dən çalışalar. Mənə öylə gəlir ki, əgər bir neçə həmiyyətimiz söz bir edib bizim rəsmi milli idarəmiz olan “İdareyi-ruhaniyyələr”ə ciddi yolda müraciət edərlərsə, iş həm rəsmi, həm də öz yolu ilə tezliklə görülür.

Doğru, bizim qeyri-rəsmi milli cəmiyyətlərimiz də var. Onlar da bu vəzifəni görə bilərlər. Lakin rəsmi bir milli idarəmizə özümüz də çalışıb “yardım” edərsək, müvəffəqiyyət daha artıq, daha sağlam olur, sanıram.

Mənim bu fikrimə etiraz edənlər çoxlu olsa da, mən yenə fikrimdə dururam. Hər kəs bilir ki, biz idareyi ruhaniyyələrə həqarət gözü ilə baxmağa alışmışız. Daha açığı, idareyi-ruhaniyyələrin bacarıqsız, nüfuzsuz əhvalı bizi böylə alışdırmış. Boynuma alıram ki, biz istəsək, o həqarətlə baxdığımız idarələr vasitəsilə xeyli işlər görə bilərik. Çünki o idarələr bizim “ruhani” idarələrimiz olmaqla bərabər, həm də siyasi milli idarəmizdir.

Milli məsələlərimizi bir tərəfdən qeyri-rəsmi cəmiyyətlərimiz vasitəsilə Duma vəkillərinə bildirməklə bərabər, o biri tərəfdən də rəsmi idarəmiz vasitəsilə yerli hökumətə, lazım gəlsə, daha da yuxarıya bildirməliyiz. Burası var ki, böylə böyük işləri yalnız imdiki rəisi-ruhaniyyələrdən gözləməməliyiz. Camaat işinə, el xeyrinə ən ziyadə camaat xadimləri, el başçıları can yandırmalıdır. Bunlar əgər rəisi-ruhanilərə müraciətlə məsləhət edib yardım eləsələr öylə bilirəm ki, məsləhətləri həm qəbul olunur, həm də müvəffəqiyyət görünüv. Ancaq lazımdır ki, fürsət itirmiyələr. İdareyi-ruhanilərimiz vasitəsilə

fəxamətli veliki knyaz həzrətlərinə müraciət edib ruhani və maarif ehtiyaclarımızın müzakirəsi üçün lazım gələn məclisə rüsxət alalım. Yoxsa, tək-tək şəxslərin, xüsusilə hökumət məmurlarının rəyi və əlacları bizim yaralarımızı sağaltmaqdan ziyadə bərhad eləyəcəyi aşkardır.

*Ömər Faiq
"Açıq söz" qəzeti, 10, 11, 25 noyabr,
6 dekabr 1915, №31, 32, 44, 54*

İŞİĞİMİZ SÖNMƏYƏCƏKDİR

Bu son çağlarda milli ehtiyac və diləklərimizdən ötrü yazılmaqda olan məqalələr bizim mətbuatımızda öz yoluna, öz həyatının qeydinə yavaş-yavaş düşmək istədiyini göstərən birer şahidlərdir.

Belə şahidlərdən biri də cənab Üzeyir bəyin bir az qabaq yazdığı "Nəyimizin vaxtıdır?" məqalələridir.

Üzeyir bəy o uzun məqalələrində düçar olduğumuz dərdləri bir-bir sayır, bugünkü halımızı, yəni hər işdə tənbelliyimizi, qeydsizliyimizi, həmiyyətsizliyimizi, bacarıqsızlığımızı çox doğru, çox ətraflı olaraq təsvir edir. Hətta naxoşluğumuzun qorxulu olduğunu da göstərir. Lakin çox heyif ki, səbəblərini və əlacını açıq göstərmir. Ümumi bir sözlə: "İçimizi, çölümüzü düzəldək" deyir.

Amma nə cür düzəldək? Burasını mühərrir cənabları ya bizdən qışqanmış və ya sonraya buraxmış olmalıdır ki, üstünü açmayır. Açıdığı ancaq burasıdır ki, deyir:

"İndi bu on ilin ərzində bu milli təşəbbüslərimizdən Qafqaz müsəlmanları tərəqqi və təkamül yolunda "bol-bol" mənfəətlər görməli idilər; bu tərəqqi və təkamül mənbələrindən saçılan işıqların dairəsi hər il getdikcə böyüyüb, cəhalet qaranlığının ən uzaq güşələrini işıqlandırmağa başlamalı idi; halbuki əksini görürük: işıq dairəsi ildən-ildə sönməyə məildir və bu sayaq ilə qalarsa, bu gün dəxi sönməyəyi aşkardır".

Xeyr, əzizim, xeyr! Işıq dairəmiz sönməyə məil olsa da arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Bəlkə getdikcə böyüyəcək, o qədər böyüyəcək ki, ta babalarımızın keçməmələri üçün çəkilən Çin səddini də keçəcəkdir.

Işığımızın sönməyəyi 1905-ci ilin verdiyi "hüquq" ilə bu on il içində bacarmadığımızla isbat edilmək istənilir. Lakin elə sanıram ki, o "hüquq" ilə bu "on" il içində ancaq bu qədər tərəqqi ola bilər. Çünki tərəqqi və təkamülün bağlı olduğu iki qüvvət ki, biri mənəvi, digəri siyasiydir, bizdə indi-indi vücudlarını hiss etməməyə başlamışlardır.

İslamın verdiyi mənəvi qüvvət, zəatən çoxdan zəifləmiş, siyasi qüvvət isə 1905-ci ildə oktyabrın 17-dən... bu halda hansı "mənbələrdən" saçılan işıq ilə bizim cəhalet qaranlığının, hələ uzaq güşələri qalsın, yaxın güşələri işıqlanmalı idi?

Təkrar edirəm, tərəqqi və təkamül mütləq iki şərtə bağlıdır: ya dini və ya siyasi təbəddülat. Bu təbəddülat və inqilablar hərçənd məmləkətin mühitinə, millətlərin təbiət və əxlaqlarına görə az-çox müxtəlifdir, amma nəticə cəhətilə hamısı birdir.

Doğrudur, bizdə 1905-də siyasi təbəddülat oldu. Lakin bu təbəddülat və inqilab tezədən böyük səmərələr verən təbiətdə deyildi. Bəlkə əsil təbəddülatın başlanğıcı, birinci təkməsi ilə, ikinci və üçüncü təkmələr üçün təbiətdən dala və geri getmək lazım idi. Amma bu dala getmələr bütün-bütün dala çəkilib yıxılmaq üçün deyil, biləks qabağa getmək fikri ilə rahatlıb daha zorlu təkmələr vurmaq üçündü.

Bəli, 1905-1906-cı illərin təsiri ilə biz də hamı ilə bərabər "qızışdıq", bir az çalışdıq. Sonra yavaşladıq, sanki yorğunluğumuzu almaq istədik, aldıq. İndi yenə hamı ilə bərabər biz də qızışmaya başlayırıq, çalışmaya üz qoyuruq.

Bu bizim üçün çox əskiklik deyil.

Bu, inqilab və təkamülün təbii qanunudur. Hamının başına gələn bizim başımıza da gəlməkdədir.

Burasını da boynumuza alalım ki, 1905-ci ildə bizim payımıza düşən iş ancaq inqilabçılara yamsılamaq oldu. Əsil təbəddülat isə biz hələ təzə hazırlarıq.

Umulur ki, ətrafımızda keçən vəqiələr, cahanı titrədən dəhşətli inqilablar bizim bu hazırlaşdırmamızı da tələdirir. Və bir tərəfdən bu kimi xarici səbəblər, digər tərəfdən camaatımızın özündə olan təbii istedad yanmağa başlayan işığımızı "söndürmək" deyil, daha da artıq parladır.

Həç ola bilərmə ki vaxtı ilə İbn Sinalar, Fərabilər⁶⁴, Cövhərilər, Ulug bəylər⁶⁵, Cəlaləddin Rumilər, Əlişir Nəvailər, Füzulilər və qeyrilər kimi türk oğlu türk alimlər yetişdirən bir millətin işığı asanlıqla sönsün?

Hələ əskilərə, uzaqdakı tazələrə də getməliyəm. Hər dürlü hüquqdan məhrum məmləkətimizdə belə ən cahil və həmiyyətsiz vaxtımızda adı mirzələrdən – Fətəli Axundovlar, ən fağır baqqal Məşədi Ələkbərdən – Sabirlər, Şamaxı mühitində əsir qalmış seyidlərdən – Seyid Əzim Şirvanilər kimi ədiblər, şairlər 12 manata qulluq edən kəndli əmələlərdən Murtuza Muxtarov⁶⁶ kimi müqtədir texniklər və qeyrilər yetişdirən bu millət işığının gələcəkdə gözlədiyimiz “haqq və ədalət” altında daha artıq parlayacağı “aşkar” deyilmi?

Doğru, bu gün o işıq sönən kimi görünür, lakin əsla sönməz, çünki o işıq özgə işıqdır, çünki özümüz kimi işığımız da qərribə xasiyyətlidir. Görürsən ki, bu işıq əsrlərdən bəri gah ətrafı qaplamış, bir çox yerlərdə hala baqi qalan böyük mədəni əsərlər vücuda gətirmiş, gah azalıb kiçilmiş, həm də o qədər keçilmiş ki, indiki kimi sönməyəcək zənn edilmiş, lakin sönməmiş. Bir az sonra yenə birdən parlamış, qüvvətli məşəllər meydana gətirmiş, böyüdükcə böyümüş, sonra yenə alçalmış, alçalmağın son dərəcəsinə gəlmiş, hər kəs sönməyəcək zənn etmiş, lakin sönməmiş. Yenə parlağa üz qoymuşdur.

Madam ki, mədəniyyət aləminin fəxr etdiyi Fərabilər və İbn Sinalar parlardan eski bir millətin, bu gün milyonlarca nəvələri – tonunları var və həm də özlərini aləmə saydıracaq böyük bir kütlə surətində vardırırlar, onların işıqları da var olub artacaqdır. Buna isə heç bir şübhə yoxdur.

Ömər Faiq

“Açıq söz” qəzeti, 20 yanvar 1916, №90

DİLƏKLƏRİMİZ!!!

Maarif vəkillərimizin diqqətinə!

Yaxınlarda Tiflisdə müsəlman maarif yığıncağı olacaq. Namestnik divanxanasında olmağından anlaşılır ki, bunu hökumət lazım bilib meydana gətirir.

Yığıncaqda rəsmi qulluqçulardan başqa Qafqazın hər quberniyasından seçilmiş camaat vəkili də olacaq.

Namestnik müavini cənab Orlovun rəyasəti altında olacaq bu yığıncaqda Tiflisdəki “Əli” və “Ömər” məktəblərini böyütmək, dər

qramını düzəltmək işlərinə baxılacaq, bu böyütmək və proqram işləri isə Qafqaz maarif müdiri cənab Rudolfun tərtib etdiyi layihəyə əsasən müzakirə ediləcəkdir.

“Ömər” və “Əli” məktəblərin böyüdülməsi xüsusi və cüzi olsa da bizim üçün yenə çox əhəmiyyətli və böyük məsələlərdəndir.

Bəli, əhəmiyyətlidir, çünki yarıncıq yolda da olsa birinci dəfədir ki, öz ehtiyacımıza, öz idarəmizə – həm də maarif və ruhani idarəmizə özümüzü qarışdırırlar, bizim də düşüncəmizi, diləklərimizi duymaq, eşitmək istəyirlər.

Bəli, məsələ böyükdür, çünki düzələcək “Əli” və “Ömər” məktəbləri bundan sonra açacağımız özgə məktəblərə birtəhər nümunə olacaq.

Bunlardan başqa, bu yarım rəsmi yığıncaq ehtimal ki, bundan sonra qurulacaq milli yığıncaqlarımızın başlanğıcı olacaq.

Belə əhəmiyyətli yığıncaqda bulunacaq möhtərəm vəkillərimiz şəkk yox ki hər şeydən qabaq millətimizin faydasını, millətimizin xüsusi ehtiyacını və şəxsiyyətini göz önünə alacaq; ona görə söz söyləyəcək; ona görə söylənən sözlərə razı olacaqdır.

Vəkillərimiz əlbət ki oraya getmədən qabaq hazırlanacaqlar. “Ömər” və “Əli” məktəblərinin mövzu və qayəsinə oradan çıxacaqları iş xidmətlərinə görə dərslərin növünü və onların nə yolda oxumalarını özlərincə təsəvvür və tərtib edəcəkləridir.

Burada dərslərin nədən ibarət olacağı nə qədər əhəmiyyətli isə bu dərslərin nə dil ilə öyrədiləcəyi ondan daha əhəmiyyətlidir.

Rus dili rəsmi dilimiz olmasına görə, nəinki bizim böyük məktəblərimizdə, hətta xırda məktəblərimizdə belə oxunmalıdır.

Burasını çoxumuz qəbul edilmiş aşkar bir məsələ kimi bilirik. Lakin bildiyimiz aşkar bir məsələ, bir cəhət var ki, o da rus dilini bilməklilik lüzumu nə qədər aşkar isə, milli məktəblərimizdə təlim dilinin öz Azərbaycan türk dilimizlə olması lüzumu da daha artıq aşkar olmalıdır.

Budur hörmətli vəkillərimizin diqqət edəcəyi nöqtələrin birincisi! Burdadır, vəkillərimizin göstərəcəkləri hünər! Budur milli diləklərimizin canı!

Budur bunu həm maarifə, həm hökumətə isindirəcək, bizi ayağa qaldıracaq vasitələrin ən başlıcası! Ərəb dilinə gəlincə, böyük məktəblərimizdə, mədrəsələrimizdə bunu da öyrənməliyik. Lakin bu dil

nə məktəblərimizdə, nə də mədrəsələrimizdə heç bir vaxt təlim dili olmamalıdır. Dini və ona rəbitəsi olan qeyri dərsləri belə ərəb dilində oxutmaq, onu bizlər üçün təlim dili etmək, beş-altı yüz il geri getmək, göz görə-görə özümüzü, öz dilimizi – vaxtı ilə osmanlılar kimi – öldürmək deməkdir.

Ərəb dilinin təlim dili olmasını ən ziyadə iki sinif istəməkdədir. Biri bir rəsmi maarif qulluqçuları, o biri isə bizim ruhani qulluqçularıdır.

Birincilərin arzuları qəsdlə, ikinciləri isə qəflətlədir.

Bu zamanda dünyada heç bir millət tapılmaz ki, öz yazısı və ədəbiyyatı ola-ola öz dilini buraxıb özge dili təlim dili eləsin? Bu nə aləmin qəbul etdiyi pədaqojicə (təlim üsulu) məqbul, nə də milli qayəcə məqul.

Bu üsuldən, bu əğfandan, intihardan, ölümdən qaçan kimi qaçmalıyıq.

Təlim dili məsələsindən sonra əhəmiyyətə alınacaq ikinci məsələ: oxunacaq elmlərin nələrdən ibarət olmasıdır.

Maarif müdirinin hazırladığı layihəyə görə “Əli” və “Ömər” məktəbləri böyüdülmüş bir növ darülmüəlliməynə çevrilir. Lakin layihədə göstərilən elmlər, dərslər darülmüəlliməynə əl verər yolda deyildir. Orada göstərilən elmlərin çoxu müderris, qazi, ruhani idarələri üzvlərinə və din xadimlərinə məxsus elmlərdir. Halbuki o məktəblərdən məqsəd və qayə “ibtidai” məktəblərə türk dili müəllimləri yetişdirməkdir. Böylə müəllimlərə isə eylə elmlərin heç lüzumu olmasa gerek!

Görünür ki, layihədə darülmüəlliməyn dərsləri ilə ruhani məktəblərinin dərsləri bir-birinə qarışdırılmış və bu da şəksiz, üsulitəlimdən xəbərsiz olan bizim bəzi ruhanilərin göstərməsilə olmuşdur.

İştə bu yığınaqda əhəmiyyətə alınacaq ikinci nöqtə bu səhvi düzəltməkdir. Əhəmiyyətə alınacaq nöqtəmizin üçüncüsündə türkçə bilməyən müsəlman tələbələrin, məsələn, dağıstanlı qardaşlarımızın bu məktəblərdə şəriət dərslərini özge dil ilə öyrənmələri məsələsidir.

Doğrusu, buna heç ağım irəmir ki, iki-üç yüz Azərbaycan türk tələbələri arasında illərcə bərabər ömür keçirən beş-altı dağıstanlı müsəlman qardaşımız şəriət dərslərini türkçə öyrənməyib, özge dili ilə öyrənməyə məcbur ola.

Yox, yox! İnsafı kənara qoysaq belə bu üsul təlim üsulu deyil. Bir sinifdə 50–60 tələbənin arasında bulunacaq bir-iki türkçə bilməyən tələbəyə ayrı bir dil öyrətmək, bu bir-iki tələbəyə – daha doğrusu, qəsdlə olan bu çürük fikrə 50–60 tələbəni qurban etmək deməkdir (...)

Məktəblərin hüquq, idarə və təşkilat cəhətlərini milli əsas üzərində quracaqlarını vəkillərimizin məlumat, qeyri və həmiyyətələri buraxandan sonra budur mənim yada saldıığım dileklərin xülasəsi:

1. Təlim dilinin mütləq öz Azərbaycan türkçəmizcə olması.
2. Dileklərimiz üçün “diri” elmlərin təlimi.
3. Türkçə bilməyənlərin milli məktəblərimizdə türkçə öyrənmələri.

Ömər Faiq

“Açıq söz” qəzeti, 28 mart 1916, №144

HAŞIM BƏY ÜÇÜN

Qələm yoldaşımız Haşım bəyin⁶⁷ qara xəbərini aldığı vaxt başıma qəm buludları çökdü. Çünki onsuz da çox az olan ciddi mətbuat xadimlərimizdən birini, həm də qeyrətli və səbatlısını itirdik, ən lazımlı bir vaxtda itirdik. Şəkk yox ki, bu bizim üçün böyük dərd, qəm və qayğıdır.

Lakin bu dərd və qayğı bizə yas deyil, ümid verməlidir. Ondən ötrü ki, dərd və qəza səbat və həmiyyətli adamların yalnız yas verib oturturmaz, ümid kəsdirməz. Bəlkə o qəm və təsir ilə daha artıq qeyrət və həmiyyət gətirib itirdiyini qazandırar. Haşım bəy də öylə səbatlı vücudların biri olmağa görə mərhum üçün yalnız qəmlənmək layiq deyil. Bəlkə onun qəmi təsir ilə sərbaz olduğu məsləkə can yandırıb çalışmaq lazımdır.

Doğru, Haşım bəy öldü. Lakin adı və rahat surətlə ölmədi: mətbuat yoluna, millət yoluna fəda oldu.

Fədailərin, həm də mətbuat fədailərinin məqamı ilə ucalarda, səniyyəi-ərşi-ələlərdədir. Qanlı ürək təsiri ilə, göz yaşları ilə yazdığı “kefim gələndə”lər ruhlı məqalələri yad edildikcə mərhumun məqamı ucaqlarda qalacaq və bu surətlə daha ülvi bir halda yaşayacaqdır.

Ancaq burasına dərclənirəm ki, Haşım bəy axır vaxtlarda qurbanı olduğu fikirlərin, idealların həqiqət olduğunu görmədən getdi.

Lakin mən imanla söz verərəm ki, o ülvi ümidini aşağılarda almırsa da, yuxarılarda duyacaqdır.

Ümidvaram ki, Haşım bəyin məqalələrini sevib oxuyanlar mərhumun səbati kimi bu səbatla onun fikirlərinin meydana gəlməsinə çalışmaqla mütəsəlli olurlar.

Mən də millətin mərhum qurbanlarının qədrini bildiklərini görməklə təsəlli buluram.

Ömər Faiq

"Açıq söz" qazeti, 17 fevral 1916, №113

GÜLSÜM

(Kiçik hekayə)

Ürək sıxıntısı çox əziyyət edirdi. Bir gecə ikinci yol sabah namazından qabaq oyandım, yenə uzun qayğılı xəyallara daldım.

Bir az sonra qulağıma dəyən azan səsi xəyalımı dəyişdirdi. Bu gün gəmikləri belə çürüyən anamı, onun hər gün bu vaxtlarda qıldığı namazını, imanına oxşatmağa çalışdığı əməlini, yaşayışını, gözəl əxlaqını düşünməyim çox uzun çəkmədi. Lakin kravatımın yanına asdığı səccadəsi gözümün qabağına dikilib məni daha acı düşüncələrə saldı.

Düşündüm: əski qadınların bilik və bacarıqları az idisə, heç olmazsa, sağlam bir imanları, bir fikirləri, bir imana uyğun tərbiyyəi-əxlaqları, çalışqanlıqları, qənaətləri vardı...

Lakin indikilərdən nə əski etiqad və iman var, nə də lazımınca təzə mərifət və əxlaq! Böylə gedərsə, halımız nə olacaq?..

Görünür, bu son fikir və düşüncəm çürük və təməlsiz idi ki, vicdan mühakiməsi qarşısında bir az da olsa dayanmadı. Dayanmaq bir yana, hələ bərk də töhmətləndi: Siz özünüz nəsiniz ki... Qadınların mərifətli, əxlaqlı olmalarını istərsiniz, qabaqca siz özünüz mərifətli, əxlaqlı olun! Qadınlar bir millətin ayinəsi isə, kişilər də o ayinəni vücuda gətirən ustalardır. Ustalar ayinələrə nə çeşid abginə vurub meydana gətirirlərsə, ayinlər də o çeşid göstərirlər...

Bu açıq həqqə qarşı daha sözümlə qalmadı. İstədim bir az yuxulu-yum, lakin xəyal qoyarmı?

Sübh namazı xeyli keçmişdi, dışarı çıxdım. Ətrafa baxdım. Hər yan qar, hava ayaz, ortalıq sakit, yel yox, oba yatırdı. Sübh namazı qılınan evlərin buxarılarından çıxan tüstülər dümdüz havaya qalxırdı. Yer, bu bağı odlu ana gecələyn ağ üzünə çəkdiyi qara tülündən aşağıdakı ucunu bütün-bütün qaldırmış, dan yeri işıqlanmışdı. Topraq evlərin bacalarında köylülər tək-tək görünürdü. İtlər ot yığınlarının diblərindəki yerlərində büzülüb yatırdı. Arabir axurlardan eşidilən ma... mö... böyürgüləri ortalığın durğunluğunu bir o qədər pozamıyordu. Buraların canlı saatları olan xoruzlar isə saat doqquzu, onu çalib susmuşlardı.

Dışarıda üşüdüm, evə – ocaq başma qayıtmaq istədim. Uzaqda Dursungil tərəfdə bir çox köylülərin yığışdıqları birdən gözümə sataşdı. Oraya doğru baxarkən ögümdəki yoldan keçən qonşu Həsən dada ilə Gülpərinin ağılaya-ağılaya getdiklərini gördüm. Bunların da Dursungilə doğru getdiklərini görünə marağım artdı. Mən də gedəyimmi, getmiyəyimmi? – deyə düşüncəyə başladım. Birdən yanımdan Xəzri xala ilə Nunuş nənə də tələsik keçdilər.

– Xanım xala, xanım xala! Xeyir ola belə, səhərdən, nə xəbər, – deyə səslədim, lakin eşitməmiş olmalı ki, heç çevrilmədən getdilər.

Böylə bir vaxtda köylülərin bir yerə yığışmaları, qadınların böylə erkəndən dışarı çıxmaları səbəbsiz deyildi. Bu qayğılı gecənin bir qara xəbər doğurduğunu sezən kimi oldum; daha yerimdə durmadım. İrəliləməyə başladım. Gördüm, Dursungilin eşikləri adamla dolmuş. Qulağıma çatan ağılaya səsləri bir qara xəbərin varlığına daha şəkk qoymadı. Mən yaxlaşdıqca ağılaşmadan qopan acı da ürəyimə yaxlaşır, onsuz da cansız olan dizlərimin gücümü azaldırdı. Artıq ayaqda duramadım. Yolun qırağındakı odunun qarını ayağımla paklayıb oturdum. Bildim ki, bu səhər Dursungilə hər kəsdən qabaq Əzrail soxulmuş, lakin pəncəsini kimin ürəyinə atmış, bilmədim. Bu biləməzlik isə mənim də ürəyimi bir cür əzməyə başladı. İki dəqiqədən artıq oturmadım, qalxdım irəlilədim. Lap yaxınlaşdım. Nədənsə ziyada qapının üstündən havaya qalxan tüstüyə diqqət etdim. Bildim ki, bu içəridəki qadınların vücutlarındakı ocaqlardan – o yanıq cigərlərdən çıxan ahu-zarların eşikdə oturub ağılayan kişilərin ağızlarından püflənən buğlarla qarışib meydana gəldiyi tüstü sütunudur. Sonra boğuc-boğuc çıxan səslərə qulaq verdim.

– Gülsüm can! Gülsüm can! Sən ölməməliydin, Gülsüm can!..
– Fəryadı çoxdan bəri beynimi alt-üst edən qara xəbərin nə olduğunu bildirdi.

Gülsüm? Bəli, Gülsüm ölmüş!

Gülsümü mən də tanırdım. Çox vaxt bizə gələr, bacımla bağçalara gedərlərdi.

Gülsüm ucaboylu, igid yapılı, alagözlü, qobu sarı rəngli, 17-18-ci baharına çatmış sevimli bir qız idi.

Gülsümün gözəl üzündən daha gözəl olan insanlığı, mülayim xasiyyəti, dadlı sözü, hünəri piçiş-tikişi, çalışqanlığı idi. Hələ ən artığı türk, müsəlman qızına məxsus olan gözəl əxlaqı idi.

Gülsüm sağlam əxlaqı ilə bərabər sağlam da vücutlu idi. Xəstəlik bilməzdi. Doğrusu, Gülsümün belə cavan çağında ölümünə qohumları ilə bərabər mən də yandım. Daha Dursungilin qapısında dayana bilmədim, evə döndüm. Yolda bibim Təravətgilə dəydim. O da məgər oraya getməyə hazırlaşdı. Bibim mənə görün kimi:

– Oğul, ordanmı gəlirsən? – deyə ağlayaraq soruşdu.

– Bəli! Lakin bu nə cür ölüm, qanmadım.

Bibim bir ah çəkib başladı:

– Mən də çəşmişəm. Heç inanmam ki, Gülsüm ölmüş ola! Canım oğul, daha bu gecə bizimkilərlə bərabər həp Gülsümgildə idik. Gecə vaxta qədər də oturduq. Xəzri xalanın dadlı hekayələrini dinləyib gülürdük. Gülsüm arkada yüksəkdə oturmuşdu. Qabaqda Gülperi bacı, Həsən dada, sağında Xəzri xala, Nunuş nənə, solunda mən, aramızda da dayısı Bayram dayı ilə kiçik qardaşı Əşrəf bala oturmuşduq... Qabaqca Gülperi, Həsən dada, sonra da Xəzri xala, Nunuş nənə durub getdilər. Hətta bunlar gedəndə igid yapılı Gülsüm ayaqda dayanıb bunların bir az daha səbir etməyib getmələrinə inciyirdi. Gecələyn yatanda da lap sağlam yatmışdı. Kim deyərdi ki, bu qız böylə əmədəndən (qəfləten) öz əceli ilə ölər. Bax, sən bəklə! Gülsüm öz əceli ilə ölməmişdir. Onu ya pəri çarımış, ya cin vurmuş olmalıdır.

Təravət bibi göz yaşlarını qolu ilə silə-silə sözünü yarımçıq kəsdi, başına ehramını (çarşabını) salıb salamatlaşdı.

Mən də çıxdım ki, evə gedəm, yolda rast gəldiyim tanışların çoxu Gülsümün ölümünə inanmırdı. Bununla bərabər onun qohumlarına dərin bir dərd, unudulmaz bir acı olduğu sezilirdi.

Bir neçə saat sonra minarədən oxunan “səlat” səsləri Gülsümün ölümünü artıq hər kəsə elan edirdi.

Of! Bu səslər, “səlat” səsləri deyil, bəlkə Gülsümü tanıyanların ürəyinə saplanmaq üçün havanı yarıb keçən oxların vızıltıları idi.

Gülsümün ölümünə sevinənlər də vardı. Hələ köydəki baqqalın sevinci həddəq artıq idi. Səbəb də vardır. Bəlkə də haqlı idi. O, çoxdan bəri Gülsümü istəyirdi. Onun üçün yanıb yaxılırdı. Bir çox pullar, elçilər göndərdi, onu ələ gətirməyə yüz dürlü hiylələr qurdu, bütün ömrünü o uğurda keçirdi. Maldan, candan oldu. Lakin igid yapılı, mələk xasiyyətli, uca ürəkli, comərd təbiətli Gülsüm öylə şeytana, xain, pul bəndəsi bir alçağa heç gedərdimi?

Bahar gəldi, vücutları, beyinləri qaraldan ağ qarlar əridi. Qışın sıxıntılı, uzun, qayğılı gecələri azalmağa başladı. Az da olsa ürəklərə şadlıq gəldi. Çiçəklərin açılması, ağacların yaşılınması, havanın saflığı, ətrafın gözəlliyi uzun müddət dərdlənilib şişən başlara özge bir sərnlük, başqa bir fərəhlik verdi.

Of! Təprənən gölgələr – yellər, gələn quşlar bu baharın uğurlu bahar, bu yayın qədəmli, bərəkətli yay olacağını lətif əsmələrlə, can verən nəğmələrlə deyəsən bizi müjdələyir, mustuluq verirlərdi.

Bu mustuluqlar (müjdələr) yalnız Gülsümün dərdmündə anasını fərəhləndirmiyordu. Onun üçün həmişəlik qış gəlmişdi. Onu artıq heç bir bahar güldürməz idi. Onun baharı olsa-olsa Gülsümün dirilib də yenidən dünyaya gəlməsi ilə hasil ola bilərdi. Bu isə qeyri-mümkün idi...

İkinci çağı idi... İştə bu “qeyri-mümkün”lüyün verdiyi ağır təsirlə Gülperi Kürün qırağında oturub məgrib tərəfin al rənglərə boyanmasına tamaşa edirdi. Qabaqca yağış yağdığından hava bir az çisəli idi. Şərq tərəfində birdən gözüne sataşan “Yaşıl qurşaq” havanın açılacağından artıq sanki ürəyinin açılacağını xəbər verdi. Qulağına dəyən səsə diqqət etdi.

– Nə? Gülsüm... e... Aman! Bu nə səs... Ha diqqət, bir az daha diqqət... Xeyr, odur, odur... düz eşidirəm, – dedi.

Səs getdikcə yaqlaşdı. Gülperi əllərini də qulaqlarına yardıma verdi, dinlədi: “Bəli, bəli düzdür” – deyə öz-özünə söyləndi, yerindən qalxdı, zavallı böyürək bağırıyordu:

– Gülsüm xortdamış!

Ömər Faiq

“Açıq söz” qəzeti, 11 may 1916. №182

GÜRCÜ POLİTİKAÇILARI

Bəraderim doktor Xosrov bəy Sultanovun gürcü politikaçıları xüsusunda "Açıq söz"də yazdıqları məktubu oxuyanlardan bəziləri ola bilər ki, doktorun özünü günahsız çıxartmaq üçün yazılarında, düşüncələrində ifrata getdiyini sanarlar. Çünki bizdə, bizim xasiyyətimizdə özgələrlə olan dostluğun davamı üçün özümüzün mənfəətini, özümüzün təhlükədə olduğunu düşünməmək adəti var, həm də çoxdan var. Bu xasiyyət yalnız tək-tək kişilərin beyinlərində deyil, millətimizin ruhunda, əxlaqi-ictimaiyyətimizdə köklənmiş, möhkəmlənmişdir.

Dostluq xəncəri ilə yaralanmaq və o yaranın acısını duymamaq igidliyi (?) bizdə çoxdan milli əxlaq yerini tutmuşdur.

İştə bu yaman adət və xasiyyətimizin zərəri bu gün öylə erimiş dostluq yolu ilə milli mənfəətimizə endirilən baltanın acısı bu gün öylə şiddətlənmişdir ki, artıq onu duymamaq, anlamamaq aşkar bizim qabalığımızı, qəvi cahilliyimizi bildirir.

Milli vücudumuzda açılan bu yaranı sağaltmaq isə yalnız bir "doktor"un hüneri deyil.

Bu gün gürcülərin müsəlman gürcülərini islamlıqdan tamamilə uzaqlaşdırmaq, gürcü yerlərindəki türkləri gürcüləşdirmək azarı öylə bir yolda atmaqdadır ki, ona bir deyil, beş-on doktor da olsa çarə eləməz. Bu işdə hamımızın, bütün millətin əlbirliyi ilə yardımı, çalışması lazımdır. Çünki bu iş yalnız beş-on gürcü politikaçısının işi olsaydı, bəlkə bu qədər rahatsız olmazdıq. Lakin bu politika uğrunda sərf edilən pulların çoxluğunda, çalışanların sabitəsindən, dairənin genişliyindən anlaşılır ki, bu iş beş-onun kəmi deyil, bəlkə cəmiyyətlərin çoxu tərəfdarlarının köməkləri ilə görülən böyük fikir və ideyanın nəticəsidir.

Gürcülər qəzetləri ilə apaydın çağırırlar ki, müsəlman gürcü mollalarının ürəklərindən türklük duyğusunu, ağızlarından türk dilini gərək nə cür olsa çıxaraq və hər yol ilə qoymayaq ki, Gürcüstanda türklük nişanəsi qala.

Keçəndə Batumdakı gürcü yetimlər yurdundan hekayət edilərdi. Bu şikayətdən anlaşılır ki, hələ bir çoxlarımızın Axalsixdə, türk və gürcülər arasındakı yetimlər yurdlarından, Axalkələkdə türk kəndlərində Palavandovların ianə və təşviqi ilə açılan gürcü məktəbindən

xəbərləri yox. Uzağa getməyə nə hacət: Bakıda öz yanımızdakı gürcü yetimləri yurdunda kimlərin olduqlarına və hansı gün tətillərdə etdiklərinə baxınız!

Çoxdan deyil, bir gün bir gürcü keşişi Axalsix müsəlmanlarından kimin evi yanmış, malı qırılmış, toxumu əskik isə onları bilib cəmiyyəti-xeyriyyətlərindən ianə gətirmək istəyirdi. Danışığı arasında:

– Keşiş baba! Məlo, Artvin, Çorux səmtlərində minlərcə insanlar, həm də gürcü acaqlarından ölürlər. Onları buraxıb da bu rahat və tox yerlərdə ac və yoxsulları aramağımızı, Acardakı müsəlmanlar içində gecəli-gündüzlü çalışıb, böyük pullar xərc edib məktəblər açmaqdakı tələsmənizi qanmıram, – dedim.

Keşiş baba qəsdimi qanıb güldü. Mən onunla bərabər güldümse də, onun niyyəti, qanacağı beynimi dəlməyə, ürəyimi didməyə başladı.

Bu kimi həqiqətlər çoxdur. Böylə misallar çox söyləmək olar. Fəqət mən indi ancaq millətin qanacaqqlarına, türklük, müsəlmanlıq qeyrəti çəkənlərə, millət möhnətini, hər dürlü hiss və xüsusi mənfəətlərə müraciət edib demək istəyirəm ki, dəxi bəsdir, gürcü politikaçıların ağzınca rəftarlarına gərək yol verməyək.

Yol verməyək ki, gürcü müsəlmanlarını islamlıqdan uzaqlaşdıralar.

Yol verməyək ki, türk balalarını birər fəndlə yığıb bəsləmək bəhanəsi ilə gürcüləşdirələr.

Yol verməyək ki, dumanlı havadan istifadə edib millətimizin quzularını tələf edələr.

Yol verməyək ki, Ərdəhan və başqa yerlərin türk və kürd balaları üçün Axalsixdə və ya özgə yerlərdə yetimlər yurdu açıb və onu da keşişlərin idarəsinə verib balalarımızın dinlərini, millətlərini çevirələr.

Sanmayasınız ki, bunun üçün çox şey lazımdır. Xeyr, xeyr, iki zad bəsdir: həmiyyət və kömək.

Yada gəlməsin ki, bunun üçün qonşumuz və dostumuz gürcülər ilə pozuşmaq lazım.

Niyə bu fikirlərə düşək! Üsulu və yolu ilə öz din və cinsdaşımıza edəcəyimiz yaxşılığa kimin nə deməyə haqqı vardır.

Əgər bizim də, Rusiyada otuz milyonluq biz türklərin də milli varlıq, dini bərc, mədəni həyat, həqiqi tərəqqi nişanəsi olan "kömək-ləşmək" xasiyyətimizi itirməyib bu gün cəmiyyəti-xeyriyyətimizin

bir-iki milyonu, on-on beş doktoru olsaydı, əlbəttə, Ərdəhanlı türk oğlu türk olan Əli oğlu, beş-on manat üçün özlüyünü – familiyasını “Alidze” etməyə məcbur olmazdı.

Əgər bizim axundlarımız, əfəndilərimiz hər cümə xütbesində oxuduqları: “İnnəl-lahə yəmuru biləddi vəl-ihşani lil-yetəmə vəl-məstkini”^{*} əmrini, əmri-ilahisini quru ərəbcə olsun deyə boş-boşuna məxrici ilə, təcəvvidi ilə oxumaqla kifayətlənib mənasını, hikmətini və vaxta görə olan ehtiyac və köməkliyi anlatsaydılar, əlbət ki, bu gün yüz illərdə bir düşən bu qədər böyük milli fəlakət və ehtiyac üçün yığılan ianə beş-on minlikdə, yəni ehtiyacın mində birində dayanıb qalmazdı.

Əgər bizdə də doğrudan dini-imanı, möminlik əsəri, millət qeyrəti, türklük hissi, ehtiyacın şiddəti, möhtac olanların hal və mövqeləri qanılsaydı, əlbət ki, məsələn, Ağdaş və Şeki kimi şəhərlərin dövlətlikləri öz qanacaqılıqlarının, qazılarının hümməti ilə özləri üçün ianə yığıdılar vaxt bu gün acliqdan tələf olan, əldən gedən din və millət qardaşlarını da yaddan çıxarmazlardı.

Əgər bizdə də ədalət, düşüncə, insaf olsaydı, “bizim öz fəqirlərimiz varkən uzağa nə hacət” cəfəngi ilə avam fəlsəfəsi ilə bu gün suda boğulan millət balalarını, millət analarını öz başlarına buraxıb ölümə məhkum etməz, qurtarıb sağ qalan yarıcanlı biçərələri də yadların pəncəsinə buraxmazdı. Ümid edirəm ki, bu gündən sonra olsun, ayılaq, bugünkü Cahən müharibəsinin “nə üçün” və “nə demək” olduğunu qanaq! İlanələrimizi tezliklə kəsməyək, öz balalarımızı bundan sonra olsun yadların tor və tələlərinə buraxmayaq. Biz də lazım olan yerlərdə yetimlər yurdları açmaq, balalarımızı dinlərindən, millətlərindən çevirməyə qoymuyaq. Analarımızın yadların, səfehlerin ayaqları altına düşməsinə imkan verməyək. Bacılarımızın bir loğma ətmək üçün namuslarını satmağa razı olmuyaq və razı olmuyaq ki, gələcək nəslimiz millətimizin bu ağır günlərindəki qansızlığımızı, həmiyyətsizliyimizi, imansızlığımızı, yalançılığımızı mühakimə edib bizə lənət oxuyalar.

Dostluq və səmimiyyət qara günlərdə belli olar. Bir millətin yaşamağa istedadı fəlakətli günlərində anlaşılır. Bir millətin qələbəsi haldakı çıxışından, tərpenişindən aşkar olar. Bir millətin, xüsusilə

* Allah yetimlər və miskinlərlə ədalət və yaxşıqla rəftar etməyi əmr edir.

məhkum bir millətin, insanca yaşaya bilməsi tərəqqi edə biləcəyi, mədəni bir ünsür halına keçinə biləcəyi, “köməkləşməsinin” az və çoxluğu ilə ölçülür. Bir millətin beqası o millətdən olanların öz millətini tanıması ilə, onu öz anası kimi sevməsi ilə, onun şanını, namusunu, diriliyini, mənfəətini öz namusu, öz mənfəəti kimi bilməsi ilə olar.

Bir din və əqidənin doğruluğu ona iman edənlərin rəftarı ilə, mərhəməti ilə, insanlığı ilə qiyaş edilir.

Vaxtdır ki, biz də bu həqiqətləri qanıb yaşamağa layiq olduğumuz, millətimizin şərəfini dilimizin səlamətliyini – quru söz və lovgalıqla yox, əməlimizlə, köməyimizlə göstərək.

Ömər Faiq

“Açıq söz” qəzeti, 18 yanvar 1917, №380

MƏN KİMƏM?!

Zamanımızda, yeni din və əbudyyətdən, cins və millətlərin hökm sürdüyü böylə bir çağda insan öz soy və millətini tanınamayaraq, daha doğrusu, özünü bilməmək ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir.

Lakin bu ləkə tezliklə gedən ləkəyə də bənzəmir. Bu ləkə yaman ləkədir.

Bu, ləkə surətində oyla yılcıq (qanqrena) yarasıdır ki, millətimiz vücudunu, türklük varlığını yavaş-yavaş gəmirir, yox edir.

Bu gün həm də kiçik millətlərin, xüsusilə məhkum millətlərin öz varlıqlarını, öz hüquqlarını saxlamaq iddiası ilə bu qədər qan tökülən bir vaxtda bizim özümüzü tanınamazlıq belası, dərin düşünülürsə, qarayaradan da, taun çibanından da daha acılı və daha zəhərliyədir. Hər kəs öz millətini tanıyıb onun yolunda ağladığı, onun uğrunda gözünü kor etdiyi böylə bir həngamədə biz öz millətimizi sevmək deyil, onun hətta quru adını da bilməyib ortada şaşıb qalmışıq. Çoxdan çürümüş əqidələr, təriqələr tirəkisinin beynimizə verdiyi sərsəmləklə hərələnib dururuq.

Bu hal ilə kim üçün və nədən ötrü çalışacağımızı da, təbii, itirmişik. İtirməsək də bilib bilinməyən və bilinmədiyi üçün də sevilməyən bir millət üçün kim dəlidir ki, can yandırsın?

Kim olursa olsun, insan bir nəfər, bir millət və ya bir fikri-əməl uğrunda o vaxt can yandırır ki, ona o zaman aşıq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, bayağı dostluq belə olmaz.

Mən iddia etmək deyil, uca səsle bağırıram ki, biz özümüzü tanımırız, biz öz millətimizin boş adını belə bilmirik.

Nə olub, niyə dodağımı büzdün? Görünür, söylədiklərimdə şəkkin var. Çox yaxşı, buyur bərabər soruşalım. Kimdir o?

– Marağalı Məşədi Əlişgər.

– Bu kim?

– Şamaxılı Əbdülqafar.

– O biri?

– O da ərzurumlu Dursun ağa.

Bunların birincisindən soruşalım:

– Məşədi, siz nə cins və nə millətdənsiniz?

– İrənlidir və şiə məzhəbim.

– Əbdülqafar ağa, sən?

– Mən də qafqazlı babıyam.

– Dursun ağa, sən bir az oxumuşa bənzəyirsən, gərək soyunu, millətini tanıyasan.

– Mən də osmanlı və sünniyəm.

– Daha özgə?

– Özgə heç!

Siz çox da deyiniz ki, “sünnilik, şiəlik, babılıq bir məzhəb və əqidədir”, cins və millət isə başqadır.

Dünyada ən kiçik bir bəyən, ən yaramaz bir otun soyu və cinsi bəllidir, ya* bu qədər böyük bir insan yığıncağının bir cinsi yoxmu?

İşte belə da burasıdır ki, həm var, həm də yoxdur? Vardır: onun üçün ki, biz də özgələr kimi insanız. Bir də, təbii, bir millət soyundanız. Yoxdur: çünki varlığımızı bilmirik ki, soyumuzu da biləlim.

Gəliniz bir də qonşularımızdan soruşalım.

– Şakro Çaparidze, sən nə məzhəbdənsən?

– Pravoslav.

– Nə millətdənsən?

– Gürcü.

– Demitri, sən?

– Mən də pravoslav məzhəbindənim.

– Millətin?

– Urum.

– İvan, məzhəbin?

– Pravoslavımı.

– Millətin?

– Rus!

Həddin yox ki, bir oxumuş gürcüyə gürcülüyündən savayı özgə bir ad verəsən, o saat özünü alçaqlaşdırılmış hesab edər və səndən bərk də inciyər.

Ya bizdə? Bizdə isə lap tərsinədir: sən də həddin yox ki, salmaslı bir türkün oğlu türkə “şiəyə” “türk” deyərsən, o saat səndən üz çevirər və bəlkə də səni düşmən hesab edər. Bir də Axalsıxlı bir ağaya soruşunuz: o gələn kimdir?

– Əcəmə bənzəyir.

– Eyi, dəhdüş diqqət et!

– Öylə kəndidir*, əcəmdir, qızılbaşdır.

– Qoy olsun, bir az söylətim.

– İşin yox, burak dəf olsun. Qızılbaşdan nə eşidəcəksən ki?

Biçərənin xəbəri yox ki, qızılbaş deyə məsxərəyə aldığı kimi öz soyundanır, öz millət qardaşıdır.

Amerikalılar Təbrizə gəlib məktəblər, xəstəxanalar açırlar və böyləliklə şiə türklərinə məhəbbət göstərirlər, yardım edirlər və ya edər kimi görünürlər ki, gələcəkdə məsləklərinə, ticarətlərinə xidmət eləsinlər.

Lakin beləyə baxınız ki, biz Qafqaz türkləri öz ayaqları ilə yamıza gələn irənlidir şiə türk qardaşlarımıza yüz çeşid ad qoşub uzaqlaşırıq. Üzdən də olmasa, arxadan min dürlü yaman deyirik. Söz başında “ac tat” deyə də təhqir edirik.

Tiflis guşələrində achiqdan, azardan can verən irənlidir türk əməllərinə – yırqatlarına “persiyan” gözü ilə baxıb keçiriz, fəlakətlərinə soyuqqanlı tamaşa edirik.

Ya Qafqazda yaşayan irənlidir şiə türkləri? Onlar daha qafıl! Bunlar bizdən daha artıq uzaqlaşmaq istəyirlər: məktəblərini, meclislərini, hətta bəzi yerdə məscidlərini də ayırıb özlərinə “şiə-fars” rəngi verirlər, balacalarına, yəni öz türk oğullarına türkcəni də əsirgəyirlər,

* Özüdür.

oxutmurlar. Şiəliklə farslığı heç münasibəti olmayaraq cahilənə birləşdirmək öz türklərinə balta vurmaq, öz sözlərini, öz ata-babalarını danmaq istəyirlər. Ya İrannın içi ilə çölü? Oralarını daha soruşma, keç!

* * *

Çox yaxşı keçəlim Bakıya. Böyük "İslamiyyə" mehmanxanasına gedəlim. Göyçək və pak bir masanın (mizin) ətrafında oturan oxumuş və dünyadan xəbərdar, hətta sözündə millətpərvər görünən qardaşlarımızdan soruşalım. Soruşalım ki:

- Soy və millətiniz nədir?
- Əlhəmdülillah müsəlmanız.
- Şiəsiniz, yoxsa sünni?
- Heç biri deyiliz, təkə müsəlmanız.
- Özgə, daha bir adınız-zadınız yoxmu?
- Xeyr, xeyr, xeyr!

Birincilərlə ikincilərin cavablarından anlaşılır ki, aralarında xeyli təfəvüt var. Birincilər məzhəb və əqidə çevrəsindən çıxmamış, ikincilər isə bir az irəli gedib din dairəsində qalmış. Əgər məndən soruşsalsa, aralarında heç bir təfəvüt yox. Hər ikisi də birdir. Hətta deyə bilərəm ki, birincilər daha həqiqi, ikincilər isə daha xəyalidir.

Xəyalidir, çünki əqidə və məsləkləri qaldırmaq* mümkün deyil, əqidə tərəqqinin yoldaşdır, bunları ayırmaq isə dəlilikdir.

Hənəfi ilə şəfəiliyin birləşmədiyi bir yerdə sünnilik ilə şiəliyi birləşdirmək xam xəyalların ən xamıdır.

Nə zərəri var? Qoy hər kəs öz əqidəsində, öz ictihadında, öz imanında olsun.

Nə var, ey oxucu! Niyə başını qaşdın niyə üzünü turşutdun? Sultan səlimlərin⁶⁸, Nadir şahların⁶⁹ və bir çox islam recal^{**} və üləmasının çalışdıqları, hətta o uğurda can fəda etdikləri bir məsləkə toxunduğumdan ötrümü məndən inciyirsən?

Yox, yox, incimə. Əgər onlar din və əqidənin xasiyyətlərini, vəzifələrini, mövqelərini həqqi ilə bilsəydilər boş-boşuna o qədər çalışmaz və nahaq yerə də o qədər qan tökülməyə səbəb olmazlardı.

* Yox etmək.

** Dövlət xadimləri

Əgər onlar "dini-islam"ın bir ağac, əqidələrin də o ağacın birer dalları* olduğunu və o ağacın böyüməsi üçün dalların mütləq ayrılmaq, genişlənmək ehtiyacında bulunduğunu qanıb onlara yol və hürriyyət versəydilər, islamıyyət heç vaxt bu qədər cığırından çıxmaz və o qədər boğuşub ezilməyə, kiçilməyə də məhəl qalmazdı.

Çox təəccüb ki, hətta çox cahillik ki, islamıyyət bütün əqidələri: istər şəfəi, cəfəri, hənəfi, maliki olsun, istərsə vəhəbi, rafzi, babi, şeyxi və qeyri olsun, öz vücudunda birləşdirib, yerləşdirib böyüdə-böyüdə biz sanki daha ağıllı bulunmaq istəyirik.

Zatən islamıyyət gövdəsində birləşmiş dalların, əqidələrin vəziyyətlərini bəyənməyib biz "ikinci dəfə" daha birləşdirmək və birləşdirirək də bütün-bütün sındırmaq xamlığında bulunuruq.

İslamıyyət ağacı dallarının, əqidələrinin böyüməsini, yayılmasını hər əqidə sahibi özünə zərər sanmaqla neçə yüz illərdən bəri birbirilərini qırıb tələf etməyə çalışdıqları və bütün qüvvələrin o uğurda sərf etdikləri məgər bəs deyilmə ki, bu gün biz də ata-babalarımızın yanlışlıqlarını, o mühitin, o vaxtdakı halın törətdiyi fənalıqları təkrar etmək cinayətində bulunalım.

Yox, yox. Şimdi mühit özgə olduğu kimi, istədiyi zad, törətdiyi fikir və əməl də özgədir.

Qoy beş deyil, on deyil, istərsə yetmiş iki əqidə olsun!

Hər kəsin ürəyindəki etiqad və imanına, o xüsusi hərəmxanasına qarışmaya nə haqqımız var?

İnsanlığa zərərli olmayan əqidə və azadlıqdan bizə nə zərər ola bilər. Bir də gerek biləlim ki, din qovğaları, din əqidə və ixtilafı, din təklifləri özgə yerlərdə çoxdan məzara getdi. Biz hələ gözlərimizi qapayıb ölənləri diriltmək, diriləri öldürmək sehribazlığından, xurafata, xəyalata qurban olmaq, ibtidailikdən, cəhəldən qurtula bilməyəcəkmiz?

* * *

Ey qafqazlı türk, sən çoxdan islam qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə, hətta öz varlığını, öz adını da itirmişdin.

Sən islam uğrunda o qədər çalışmış, əqidə qovğalarında o qədər zərər çəkmiş, o mərtəbə yorulmuşsan ki, axırda bu gün onların adlarını çəkmək istəməyib təkə müsəlman olmaq xəyalına düşmüşsən.

* Budaqları

Lakin əzizim, o qədər qorxma! Yene aldanma ki, mərifət olan yerdə əqidə ixtilafı zəhmət deyil, rəhmətdir.

Ey türk, dini əqidələr qovğasından daha çox qorxma! Qorxma ki, onların hökmü keçməyə, onların yerlərini indi siyasəti-məişət və siyasəti-bəşəriyyə əqidə və məsələləri tutmağa başlayır.

Ey türk, sən çox da rahatsız olma və şəkə də düşmə: dini olsun, dünyəvi olsun, əqidəni gizlətmə. Səndən soruşduqları vaxtda ki, “dinü əqidən nədir?” Sən də haman söylə: şeyyəm, sünniyəm, babıyam və müsəlmanam.

Ey türk, sənə başına çox işlər gəlmişdir, çox əqidələr dolmuşdur. Çox şeylər bilmişsən və bu gün də çox cahil deyilsən! Bir çox ədiblərin, müəllimlərin, mühəndislərin, doktorların, advokatların, məktəblərdə yüzlərcə tələbələrin var!

Ey türk, olduqca çox şey bilirsən. Sənə daha sırf cahil xeyir və şər qanmayan demək olmaz.

Sən, sən ey türk! Zamanın bir çox icadlarını, təzə fikirlərini, hətta bir çox modalarını da öyrənirsən, hətta dini əqidələrin çürüməyə üz tutduğunu sezib dünyəvi əqidələrə iman etməyə də başlayırsan.

Əvət, çox şeylər, fənlər bilməyə çalışırsan. Bir çox hünərlər də öyrənmişsən. Havalara çıxıb və yıldırların nə olduqlarını yaxından bilmək, yerin içərilərinə girib mahiyyətini anlamaq istəyirsən. Ancaq, ancaq birçə xüsusda cahilsən. O barədə heç bir zad bilməyirsən. Hər şeyi öyrənmək istədiyindən halda sənə ən lazımlı, sənə ən birinci fərz olan vəzifədən xəbərin yox...

Nə var, niyə darıxdın? Niyə yene can sıxıntısının acısını biğlərdən, dodaqlarından almağa başlayırsan?

Doğrusu, tütün çəkənlərdən olsaydım, burda mollaların salavatı kimi, bir papiros çəkməyi tövsiyə edərdim.

Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə qarıx, yaxandan əl çəkəcək deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyindən halda niyə birçə zadı – yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə “Kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türکم. Niyə deyə bilmirsən ki, şəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan?

Sənə bu türklüyünə nə şəlik, nə babılıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz.

Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən. Sən gerek biləsən ki, dünyada hələ şie, sünni, babi, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın. Orada uzun seyr və səyahətlərə hazırlanırdın.

Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və əsəyiş üsulu “yasaq” qanunları hənz Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sənə yurdunda var idi.

Sən öz dadlı dilini cığırdan çıxarıb bugünkü acımacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənə göyçək əlifba və yazın var idi.

Ey özünü itirir, unudur dərəcədə müsafirpərvərlik, özgələ hərmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sənə ruhun, sənə qanın, sənə düşüncən, sənə varlığın hənz sənə özündə ikən sənə bugünkü kimi dilsiz, yazısız yeni milli nişənətsiz deyildin.

Ey sadə ürəkli türk, dənən, bu gün öz varlığını, öz mədəniyyətini göstərə bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bugünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına baxıb incinmə. Sənə lazımlı tanımadıqlarını bilib məyus olma.

Yox, yox, sən də çox insafsız bulunma, öz-özünü hələ tanımadığın bir vaxtda çox da özgələrdən incinmə!

Ümid ki, tez vaxt olur, yüzdə doqquzu hələ yer altlarında qalıb gizlənən əski mədəni nişənələrin, əski əsərlərin yavaş-yavaş dünya üzünə çıxar. Sən də ol vaxt artıqlığı ilə üzə çıxarsan, gələcəkdə daha güclü yaşamaq istedadını göstərərsən.

Bəsdir, bəsdir, ey türk, bir az ayıl. Ayıl da bir çox toz-topraqlarla dolan, ağırlaşan dini əqidə pərdəsini gözələrinin üstündən qaldır. Əl-ayağını bir az tərpət. Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşlıqları, yad ağacların yapraqlarını, dallarını qır, at, qurtul. Vücuduna Allahın günəşi, havası dəysin. Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığını, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etməsən, bəri bundan sonra olsun ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalış.

Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırsaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola.

Ey türk, keçmişlərdən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsil vücudunu tanı, qədrini anla.

Ey türk yaxşı bil ki, bugünkü məhşərin suri-israfilə elmə, milli ittihadə dəvət ediyor!

İndinin siyasi fəlsəfəsi tərəqqiyi millətçilikdə görüyor. Zamanın sövkət və səxavət binası millətçilik bünövrəsi və təməli üstündə quruluyor.

Əsrin ruhu azad millətçiliklə bəsləniyor, böyüyor. Keçmiş əsrlərin, keçmiş siyasi əqidələrin cızdığı coğrafiya sərhədlərini indiki etnoqrafiya yavaş-yavaş pozuyor.

Keçmiş əsrlərdə daşib ətrafa yayılan millət selləri yavaş-yavaş kiçilib öz qaynağına və ya çoxdan yataq elədiyi yerlərə çökiliyor.

Vaxtilə özgələrin sıxışdırılması ilə və ya cahangirlik dəliliyi ilə yerlərindən fırlayıb aləmi rahatsız edən millət ərdolarına indi: "Hər kəs öz milləti yerində" komandası veriliyor.

* * *

Bu gün eyidən-eyiyə qanıram ki, dini əqidədən sonra insanda doğan dünyəvi əqidələrin birincisi millətpərvərlik əqidəsidir, ictimai fəlsəfənin baş, özünü tanımaq fəlsəfəsidir, millətini bilmək elmidir.

Millətpərəstlik əqidəsi özgə əqidələrin mərhələsi, keçididir.

Vaxta ki, insan batil və xurafat əsirliyindən qurtulub özünü, özünün hüququnu bilməyə başladı, ondan sonra mühit və ehtiyacın təsiri ilə hər nə qaydaya girərsə girsin.

Bu halda ki, mövqeyimizə, mühitimizə, elmimizə, ehtiyacımıza bizim ən birinci əqidəmiz isə azad millətpərəstlik əqidəsi olmalıdır.

İndi gələlim əsil məqsədə. Ey şiə, ey babı, sünni türk qardaşlarım, diriliyimizin milli ittihadında olduğunı biləndən sonra daha rəva görməməliyiz ki, millətimiz kütləsini meydana gətirən azanın bir qismi Anadolunun izsiz, şenliksiz, dağılmış, qorxunc bucaqlarında yalnız başlarına ac, çıpaq buraxılıb tələf olalar.

Ey pak ürəkli türk, bu millətçilik zamanında hər millət öz nüfuzunu artırmaq, o nüfuzla öz nüfuz və qüdrətini böyütmək üçün yüz dürlü tədbirlər, fədakarlıqlar edər. İnsaf deyil ki, biz hazır əlimizdə olan minlərcə nüfuzumuzun – həm də ən gənc və qəvi bir qüvvətin –

yardımsızlığından, bir loğna ötmək bulamamazlıqlarından tələf olmalarına özümüz bilə-bilə səbəb olalım.

Ey uca mərhəmətli türk, sənin köhnə mərhəmətin, əhsanın, nişanələrin – o böyük camələr, mədrəsələr, körpülər, xəstəxanalar, çeşmələr... hələ sən əcdadını hörmətlə yad etdirirlər. İndi sənə nə oldu ki, milyonlarla vücuda gələn əsrlərdən deyil, açıqdan, çıpaqlıqdan, "ölümdən bətər" bir hala düşən öz qardaşını qurtarmaq mərhəmətindən aciz görünürsən. Yazıq, yazıq!

Ömər Faiq Nəmanzadə

"Qardaş köməyi" məcmuəsi, may 1917-ci il

ÖMƏR FAİQ ƏFƏNDİNİN RUXADZENİN TELEQRAMINA CAVABI

Bu axır vaxt möhtərəm gürcü camaatı məni öz milli və Gürcüstan istiqlaliyyətinin düşməni ədd etməklə bərabər Axalsixdə guya mənim tərəfindən hazırlanan üsyanı mənə isnad veriyorlar. Gürcü camaatı Ruxadzenin hökumət namına göndərdiyi teleqrafı oxuduqdan sonra bu fikrə gəlmişdir.

Buna cavab olaraq deyirəm ki, hərəgah Axalsix uyezdində narahatlıqdırsa və əhali arasında həyəcan və qələyan davam edirsə, ən əvvəlcə bunun səbəbi Ruxadze cənabının özüdür! Ruxadze əsəyşə nəzarət etmək sifətilə gəlib öz vəzifəsini unutmaqla bərabər uyezdə anlaşılmaz işlər törətməyə və hökumət namından hökumət siyasətinə yaraşmaz, hətta demokratik cümhuriyyətin heysiyyət və ləyaqətini ləkələyən "öz siyasətini" aparmağa başladı. Ruxadze "həmin siyasətini" vücuda gətirmək məqsədilə onun əmalına zidd olanları aradan sıxıb çıxarmağa başladı. Müsəvvəniyyəti-şəxsiyyə haqqında general Maqayevin rəsmi məktubuna baxmayaraq, Ruxadze məni üç nəfər yoldaşım ilə həbs edib Tiflisə göndərdi. Bir çoxlarımı da azadlıqdan məhrum etdi.

Ruxadzenin və onun əli altında olan qulluqçularının xudşərəhə hərəketi camaatı həyəcana saldı. Camaat səbir edə bilməyib Ruxadzenin bu hərəketinə laqeyd baxmadığından bizim həbsdən azad edilməyimizi tələb etməyə başladı.

İŞLƏRİMİZDƏ HƏRCMƏRCLİK

Hər şeyin ilk yaradılışında, ilk təşkilində bir çox nöqsanlar olur, ibtidailiklər görülür. Hər dürlü mövcudiyət, hər növ təsisat mütləq qanuna – qanuni-tədris və təkamülü-təbiyyətlə möhkəmləşir.

Təbiətə zor etmək, tərəqqini sürətlə istəmək səyi ilə kamala çatmaq olmaz – deyirlər. Bunlar çox doğru. Lakin burası daha ziyadə doğrudur ki, hər tərəqqini, hər kamalı yalnız təbiət əlinə buraxmaq da təbii, Allahu tanımaqdır. Çünki tərəqqi və kamal təbiətin təsirindən artıq şey və ictimadın dərəcəyi-qüvvəsinə tabedir.

Cahanı nöqtəyi-kamala və səadətə daha sürətlə sövq edən “inqilablar” təbiətin sirri-adisindən, cərəyani-bitəətindən ziyadə təsirati-fövqələdəsindən, məsai şəkil və əndazəsindəndir. Hər şeyi, hər cərəyani-adisində buraxmaq, bir fəaliyyət, bir təcəddüd göstərmək hər şeyə, hər zərəərə razı olmaq deməkdir.

İştə bu həqiqət tam mənası ilə bizim hökumət adamlarımızda və işlərinde görünməkdədir. Hər yanda bir tənbellik, cümləmizdə bir süstlük, həpimizdə bir ümidsizlik, ifrat dərəcədə bir ehtiyatlıq, daha doğrusu, köhnəpərəstlik var. Fəaliyyət, əmniyyət, ümidvarlıq, cürət, ciddiyət, mətanət, sədaqət, fədailik, yenilik az və ya yox. Kimsənin xatiri qalmasın. Bir qaç fədakar, rəcul hökumət... həpimiz bir çeşit, bir təbiətdə tənbel və mənfəətpərəstiz. Bu tənbelliyimiz, bu qeydsizliyimiz hökumətə, yeni millət şərəfinə, hissinə, mənfəətinə maddi və mənevi böyük zərərlər vurmaqdadır.

Mənafeyi-ümumiyyə xidmət etməyə, haqq və camaat rizası üçün çalışmağa alışmamışıq. İnanınız, çoxumuzun fikri və xəyalı xüsusi mənfəətdir. Milli hökumət düşüncəsi, xəzinə faydası birer bəhanə, birer lafdır. Bütün hərəkətimiz ümumiyyət pərdəsi altında xüsusiyyətdir. Hər kəs bu dərədə mübtəladır. Bu dərəd isə cavan hökuməti incidir, sarsıdır. Xaricə qarşı daxili qüvvətimizi zəiflədir. İçəridəki mənfəətpərəstlik xaricdəki düşmənləri sevindirir, yeni qurulan hökumət maşinasını pozuyor, həm də fəna halda pozuyor. Həç kəs ürəkden düzəltməyə can yandırmıyor, ortalıqda bir “spekulyasiya”dır, bir xəyanətdir, gediyor. Çox deyil, bir-iki saat ticarət nəzarətində, demir yol idarələrində, gömrükxanalarda olunuz. Görünüz burada nə oyunlardır oynuyurlar, nə xəyanətlər ediyorlar.

Keçən gün rəsmi bir işim üçün ticarət nəzarətinə getmişdim. Gül-məhəmməd adlı biri böylə şikayət ediyordu: bir ay qabaq İrana bir

Mən hal-hazırda onu fikir edirəm ki, Gürcüstan hökuməti Ruxadzenin xəyalatının səmərəsi olan danoslarını nəzəri-diqqətə alıb həç vaxt Axalsix hadisələrinin əsil səbəbini təftiş edir. Mütəəssüf, bu hadisələr münasibətilə hökumət indiyə qədər xəbərsizdir. Ruxadze öz axırmcı məktubunda yazır ki, bizim əlimizə böylə gizlin sənəd keçmişdir. Sənəd budur: “Əfəndi qardaşım! Sizə xəbər veririk ki, Qərbi Zaqafqaziya mühavirləri Karsdadırlar. Onlara mehmannəvazlıq göstərin. Onları öz ixtiyarınıza alın” və qeyri...

Möhtərəm qareləri inandırırım ki, bu kağız mənim xüsusi düşmənlərim olan Kobilan bəyləri tərəfindən yazılmışdır. Həmin bəylər inqilabın birinci günlərindən mən kəndlilərin hüququnu müdafiə edib topraq reformasını tətbiq etdiyim zaman dişlərini mənə itiləmişlərdi. Təəssüf ediləcək burasıdır ki, Ruxadze uyezd əhvalını öylə bir hala salmışdır ki, hal-hazırda ətrafında nələr vəqə olduğunu özü bilmir. Ruxadze başa düşür ki, camaatın nifrətini qazanan və öz keçmiş fəaliyyətləri ilə özlərini ləkələmiş olan adamlar ona yaltaqlıq edib mərhəmətdən məhrum olmamaqdan ötrə qara maska altında özlərini sadıq göstərmək istəyirlər.

Mütəəssüf, Gürcüstan hökuməti öz nümayəndəsinin yazdıqlarına inanıb Axalsixdə bir para adamların intriqasını və əhali arasında olan həyəcanın əsil səbəbini vaxtında təftiş etməmişdir. Bundan əlavə, bu cür işlərin kökündən def olması üçün vaxtılı-vaxtında tədbirlər görməmişdir. İş məhəllədə təftiş etməkdən ötrə gec də olsa, bitərəf adamlardan ibarət bir komissiya göndərilməsini xahiş edirik. Axalsix məmurları yanan odu söndürməkdənsə, öz əlləri ilə yanan oda neft tökürlər.

Möhtərəm gürcü camaatına müraciət edib onu inandırmaq istəyirəm ki, “Axalsix hadisələri” məhəlli inzibati idarəsinin təxribədiçi üsulunun nəticəsidir. Bu üsul nəinki əhalini cəlb edir, biləks, özündən uzaqlaşdırır. Hökumət uyezdi idarə edən təcavüzkarənə bir üsula nəhayət verməlidir.

Bazzat özümün Gürcüstan demokratik cümhuriyyətində Axalsix və Axalkələk uyezdləri üçün milli muxtariyyət almaqdan başqa özge bir qəsdim olmuyubdur. Başqa qəzetlərdən də bu yazdığımın dərcini rica edirəm.

Ömər Faiq

“Azərbaycan” qəzeti, 9 mart 1919, №109

neçə fayton satmaq istədim, lakin heç bir yerdən rüsxətnamə almadım. Məəttəl qalıb düşünüyordum. Nərdənsə (?) mühəndis Dubrovski rast gəldi, mənə dedi ki, iyirmi min manat ver, sənə rüsxətnamə alım. Mən də 14 min manat verdim. İndi bir ay olur rüsxətnamə alamadı. Doqquz min manatımı geri aldım, beş min manatımı vermiyor.

Beş-on dəqiqə sonra Məhəmmədqulu İmamverdiyev adında biri daha gəldi. Bu da şikayət etdi ki, Mirçəfər Hüseynzadə məndən iyirmi min manat aldı ki, mənim üçün bir rüsxətnamə düzəltsin. Lakin 10-15 gündür düzəldə bilmir. On beş min manatımı geri aldım, beş min manatımı vermiyor.

Hələ gömrükxanamızın işi bir Allaha qalmışdır. Xəzinəyə qulluqçuların xəyanətləri üzündən milyonlarca zərər deyir. Bu heç kəsin kefini pozmayı. Pozmaq deyil, hələ bir az açır da. Məsələn, sizə kiçik bir nümunəsini erz edim: komissioner və milyoner Cəfər Rəcəbov Yalama və Xaçmaz vağzallarına on milyonlar qiymətində manufaktura və qeyri mal göndərir. Oradan da, təbii, Dağıstana, Denikin səmtinə aşırılır. Tamojnadan rüsxətnaməsiz maldır, qaçırılır. Heç kəs soruşmuyor ki, Yalamaya bu qədər mal nə üçün göndərilir.

Tamojnanın qərribə hərəkətlərindənmi soruşursunuz. Baş ağrısı olmamaq üçün sizə müxtəsərəcə bir-iki misal gətirim:

1. Türkanlı Məşədi Abbasqulu İsmayıl oğlu tamojnadan 78 parça mal aparıyordu. Rüsxətsiz olmaya görə tutuldu. Lakin bir az sonra sahibinə geri verildi.

2. Keçən apreldə paraxodda 40, 50 manatlıq gümüş pul tutuldu. Tamojna bunu da nədənsə buraxdı (zəbt №51).

Nəriman Əliyev adında biri aprelin axırlarında gecə saat ikidə Hacının fabrikasının yanında İrana göndərmək üzərə paraxoda 437 pud kağız, 425 pud ağ un yüklərkən tutulmuşdu. Tamojna 179750 manat qiymət qoymuşdu. Bu da bir az sonra qaytarılmış (zəbt №74).

3. Yəne apreldə iki böyük karzinkada yüz manatlıq aptek (əcza-xana) malı İrana göndərilərkən tutulmuş, bu da sonra buraxılmış (zəbt №76).

4. Mayda Quliyev İrandan 16 vaqon düyü tranzit üsulu ilə gətirib Novorossiyskiyə götürürdü. Quliyev bu düyüleri burada dayandırmayıb düz götürməli idi. Lakin böylə etmədi. Burada günlərcə əylə-dib, germankada təmizlədi, tranzit nizamını pozdu. O halda bu mallardan gömrük idarəsi gərək yarım milyondan artıq xərc alaydı. Lakin

iş i hacı-bacı oyununa çevirdilər. Ticarət nəzarətindən malların dəmir yolunda tutulmasına əmr verilmiş ikən boyun qaçırtdılar.

Nə cürəmi deyirsiniz? Çox asan. Bakı stansiya naçalnik i deyir: mən bilməm, dəmir yolu mühafizə naçalnik i müavini göndərdi. Müavin deyir: stansiya naçalnik i göndərdi.

“Bilməm” deyildi, can da salamat çıxdı. Mallar da həm vaqon yük maşınası ilə yox, birər, ikişər pasajir maşınasına bağlayıb salamata çıxarılmış.

Bəlkə soruşursunuz ki, heç axtaran, dalına düşən olmadımı? Yəne bir neçə gün danışıldı, əl-ayaq da tərpendi, hətta bu xüsusda vaxtilə “Azərbaycan”da yazıldı. İştə bu qədər. Çünki mənfəət xüsusi deyildi, zərər şəxsə deyil, hökumətə idi.

Ağstafanın gömrük idarəsini isə heç soruşmayın! Orası, daha doğrusu, bütün gömrük və dəmir yol idarələri Denikin tərəfdarları əlindədir, nə cür kefləri istəyir, elə də edirlər.

Kassirlər, naçalniklər bir rüsxətnamə ilə kefləri istədiyi qədər vaqon buraxırlar. Lazım olan vaxtda saxta rüsxətnamə qayırdıqdan da geri durmurlar. Keçən ayda yalnız Ləki, Ucar stansiyalarından onlarla vaqon buğda və arpa qaçırılmışdır.

Ləkidən Əsədulla Səfərəliyev, Səttar Rəsulzadə, Ucardan Mehdi Əliyev və yoldaşı bu surətlə bir çox vaqon aşırımlar. Bu xəyanətləri, təbii, naçalniklərin, kassirlərin əlləri ilə eləmişdirlər. Qulluqçuların çoxu öz kefinə buraxılmışlardır. Bir az əvvəl Ağstafa gömrük qulluqçularından biri gömrük pulunu cibinə doldurub Tiflisə kefə buyurmuş, bir digəri gömrük anbarını özbaşına buraxmış, axtaran yox, soruşan yox.

Hələ tranzit oyununu heç soruşmayın. Ona bir şeytanın əli girər, bir də gömrük qulluqçuları ilə komissionerlərin.

Bu tranzit hiyləsi ilə hökumət nə qədər zərərlərə düşər olur – bilsəniz, bəlkə bənim “Ümidvar” ləqəbimə də şəkk edərsiniz. Bir çox polisə qulluqçularının (xırdaları ilə işim yoxdur) az vaxtda nə cür kökəldiklərindən bəhsə başlasam günlər, həftələr çəkər. Bu yazdıqların isə aşkar görünənlərin yüzdən biridir.

İşlərimizdəki hərc-mərcliyi böylə bir qaç sətirlə qurtarıram. Sonra yəne dərdləşəriz.

Ümidvar

“Azərbaycan” qəzeti, 9 tammüz (iyun) 1919, №220

Canlı işlər, tarixi dəyişikliklər bizə göstərir ki, hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü ənənəsindən, müqəddəsətindən, imkan və etiqadından az-çox əl çəkdiyi halda milli dilindən əsla və əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxt da keçəməz. Çünki hər millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondən məhrum olduğı gün mərhum olmuş, ondən uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.

Tarix bizə göstərir ki, bir millətin cahangirliyi, hökuməti, hətta yeri-yurdu da əlindən alınmış, madam ki, milli ədəbiyyatı var, o millət məhv edilməz. Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsilməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz.

Dünyada bədbəxt o millətdir ki, özgə millətin silahından ziyadə dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır. Hələ, zəmanəmizdə milli ədəbiyyatına malik olmayan bir millətə hədd-rüşkə çatmamış bir bala nəzərlə baxıb cəmiyyəti-əqvam ailəsinə qəbul edilməməsi, öz müqəddəratının özünə verilmək istənilməsi bizim kimi öz dil və ədəbiyyatını sevməyənlər üçün nə gözəl bir dərsi ibarətdir.

Əlifba və ədəbiyyatlarının mövcudluğu min il qabaqlara çıxaran və bununla köhnə bir mədəniyyətə sahib olduqlarını iddia edən millətlər boş görüntü üçün deyil, işte bu gün üçün, bugünkü cəmiyyəti-əqvamın imtahanı üçün hazırlanırlardı. Və bu gün də özünü qanan hər millət səbilikdən qurtulmaq, həddi-rüşkə çatmaq və ya onu keçib mərtəbəyi-əhəmiyyətə yetişmək üçün bütün var qüvvələrini milli dil və ədəbiyyatlarının tərəqqisinə sərf etməkdə və bu səyin dərəcəsi nisbətə istibdad və cəhalətin pəncəyi-zalimindən qurtulub hürriyyət və müsavata nail olmaqdadırlar. Çünki bu gün ən acı təcrübələrdən sonra qəti və müsbət bir həqiqət olaraq qəbul edilmişdir ki, insanları qara cəhalətdən, istibdaddan xilas edən yalnız və yalnız ədəbiyyatdır.

Müstəbid hökumətin, keyfi idarənin, zalimə üsulun ən böyük düşməni ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat olan yerdə istibdad, istibdad olan yerdə ədəbiyyat yaşayamaz. Bu səbəblə idi ki, müstəbid və zalım padşahlar keyfi idarələrinin beqayı-davamı üçün ən ziyadə müraciət etdikləri tədbir ədəbiyyatı qıasmaq, hürri mətbuatı yox etməkdir.

Milli ədəbiyyatın silahlardan min kərə güclü, əhəmiyyətli olduğunu bu gün hər dürlü qail və keşməkeşlər içərisində ola-ola ən ziyadə qeyrət və səylərini milli ədəbiyyatın tərəqqisinə, ictimaiyyətinə

sərf edirlər. Çünki yaxşı bilirlər ki, xalq hürriyyət və müsavata qədərini, ləzzətini ancaq və ancaq öz milli dilləri ilə anlaya bilərlər. Və yenə ancaq bu anlayışla hürriyyət və istiqlalın mühafizəsi uğrunda fədayi-can edə bilərlər.

İşte bu düşüncələrə görədir ki, bu gün xüsusiyyəti-milliyənin yeganə şüarı olan "milli dil" in mühafizə və tərəqqisi uğrunda ən ziyadə çalışanlar sosialistlərdir. Bu işə onlar üçün təbii bir qüsurlu deyil, belkə fəzilətdir.

Doğrudan da görürüz ki, dil məsələsində ən mütəəsib millətçilik edənlər yarımmədəni hindlilər, əfqanlar, türkmənlər deyil, mədəni ukraynalılar, polyaklar, bolşevik ruslar, sosialist gürcülərdir.

Əcəba biz nəsil?

Burada türkcəmizin göyçəkliyindən, türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edəcək deyiləm. Ancaq burasını yada salmaq istəyirəm ki, fransız dili Qərbdə nə işə, Yaxın Şərqdə də türk dili odur.

Qərbdə fransız dili nə cür ümumi dil xidmətini görürsə, Yaxın Şərqdə, yeni Qafqaziyada, İrənin yarısında, Türkiyədə, Rusiyanın cənubi qərbində, Kırmıda, Anadoluda, Rum elində, Suriyada, İraqda türk dili öyləcə ümumi dil vəzifəsini görür. Oralarda bir türk bir arpa-ruza, bir ərəb bir kürdə, bir iranlı bir gürcüyə, bir erməni bir ruma, bir yəhudi bir assura məram anladacağı zaman mütələq türkçə söyleməyə məcburdur. Çünki onların heç biri o birinin dilini bilməz, lakin hər kəs az-çox türkçə bilir.

Türk dili oralarda bütün dillərə hakimdir. Türkcənin bu hakimiyəti qarşısına imdiyə qədər heç bir dil çıxmamışdır. Hərçəndi bir vaxt ərəb və fars dilləri osmanlıların az bir qisminə, onların rəsmi yazılarına hakim olmuşdur. Lakin heç vaxt ümumi xalqa, xalq ədəbiyyatına hakim olmamış və ola bilməz də.

Türk dilinin Yaxın Şərqdəki hakimiyətinə şahidlər axtarmaq lazım deyil, onunla danışan 60-70 milyonluq böyük bir kütlənin şahidliyindən daha möhkəm nə ola bilər?

Türkcənin yazı və mətbuat aləmindəki zəifliyinə gəlincə bundan qüsurlu, bəzilərinin sandığı kimi, türkcənin özündə, onun əskik və qaballığında deyil, başına bəla etdiyi əlifbasındadır. Doğrudan da türkcəmizə danışmaq və ahəngini olduğu kimi göstərməyə, yazmağa əsla yaramayan ərəb əlifbasını qəbul edəndən sonra öz varlığını, öz istiqbalını itirmiş və bu günə qədər ərəbliyə əsir olaraq həqirəyə ömür sürmüşdür.

Vaxtdır ki, həqiqi, ictimai bir inqilab ilə dilimizi bugünkü yaramaz və çirkin əlifba əsirliyindən qurtarıb öz təbiətinə, öz istiqlalına uyğun bir əlifba qəbul edəlim. Və bunun sayəsində dilimizə danışqda qazandığı ümumilik şərəfini mətbuatda da qazandıralım. Və bu yol ilə xalqa savad öyrədəlim, onlara qolayca bilgi və maarif qapılarını açalım.

Hamıya ümumi təlim verəlim, elmin ləzzətini dadıralım. Və ancaq bundan sonra camaatdan hüriyyət, ədalət və müsavət qanunlarına tamamilə riayəti, istiqlal yolunda, xalqçılıq uğrunda can verməyi istiyelim.

Yoxsa özgə cür hamısı boş, hamısı qayıma, hamısı küy-kələkdir.

Zaman, ehtiyac və həyat bu gün bizdən çox şeylər gözlüyür, daha ciddi, daha xeyirli, daha əqilli, daha elmi yolda çalışmamızı tələb edir.

Qurduğumuz xalqçı cümhuriyyətdə hər zaddan qabaq xalqın murad və mənfəətini nəzərə almaq lazım gəlir. Cümhuriyyətimizin bünövrəyi-əsasını meydana gətirən qara xalqın üzünü ağartmaq, üstlərindən cəhalət qaranlığını qaldırmaq, məişət ağırlığını atmaq xalqçılığın şah əsəri, yeganə vəzifə olur.

Xalqçılar bu vəzifə və şah əsərini isə ancaq milli ədəbiyyat vəsiəsi ilə vücuda gətirə bilərlər.

Milli ədəbiyyat xalqçıların əlində parlaq bir məşəldir. Ancaq bu məşəl ilə xalq hüriyyətin mənasını düşünər, müsavətin imkanını qanar, ədalətin doğruluğunu görər, istiqlalın qədr və qiymətini bilər.

Şu qədər ki, milli ədəbiyyatın parlaq bir məşəl halını alması, ondan layiqilə istifadə etmək üçün o millət, o xalq tərəfindən sevilməsi, ona qiymət verilməsi, ona hörmət edilməsi şərtidir. Xüsusilə buna xalqdan artıq xalqçılar, xalq idarəsi başında əyləşən ağalar riayət etməlidirlər.

Görəlim bizim ağalarda, bizim xalqçılarda bu hünər, bu fəzilət varmı?

İştə, can alacaq əsil nöqtə!

Ömər Faiq
"Azərbaycan" qəzeti, 21,
24 təşrin-i-sani (noyabr) 1919,
№327, 328

HƏSƏN ƏMİNİN ŞİKAYƏTİ

Bu il mart ayının ilk günləri idi. Həsən əminin oğlu Azad öküz arabası ilə Xaldandan Yevlaxa kirə gətirmişdi...

Azad o gecə Yevlaxda qalsa pristav kazaklarından, yola çıxsa qaçaqlardan qorxurdu. Bu qorxu ilə Azad bir az vaxt fikrə getdi. Axırda yoldaş taparam ümidilə yola çıxdı, üç-dörd saata qədər getdi. Axşamleyin tələsik gəlib ötən bir-iki faytondan özgə bir zada rast gəlmədi.

Yarı gecə keçmişdi. Yenə də heç kəs görünmürdü. Azad qəsdilə yavaş-yavaş gedirdi ki, bəlkə daldan bir arabaçı və ya atlı çata, yoldaş ola. Lakin dadına çatan olmadı. Yolun isə ən qorxulu yerinə – iki sirt arasındakı dərəyə yetişmişdi.

Araba dolaşq keçidin tam ortasına çatmışdı ki, birdən eşidilən "Dayan, tərpenmə" səsi Azadı dinməz-söyləməz dayandırdı. Qaçaq-lar yavaşlaşdı cibindəki pulunu çıxarırkən Azad təslim olub səsini çıxartmadı. Elə ki, öküzləri arabadan açmağa başladılar, o vaxt Azad ağlayıb-sızlamağa, boyunduruğa sarılıb verməməyə çalışdı. Lakin öllərinə batırılan xəncər yaralarının acısı ilə boyunduruğu buraxmağa məcbur oldu.

Qaçaq-lar öküzləri açıb bir az uzaqlaşdı ki, Azad yenə tab gətirə bilməyib dallarınca yüyürdü. Öküzləri çevirmək istədi. Bu səfər isə yaranı əlindən deyil, qarnından aldı və ordaca düşüb qaldı.

Səhər olmuş, gün təzəcə çıxmışdı. Yoldan ötən kəndlilər arabanı, yerdəki qan ləkələrini görüb arabacının başına bir bəla gəldiyini anladılar. Qan izləri ilə bir az irəli gedib Azadı biluş tapdılar. Azad kəndlilərin səsinə bir az sonra ayıldı və özünü oradan aparmalarını təvəqqe elədi. Azadı tanıyan qonşu kəndlilər onu öz arabalarına qoyub kəndə apardılar.

Günorta azanı yeni oxunmuşdu. Azadın arvadı Maral ev işlərini qurtarıb eşikdə oturmuş, qucağındakı körpəsini əmizdirə-əməzdirə, əlindəki corabı toxuya-toxuya ərini gözləyirdi.

Yoldan gələn arabacınının təkər səsləri Həsən əmigilin həyətinin qabağında birdən-birə kəsildi. Araba dayandı. Maral öz arabalarını gözlürkən yad kəl arabasını gördü. Haman içəri yüyürüb qonaq gəldiyini qayınatasına xəbər verdi. Həsən əmi cəld çölə çıxdı. Arabada

yatan naxoşun öz oğlu Azad olduğunu bilib ağlamağa başladı. Həsən əminin ah və fəryadını eşidən gəlinlə qaynana da heyətə çıxıb gələn qonağın kim olduğunu, kişinin nə üçün ağladığını duymaq istədilər. Arabaya yavuqlaşıb qanlı paltar içində yatan yaralının Azad olduğunu anlayınca ağlayıb saçlarını yolmağa, üzlerini didməyə başladılar. Bunların ürək parçalayan qışqırıqlı ağlayışlarına hamı yavuuq qonşular da tökülüb gəldilər. Azadı güc ilə arabadan endirib eve apardılar.

Həsən əmi kənddəki qoca döləyi çağırtdı ki, Azadın dışarı çıxan bağırsağının qarnına qoysun. Dölək gəldi və uzun barmaqları ilə bağırsağı yerləşdirməyə çalışdı. Lakin yaralıyı incidib zarılatmaqdan özge bir zada yaramadı.

Azad o gecəni od içində keçirdi və bir neçə dəfə özündən gedib ölüm halına düşdü. Azadın bu yanıqlı əhvalı o gecə o kənddə qonaq olan hörmətli bir müəllimin qulağına dəydi. Səhərdən Həsən əmini çağırtdı Ağdaşdan həkim gətirməsini, əks halda oğlunun tələf olmaq ehtimalı olduğunu öz dili ilə başa saldı. Həsən əmi müəllimin nəsihətini tutub həkim gətirdi və oğlunun qarnını tikiirdi.

Bir neçə vaxt sonra Azad cana gəlib başına gələn əhvalı tamamilə anlatdı və özünü yaralayb öküzlərini götürənin qonşu kəndli Qara olduğunu söylədi.

Həsən əmi öküzlərin Qarada olduğunu bilən təkisi haman gedib yüzbaşıya şikayət elədi. Yüzbaşı rəsmi qayda üzrə protokol yazdı və söz verdi ki, bir neçə günə qədər öküzləri tapıb versin. Lakin xeyli vaxt keçdiyi halda nə Qaranı tutan oldu, nə də öküzlər gəldi.

Bir gün Həsən əmi xəbər aldı ki, Qara kənddə aşkara gəzir. Gedib pristava şikayət elədi, öküzləri Qaradan alması üçün göz yaş tökərək yalvardı.

Pristav da yüzbaşı təkisi söz verib arxayın etdi ki, tez bir vaxtda öküzləri tapıb qaytarsın.

Həsən əmi beş-on gün daha gözlədi, lakin öküzlərdən yənə heç bir xəbər çıxmıdı. Həsən əminin məişəti və yaşayışı isə öküzlərə bağlı olduğundan uzun səbir edə bilmirdi. Tez-tez gedib yüzbaşıya, pristava şikayət edirdi. Bir gün yənə şikayətə getmişdi. Bu səfər gördü ki, divanxanadan bir neçə şəkili gözüyəşli çıxır. Onlardan düydü ki, Qara yoldaşları ilə bərabər Şəkiddən Yevlaxa gedən faytonları soyub

iki yüz min manatdan artıq nəqd pul almış. Hətta bir həftə qabaq da Yevlaxın yanındaca iki faytonu birdən öylədir yüz min manatlıq mal aparmış. Bununla bərabər, Qara üstündə silah hər yerdə aşkar gəzirmiş. Ona hər kəs, hətta hamı ağsaqqallar, hamı yüzbaşı və strajniklər də hörmət göstərirlərmiş – deyirlər. İsağagün də Qara Xaldan strajnikləri ilə bərabər qoç öldürüb kef çəkirmiş. Bu xəbərlər ilə bərabər yüzbaşı ilə pristavın Qara ilə əlbir olduğunu Həsən əmi şəkilibərdən gizlicə duydu. Pristavla yüzbaşından yarasına dərman ola bilməyəcəyini gec də olsa başa düşdü. Kəməyi əvvəl Allah, sonra qubernator-dan bilən şəkilibərlə bərabər Həsən əmi Gəncəyə qubernatora şikayətə getdi.

Gəncədə qubernator qapısına iki-üç gün get-gəldən sonra Həsən əmi qubernatoru görə bildi. Lakin qubernator onu uzun dinləməyib ərizə ilə müraciət etməsini və çölə çıxmasını əmr etdi.

Həsən əmi üç yüz manatlıq rusca bir ərizə yazdırıb qubernatora verdi və bir həftə sonra gedib cavabını soruşan vaxt bu işlər üçün Xaldana məxsusi bir müfəttiş göndəriləcəyini bildi. Qubernatorun yolunu öyrətdiyindən ötrü Həsən əmi şəkilibərdən çox razı qaldı və öküzlərini Qaradan alacağı ümidi ilə sevinərək qayıtdı.

Gəncədən gələli həftə keçmişdi. Bir axşam Həsən əmi duydu ki, umduğu müfəttiş bəy cənabları pristavın divanxanasına gəlmiş, o gecə rahatlanıb səhərdən işlərə baxacaqmış. Həsən əmi tələsik evinə gedib bu şad xəbərlə külfətini muştuluqladı və səhər tezdən durub divanxana qapısını kəsirdi, müfəttişi görmək istədi. Lakin müfəttişin pristavla atlara minib ova getdiyini görüncə Həsən əmi yənə qüssəyə düşdü, əllərini qoynuna qoydu.

Aradan dörd-beş gün keçdiyi halda müfəttiş bəy ovdan hələ qayıtmamışdı. Pristavın gizli əmri ilə müfəttiş üçün yüzbaşılar vasitəsi ilə kəndlərdən yığılan yağ-pendirlər isə çoxdan tay bağlanıb hazırlanmışdı. Ancaq Həsən əmi bir zad verə bilmədiyindən ötrü strajniklərin yanında xecalətli idi.

Bir həftə sonra müfəttiş bəy pristav və dörd-beş bəylə bərabər qayıtdı, üç-dörd gün də pristava qonaq oldu. Həsən əmi hər gün divanxana qapısına gedib saatlarca gözlüyür, müfəttişi görmək mümkün olmadığını qanınca məlul-məhzun qayıdırdı. Axırda müfəttiş gedən günü Həsən əmini çağırtdı, qubernatora verdiyi ərizədən ötrü

söylətdi, protokol yazdı və gözlə görə şahidlər olmadığından ötrü qanunla bir zəf qayıra bilməyəcəyini anladı.

Həsən əmi artıq hamı ümidlərini kəsdi. Yoxsulluq dərindən öküzlərini itirməsi üzündən nə qayıracığını şaşırı. Hələ şikayət etdiyindən ötrü oğlunu öldürüb gəlinini qaçıracağını Qaranın xəbər göndərməsi Həsən əminin lap belini büküb onu ölü halına saldı.

Həsən əmi ancaq bununla təsəlli bulurdu ki, bu dərd və qüssədə, bu od və əzabda yanan oralarda tək özü deyildi. Hökumətin zəifliyindən, polis, quldurların, qolçomaqların zülmündən cana doymuş yüzlərcə Həsən əmilər həyat sürüklüyürlərdi.

Bu il iyun ayının son günləri idi. Azərbaycanda Xalq Şura hökuməti qurulmuşdu. Xalq inqilab komitəsi Qara və yoldaşlarını tutub zəhmətkeş xalq inqilab məhkəməsinə, hakimiyyəti-mütləqin divanı-əzəmətinə göndərirdi.

Ümidvar

"Zəhmətkeşlərin gözü" jurnalı, 3 iyul 1920, №1

Felyetonlar

BİLMƏLİ XƏBƏRLƏR

“Molla Nəsrəddin” nəzir edib məcmuəsini il başmadək göndərsin o şəxslərə ki, bu aşağıda yazılan suallara cavab yazıb göndərə idarəmizə:

1. O hansı şəhərdir ki, qlava divanxanasının on iki nəfər müsəlman vəkilinin cümləsi bisavad və məhz biri ancaq hıqqana-hıqqana adını yaza bilir?

2. Bir qabdan ki, sünniməzhəb su içə o qabdan şiəməzhəb su içə bilər, ya xeyr, o qabı təmizləmək lazımdır, ya xeyr?

3. Göydə ulduz çoxdur, ya müsəlman bazarında qumarxana?

4. Yas evinə plov yemək üçün zor ilə hücum edən mollaları, ağlamaqdan ötrü cəm olan övrətləri rədd eləməyin çarəsi nədir?

5. Harada bir elə təlim kitabı elə gətirmək olar ki, müsəlman uşağına türk dilində savad öyrətmək mümkün ola?

6. Tənbellik və qeyrətsizlik hansı məmləkətin karxanalarından çıxır?

7. Nə səbəbə İrandan qutu içində gələn ilanlar İran əhlindən savayı özgələri sancmır?

8. Bu nə sirdir ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla oldular ki, təbiblər onların çölə çıxmağını rəva görmədilər?

9. İrəvanda teatr məclisində “Uşi” camaatı üçün cəm olunan dörd yüz manat hara təşrif apardı?

“Molla Nəsrəddin”, 7 aprel 1906, №1

CAVABLAR

Axsxadan: “Cənab “Molla Nəsrəddin” 1-ci nömrə məcmuəsində 9 maddə sual edib cavab verənlərə bir il məcmuəsini pulsuz göndərməyini nəzir edibdir. Buna görə bu aşağıda dərc olunan cavabları verib təvəqqe edirəm ki, əgər qəbul olunursa əvəzində birinci nömrədə “Molla Nəsrəddin” qabağında yatan cənabları yuxudan durğuzsun.

1-ci suala cavab – O şəhər Bakı şəhəridir ki, qlava divanxanasının on bir nəfər əzasından ancaq biri öz dilində hıqqana-hıqqana qol çəkə bilir...

2 – Şeyx Zahidin bacısının nəvəsinin xalası yuxuda görüb ki, Şeyx Əsgər Səfərinin gecə kitabının Fanatik babının “təfriqə” bəhsində yazılıbmış ki, ortalığı bulaşdırmaq üçün qabı yumaq lazımdır...

3 – Əhər Şeki, Şamaxı şəhərlərinin mədrəsələri dəxi hesaba daxil olursa qumarxana çoxdur...

4 – Çərəsi budur ki, cənab Molla Nəsrəddin qəti bir elan cari qıla ki, bundan sonra gərək yas evinin qabağına cəmiyyəti-xeyriyyə tərəfindən bir vəkil qoyula və hər gələn molla millət nəfinə hökmən bir şahı verə... və kişilər (lotular) and içələr ki, bundan sonra onlar naməhrəm övrətlərə baxmayacaqlar.

5 – O cürə kitab ancaq Axsxa uyezdinin qəryələrində tapılar.

6 – Müsəlman vaizlərinin qafil kərxanalarından çıxır...

7 – İran xanlarından o cürə xasiyyət aldıqlarına səbəb.

8 – Bu o sirdir ki, hava buludlu olduğu üçün mauzer naxoşluğu insana tez sataşar...

9 – Kamali-əhtiramla ərz edirəm ki, haman teatronun bufet kassasına.

*Göy altında, yer üstündə – Heyrani
“Molla Nəsrəddin”, 27 aprel 1906, №4*

FATMA XALA

Dünyada çox arvadların başmaqları düşüb, xah at üstə gedən vaxt, xah arabadan ya faytondan, xah dəmir yol ilə gedəndə.

Mənim bir dostum var, nağıl edir ki, bir neçə il bundan qabaq övrətlə Xorasana gedən vaxt övrətinin başmaqları otuz dörd dəfə faytondan düşdü, iyirmi bir dəfə dəmiryolda gedən zaman pilləkanları enib-çıxanda düşdü və yüz qırx altı dəfə İranda at yolu ilə gedəndə düşdü.

İndi də haman dostum deyir ki, birisi Xorasan səfərinin adını çəkən kimi övrətimin “A kişi, qoyma, başmağım düşdü” çığırtısı düşər yadıma.

Mənim bir özge dostum var, bu da həmişə mənə deyər: mən ömrümdə övrətim ilə birçə dəfə də nəinki səfərə, bəlkə, həyətdən küçəyə də çıxmamışam.

Soruşuram niyə, deyir – məhz ondan ötrü ki, qorxuram arvadım birdən çığıra: “A kişi, qoyma, başmağım düşdü”.

Xülasə, dünyada çox arvadların başmaqları düşüb. Yəni vaqiən başmağın düşməyi nə bir elə böyük eyib ya bədbəxtlikdir? Başmaqda düşdü, deyərsən “A kişi, qoyma, başmağım düşdü”, kişi də fayton olsa faytonu saxlar, dəmiryol qatırı olsa dəmiryol qatırını saxlar (hərçənd bu evi xarab dəmiryolu sürənlər heç sözə baxan adam deyillər).

Bəli, dünyada çox arvadların başmağı düşüb, amma vallah-illah başmağın düşməyindən heç bir kəsin başına o qədər müsibət gəlməyib, nə qədər ki, Fatma xalanın başına gəlib.

Fatma xalanın əri Qatır ürküdən şəhərin sakini Kərbəlayı Xalıqverdi Təzəkli kəndindən bir at almışdı. At gözəl at idi, amma birçə eyibi var idi: həmişə firsət tapan kimi təzə sahibin evindən çıxıb düz gedib çıxardı Təzəkli kəndinə – köhnə sahibi Məşədi Nurəlinin evinə. Sonra Kərbəlayı Xalıqverdi gedib dübarə Təzəkliyə atı gətirirdi evinə.

Bir gün Fatma xala üzünü Kərbəlayı Xalıqverdiyə tutub dedi: a kişi, sən allah, mənə bir apar Heydərləli pirinə, indi Allaha şükür, at almısan, piyada ki getməyəcəksən. Əvvəl Kərbəlayı Xalıqverdi cavab verdi ki, ay arvad, sən allah əl çək, amma axırda razı oldu.

Qatırlı şəhəri ilə Heydərləli pirinin arası iki saatlıq yoldur.

Şəhərdən çıxanda Qurbağah çayına kimi Təzəkli kəndinin yolu-
dur, sonra çayı keçib Dovşantutan kəndinə tərəf bir saat qədərince yol gedib Heydərləli pirinə çatır.

Heydərləli piri çox kəramətli pirdi. Bu piri barəsində çox söz danışmaq olardı, amma şamaxılıların xatirəsi üçün danışmırıq.

Kərbəlayı Xalıqverdi atı çəkdi küçəyə və arvadı Fatma xalanı tərkinə alıb düşdü yola.

Ər və övrət söhbət edə-edə gedirdilər. Ər məsələni belə söhbət edirdi: Fatma, deyəsən at bir az axsayır, mən elə bilirəm ki, nalbənd usta Əli atı mıxa salıb.

Övrət belə söhbət edirdi: a kişi, sən allah, bir mənə de görüm, bu başıdaşlı naldəndlər necə qorxmuyur atın qıçlarına mıx vururlar, bəlkə, birdən at təpik atdı?

Kərbəlayı Xalıqverdi cavab verdi ki, Allah adamı saxlasa adama heç zad olmaz.

Bir qədər bu cür söhbət edə-edə getmədə idilər ki, birdən naqafil Fatma çığırdı: a kişi, qoyma, başmağım düşdü. Kərbelayı Xalıqverdi atı saxlayıb çöndü yola baxdı, amma bir şey görmədi. Atdan yerə düşüb övrətinə dedi ki, sən yapış cilovdan atı saxla, mən başmağı axtarım.

Fatma xala bu sözləri eşitcək tez cavab verdi: yox, yox, başına dolanım, mən qələt edərəm, mən əlimi cilova vura bilmərəm. Kişi cilovu atın boynuna salıb dedi: eybi yoxdu, sən tərpenməsen, at durar. Və özü geri qayıdıb başladı başmağı axtarmağa. At bir qədər durub bir qədəm götürdü. Fatma xala çığırdı: “Ay aman!” At bir qədəm də götürdü. Fatma xala qışqırdı: “Ay aman”. Sonra at başladı yavaş-yavaş qabağa hərəkət etməyə. Bir az da keçəndən sonra Kərbelayı Xalıqverdi övrətindən o qədər uzaq düşdü ki, Fatma xalanın bağırtısı dəxi onun qulaqlarına çatmadı.

Heyvan köhnə vətəndəki axurunu yadına salıb bir baş Təzəkli kəndinə çapmaqda idi. Yazıq Fatma xala hər iki əllərini yuxarı qaldırıb “ay aman” deyə-deyə nərə çəkirdi.

At Fatma xalanı götürüb qaçmaqda olsun, gələk Təzəkli kəndinə.

Atın köhnə sahibi Məşədi Nürəli oturmuşdu küçədə öz qapısının qabağında və kənd mollası Molla Qurbanqulu ilə söhbət edirdi. Bunlardan savayı burada məhəllə əhlindən genə bir neçə kəndli oturub molla ilə söhbətə qulaq verirdilər. Molla Qurbanqulu belə danışırdı:

– Arvad nədi, heyətdən küçəyə çıxdı nədi, hələ bir para binamus müsəlmanlar övretlərini yanlarına salıb aparırlar qohum-qardaş evinə. Kəndlilərin biri üzünü Molla Qurbanquluya tutub dedi: a molla, and olsun bizi yaradan məxluqə, mən birçə dəfə də, ayıb olmasın sizdən də, Cəfərin anasını heç bir yerə aparmamışam. O biri kəndlilər də and içdilər ki, bir belə günah iş görməyiblər.

Molla Qurbanqulu başladı:

– Övrətinki odur ki, qatasan evə, qapısını qıfıllayasan.

Məşədi Nürəli üzünü tutdu mollaya və dedi: “A molla, yaxşı fərmayış ərz edirsən, bəlkə lazım oldu, məsələn, arvad gedib çeşmədən su daşsın, onda pəs qapını qıfıllayandan sonra axı arvad dəxi eşiyə çıxma bilmez ki, məsələn gedib su götürsün”.

Molla Qurbanqulu ucadan cavab verdi: pəh, axmaq-axmaq danışmağa pul verməmişən? Övrət nədi, küçəyə çıxıb su götürdü nədi. Suyu canın çıxsın özün daşı. Övrətə də etibar var ki qoyasan çıxma küçəyə?

Övrətinki odur ki, qatasan dama, qapısına qıfıl vurub açarını qoyasan cibinə.

Bir qədər də söhbətdən sonra Molla Qurbanqulu Məşədi Nürəli-dən soruşdu: Məşədi Nürəli, atı kimə satdın? Məşədi Nürəli cavab verdi ki, atı Qatır ülküdənli Kərbelayı Xalıqverdiyə satıbdır. Molla Qurbanqulu Kərbelayı Xalıqverdinin adını eşitcək başladı onu bu cür tərifləməyə:

– Bax nə demişəm, əsil müsəlman Kərbelayı Xalıqverdidir. Mən o kişini çoxdan tanıyıram və Qatır ülküdənə gedəndə də həmişə Kərbelayı Xalıqverdiyə qonaq olaram. Kişi, doğrudan da, Allah bəndəsidir. Heç bir dəfə də olmayıb ki, mən onun övrətindən ya bir səsini eşidim, ya boyunu görüm. Ay Məşədi Nürəli, halal olsun, o atı ki, Kərbelayı Xalıqverdiyə satıbsan.

Mollanın bu sözlərini Məşədi Nürəli də təsdiq elədi və dedi ki, vaqien Kərbelayı Xalıqverdi çox dindar və namuslu adamdır.

Kəndlilər bu söhbətdə idilər, gördülər ki, at tappılısı gəlir. Yola tərəf baxıb gördülər ki, bir müsəlman övrəti at üstə oturub çapır. Kəndlilər hamısı birdən dedi: “Nəhlət sənə kor şeytan”. Molla Qurbanqulu dedi: “Əstağfirullah”.

Atın üstündəki övrət bizim Fatma xala idi. Yazıq övrət qorxa-qorxa ikiəlli yapışmışdı yəhərin qaşından və bu səbəbdən üzünü örtə bilmirdi. Kəndlilərə yavuqlaşub biçərə övrət utana-utana bir baxdı kəndlilərin üzünə və qızara-qızara, baxdı mollanın üzünə.

At, Məşədi Nürəlinin qapısına yetişib özünü soxdu heyətə, Molla Qurbanqulu bir qədər mat-mat baxıb bir tūpürdü yerə və sonra dedi: Allah sizə lənət ələsin, ay övretlər! Sizin səbəbinizə dünyadan xeyir-bərəkət də götürüləcək.

Qeyri kəndlilər də Fatma xalaya lənət oxuyub dağıldılar.

At heyətə girib getdi başını soxdu çardağın altındakı öz axuruna və daraşdı ot və saman çöplərini axtarıb yeməyə.

Sonra Məşədi Nürəlinin övrəti və bir neçə sair övretlərdən yığı-sıb bir tövr Fatma xalanı atdan yendirdilər.

Yarım saatdan sonra Kərbelayı Xalıqverdi də gəlib çıxdı.

Yazıq Fatma xala!!!

Lağlağ

*“Molla Nəsərəddin”, 29 sentyabr,
6 oktyabr 1906, №26, 27*

BİR ARVADIN CAVABI

Hörmətli Molla əmi!

Yazıb sizdən təvəqqe edirəm bizim bu kağıza yer verəsiniz.

Keçmişdə jurnalınızda hamamdan, tiryəkdən, molladan, falaq-qadan, cadu-pitiden, üzərrikdən, ilandan, qurbağadan və s. belə-belə şeylərdən yazırdınız. İndi yəqin ki, sözünüz qurtarıb yapışmışınız bir arvadların yaxasından. Məsələn, 23-cü nömrənizdə arvadların qaşınmağından yazırsınız. Qaşınmaq nə eyibdir? Adamın bir yeri gicişəndə qaşıyır, əgər qaşınmaq arvadlara eyibdir, pəs kişilər niyə qaşınırlar! Mollaların qaşınmaq əski peşəsidir və Bakı vağzalında dünyagörmüş bir müsəlman qardaş şəkər maşasılə boynunu qaşdığı və hətta qulağını qurtdadığı və dırnağını təmizlədiyi məgər sizin yadınızdan çıxıbdır?

24-cü nömrənizdə yazırsınız ki, arvadlar pul hesabı bilmirlər. Bunu görə siz heç yazmaydanız. Arvadlar başına nə kül töksün, hansı məktəbdə arvadlara elmi-hesab oxudubsunuz ki, pul hesabı bilsinlər və bir də mən görüb və eşitmişəm ki, çox kişilər də pulu barmaqları ilə hesab edirlər və iyirmiye iki on, yüzə iki əlli deyirlər.

25-ci nömrədə arvadların saqqız çeynəməyinə lağ eləyirsiniz, guya müsəlman xanımlarının adı çəkiləndə onların saqqız çeynəməyi yadınıza düşür. Saqqız çeynəməyin nə eybi var? Bəs saqqızı nədən ötrü qayıtblar və saqqız olmasa çərçilər nə ilə alışı-veriş elər.

Niyə rus xanımlarının semiçka çırtamağı eyib deyil, bizim saqqız çeynəməyimiz eyibdir? Və mən çox kişilər görmüşəm ki, arvadları saqqız çeynəyəndə deyir ki, "ay arvad, ondan bir az qır, mənə də ver".

26-cı nömrədə arvadların başmağına lağ edirsiniz. Bəs sən özün molla kişisən, insafla söylə, rus və erməni tikən çəkməni geyib piro getmək olarmı və o ziyarət qəbul olunarmı? Və bir neçə nömrənizdə müsəlman arvadlarının libasını çəkib başlayırsınız üstünə gülməyə, məsələn, jurnalınızın 17-ci nömrəsində atlar müsəlman arvadlarını küçədə görüb ürkişlər, məlumunuz ola ki, o atlar rus atlarıdır, onlar heç müsəlman arvadları görməyiblər. Hərgah rus xanımlarının libasını və onların at minib üzüaçıq kişilərlə gəzdiklərini müsəlman şəhərlərində, məsələn, Təbrizdə ya Mazandaranda görsələr neinki o yerin atları, hətta adamları da onlardan ürkiş qaçarlar. Və xülasə, sizdən

təvəqqe edirəm ki, müsəlman arvadlarının şəklini jurnalınızda çəkməyəsəniz, çünki bizim rusca təlim alanlarımız o şəklləri görüb bizdən vahimələnilər və rus qızlarının dalınca düşürlər və çox ittifaq olur ki, dönüb rus qızı alırlar, bu da siz mollalara heç xeyir deyil. Çünki kəbin pulu sizin cibinizdən çıxıb keşişlərin cibinə girir.

Cəhraçi xala

"Molla Nəsrəddin", 13 oktyabr 1906, №28

XANPƏRİ BACIYA CAVAB

Hörmətli Molla əmi! Keçən nömrənizin birisində imansız Xanpəri qarğış dilin açıb olmazın sözləri mənim haqqımda demişdi. Nə eləyim, bir oruçluq olmayaydı görərdin onun cavabında nələr söyləyərdim, bir yandan oruc-namaz, bir yandan çolma-çocuqların küyü, qalmaqalı və gecələr də cəhrənin dızılısı məni lap taqətdən salıbdır. Yoxsa indiyə kimi o həyasızın abırını etəyine bükərdim. Bircə bundan xəbər alasan ki, a utanmaz, söylə görək həyasızlığa kim qurşanıbdır ki, bu qədər həyadan danışasan. Arvad görək arvadın namusunu çəksin, sənə ki heç namus yoxdur, başındakı yaylıq sənə haram olsun. Mən yamanlıq eləmədim ki, yazdım Molla əmi, arvadları bu qədər biləyinə dolama, onların olar-olmaz eyiblərini açıb lağa qoşma. İndi sən razılığın əvəzində başlayırsan mənə qarğış eləməyə və arvadların bir para gizlin sirlərini açmağa. Məsələn, deyirsən ki, Zeynəb bacı ərinin cibindən pul oğurlayıb məhəbbət duası yazdırır. Bir özün fikir elə, mənim qəzetə əhval yazmağımı çox eyibdir, yoxsa biz arvadların sirlərini açıb kişilərə bildirməkmi? Və bir də görürsən ki, sən molla əminin 12-ci nömrəsində çəkilən şəkllə heç baxmayıbsan? Bir gör nə çəkilib: kişi öz gözəl, Allahın əmrilə aldığı arvadını körpə balası ilə gözüyaşlı qoyub gedib uyubdu urus ləçərinin birisinə. Habelə işlər olanda arvad başına nə daş salsın, a canı yandı! Ürəyi yanan məhəbbət duası da yazdırır, ocağa da qaçar. Allah bir eləsin sənə qabağına çıxartсын, onda dadını görərsən. Və bir də məhəbbət duası yazdırmaq və kişilərin cibindən pul oğurlamaq, başına cürbəcür oyunlar gətirmək bizim aramızda olan sirlərdir, bunların hamısını açmağa dursaq, onda kişilərin yanında bizim

nə hörmətimiz olar? Məgər sənin rəhmətlik qoca nənən Xanpəri ki adı sən başküllüyə qoyulubdur, tutduğu əməllər sənin yadından çıxıbdır. Eşitməyibsən ki, o rəhmətlik Məstəli şaha cadu qurdurub bir dəqiqədə Parij şəhərini necə dağıdıb altını üstünə çevirdi və biçərə Müsyö Jordanı dəli edib çöllərə saldı? Şəhrəbanı xanım bunu görəndə rəhmətlik nənənə dedi: “Xanpəri, Parijin dağılması təəccüb deyil, təəccüb odur ki, kişilər həmişə bizə deyirlər caduya, pitiyə inanmayın. Necə inanmamaq olar ki, adam öz gözü ilə belə işləri görür?” Və rəhmətlik nənənə cavabında dedi: “Eh xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldadıq və öz bildiyimizi edirik”. İndi biz də gerek sənin böyük nənənin yolu ilə gedək, yoxsa bir qara pulluq da bizim qiymətimiz olmaz.

Cəhrəçi xala

“Molla Nəsrəddin”, 10 noyabr 1906, №32

MƏKTƏB

Molla dayı! Gözümün ağı-qarası birçə oğlum var. O bir yaxşı balaydı! Od, qığılcım kimi bir yerdə oturmazdı. Küçədə bir uşaq onun qorxusundan əlinə aşığı ala bilməzdi. Rüstəm kimi oğul idi! Kimin nə həddi var idi ona bir söz deyər? Gücü çatmayanı daşnan vurub yıxırdı. Molla, bir gün oğlum qonşum Məşədi Heydərin papağına bir daş vurdu, Məşədinin papağı üç arşın yol getdi. Xülasə, belə bir oğul tək düşərdi. Evə gedəndə od kimi gedib nə varsa götürüb yeyərdi, anasının ağı nədi ona bir söz deyər, gözümüzün ağı-qarası birçə oğuldu! Molla dayı! İndi evim yıxılıb, qapım çırpılıb, gözəl, ağıllı oğlan dəli olub. Mən ağılsız baxdım onun-bunun sözüünə, biçərəciyi qoydum şkolaya. Bilirsənmi necə dəli olub? Bax, gəlir dinməz-söyləməz oturur, açır kitabı, mirt-mirt deyər-deyər durur. Əgər Allahdan qorxmayıb çörək verməsən, istəməyəcək. Nə qədər deyirəm oğul, bir çıx küçəyə oyna, könlün açılsın, heç deyəsən bununla deyilsən, elə mirt, mirt, mirt... Allah bəisin evin yıxsın ki, mənim evimi yıxdı, uşaqcığım xarab oldu. Çarəm kəsilib dedim şkolaya-zada getmə, sözümə baxmır. Neyləyək, dünən arvad gedib Çənbərəkəndə mollaya baxdırıb, zalım oğlu elə deyəsən yanında, deyib ki, ay arvad,

sənin oğluna cadu eləyiblər. Bir neçə dualar yazıb verib və tapşırıb ki, hər həftədə bir dəfə gəl ona dua yazım apar, əgər sağalmazsa bir-iki aydan sonra apar Nuxaya “Babaratma” pirinə: nə cür dəli olsa, orda sağalar. Bir də bərk-bərk tapşırıb şkolaya qoymayım. Hə, deyirəm ki, getmə o xarabaya, qulaq asmır. Sən, deyirlər, dua yazmaq bilirsən, nə olar birçə dua yazıb göndərəsən ki, oğlum şkoladan əl çəkər. İnşallah yolun quru qalmaz.

Dərdmənd

“Molla Nəsrəddin”, 6 yanvar 1907, №11

AXIR ÇƏRŞƏNBƏ

“Köhnə günə gün çatmaz, çalasan günü günə”. Doğrudan belədir. Hani o keçən günlər? Bir vaxt var idi, Allah önlərinizə rəhmət eləsin, axır çərşənbə günü rəhmətlik xan, torpağı sanı yaşayasınız, əlində tənəkə çubuğu, papaq əyri, çıxardı güllüyə, hamı camaat, ağsaqqal, qarasaqqal dövrhadövr əyləşərdilər, Kor Muqduşi koxa başlardı “Koroğlu”nu. Vallah, elə zurnaçı hələ dünyaya gəlməyib. Cavanlar çıxıb güləşərdilər, boğuşardı, ta axşama kimi. Axşam olanda hamının kefi kök dağılıb gedərdik. Bax bayram belə olar.

Doğrusu, bu çərşənbə mənim xoşuma gəlmədi. Hərçəndi əvvəlki kimi bir çoxluca tüfəng, tapança, fişəng, taraqqat atdıqsa, amma genə əvvəlki kimi olmadı: nə qoç döyüşdürmək, nə at çapmaq, nə güləşmək. Bunlar olmadı. Deyəsən, camaat lap dinlərindən və məzhəblərindən çönləblər. Belə bayram olar? Heyif o zamanlar! Elə, aşna, xeyir-bərəkət də onlardan getdi. Genə az-çox xeyir-bərəkət varsa da, bu müsəlman övretlərinin ucundandı. Bacılarımız heç öz dinməzhəblərin əllərindən ötürməyiblər: çərşənbə axşamı yaxşıca çərşənbə dinşəmək, sübh tezden yeddi dəyirmanın suyuna çimməyə məşğuldular, qəbiristanda köhnə rəhmətliklərin başdaşını çox qabiliyyətlən çöndərərdilər. Allah o bacıların qəlbindəki mətləbini yerinə yetirsin. Bax, bayram belə olar!

Dərdmənd

“Molla Nəsrəddin”, 24 mart 1907, №12

SİRKƏ

Bu arvadların məkri və hiyləsi olmasa, adam min il yaşar! Mən özüm çox yaxşı bilirdim ki, bizə sirkə qoymaq düşmüz. Rəhmətlik nənəm deyirdi: bizə sirkə qoymaq düşmüz.

Rəhmətlik nənəmin bir ağ xoruzu var idi. Rəhmətlik sağlığında onu çox istərdi. Çünki bu xoruz xoruzların seyidi idi. Hansı evdə o olsa o evə cin gəlməz, bəla enməz, həmişə təhnə-tabaqda bərəkət olar. Bir neçə gün bundan qabaq nənəmin xoruzu ağacdan yıxılıb öldü. Gecə mən yəqin elədim ki, bir ziyan toxunacaq, çünki gecə sağ gözü-mün üstü elə uyusurdu. Allaha təvəkkül deyib yatdım. Sabahdan ki, xoruzun meyitini yerdə gördüm, fikrənən bağçanı gezirdim, bir də gördüm, bağçada bir küpə, içində sirkə. Bədbəxt arvad məndən xəlvət sirkə qoyub. Vay, evin yıxılsın, yıxdın mənim evimi! Tez gəlib “üç talaq, məndən boşan” – deyib arvadı evdən qovdum. İndi uşaqlar mələyə-mələyə qalıb. Bunların hamısı sirkənin xeyri oldu. Amandı, Molla dayı, buna bir əlac.

Dərđmand

“Molla Nəsrəddin”, 31 mart 1907, №13

QƏRİBƏ QUTU

Peterburqda çıxan “Ülfət” qəzeti idarəsindən bu günlərdə Zaqaf-qaz ruhani idarəsinin adına poçt vasitəsilə bir yekə qutu “pasılka” göndərilmişdi ki, çəkisi on yeddi put iyirmi altı girvənkə idi. Həmin qutu Tiflis poçtxanasına yetişən günü poçt qulluqçuları görürlər ki, qutu öz-özünə tərpəşir. Zəmanənin rahatsız olmağı cəhətindən poçt naçalnikini lazım bilir hökumətə xəbər versin. Qaradovoylar və soldatlar tökülüb gəlirlər və başlayırlar qutunu ehtiyat ilə açmağa. Qutunun üst taxtasını götürən kimi görürlər ki, qutuda üç nəfər qarnı yoğun molla eyləşib.

Sual-cavabdan sonra mollalar cavab verirlər ki, bizi “Ülfət” qəzeti göndərdi ki, birimiz Qori darülmüəllimində Firidun bəy

Köçərlinin əvəzinə və birimiz də Rəşid bəy Əfəndiyevin⁷⁰ əvəzinə müəllim olaq. Üçüncü molla da cavab verir ki, məni də “Ülfət” göndərdi Ağayevin yerinə “İrşad”a müdir olam və lazım gələndə müsəlman vilayətini gəzəm və camaata vəz nəsihət edəm, çünki Ağayev başarmır.

“Molla Nəsrəddin”, 21 aprel 1907, №16

XORTDANA MƏKTUB

Hörmətli, izzətli fəxrül-cənab ağa, Xortdan ağa!

Əvvəla, vücudi-zicudi-cənab şərif olsun! Saniyən, əgər bu tərəfin əhvalatını pürsiş eləsəniz əlhəmdü Allah siz vücudi-bimislilərin duasının bərəkətindən zindəganlıq ələyib sizin ruhunuza duagü varıq. Salisən, bəndeyi-həqirin bir az məşğələsi olmağa görə xidmətinizə gəlməkdə bir az təxir ələyirəm, inşallah bir səbəbi-xeyir olar, onda qulluğunuzda olaram. Bakıda belə səbəbi xeyirlər tez-tez olur, yəni müsəlmanlar atışan vaxt bir güllədir taraq adamın təpəsindən, o saat o xoşbəxt qulluğunuzda hazır olar. Rabiən, mənim bir qulluğum var. Bağışlayın, hərçənd mənim dərdim sənə məlumdur, ona görə ki, dünyada hər nə iş olsa ölümlər bilər. Çünki onlar diridirlər, biz dirilər bunu hələ başa düşmürük. Xülasə, hər bir iş sizə məlumdur.

Yadımdadır, “sirkə” mənim başıma nə müsibəti gətirdi? Mənim evimi yıxdı! Allah şeytana lənət eləsin! O məlun məni yoldan çıxartdı, gözəl-göyçək uşaqların anasını üç talaqdan saldım! Bəli, sonra çox peşiman oldum... gedib ağlayıb uşaqların anasımın barışdım, tövbə-istiğfar elədim. Qohum-qardaş, mollalar yığılıb dedilər ki, bu sənə övrət ola bilməz və kəbin dübarə düşmüz. Vay, vay! Bəs, neyləmək? Dedilər: gərəkdir zövcü-axər olsun, yeni bir neçə günlüyə övrəti verməli özgə ərə, sonra o boşansın, onda sən ala bilərsən.

Qaldım lap mat-məəttəl... Çox fikirdən sonra belə məsləhət gördük ki, bu övrəti verək qonşumuzdakı kor Hafizə... A başıma dönüm, bu məlun kor arvadı boşamır. Nə qədər pul verirəmsə, təvəqqe ələyirik, kor deyir: belə övrəti mən dəli deyiləm boşayam.

İndi qalmışam əli qoynumda. Cadu-pitik bu məluna kar eləmir. Biçərə Hacı İsmayıl da cadu yazmaqdan, tas qurmaqdan lap yorulub. Əzizim Xortdan, ümid sənə qalıb, sən gerek mərhum Pobedonosev-lən⁷¹ dost olasan, çünki o mərhum müsəlmanların xeyirxahıydı və müsəlman ruhanilərimizin çox müddət rəisi olub. Amandı, təvəqqe elə o mərhumdan ki, bu bərədə bir zakon düzəltsin ki, bizim uşaqların anasını kor Hafiz boşaya. Xülasə, bu əlim, bu ətəyim, mənə bir çarə.

Dərdimənd

"Molla Nəsrəddin", 18 may 1907, №19

MƏKTUB

Cənab Molla əmi! Vallah, sən qəribə adamsan. Kor tutduğun buraxmayan kimi sən də biz arvadların yaxasından yapışib əldən qoymaq istəmirsən. Qəsdin budur ki, biz müsəlman arvadları da erməni arvadları kimi üzüaçıq gəzək. Yaxşı hələ qoy bunu da deyim. Daha başına adam qəhət idi, gerek elə bizi erməni harsinlərinə tay edəydin? Yaxşı mollasan, afərin sənə! Daha nə deyim?..

İndi gələk mətəb üstə.

Sən deyirsən ki, biz müsəlman arvadları da gerek üzüaçıq gəzək və bu iş guya xilafı-şər deyil. Sözünü qüvvətləndirmək üçün Quran-dan da ayələr gətirib deyirsən ki, hansı alim üz açmağı Quranın hökmü ilə haram bilirsə buyursun, cavab verməyə hazırıq, amma orada bir quyruq qoyursan ki, "qayıрма hədislər ilə işim yoxdur". Mən bilmirəm qayıрма hədis nəyə deyirsən? Hədisin də qayırması olarmı? Mollalar həmişə bizə söylədiyi hədislərdir və o hədislərdə də yazılıbdır ki, naməhrəmə görünən və üzüaçıq gəzən arvadlar o dünyada cəhənnəm oduna yanacaqlar və üzlərinə cəhənnəm damğası basılacaqdır. Amma molla qismi məhrəmdir. Sən yazdığın ayələri mən əvvəlinci dəfədir ki, eşidirəm. Kim bilir, bəlkə o ayələri sən özündən qayıırıbsan!

Tutaq ki, arvadların üzüaçıq gəzməyinə şəriət yol verir və sən yazdığın ayələr lap Quranın ortasındandır. Amma söz budur ki, sən

işin bir tərəfini bilirsən, o biri tərəfini bilmirsən. Sən bilmirsən ki, bizim üzüaçıq gəzməyimizə şəriət yol versə də kişilər yol vermir.

Mən tək öz ərlərimizi demirəm, hamı müsəlmanları deyirəm. Dad müsəlman kişilərin əlindən! Vallah, onlardan bizə gün-dirilik yoxdur. Vay odur ki, evdən çölə çıxaq. Hər yerdə ki, müsəlmana rast gəldik – bazarda, küçədə, yolda – gerek bərk-bərk gizlənək. Çünki gözlərini zilləyib bizə bir sayaq baxırlar ki, az qatırlar çadranın altından gözləri ilə bizi yeyələr.

Amma erməni, urus belə deyil: onlar bizə heç məhəl-güzar ol-murlar və başlarını aşağı salıb öz yolları ilə gedirlər və o səbəbə biz də onlardan çəkinmirik, amma müsəlmanlardan bizə aman yoxdur. İndi işdi bir erməni dükana girərsən ki, üç-dörd arşın çit alasan, o saat görürsən ki, dalınca haman dükana şey almaq bəhanəsilə bir müsəlman girdi ki, baxıb sənün üzünü görsün, sən də kor-peşiman oradan çıxıb gedirsən.

A kişi, hələ sənün xəbərin yoxdur ki, demiryol ilə gedəndə bizim başımıza nələr gəlir və nə zəhmətlər çəkirik: hərəgah sən oturduğun vaqonda bir müsəlman olsa, işin bitibdir. Saatda yüz dəfə lazımsız, sən oturduğun yerdən gəlib o tərəfə gedəcək, bu tərəfə keçəcək, qoymayacaqdır ki, bir dəqiqə rahat nəfəs alasan.

Və bundan elece Tiflisdən tutdun Bakıya kimi bir stansiyada akoşkanı açıb nəfəs ala bilmirik, o saat müsəlman əclafı bizi görəni kimi papaqlarını dikəlib gəldib akoşkanın ağzını kəsdirlirlər. İşdi göy-çəksifətli arvad görəndə də başlayırlar duzsuz və çirkin sözlər atmağa. Mənim kimi qarının sifətini görəndə imanına söyüb tüpürüb gedirlər.

Vallah, az qalıbdır ki, bu ağbırçək halımda başıma rus şlyapası qoyam, ta ki mənə tanımayıb fərəğət qoyalar.

Əlbəttə, kişilərimiz də yoldaşlarının belə pis işlərini görüb bizə bərk qadağan edirlər çadrasız qonşuya cəhrə-daraq almağa da getməyək.

Sən elə şəriətdən danışırsan, şəriət deyil bizi bu günə salan, avam müsəlmanlardır. Nə olar ki, molla kişisən, bu müsəlman qardaşlara bir öyüd-nəsihət verəsən ki, bizləri rahat qoysunlar!..

Cəhrəçi xala

"Molla Nəsrəddin", 26 may 1907, №21

HİCAB MƏSƏLƏSİ VƏ CAVABIMIZ

Dünyada hər nə cür çətin və xariqülədə bir məsələ, bəsirət və insafı müzakirə olunsay, şəksiz, həqiqət tərəfi axtarılır. Həqiqət axtarılan yerdə də mütləq ixtilaf olur. Şüurlu ixtilaf isə, əlbət şüurlu ittihadı meydana gətirir. Hər halda möhkəm və davamlı ittihad məhz fəhm və bəsirət yolu ilə olan ixtilafdır. Bu səbəblədir ki, “ixtilafü-ümməti rəhmətün” buyurulubdur. Amma heyif ki, zəmanəmizin biz mollaları arasındakı ixtilaf aləmin başına böyük bir bəla olubdur. Nə cür olmasın ki, əqli və şəri dəlillər ilə mübahisə edib həqiqəti axtaracağımız yerdə hər birimiz başımıza bir avam dəstəsi yığıb “təkfir” silahilə vuruşmağa başlayırıq. Gözəl şəriəti əldə bəhanə edib biçərə avam camaatı öz qərəz və mərəzimizə alət edirik. Dəstə riyasətliyini, avamlıqdan gələn mənfəəti-şəxsiyyətini həmişə saxlamaq üçün araya min cür böhtan və təvil salırıq. Heç mümkün deyil ki, biz mollalar öz aramızda öz qaydası ilə müzakirə və mübahisə edib axırda bir tərəfə tabe olaq: görəcəksən ki, bir paramız əcələ bir dəstə sazlayıb qışqırıq; filankəs, məsələni, hicabı inkar edib dindən çıxıb, onun qanı halaldır. Biçərə camaat da elə gūman edir ki, bu cür mollaların qeyrət və namusları bu cür həqarətə davam gətirə bilmir; elə zənn edir ki, bir para mollalarımızda doğrudan din, millət və vətən qanı var və o qan qoymur ki, müsəlmanların haqq və etiqadına toxunsunlar. Amma vallah, yalandır: gündə yüz kərə milli və dini haqq və ixtiyarımıza toxunurlar, milli və dini hüquq və namusumuzu ayaqlar altına alırlar, lakin heç birimizdə dodaq tərpedəcək bir cürət yox: cümləmiz siçan kimi evlərimizin dəşiklərinə soxulub öz canımızın qeydinə qalırıq. Bir saatlıq rahatı, bir qəpiklik mənfəəti heç bir şeye dəyişmirik. Amma Allah göstərməsin ki, bir adam məhz tərəqqeyi-millət naminə, bir ixtilafı məsələdən bəhs açsın və ya “adətini” ziddinə gedə, hər dəşikdən baş qaldırıb başına ildırımlar yağdırırıq. Hər birimiz guya din və millətin ən qeyrətli hamisi, canıyananı donuna girib zəmanə aslanı, qəhrəmanı oluruq. Halbuki bunların hamısı avam aldatmaq, “mən varam” demək, yalançı alimlik göstərmək, asanca şöhrət qazanmaqdır. Nə deyim, haqq-təala cümləni biz mollaların fəndü felindən, riyasət və mənfəət təməhindən, ikiüzlülük sifətindən uzaq eləsin.

Mən, Molla Nəsrəddin, keçən nömrədə yazdım ki, filan ayeyi-kərimələrə görə və bir para üləmanın rəyinə nəzərən arvadların üz örtməyini ixtilafı bir məsələ hesab edirəm və üz açmağı caiz bilən üləmanın rəyinə xoşlayıram. Mən heç vaxt dandandüşmə deməmişəm ki, haşa, hicab yoxdur. Bu söz mən Molla Nəsrəddinin barəsində sırf böhtandır. Mən demişəm və genə də deyirəm ki, arvadın üz və əllərindən savayı cəmi bədəni “övrətdir”, arvadın övrəti, yəni üz və əllərindən savayı yerlərini açmağı isə haramdır. Bunda heç bir zərər qədər şəkk yoxdur. Amma üz və əllərin açılmağında üləma ixtilaf edib: bir qismi deyir ki, üz və əli açmaq ancaq namaz vaxtında ola bilər, özgə vaxt ola bilməz. Bir qismi də deyir ki, fitnə və fəsad olmayan təqdirdə üz və əl açmaq caizdir. Bizim sözüümüz də elə bundadır ki, bu məsələ şərab və zinanın haram olmağı kimi deyildir, ixtilafıdır.

Biz üç açmağı haram bilən rəy və qövmələrin çoxunu bilirik. Bizə “Tazə həyat” sütunlarında uzun-uzun etiraz yazanlar zəhmət çəkib üz açmağın haramlığına şəhadət verən dəlilləri yazırdılar. Məsələ madam ki, ixtilafıdır, əlbət haramlığına dair də dəlillər çox olacaq, caizliyinə dair də.

Sözün canı bundadır ki, aya üz və əlləri örtmək “icmai” və “zəuridin”dir, ya “ixtilafı”? Əgər ixtilafı isə, nahaq başınızı ağrıtmayın, öz xəyalınızla təkfirə cürət eləməyin. Yox, “üz və əlləri” açmaqda zərər qədər ixtilaf, yoxsa isbat edin, kəmalı-məmnuniyyətlə qəbul edib səhvimizi iqrar edərək.

Biz “üz və əlləri” göstərməyin caiz olmağını özümüzdən demirik, bəlkə məşhur üləmanın aşağıdakı ibarələrindən qanırıq:

Şeyx Tusi mərhum “Nəhaye” və “Tibyan” adlı kitablarında, Seyid Sahibi-Riyaz “Şərhi-kəbir” də, Şeyx Yusif Bəhrani “Hədayiq”də və Şeyx Küleyni və sairələr qədim üləmadan və bir cəməəti müteəxxirindən deyirlər: “Şəriəti-Məhəmmədiyyədə əcnəbiyyə, yeni yad arvadın üzünə və əllərinə baxmaq biduni-ribe və tələzzüd caizdir. Arvada üzünü örtmək caiz deyildir”.

Seyid Sahibi-Riyaz “Şərhi-kəbir”dən savayı bu barədə xüsusi bir risalə yazıb orada üzü açıqlığı haram bilən alimlərin dəlillərini bir-bir rədd edib isbat edir ki, “Yad arvadın üzünə və əllərinə baxmaq caizdir”.

Vələ yübdinə zinətəhünne illa ma zəhərə minha.

Övrət ya əcnəbiyədir, ya məhrəm, əcnəbiyə olduqda ya azadədir, ya kənz. Əgər əcnəbiyə və azadə isə, cəmi bədeni övrətdir və caiz deyildir baxmaq məgər üzünə və əllərinə. Ondan ötrü ki, övrət möhtacədir üzünü açmağa alqı və satqı vaxtında və əllərini çıxartmağa aldığı şeyi almağa və satdığı şeyi ya pulu verməyə.

Amma şərti odur ki, baxmaqda fitnə olmaya (“Təfsiri-kəbir” Əllameyi-Fəxri Razi, səh.375).

Övrətin kişiye baxmağı: əgər kişi əcnəbi isə övrət yeri: göbək ilə dizlərinin arasındır. Bəzi deyibdir ki, cəmi bədeni övrətdir, övrətlərdən ötrü (yeni övrətlər kişinin heç yerinə baxa bilməz) məgər üzünə, əllərinə. Amma əvvəlinci qövl səhihdir ondan ötrü ki, arvadın bədeni fizzate övrətdir, bu dəlil ilə ki, övrət bədeni açıq olduğu halda, namazı səhih deyildir. Amma kişinin namazı səhihdir.

Və əgər kişi övrətə məhrəm isə ya zövcüdür, ya zövcündən qeyri, əgər zövcündən qeyri isə göbək ilə dizlərinin mabeyni övrətdir və əgər zövcü isə və yainki övrət kənz isə cəmi bədeninə baxa bilər və habele zövcə və kənz zövcün və ağasının (“Təfsiri-kəbir”, səh.377).

Zinət xüsusda bəzi qail olub arizi zinətə: libas, rəng, həna, sürmə, vəsmə, xatəm, biləzik, xalxal və gərdənbənd kimi. Bəzi qail olubdur xilqəti-zinətə. Əqrəb budur ki, xilqəti-zinət daxildir “zinətə-hünnəyə”. Zinəti-arizi və sonra əmələgəlmə zinətə qail olanlar münhəsir ediblər zinəti fəvqədə zikr olunan şeylərə.

Zinəti xilqətə həml edənələr deyiblər ki, “ma zəhərə minha”nın mənası budur ki, adət cari olubdur o yerləri zahir etməyə, məsələn, övrətdə üz və əllər, çünki şəriəti-hənəfiyyə və səhlə və səmhədir və zərurət təqaza edir, üz və əlləri zahir etməyə və ona binaən üləma ittifaq ediblər ki, üz və əllər övrət deyildir (“Təfsir-kəbir”, səh.378).

“İlla ma zəhərə minha” – işə məşğul olan vaxtda alət görənələr üzük, sürmə və xizab kimi, bu dəlil ilə ki, onları örtməkdə aşkar çətinlik var. Bəziləri deyibdir ki, zinətdən murad zinətin özü deyildir, bəlkə zinətin yeridir. Və zinət ibarətdir xilqəti və ariz zinətlərdən və üz ilə iki əl hökmdən xaricdir. Ondan ötrü ki, onlar övrət deyildir (“Təfsiri-ibn Səud”, səh.259).

“Təfsiri-Qazi” həmin fəvqədə yazılan qövl və ibarətin eynini nağıl etdikdən sonra bu qövlü də əlavə edir ki, üz və əllər övrət olmamaq namaz vaxtıdadır, nəinki baxmaq vaxtında (“Təfsiri-Qazi”, səh.138).

Zinət bir rəvayətdə zinəti-zahiri: sümük və üzük, xalxal, biləzik. Bir rəvayətdə üz və əllər və iki ayaqdır (“Təfsiri-Qazi”, səh.342).

“İlla ma zəhərə minha” ibarətdir üzdən və əldən. Pəs ona əcnəbinin baxmağı caizdir əgər fitnəyə bais olmaya (“Təfsiri-Cəlalın”, səh.156).

Vəla yeZRübne bixmrəhünne əla cüyubəhünne.

Zəmani-cahiliyyə övrətləri baş örtüklerini dal tərəfdən bağladılar və qabaq tərəfdən boyunları açıq qalardı və boğazı və gərdənbəndləri görənərdi. Ona görə əmr olunur ki, “baş örtüklerini boyunlarına salsınlar ki, boyunları və boğazları və tükləri və qollarında, boyunlarında olan zinətləri məstur olsun” (“Təfsiri-kəbir”, səh.379).

Həman ibarətlə və qərar ilə yazılıbdır (Təfsiri-ibn Səud”, səh.359).

Örtsünlər başlarını və boyunlarını və sinələrini çarqatları ilə (“Cəlalın”, səh.156).

“Vəla yeZRübne bixümrihinne əla cüyubəhünne”, yəni boyunların örtsünlər (“Təfsiri-Safi”).

Hicab ayəsi (53-cü ayə):

Ya eyyühəlləzine amənu la tədxilu büyütin-nəbi illa ən yözəne ləküm ilə təam qeyrə nazirine innəhü və lakin iza ədeytüm fədxülü fəaiza tōmētüm fəntəşiru vəla məstanisine lihədisin innə zalikum kəne yözün-nəbi fəyöstəhyi minküm vəllahu la yöstəhyi minəlhəqq və iza səəltəmuhunne mətaən fəseluhunnə min vərai hicabə zalikum əthərü liqülubəkəm və qülubəhünne.

Yəni ey o kəslər ki, iman gətiribsiniz, daxil olmayın peyğəmbərin evlərinə, məgər ki, sizə izin verilsə yeməyə (yəni yeməyə dəvət olunan vaxtdan qabaq getməyin) o halda ki, müntəzir olmayasınız təam gəlmək vaxtına (yainki gözələriniz təamın qabına mütezir ola ki, nə vaxt gələcək). Amma zəmani ki, çağırıldınız, daxil olunuz, zəmani

ki, yediniz, dağılıb gediniz və bir-biriniz ilə tələbi-üns etməyin, betəhqiq sizin bu əməliniz peyğəmbərə əziyyət verir, o sizdən həya edər (sizə gediniz deməyə). Və illah həya etməz haqqı deməyə.

Zəmani ki, peyğəmbərin övretlərindən (yəni mütləq övretlərdən) bir şey istəmli oldunuz, sual ediniz pərdə dalısından. Bu günə hicab dalısından sual və cavab etmək pakizəraqdır həm sizin qəlblərinizə və həmi övretlərin qəlblərinə (pis gözlə baxmaqdan ibarətdir).

Bu tərcümə mütabiqdir cümlə təfsir ilə.

“Təfsiri-Qazi”də rəvayət olubdur ki, Ömər rəziyallah ənh dedi: ya Rəsuləllah, sənın yanına cümlə pis və yaxşı adamlar gəlir, əgər əmr edəsiniz ümməhati-möminin pərdə dalısına oturalar yaxşı olardı. Sonra bu ayə nazil oldu. Yəni bir gün ziyafət məclisində bir adamın əli Ayışəyə dəydi, bu ayə nazil oldu. Bu ayənin zikrindən sonra Allah-təala buyurur ki, (La cina əleyhən fi abaihen...iles).

Ləfzən tərcüməsi:

Günah yoxdur övretlərə atalarında və övladlarında və qardaşlarında və qardaşları övladlarında və bacıları övladlarında və öz cinsi övretlərə və o kəslərə ki, o övretlərin əlləri malik olubdur (qul və kəviz) və gərəkdir ki, Allahdan qorxalar, bedürüsti ki, Allah-təala hər şeyə xəbərdardır.

“Təfsiri-Qazi”də: zəmani ki, hicab ayəsi nazil oldu (53 ayə) atalar və övlad və qohumlar ərz etdilər həzrət Rəsul əleyhissələmə ki, ayə öz qızlarımız, bacılarımız və qohumlarımız ilə pərdə dalısından danışaq? Pəs bu ayə nazil oldu.

“Təfsiri-Safi” bunun misli.

“Təfsiri-Kəbir” Fəxri Razi: zəman ki, hicab ayəsi nazil oldu o hökmdən Allah-təala məhrəmləri istisna etdi.

Bu ayənin üzü örtməyə dələləti yoxdur, o cəhətə ki, məhz bu ayənin şəni-nüzulu biduni-izin özgə evinə daxil olmaq bərəsindədir.

Yəni ey peyğəmbər, degilən övretlərinə və qızlarına və möminlərin övretlərinə ki, evdən çıxan vaxtda yaxın etsinlər kəndilərinə çadralarını, bu günə örtünməklə kəvizlərdən fərq olunurlar. Və bu surətdə onlara əziyyət olunmazlar ki, o növ əziyyətlər kəvizlərə olunur (Qazi Beyzavi).

Caiz deyildir əcnəbiyə övretə baxmaq məgər üzünə və əllərinə, əgər şəhvət qorxusu olmaya. Bunların dəlil cəvazi təqazayi-zərurətdir, almaq və vermək və övretin üzünü tanımaq üçün müamile vaxtında əcnəbi kişilər ilə tainki övret öz dünya güzəranını əmələ gətirə bilər. Əsil dəlil bu xüsusda ayeyi-şərifdir: “La yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha”. Ümumi səhabə buna qaildir ki, zahir zinətdən murad: sürmə və üzüyün yerləridir ki, ibarətdir üzdən və əllərdən. Amma ayaqlarda bir rəvayət odur ki, ayaq da övret deyildir, bu cəhətə ki, yol getməyə ehtiyac olmağa görə aşkar etmək olar. Bir də bu cəhətə ki, şəhvət üz və əllərdə ola bilər, onlara baxmaq caiz olduqda ayağa baxmağın cəvazi bətəriqi-ula caiz ola bilər: Amma bir rəvayətə görə ayaqlar övret hesab olunar sair vaxtda, amma namaz vaxtı övret deyildir. (“İxtiyar”).

Azadə övretin cəmi bədəni övretidir məgər üzü və əlləri, Allah-təala həzrətlərinin “vəla yübdinə zinnətəhünnə illa mazəhərə minha” fərmanına görə İbn Abbas buyurubdur ki, zinətəyindən murad sürmə və üzükdür və zinəti zahir etmək lazım tutub onun yerini zahir etməyi. Sürmə üzün və üzük əllərin zinətidir (“Kitabi-İxtiyar”).

“Və cəmi bədənülhürre övretün illa vəchüha və kəfiha və qədəmiha və ləza təmtənü min kəşifə vəchüha beynərical liffit-nətü vəla yəcuzinnəzərü iləyha beşəhvətin kevcəhuləmrədü və əmma yədu-nəha fihəl”.

Mənası: üz, əl və ayaqlardan savayı arvadın cəmi bədəni övretidir. Fitnə olan təqdirdə üz açmaq da məmnundur. Şəhvətlə oğlan uşağın üzünə baxmaq caiz olmadığı kimi arvadın üzünə baxmaq da caiz deyildir. Amma şəhvət ilə baxılmasa hələldir. (“Müntəqi-Fitva” kitabı).

Əlləməyi-mərhum “Təzkirə” kitabının dördüncü fəslində buyurur: məsələtün ünəs tayfasının övret yeri cəmi bədənidir, məgər üzü. Cəmi üləmə bundan ittifaq edibdir, məgər Əbu Bəkr İbni Əbdürrəhman İbn Hüşşam (hədis rəvayət edənlərin birisidir). O deyibdir ki, ünəsin hər yeri övretidir, hətta dırnaqları da. Bu ravinin qövlü qeyri-məqbuldur icma vasitəsi ilə. Amma iki əllər üz kimidir bizim üləmanın yanında. Və buna qail olubdur Şafeyi, Övzayi və Əbu Sur. Bu dəlil ilə ki, “Vəlayübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha”nı İbn Əbbas (peyğəmbərin əmisi oğlu ki, müfəssirlərin böyüyüdür) təfsir edibdir üzə və əllərə.

Fazili-hindi “Kəşfül-lisan” kitabında ki, əllameyi mərhumun “Qəvaid” kitabının şərhidir 5-ci fərdə buyurur:

Vacibdir övrətə bədənini namaz vaxtında örtmək məgər üzünü və əllərini necə ki, bu məsələ yazılıbdır: “Məbsut”, “Mötəbər”, “İsbah” və “Cami” kitablarında. Bu sözün dəlili odur ki, Səhih ibn Müslimdən rəvayət olubdur ki, övrət üçün caizdir namaz qılmaq köynəkdə, əgər qalın ola ki, bədən görünməyə. Köynək əlləri və qədəmləri örtməz. Çarqat da üzünü örtməz. O hədis mövcüb ki, Fatimə əleyhasilamullah namaz qılırdı, əynində köynək və başında çarqat elə kiçik idi ki, başının tükü və qulaqlarını örtmək qəderindən artıq deyildi.

“Müntəha” kitabında (Əllaməndir) cəmi üləma icma edibdir üzünə və habelədir (təzkirə Əllaməndir). “Müxtəlif” və “Mötəbər” kitablarında və “Müntəha”da sərahətə zikr olunubdur üləmaların icmal iki əllərdə və dəlil gətiriblər bunu ki, ehtiyac vadar edir üzünü və əlləri açmağa və İbn Əbbas təfsir edibdir: “İlla məzəhərə minha”nı üzünə və əllərə və əlavə hərəmdir üzünü örtmək niqab ilə ehram vaxtında. “Zikri” kitabında (Şəhidi-əvvəlindir) üləma icma edibdir övrət üçün üzünü örtməmək.

“Şərhi-kəbir”də sətri-övrət babında üz və əllər övrət olmamaq barəsində ixtilafı-əqvali nəql etmək bədinə buyurur: bəlkə məşhur fitva və rəvayət cəhətinə ancaq üz və əllərdə sətrin vacib olmamağıdır. Caizdir əcnəbi kişiye övrətin əllərinə və üzünə baxmaq (necə ki, nikah kitabında təfsilən nəql olunacaqdır). Genə çox istilaldan sonra buyurur: “Vəlayübdinə zinətəhünnə illa məzəhərə minha” belə təfsir olunubdur ki, ibarətdir üzünə və iki əllərdən və bəzi rəvayətlərdə iki qədəmlər dəxi belədir və Küleyni rəhmətullah da buna qaildir, buyurubdur ki, mən xəbərdar olmamışam bu sözün xilafına qail olan kəsə.

Ey nədan mollaların sözlünə qulaq asıb məndən bir neçə günlüyə üz çevirən camaat! Görürsünüz, nə qədər böyük müctəhidlər və alimlər üz açmağın caiz olmağını yazırlar. Biz də məsələni ixtilafı bilib üz açmağın caiz olmağını yazdıq. Hətta bu xüsusda da Qurani-kərimdən dəlil gətirdik. Lakin mən Molla Nəsrəddinə inanmayıb sizi bu günlərə, bu həqarətlərə salan, bir para rühani dərindəki qurdların sözlünə aldanırınsız.

Camaat, şükür Allaha, öz fikriniz, mühakiməniz var.

Görürsünüz, nə qədər böyük müctəhidlər üz açmağı ixtilafı bir məsələ bilirler. Halbuki bizi təkfir edən qərəzkarlar öz şəriətlərindən, öz kitablarından xəbərləri olmaya-olmaya götürüb yalandan yazırlar ki, və sizi qandırmaq istəyirlər ki, bu məsələdə zərrə qədər ixtilaf yoxdur.

Həmd olsun, özünüz görürsünüz: kimlərdir şəriətini bilməyib kor-korane əl-ayaq çalanlar, kimlərdir həqiqəti gizlədib camaatı aldadıb ələ salanlar!

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 25 iyun 1907, №23

BİR NEÇƏ GÜNLÜYƏ

(Zövcü-axər məsələsi)

Məcmuəmizin 19 və 20-ci nömrələrində “Zövcü-axər” məsələsinə dair dərc olunan məqalələri biz yazanda yəqin eləmişdik ki, hər bir qeyrətli, namuslu və vicdanlı müsəlman bu məqalələri oxuyanda müsəlmanların vəhşi adətlərinə çoxluca güləcək və bizə də mərhəbələr söyləyəcək. Amma indi nə görürük? İndi görürük ki, bəzi saqqalları qırmızı və beyinləri sarı müsəlmanlar bizim sözüümüzü əsla başa düşmüyüb deyirlər ki, “Molla Nəsrəddin şəriəti istehza edir”.

Dəxi bu barədə heç kəs ilə bizim işimiz yoxdur. Heç bir kəsə biz sözüümüzü demək istəmirik. Bizim sözüümüz məhz insaf əhlindədir. Qoy insaf sahibləri qulaq asınsınlar. Biz bunu demişik ki və yenə deyirik ki, övrəti üç təlaqdan sonra özge kişiye “bir neçə günlüyə” erə vermək və Naxçıvanda Hacı Zeynal kimi və Nuxada Dərdimənd kimi gedib övrəti tazə erindən yalvarıb boşatmaq və evə getirmək vəhşi, gülməli, qeyrət və namusdan bir mörre uzaq və şəriətdən kənar bir işdir.

Şəriət sahibi belə oyun-oyuncaq adətləri heç bir surətlə müsəlmanlara rəva görməzdi və belə qülu biyabani əməllərini şəriətə isnad vermək özü küfərdür.

Şəriətdən əbəda xəbəri olmayan ordubadlı Kərbəla və Məşədi qardaşlarımızdan xahiş edirik, qulaq verib görsünlər ki, şəriətdə “zövcü-axər” məsələsinin mənası nədir.

Şəriət buyurur ki, “üç talaqdan sonra ər övrətini dəxi ala bilməz, illa görə övrət gedə özgə ərə və aradan o qədər keçə ki, kişi övrəti öz xoşu ilə boşaya, övrət yad övrət kimi ola, sonra haman övrətə əvvəlinci əri təsadüfən rast gəlsə məhz o vədə haman övrəti ala bilər”.

Eşitsinlər bizə böhtan deyənlər, eşitsinlər bizi təkfir edənlər, qulaq versinlər Ordubadın qırmızısaqqallıları, sarıbeyinləri.

Biz Molla Nəsrəddinik. Bizim peşəmiz vəhşi adətlərə gülməkdir, bizim xidmətimiz ilan-qurbağaya sataşmaqdır. Zəmani ki, biz görürük ki, Nuxada Dərdimənd övrətini üç talaqdan sonra verir kor Hafizə, üç gündən sonra gedib yalvarır ki, “sən allah övrətini ver özümə”, zəmanə ki, biz görürük Naxçıvanda Hacı Zeynal üç talaqdan sonra övrətini verir tulambarçasına və üç gündən sonra gedib yalvarır ki, “sən allah mənim övrətini boşə mən alım” – biz bu bığarələri görəndə qəm və qüssə edirik ki, nə səbəbə bizim müsəlman qardaşlarımız peyğəmbərin şəriətindən bu dərəcədə kənara çıxıbdır və nə səbəbə qardaşlarımız belə ismetsiz adətlərə mürtekb olublar.

Biz qüssə edirik ki, nə səbəbə bizim bir parə mollalarımız Allahın yolunu bineva müsəlmanlara necə ki lazımdır göstərmirlər. Biz dərd edirik ki, nə səbəbə bizim millətımız insaniyyətdən, mərifətdən, namus və qeyrətdən, dindən və şəriətdən bu dərəcə kənar düşüblər. Budur bizim sözüümüz.

Qoy hər kəs nuxalı Dərdiməndin və naxçıvanlı Hacı Zeynalın adətlərini və məzaqlarını xoşluyur xoşlasın, qoy hər kəs bu cənablar etdikləri Gülsüm nənə əməllərini təsdiq edirsə etsin, qoy üç talaqdan sonra övrətlərini bir neçə günlüyə özgə kişiyyə ərə verənlər versinlər, amma biz deyirik ki, şəriət bir müqəddəs və ali aləmdir və belə məzhəkəli işlərdən şəriətin əsla xəbəri yoxdur.

Bizim sözüümüz budur. Qulaq sahibləri eşitsinlər.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 25 iyun 1907, №23

Molla dayı!

Sənin təzədən zühurun biz fəqirləri xeyli xoşnud və xoşhal elədi! Amandı, Molla dayı, bundan sonra elə dolan ki, qarğış və bed dua sahibi olma, özünə də yazığın gəlsin və bizə də. Dünən yuxarıbaşlı

fələbaxan Zeynəbə baxdırdım. Zeynəb bacı dedi ki, bu saat Molla dayıya yaz ki, evinin qapısının qabağında bir köhnə at nalı basdırsın və boynundan bir dəvə gözü muncuğu assın ki, ona bədnəzər kar eləməsin. Bədnəzər yalan deyil, bədnəzər yıxmayan evlər min il tikili qalıb.

Bir də Zeynəb bacı buyurdu ki, Molla dayı tövbə eləsin pirlərə şəkk gətirməsin, Babaratma pirinə bir kök qoyun göndərsin. Əgər Babaratmaya əli çatmasa tezliklə getsin Kürdəmirdəki Şeyx qurban olduğumun hüzuruna ki, bəlkə o Mollanın günahından keçə.

Sən olasan səni yaradan tanrı, sən bu qoca Dərdməndin sözün yerə salma, bunlara əməl elə.

Dərdmənd

“Molla Nəsrəddin”, 24 iyul 1907, №27

BAKI DƏRYASI

Nə gözəlsən, ey Bakı dəryası! Və nə xoşbəxtsən, ey Bakı dəryası! Ey Bakı dəryası, ey dəryaların seçilmişsi! Ey göllərin padşahı! Nə göl kimi gölsən, ey Bakı dəryası, çünki yer üzündə sənin kimi böyük göl yoxdur, nə dərya kimi dəryasan, ey Bakı dəryası, çünki çəkilib şir kimi durmusan kənarında və heç bir özgə dəryalara qarışmırsan, heç kəs ilə işin yoxdur!

Nə gözəlsən, ey Bakı dəryası!

Nə qəşəngsən, ey Bakı dəryası! Heç bir vaxt olmayıb ki, sən yadıma düşəsən və mənim ürəyim qana dönməyə! Həmişə səni yadıma salanda ürəyim tab eləmir, hövsələm daralır, ovqatım təlx olur və dəli-divanə kimi düşürəm yola və Tiflisdən birbaşa gəlirəm sənin tamaşana.

Nə səfəlisən, ey Bakı dəryası! Ey bivəfa Bakı dəryası, mən gəlirəm sənin ziyarətinə, amma mən bir tikə səndə etinə görmürəm: lodkaların bir yana üzür, paraxodların bir yana çapır, ləpələrin bir yana çırpır, amma məndən heç bir xəbərin olmur! Xəbərin olmur ki, Məcnun kimi gəlib durmuşam astanada və sənə tamaşa edirəm. Ey bivəfa Bakı dəryası, heç xəbərin olmur ki, gəlib durmuşam

“Goburnat” bağında və İran qəribləri kimi boynumu burub mat və heyran gözümlü sənə dikib zövq və şövq ilə tamaşa edirəm!

Ey Bakı deryası, deryaların padşahı Bakı deryası. Mən dururam “Goburnat” bağında, sənə tamaşa eləyirəm, amma məndən savayı da “Daş körpü”nün üstündə çox adam durur. Bunların çoxu elli-altmış yaşında qırmızısaqqal kərbəlayı və hacılardır.

Ey deryaların seçilmişsi Bakı deryası, mən də “Goburnat” bağından tamaşa edirəm və həmin hacı-məşədilər də “Daş körpü”dən tamaşa edirlər.

Nə gözəlsən, ey Bakı deryası! Mən də tamaşa edirəm, həmin məşədi və hacılar da tamaşa edirlər.

Amma tək mənəm sənə aşiq, Ey Bakı deryası, tək mən sənə tamaşa edirəm, sənə tamaşa edən tək mən oluram.

Ey gözəl Bakı deryası, elə xəyal eləmə ki, həmin hacı və məşədilər də sənə tamaşa eləyirlər! Xeyr, xeyr, xeyr, elə xəyal eləmə. Tək birçə mənəm pervanə kimi sənə başına dolanan!

Xeyr, xeyr, Hacı və məşədilər sənə tamaşa eləmirlər. Tək birçə mənəm sənə tamaşa edən, ey səfalı Bakı deryası.

Bəs nəyə tamaşa edirlər hacılar, kərbəlayılar və məşədilər?

Deryanın kənarında urus balaları çimir!..

Nə səfalısan, ey Bakı deryası! Nə gözəlsən, ey deryaların padşahı!..

Dəli

“Molla Nəsrəddin”, 29 iyul 1907, №28

Nuxada Axund Fərəculla cənablarına

Cənab axund, mən ölüm, dinc dur! Bax, mən ölüm, deyirəm. Bağışlayınız, bir az rəncidə olacaqsınız məndən, amma mən ölüm, dinc dur. Bağışlayınız, amma deyəsən bir az xarab olubsunuz. Axır vaxtlar sizdən elə şey baş verir ki, o cür şeyləri mən axundlardan gözləyə bilməzdim: məsələn, elə bunu götürək ki, bu axır vaxtlarda başlayıbsınız nuxahlılara dəlil-nəsihət eləməyə ki, çaxır içib keflən-məsinlər, qumar oynamasınlar və palas-paltarlarını satıb xeyrat verməsinlər.

Doğrusu belə sözləri mən heç bir molladan gözləməzdim. Bəli, çaxır içmə, qumar oynama, dəxi bir yolluq de ki, yıxıl öl.

Cənab axund, Nuxada bu qədər böyük-böyük əfəndilər var, mollalar var, nə olub ki, bunlar heç biri dinmir, danışmır, dəxi sənə nə olub ki, özünü atıbsan ortalığa!

Yaxşı, məgər şərab pis şeydi? Həyə buyursan ki, pis şeydi, onda mən də sənə ərz elərəm ki, elədə pəs nə səbəbə bir neçə il bundan irəli bilmirəm nə bayramında Nuxa məscidində naçalnik üçün şampanski açıldı! Hərçəndi naçalnik içmədi və dedi ki, mən məbədgahta çaxır içməyəm, amma naçalnikin ağılı olmadı içmədi, qeyri müsəlmanlar ki içdilər və mollalar ki, bir söz danışmadılar. Pəs indi sən nə deyirsən?

Mən ölüm, cənab axund, özünü ortalığa salıb xalqı üstünə güldürmə. Hələ xeyrata və ehsana nə deyirsən?

Sənə qəsdin budur ki, tələbələr, seyid və mollalar acından ölsünlər? Yadındadırmı bir neçə gün bundan irəli bir qoca kişini göndərdilər xəstəxanaya və bir neçə gündən sonra kişi azarxanada öldü? Pəs nə üçün əfəndilər buyurdular ki, gerek ehsan verilsin və kişinin qab-qazanını satıb üç gün ehsan verdilər...

İndi pəs buna nə deyirsən!

Cənab Axund Fərəculla Pişnamazzadə⁷², sənə sözlərindən bu çıxır ki, şərab da götürülsün, keflənmək də götürülsün, qumar da götürülsün, kasıb ölümlərə ehsan vermək də götürülsün. Mən bilmirəm ki, bu işlərin sənə nə zərəri var? Yaxşı, çaxır içənlər sənə pulunu ilə çaxır içmərlər ki? Sənə pulunu qumara uduzmurlar ki? Fəqir ölüyə ehsan verəndə səndən ki, pul istəmirlər?

Dəxi nə atılıb düşürsən?

Hələ bundan savayı səndən çox gileyim var, çünki keçənlərdə də mollaya sayıstə olmayan bir para işlər başlayıbsınız. Məsələn, götürək qız məktəbini. Hələ bu nə işdi?

Mən ölüm, lotu-lotuyana, dinc otur: mərdüməzarlıq yaxşı deyil.

Dərdmənd

“Molla Nəsrəddin”, 5 avqust 1907, №29

QORXURAM

“İrşad” yatan kimi bir neçə gün müsəlmanlar başladılar haray-dad eləməyə ki, “ay aman, qoymuyun “İrşad” əldən getsin!”.

Mən həmişə bu haray-dadları eşidəndə yanımda oturanlara deyirdim “qorxuram”.

Məndən soruşardılar ki, nədən qorxursan?

Mən dinmezdim.

Sonra eşitdim ki, İrevanda, Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda Vladıqafqazda, Gəncədə və qeyri şəhərlərdə “İrşad”a pul yığırlar.

Bu xəbəri eşidəndə həmişə mən yanımda oturanlara deyirdim “qorxuram”. Məndən soruşardılar ki, nədən qorxursan?

Mən dinməzdim.

Sonra bir övqat da “Təzə həyat”da müsəlmanlar başladılar “İrşad”ı tərifi etməyə ki, məsələn, “İrşad” müsəlmanlara bu cür və bu cür xidmət edirdi, yazdılar, amma mən genə yanımda oturanlara dedim ki, “qorxuram”.

Həqiqət mən çox qorxurdum.

Qorxurdum ki, “İrşad”ın bərəsində haray-dad eləyənlər qüssədən əriyib ölələr, qorxurdum ki, “İrşad”a pul verənlər cəmi var-yoxların verələr, “İrşad”a və özlərinə bir qəpik də saxlamayalar (ki mütrüb zad oynadanda şabaş verələr). Qorxurdum ki, qəzetlərdə o qədər “İrşad”ı tərifiyələr ki, əcnəbi millətlər müsəlmanların qəzet-bazlığına mat və heyran qalalar.

Vaqiən, mən çox qorxurdum.

İndi pəs necə oldu!

Dəli

“Molla Nəsrəddin”, 12 avqust 1907, №30

CƏHRƏÇİ XALA

Cənab Molla əmi!

Neçə vaxtdır ki, səndən xəbərim yoxdur. Uzaq yerə – Dağıstan tərəfə yun almağa gəlmişəm. Nə qayırım, bizim yun alış-verişçilərinin üzvlərini mürdəşir yusun, heç insafları yoxdur, satchqları yunun çox yarısı çirk, palçıq, şaqqıldağ olur. Bəzi vaxt içinə yumru daşlar da qoyurlar ki, çəkide ağır gəlsin, bununla belə atalarının qiymətini

üstünə qoyurlar, Allah onlara min təsbih lənət eləsin ki, mənə diyar-bədiyar salıblar! Qerez, sözümdə deyil, bizim yerin adamlarının nainsaflığını sən özün də yaxşı bilirsen. Mətləbim bu yerin arvadlarından sənə bir para əhval söyləməkdir. Bu başdan onu deyim ki, buraya gələndə yolum “Öskürək piri” olan şəhərdən düşdü. Piri ziyarət edib nəzirimi verdim. Bu şəhərin arvadları çox dilli-ağızlı, çörəkli-duzlu, yarımçıq sözlü, tez-tez danışan və danışanda bir-birinə macal verməyən xalalar, bacılardır. Bir xasiyyətləri də budur ki, biri söz eşidəndə “buy, Xanbaci” deyib içlərini çəkirlər, özləri də bayaq deyirlər, çox da naqqaldılar. O qədər danışib söylədilər ki, gecə mənə qara basdı və yuxuda gördüm ki, cəhrəmin çarxı qəflətən sındı, yuxuda cəhrə sınmaq çox pis şeydir, bildim ki, mənə bir bədbəxtlik üz verəcəkdir. Şəhərdən hazırlaşdım ki, yola düşüm, dünənki xalalardan birisi gəlib mənə xəbər verdi ki, buy, ay qız, yaxşı xəbər var, gözün aydın olsun, “Molla Nəsrəddin” jurnalı bağlanıb. Pirin kərəmətinə gördümmü, necə ona qənim oldu! Doğrusu ki, bu xəbər mənim halımı xarab elədi, yuxum zahir oldu: hərçənd bir yana baxsan sən elə bağlanmalısən, çünki pirlərə, ocaqlara və biz arvadlara çox dolaşsın, amma genə dərdimizə qalan sənənsən, qənimət adamsən.

İndi mən olduğum yerin arvadlarından sənə söyləyim: bu yerin arvadları qərribə məxluqdur. Bunların paltarları, yeməkləri, oturub-durmaqları, sir-sifətləri bizimkilərlə heç oxşamır. Dilləri də ayırıdır, bir şey başa düşmək olmur. Hər şeydən məzəli budur ki, hamısı üzü-açıq gəzirlər.

Bunların bir adəti də bizim adətə heç oxşamır: sənə məlumdur ki, biz yenicə dili açılan qız və oğlan uşaqlarını bir-birinə adaxlı edirik. Amma bunlarda qız uşağı on yeddi və on səkkiz yaşına çatmayınca ər sözü eşitmir! Bir qız ər sözü eşitməyə və ərə getməyə uşaqlıqdan hazırlaşmaya on səkkiz, ya iyirmi yaşında ərə gedəndə öz sahibinə ev tikə bilermi?!

Bu yerin övretlərinin bir pis adətləri də budur ki, çox işləyirlər, hətta kişi işini də bunlar tutur: söz yoxdur ki, işləmək yaxşı zəddir, zəhmətsiz bal yemək olmaz, amma daha nə lazımdır ki, o qədər özünü işə verəsən ki, gedib kişilər ilə xırman döyəsən, yainki dalına dolu çuval götürəsən? Axmaqlar qanmurlar ki, bu sayaq işləmək kişiləri tənbel eləyir və arvadları hörmətdən salır. Və bir də bu yerde xanım ilə qulluqçuya təfavüt yoxdur, deyəsən ki, burada heç xanım

yoxdur. Buranın xanımı da rəiyyət arvadı kimi işi özü görür: belə ki, buranın xanımı inəyi özü sağır, qabını özü yuyur, evini özü süpürür, yatanda yorğan-döşəyini özü sahib-yığır, paltarlarını özü geyinir, üzünü özü yuyur, başını özü darayır, hələ deyəsən aftabasını da özü götürür.

Bura arvadlarının daha da çox təəccüblü işləri var, inşallah onları da gələcəkdə yazaram.

Cəhraçi xala

"Molla Nəsrəddin", 20 avqust 1907, №31

BAKININ ƏLACI

Bakıya lazımdır bir çarə qılmaq, dəxi bundan sonra səbir eləmək mümkün deyil. Heç mümkün deyil səbir eləmək. Bakının üfunəti dünya və aləmə dağılıb qoymur nəfəs almağa. Nə qədər Bakı bu halətdədir, Qafqaz müsəlmanlarının tərəqqisi mümkün deyil, o səbəbə ki, hamı gözünü dikib Bakıya və Bakıdan nicat yolu gözləyir, amma nicat əvəzinə şəhərin müzür həşəratı vilayətlərə dağılıb camaatı puça çıxarmaqdadır. Bakının şöhrəti müsəlmanın fikrini çaşdırır. Cavanlarımız özlərini Bakı qoçularına oxşadırlar, milyonçularımız Bakı milyonçularına oxşadırlar, müəllimlər özlərini Bakı müəllimlərinə oxşadırlar.

Bakı özü də yavaş-yavaş inşallah üz qoyub puça çıxmağa. Amma Bakı cəhənnəm, qeyri şəhərləri də öz gününə salacaq. Bu işə bir çarə, aman günüdür bir çarə.

Bakının əlacı bir neçə şeyə bağlıdır.

Əvvəla, lazımdır ki, Bakı bir az kasıblasın. Pulun çoxluğundan camaat bir az beistilahi-türk, məsələn necə ki, müsəlman arasında deyirlər, filankəs qudurub. Doğrudan Bakıda pulu çaxlamağa yer tapmırlar, odur ki, bir milyonçu bir cavana yüz min manat verib deyir ki, get filankəsi öldür. Yüz min nədir, yüz manat mənə versinlər, hər kəsi deyirlər o qədər döyüm ki, Molla Yusif də şagirdləri elə döyə bilməsin.

Bakını şişirdən məlumdur ki, neft mədənləridir. Lazımdır cəmi neft mədənlərini köçürmək yarısını İrəvana və yarısını Gəncəyə və

mədənlərin mədaxilini vermək məktəblərin rəisinə ki, ac kənd müəllimlərini məvacibsiz qoymasınlar (yoxsa vallah, acından ölərler).

İkinci əlacı budur ki, lazımdır Bakının cəmi qoçularını göndərmək ki, gedib düzülünlər Cavad mahalına və qoymasınlar ki, İran quldurları Arazı keçib fəqir müsəlmanların kəndlərini dağıtsınlar.

Üçüncü əlacı budur ki, Bakının mollalarının bir parasını lazımdır köçürmək İrəvan quberniyasında Yelenovka adlı malakan kəndinə, çünki oranın havası çox sərin və özü də gözəl yaylaqdır. Hacıların da bir parasını lazımdır göndərmək Rəştə ki, gedib Hacı Hümam cənablarını ziyarət etsinlər.

Dördüncü əlacı budur ki, lazımdır Bakıdan cəmi itbazları Naxçıvan mahalına – Nehrəm kəndinə, uşaqbazları göndərmək Varşava şəhərinə, arvadbazları göndərmək Xorasana, qumarbazları Nuxaya, çaxırbazları Salahlı kəndinə və mütrübbazları Peterburq şəhərinə.

Beşinci əlacı budur ki, lazımdır Bakının cəmi şəhər məktəblərini bağlamaq və müsəlman müəllimlərini göndərmək Firəngistana-Monte Karlo şəhərinə. Bunun səbəbi öz yanımızdadır və burada açmaq istəmirik.

Altıncı əlacı budur ki, lazımdır İran hambalları bir yekə arx qazsınlar ki, Mühit deryası gəlib qarışsın Bakı deryasına və su o qədər qalxsın, bakılılar atılıb minsinlər gəmilərə və 365 gün suyun üzündə qalsınlar.

Əgər bu saydığımız əlacların hamısı mümkün olsa, demək olar ki, Bakı düzələr.

Yoxsa bundan savayı biz bir çarə bilmirik.

Dəli

"Molla Nəsrəddin", 20 avqust 1907, №31

OYUN-OYUNCAQ

Yox, vallah, belə olmaz! Axır yuxarıda Allah var, axır dünyada bir haqq-hesab var, axır hər bir işin bir qaydası var, yoxsa adam başına deyil ki, hər nə bilir elə də eləsin.

Bir il bundan qabaq siz mənə kağız yazıb yalvardınız ki, ay Molla Nəsrəddin, sən allah biz gəncəliyə sataşma, biz özgə şəhərlərin camaatı kimi bika oturmamışıq, biz "Drama cəmiyyəti" açmışıq, bizim "Nəşr-maarifimiz" var, biz "Cəmiyyəti-xeyriyyə" tikmişik.

Mən də dinmədim, dedim qoy hələ görək axırı nə olacaq.

Sonra eşitdim ki, işlərimiz bir az xarab kimidir, çünki "Drama cəmiyyəti" öz məxsusi işlərini boşlayıb başladı qiraətxana açmağa. Mən o vədə istədim qələmi götürəm əlimə. Siz genə mənə yazdınız ki, "sən allah, ay Molla, hələ bir az səbir elə, işlər yavaş-yavaş düzələr".

Mən də dinmədim, dedim "qoy hələ görək axırı nə olacaq". Sonra eşitdim ki, "Cəmiyyəti-xeyriyyə" nizin, "Nəşri-maarifinizin" və "Drama cəmiyyəti" nizin sandıqlarında siçanlar oynayır. Bunu eşidəndə genə istədim dillənəm. Siz genə mənə kağız yazdınız ki, "ay Molla, sən allah hələ səbir elə, Allah kərimdi, işlər yavaş-yavaş düzələr. Doğrudur cəmiyyətimizin üçünün də bir çürük qepiyi yoxdur, amma ay Molla, vallah, camaatımız kasıbdı, yoxsa sən bizim Gəncə müsəlmanlarını o qədər də həmiyyətsiz və biar hesab eləmə, vallah, pulları yoxdur, yoxa da çarə yoxdu".

Mən dinmədim, çünki doğrudan da yoxa heç bir çarə yoxdur. Və dedim ki, qoy hələ görək axırı nə olacaq.

Hərçənd o vədə mənə bir para şeydan adamlar əl altından yazıb xəbər verdilər ki, "a Molla, olmaya-olmaya bizim gəncəliləri kasıb və pulsuz hesab eləyirsən, çünki bizim şəhərdə Hacı Məhəmməd Hüseynəli oğlu kimi, Hacı Bağır, Hacı Ələkbər kimi dövlətli hacılar var", amma mən genə dinmədim və gözlədim ki, görək axırı nə olacaq.

Amma sonra nə gördüm!!!

Mən görəni heç bir kafir də görməsin, yazıqdı!

İndi mən görürəm ki, Gəncə müsəlmanları hər gecə gedirlər "sirk" tamaşasına və orada hər gecə yeddi-səkkiz yüz manat pul xərcləyirlər!

Pəs bu nə işdi? Pəs niyə cəmiyyət sədrləri deyirlər: "Camaatımız kasıbdır, kimdən pul istəyək?" Yox, vallah, bunlar hamısı zarafata oxşayır. Əgər ki, siz düz adamsınız, niyə keçən il bu qədər şövq ilə "sirkə" getmirdiniz? Yoxsa elə bilirsiniz ki, bunun səbəbini Molla bilmir? İstəyirsiniz açım deyim!!! Ay görüm o "sirk"də oynayan sarısaçlı urus qızları nagehan bəlaya düşər olsunlar! Onları görüm yaman yara çıxartsınlar!

Anaları onları doğan yerdə görüm bir daş doğaydı! Ay görüm onları o qazandıqları yüzlüklər onlara haram olsun, onların başına daş düşsün, görüm gecə səhərə kimi yuxu yuxulamayıb ərlərini gözetləyən müsəlman arvadlarının ahü naləsi sizi tutsun, ay gavur qızları!

Bunlar hamısı keçəndən genə görək dünyada bir haqq-hesab ola və hər bir şeyin görək bir qaydası ola.

Yoxsa vallah, bizim yazdıqlarımız da zarafata oxşayır, gəncələrin işləri də zarafata oxşayır.

Mən elə bilirəm ki, bizim zarafatımız ötüşüb keçər. Amma gəncələrin zarafatı ötüşüb keçməz. Vallah, işlər görək belə qalmaya!

Lağlağı

"Molla Nəsrəddin", 16 dekabr 1907, №47

ALLAHA RÜŞVƏT

(Axalsixdən)

Ay molla dayı, keçən həftə qoca atam Allah rəhmətinə getdi. Allah sizinkinə də rəhmət eləsin.

Vallah, ürəyimdə ha yalvardım, bu qış günündə, bu pulsuz vaxtında ölməsin; ha deyirdim, alacaqlarımı yığım, heç olmasa, bir neçə yüz manat ələ götürürəm. Atamın cənazəsinə xərc edim. Amma zalım Əzrail kasıb-kusub halından qanan deyil. Mənim yalvarmağım boşa getdi, yenə öz bildiyini elədi. Bir yandan atamın ölümünü, bir yandan da pulsuzluğumu dərd edirdim ki, bu vaxtda nə idi başıma gəldi: bizim mərhəmətli qonşu arvadlar atamın ölüm xəbərini eşidən saat qarışqa tək evimizə doldular, bir ağlaşma, bir fəğan qopardılar ki, Allah göstərməsin. Beş-on dəqiqə keçmədi ağbaşlılar dəstəsi də hücum çəkdi. Bir saat sonra bizim evimiz dəxi bizimkilikdən çıxdı. Atamın ölüm dərini yadımdan çıxartdım. Çünki orası deyildi: Allahın bu çağırılmamış qonaqlarına çay, suxarı, çörək, plov... Molla dayı, bir burada olub öz qulağınla eşidəydin ki, arvadların ağlaşmalarıyla mollaların Quran oxumaları bir-birinə qarışanda nə qeribə aləm olarmış!!! Bir istədim arvadlara deyim: "Nahaq zəhmət çəkib özünüzi

incidirsiniz, atam doxsan yaşında fağırın biri idi. Öz ecəlilə Allahın rəhmətinə getdi, sizə nə olub saçlarınızı yolursunuz?”

Elə ağzımı açdım deyim, hər yandan: “Sus, təzə müsəlman! Sus, mürtəd!”

Çarəsiz çəkildim kənara.

Molla dayı, görəydin qoca fağır atamı, nə mədh, nə tərif edirdilər, deyəsən zamanın tək mücahidi, məmləkətin dirəyi, camaatın biləgi idi. Sənin bəyənmediyin arvadlar nə muğamlar, nə havalar oxuyurdular! Bunların mədhiyyələrini eşitdikcə az qala özüm də atama şəkk gətirirdim. Halbuki doğrusunu demək lazım gəlsə, rəhmətlik atam Allahın ən yazıq, dilsiz, bisavad bir bəndəsi idi, öz şəhərindən savayı dünya bilməzdi, bozbaşdan özgə bir zad tanımazdı, saqqalına xına qoymaqdan qeyri əlindən bir şey gəlməzdi.

Ay molla, arvadların ağlaşma dərğahı, mollaların bu çay-xörək būsətı bir cür ötüşdü. Bir neçə yüz manatla rədd və dəf olundu. Bunlar da cəhənnəm, amma mənim sözümlə bunlarda deyil, dərdim özgə dərdi. Bilmirəm, mənim evimi yaxın “dövr” būsətı sizin tərəflərdə də varmı?

Qoy “dövr”ü sənə anladım... Bizim tərəfdə biri öləndə çoxlu molla və mollaya benzəyənlər ölü evinə yığılıb həlqə oturlar, nə cür ki, cavanlar həlqə durub dirədoymə oynarlar. Ölü sahibi öz gücünə görə min manat, iki min manat, beş min manatlıq qızıl, gümüş umarəti (məsələn, boğazlıq, bilərzik, sırğa, kəmə, gərdənbağı... kimi zadları) bir yaylıqın içinə qoyub gətirir, hər kəsə cərgə ilə verir, yenə geri alır. Verən kimi belə deyir: Bu pulu sənə Allah rızası üçün verdim, qəbul etdinmi? Alan şəxs də deyir: Allah rızası üçün qəbul etdim. Yenə sənə hibə etdim. Əgər həlqədə oturanların sanı əlli olsa, və yaylıqdakı umarətin qiyməti iki min manatlıq olsa, ölü sahibi ölünün xeyrinə, yəni sağlığında qılmadığı namazın, tutmadığı orucun, vermədiyi zəkatin əvəzinə yüz min manat kasıb-kusuba paylanmış hesab olunur və hamı günahı bağışlanar. Yəni günahı bu “dövr” pulu ilə əvəz edilir, anadan doğulmuş tək məsum və günahsız olur.

Molla dayı, elə birçə özünü ağıllı bilirsən. Görürsən üsulu, görürsən alveri: ölü sahibi bu cür “dövr” şəri ilə heç bir fəqirə bir qəpik verməmiş ölünün xeyrinə minlərcə manat vermiş hesab olunur. Bu cür şəri-əməl ilə həm cibdən bir qəpik çıxılmaz, həm də şəriət əmri yerinə gəlib Allah da razı olar.

Bizim bu şəri “dövr”ümüz qədimdən bəri həmişə bir qayda ilə emələ gəlirdi: ölü sahibi bir-iki min manatlıq umarəti götürüb həlqədə oturanlara cərgə ilə verirdi, yenə geri alardı. Amma bədbəxtliyə bax ki, heç ağla gəlməyən iş mənim başıma gəldi. Rəhmətlik atamın “dövr”ündə qonşumuz Gülsüm xaladan min manatlıq gümüş-qızıl umarət əmanət alıb götürdüm. Necə ki, şəri qaydamızdır, “dövr”də oturanlara bir-bir verib geri alırdım. Növbə molla Süleyman molla Osman oğluna gələndə dedim, Allah rızası üçün bu pulu sənə verdim, qəbul etdinmi? Molla Süleyman:

– Allah rızası üçün qəbul etdim, – deyib aldı, cibinə qoydu. Hey istəyirəm, vermir və deyir:

– Allah rızası üçün verdin, mən də qəbul etdim. Keyfim istər verərəm, istəməz vermərəm. Zorla istəməyə nə haqqın?

On gündür ki, Gülsüm xala gəlib əmanət istəyir və məhkəməyə şikayət edəcəyəm – deyir. Bilmirəm nə edim. Cənab qazının yanına getdim, molla Süleymandan şikayət etdim ki, umarəti geri versin. Hələ qaziya bax, nə cavab verir: şərəni onun malıdır.

A kişi belə zad olar ki, molla Süleyman min manatlıq müftə-müslüm yesin? Kim görmüşdü indiyədək bu cür xilafı-adət iş olsun? Kimin yadına gələrdi ki, “dövr” pulunu alıb verməsin.

Vallah, molla dayı, bu bələlərin hamısı səndəndir. Camaatın indiki biclikləri hamısı sənin kələyindi. İndiyəcən 1325 il keçib heç bir yerdə belə zad görünməyib ki, bu kişi “dövr” pulunu alıb yesin, həm də desin ki, şərəni mənim malımdı, halahımdı.

Haraya varırsam, bir çarə tapmıram. Gülsüm xalanın əlindən harya qaçaçağımı bilmirəm. Amandı molla dayı, nə cür ki, bu biclikləri sən xalqın yadına saldın, elə də dərmanını tap, mənə Gülsüm xaladan qurtar.

Mozalan

“Molla Nəsrəddin”, 1908, №8

ZİYARƏT

Sən deyirsən “mənim qulağım var, hər şeyi eşidirəm”. Hə, sən hər şeyi eşidirsən? Eylədə de görüm, eşidibsənmi mənim nəvəm Güllünün əhvalatını? Heç eşitməyibsən? Eylədə necə də deyirsən ki, “mənim qulağım var”.

Bir gün oturmuşdum. Nəvəm Güllü ağlaya-ağlaya gəldi yanıma ki, “ay nənə, atam mənə istəyir versin bir lotu, piyan adama. Amma mən getmək istəmirəm”. Haman saat çarşabı başıma alıb qaçdım yeznəngilə və başladım nəsihətə ki, “ay Allahın bəlasına gəlmiş, yazıq gül kimi qızı necə heyfin gəlmir ki, istəmədiyi bir adama zor-nan verirsen...”

Xülasə, başa gəlmədi. Yeznəm sözümlü qəbul etmədi. Bəs sən deyirsən ki, “mənim qulağım var, hər şeyi eşidirəm”. Bəs sən hər şeyi eşidirsən, eylədə de görüm, niyə bu əhvalatı eşitməyibsən?”

Əlacım kəsilib nəvəm Güllüyə dedim: “Balam, bunun özgə çarəsi yoxdur. Dur səni xəlvətə aparım ölümünün və dirimizin sahibi şəri-ətmedar Hacı Seyidağagilə. Çünki o bir mömin dindar və etibarlı vücuddur və bundan başqa ümidgahımız yoxdur”. Nəvəm Güllü razı oldu.

Bəs, əgər sən hər bir şeyi eşitməyə qulağın var, nə səbəb bu vəqəni eşitməyibsən? Nəvəm Güllünü aparıb qoydum Hacı Seyidağagildə və ağanın ayaqlarına düşüb yalvardım ki, bir neçə gün mənə nəvəni saxlasın. Amma bunu deyim ki, Güllü nə Güllü, Allah sizə də belə nəvə qismət ələsin: ətli, canlı, sərvqamətli, saçlı, buxunlu, özü də ki, yeniyetmə. Yanaqları da elə bil ki, sensuz alması. Sənəm və sərv qədər laləzar və... xülasə.

Sən deyirsən ki, mənəim gözümlə var, hər şeyi görürəm. Bəs, bu surətdə ki, sənəim gözümlə var, niyə bu işləri görmürsən. Bəs, sən ki, bunları görmürsən, bir de görüm, nəyi görürsən?

Bizə məlum olur ki, sən bircə əba və qabanı görürsən. Müxtəsər, mən evə qayıdandan sonra Hacı ağa bir qədər nəvəmə tamaşa edib qıza deyir: “Qızım, əvvəla sən xətirçəm ol ki, mən heç kəsə sənəim nikahını oxumanam, əgər razılığın olmasa. İkinci də budur ki, sənəim burada qalmağın şəriət üzrə düürüst deyil. Ya gərək burdan çıxıb gedəsən, ya da ki, mən gərək sənə bir siğə oxuyum ki, mənə məhrəm olasan, bunu da görürsən ki, mənəim övrətim gedib Kərbəlaya

ziyarətə. Övrətim gələne kimi sən də mənə qulluq eləyirsən. Həm Allah sənəim razı olar, həm də peyğəmbər, vəssalam”.

Dəxi də sən mənə demə ki, qulaqlarım var eşitməkdən ötrü, göz-lərim var görməkdən ötrü.

Görsənən budur ki, sən bircə əba və qabanı görürsən və “E” nin boğazdan gələn məxrəcini eşidirsən. Görsənən budur ki, dəxi bun-dan başqa sən nə bir şey görürsən, nə də bir şey eşidirsən.

Haman gün nəvəm Güllü başmaqlarımı da Seyidağaya qurban edib ayaqyalım qaçıb gəldi yenə mənəim yanıma.

Bəs, deyirsən “mənəim gözümlə var”.

Bəs, deyirsən “mənəim qulağım var”.

Bəs, hamı?

Nəql eləyib Məşədi Xəkəndaz, yazıya götürüb Lağlağı.

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin”, 1908, №17

POÇTXANA

Mən indiyə kimi hələ qana bilməmişəm ki, bu poçtxanamı urus nədən ötrü icad eləyib. Deyirlər ki, hələ Avropada bundan da dəst-gahlı poçtxanalar var. Gənə demiryolu olmaya, araba yolu olmaya, adamların təreddüdü olmaya – o vədə tutaq ki, hələ bir yana pul göndərmək, ya kağız göndərmək üçün bəlkə poçtxana elə bil ki, sensur alması. Sənəm və sərv qədər laləzar gedən var, Tiflisdən Gəncəyə gedən var, Şəkiddən Şirvana gedən var – dəxi poçt nəyə lazım: kağız göndərəcəksən, ya pul göndərəcəksən, ya şey göndərəcəksən, çıx bazara, soruş gör gedən kimdi – ver aparsın dinməz-söyləməz, xərc-siz və zəhmətsiz.

Yəni məşallah bizim müsəlmanlar bu mətləbi çoxdan başa düşüblər və necə ki, mənəim səliqəmdə, onlar da elə rəftar eləyirlər.

Bizim başımıza bu cür işlər çox gəlir. Gün olmaz ki, idarəmizə bir belə kağız yazmasınlar: “Cənab Molla Nəsrəddin, mən Kərbəlayi Əli Hacı Allahqulu oğlu Məşədi Cəfərə 5 manat verdim ki, gətirib yetirsin sizin xidmətinizə, sizdən təvəqqe edirəm ki, pulu alan kimi mənəim adıma İrəvana mübarək olan məcmuənizi əvvəl-limci nömrədən başlayıb göndərəsiniz.

Çox ecəb. İki gün keçər, xəbərimiz olur ki, “Qeyrət” mətbəəsinə bir nəfər adam gəlib və deyib: “Mən Molla Nəsreddini görəceyəm”. Bəli, cavab veriblər ki, Molla Nəsreddin filan məhəllədə və filan küçədə olur. İki gün keçir, mətbəədən bizə sifariş ələyirlər ki, haman İrevanlı genə fayton ilə gəlib Molla Nəsreddini soruşmuş. Genə cavab veriblər ki, Molla Nəsreddin filan yerdə olur. İki gün də keçir. Bir də görürsən ki, Davidovski küçəyə faytonla bir müsəlman gəlir, küçənin ortasında faytonu saxlayıb Molla Nəsreddini xəbər alır. Axırda nə zəhmətlərdən sonra haman şəxs gəlir çıxır Mollanın idarəsinə.

– Salaməleyküm.

– Əleykəssəlam, harahsan?

– İrevanlı.

– Adın nədir?

– Məşədi Cəfər.

– Nə qulluq?

– Bir elə qulluq yoxdur. Ancaq ay Molla, Allah sənə insaf versin, mən sizdən ötrü bir həftədir Tiflisdə məəttələm. Neçə dəfə fayton ilə mətbəəyə getmişəm, sizi tapmamışam – deyiblər ki, Molla hamama gedib.

– Bəli, bağışlayımız, indi nə qulluq?

– Xeyir, bir elə qabil ərz yoxdur, ancaq nökrə buyurun mənə bir stəkan su gətirsin – ürəyim yanıb, bu gün səhərdən sizi gəzirəm. Çünki Kərbəlayı Əli Hacı Allahqulu oğlu sizə 5 manat məcmuə pulu göndərib. Pah, pah, lap yorulmuşam.”

Bir gün Salyandan bir belə kağız alırıq: “Cənab Molla Nəsreddin, mən bu gün burada bəradəran Hüseynovlara otuz altı manat verdim ki, eləsin məcmuə pulu və kalendar pulu, siz orada cənab Hüseynovların şeriki cənab Hacı Ələsgər Nəcəf oğlundan alınız”.

Bu kağızı alıb biz gərək adam göndərək Şeytanbazarına ki, gör-sün cənab Ələsgər Hacı Nəcəf oğlu salyanlı kimdir. İki saat gözüb dolanandan sonra göndərdiyim adam gəlib deyir ki, “Tapa bilmədim”. Sabahısı günü genə haman adamı göndəririk ki, gedib yaxşı axtarsın. İki saatdan sonra gəlib deyir ki, Hacı Ələsgər Hacı Nəcəf oğlu özü dükkanda deyil idi, getmişdi hamama. Şagirdi də dedi ki, “Mən bilmənəm”. Bir gün keçir yenə adam göndəririk. Hacı Ələsgər Hacı Nəcəf oğlu deyir ki, “mənə bu barədə bəradəran Hüseynovlardan bir sifariş gəlməyib, gələndən sonra – baş üstə, verərəm”. Bir

həftə gözləyib genə adam göndəririk. Hacı Ələsgər cavab verir ki, “sən get, mən pulu özüm gətirəm Mollanın xidmətinə”.

Bir neçə gündən sonra haman Hacı bir fayton tutur yarım manata, oğlunu və şagirdini mindirir haman faytona və cavanlar Davidovski məhəlləyə düşüb qaradovoylardan müsəlmanca Molla Nəsreddin idarəsinə soruşurlar. Bu dəfə tapmayıb geri qayıdırlar. Amma ikinci dəfə gəlib tapırlar və böyük bir mərəkə və qışqırıq ilə girirlər içəri, kəhildəyə-kəhildəyə otuz altı manatı çirkli dəsmalın içindən çıxarıb qoyurlar stolun üstünə və bir stəkan soyuq su içəndən sonra və Yezidə lənət oxuyandan sonra deyirlər ki, bu pulu iki həftə bundan qabaq sizin Nuxa vəkaliniz verib bəradəran Hüseynovlara ki, sizə yetişsin.

İnsafən, müsəlmanları qınamaq olmaz, çünki poçt ilə pul göndərmək çox çətinidir: gərək üç şahı verib bir “perevod” kağız alasan, üstündə rusca yazasan ki, bu pul gedəcək Tiflisə Molla Nəsreddin idarəsinə, filankəsin tərəfindən. İnsafən çox çətin işdir, ələlxüsus ticarət aləmində bu cür işlər heç əl verməz: ticarət hara, poçtxana hara? Allah rəhmət eləsin o kəslərə ki, müsəlmanlara rusca oxumağı haram buyurublar: Qafqazda bir tacir yoxdur ki, özbaşına poçtxana ilə bir kəse 5 manat göndərə bilsin?

Mən istəyirdim ki, bu gün politika aləmindən oxucularımız ilə bir az söhbət edəm. Məsələn, qəzetlər yazırlar ki, Avstriya ilə Serbiya hökuməti bu gün-sabah dava edəcəklər. Mən istəyirdim haman nömrədə cəfəngiyat əvəzinə bir siyasi məqalə yazam. Məsələn, heç olmasa, yazam ki, Avstriya və Serbiya nə üçün dava edirlər, yazam ki, Avstriya nə deməkdir, Serbiya nədir, bunların ədavəti nə vaxt, haradan başlanıb, istəyirdim yazam ki, Serbiya bir balaca hökumətdir, dörd yüz ildən artıq Osmanlı vilayəti hesab olunurdu və ildə bir dəfə Osmanlı sultanları paşaları və yançıqları göndərib serblərin bir az başlarını tapdalayandan sonra gözəl qızlardan zaddan yıqıb aparıb bir qədərini sultanların hərəmxanəsinə qatıb, bir qədərini özləri saxlayıb məşğuliyyət elərdilər. Axırda qəza belə gətirdi ki, 27 il bundan qabaq Serbiya hökuməti çıxdı azadlığa və məşrutəli bir kraliça oldu. Hərçəndi məxluqu iki milyondan bir az artıqdır, amma di gəl ki, başladılar məktəblər açmağa, darülfünunlar açmağa, axırda da işi o yere yetirdilər ki, indi istəyirlər Avstriya kimi bir əjdaha ilə kəllə-kəlləyə vuruşsunlar. Hə, nə üstə? Bosniya üstə. Bosniya nədir?

Xülasə, istəyirdim buna oxşar bir söhbət başlayam, amma öz-özümə dedim ki, ay Molla Nəsrəddin, sən dəlisen, nəsen? Bir camaat ki, bir şəhərdən o biri şəhərə 5 manat göndərməyi bacarmır – məgər bu cür camaat üçün rəvadırımı yazmaq ki, nə bilim Avstriya belə gəldi, Serbiya belə getdi. Sən onu de ki, İrəvandan Tiflisə və Şirvandan Qarabağa nə cür və nə qayidə ilə 5 manat göndərmək.

Hələ qabaqca bunu bilmək lazımdır.

Genə deyəsən uzun oldu.

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin”, 22 fevral 1909, №8

NƏ DEYİM

Ax, kaş dünyada müsəlmanlardan savayı heç bir kəs olmayaydı və gündə biri qabağımı kəsib soruşmayaydı ki, “o nədir” və “bu nədir”.

Budur, məscid tərəfində mərəkədir. Uzaqdan eşidirəm ki oxuyurlar: “Ay şiələr, gəlin şuri-nəvaya...”

Budur, tanışlarımdan bir nəfər rus yanıma kəsib soruşur ki, “Sizin müsəlmanlar bu gün niyə bu qəder başlarına vururlar? Yoxsa bunlar iranlılardır ki, vətənlərinin halına ağlayırlar?”

Allah xatirinə, ay şiələr, bir məni başa salın görüm bu rusa nə cavab verim və nə deyim?..

Hələ mən bilmirəm ki, xalqın biznən nə işi var. Dünən bir erməni məndən soruşur ki, Naxçıvanda filan hacı niyə 22 lirə pulu göndərir müftəxor müctəhidə.

Deyirəm ondan ötrü ki, Hacı Allah bəndəsidir, mömindir, səxavətlidir, dindardır və xülasə. Gör nainsaf erməni mənə nə cavab verir. Mənə deyir ki, asma, din haqqı, İsa haqqı, o hacı ki, müctəhidə 22 lirə göndərib, keçən il rusa pambıq satanda pambığın içinə altı danə köhnə kişmiş meşoku soxmuşdu ki, pambıq ağır gəlsin. Pambıq alan Hacı'nın fəndini duyub bir çox adam içində hacının üzünə tüpürdü.

İndi mən bilmirəm erməniyə nə deyim və nə cavab verim?

Dəli

“Molla Nəsrəddin”, 1910, №1

PIŞİK*

Uşaqlıqda nənəmiz bizim üçün bir nağıl deyirdi, o nağılın başı bu idi ki, bircəciyi var idi, bircəciyi yox idi, bircə qarı var idi. Bir gün getdi su üstə, sürüşdü düşdü buz üstə. Dedi:

– Ay buz, sən nə zalımsanmış?

Buz dedi:

– Mən zalım olsaydım, gün məni əritməzdi.

– Dedi:

– Ay gün, sən nə zalımsanmış?

– Dedi:

– Mən zalım olsaydım, üstümü bulud almazdı.

Qərəz, bulud da bir başqasına zalım deyib, axırı hamıdan zalım pişik çıxır. Amma hər kəs nağılı axırınacan eşitməsə, təəccüb qalar ki, qarının yıxılmasının pişiyə nə dəxli.

İndi müsəlman qəzetələrinin bağlanmağında hər kəs bir tərəfi müqəssir hesab edir, biz də başlayaq soruşmağa görək təqsirkar kimdir.

– Ay əmələlər, niyə tətillərdə, siz nə zalımsınız?

– Biz heç zalım deyilik. Bizim zəhmətimiz çox, məvacibimiz az, xərcimiz çatmır: Qəzetçilər zalımdırlar ki, məvacibimizi artırırlar.

– Ay qəzetçilər, siz nə zalımsınız, niyə əmələlərin məvacibini artırırsınız?

– Biz zalım deyilik, zalım millətimizdir. Əgər millətimizin yüzdə biri qəzet oxusa, Qafqazda yarım milyon müştərimiz olardı. Onda biz də əmələyə nə qəder məvacib istəseydiklərə verə bilərdik.

– A millət, siz nə zalımsınız, niyə qəzet oxumursunuz?

– Biz zalım deyilik, bizim savadımız yoxdur ki, qəzet oxuyaq!!!

– Bəs niyə uşaqlıqda məktəbə getmədiniz ki, savadsız olduz.

– Getmişik! Hamımız uşaqlıqda məktəbə getmişik və beş-altı il də əlif-zəbər demişik. Bununla belə indi heç zad bilmirik.

– Bəs niyə özge millətlərin uşaqlarının hankı biri üç gün məktəblərinə gedirsə, öz dilində hər cür yazmaq-oxumaq bilir?

– Onların öz dilinə görə asanca əlifbaları var, məktəbə getməmiş elə evdə də öz-özündən hərfləri tanıyırlar, zalım bizim əlifbamızdır!!!

* Ömər Faiqin bu sərlövthə ilə bir neçə yazısı var.

Doğrudan belədir! Vallah, belədir! Billah, belədir! Qəzetlər yerimirmir camaatın savadsız olmağına görə, camaat savadsızdır əlifbamızın pisliliyinə görə!!!

Məni dünyada bir şey çox yandırır: məsələn, üləməyə söz demək olmaz və demirik də, çünki vərəseyi-ənbiyadırlar. Seyidə söz demək olmaz – zaçem? – Çünki əksəri övladi-peyğəmbərdilər. Falçıya, cindara söz demək olmaz, çünki müsəlmanıq, etiقادımızda cin var. Birce bilmirəm bu ərəb əlifbası nədir ki, toqi-lənət olub keçib boğazımıza? Niyə cəsarət edib onun boynunun ardından vurub salmırıq eşiyyə!!! A canım, yenə dualar üçün, ərəb yazıları üçün, şəriət işləri üçün ərəb əlifbası olsun da. Axır belə bizim bu öz türk dilciyəzimizə yarayan bir əlifba düzəltsek yanı qiyamət qopar? Qafqazdan sənə yüz min bisavad müsəlman göstərim ki, nə məktəb görüb və nə işqol, amma tamam meydanların və restoranların qapısında viviskaların və içəri-sində stolların nömrələrini oxuyurlar. Və bir yerə məktub göndərəndə də paketin üstündə özləri yazırlar. Rus qəzetlərinin hürufatından oxuyurlar. İntihası dilini başa düşmürlər. Nə olar yanı biz də öz dilimiz üçün bir elə asan və hər səslərimizə görə bir hərfi olan əlifba düzəldək? Onda ərəblər gəlib bizi Qafqazdan qovalarlarmı? Yainki bir günahi-kəbir etmiş olarıq? Görəsən tazə müəllimlərimiz o qədər kordurlar ki, bu böyüklükdə nöqsanı görmürlər? Əgər görürlər, bəs niyə dinmirlər? Hər kəs mərc gəlir gəlsin, bu gün siz mənə öz türk dilimizə yarayan mükəmməl bir əlifba verin, on ildən sonra mən sizə tək Qafqazdan yarım milyon qəzet müştərisi verim. Hə, gəl hünərin var, gəl mərc eləyək, onda bilərsən ki, müsəlman qəzetlərinin bağlanmağına səbəb nə əmələdir, nə qəzetçidir, nə camaat, qarı nənənin buz üstündən yıxıldığına səbəb pişikdir, qəzetlərin də bağlanmağına səbəb əlifba!

Di gül, büz dodağuvu, nə qədər güləcəksən gül!!!

Çoban

"Molla Nəsrəddin", 22 avqust 1910, №32

PIŞİK

Bir gün yoldaşım Məşədi Mozalan bəylə divarın dibində əyləşib İrannın indiki vəzirləri kimi dördləşirdik. Yoldaşım başladı ki, Lağlağı, bir hekayə söylə, vaxtımız keçsin. Mən də başladım.

Hec yadımdan çıxmaz, 8-9 yaşında idim. Bizim evdə bir ziyankar pişik var idi. Analığım hər nə gizlədirdisə, tapıb yeyirdi. Çox harami idi. Lakin mən onu çox sevirdim. Bir gün atam işləməyə gedəndə analığıma tapşırı ki, bu günə canım dolma istəyir, bişir, nahara gələ-rəm, yeyərik.

Analığım dolma bişirməyə başladı. Mən də mollaya oxumağa getdim. Nahar vaxtı gəldim. Atamı çox gözledim ki, gələ bərabər nahar edək, gəlmədi. Mən isə acından ölürdüm. Analığıma yalvardım ki, bir az mənə yemək versin, vermədi. Kəpcəyi başıma vurub qovdu və dedi:

– Atan gəlməmiş sənə bir zad yoxdur.

Dışarı çıxdım. Lakin acından görməyə halım yox idi. İkinci keçirdi. Dəxi səbir edə bilmirdim. O biri qapıdan yavaşca girdim evə, dolmadan bir az cibimə doldurdum, dışarı ekildim. Divarın arxasında gizləni b yedim. Yeyib qurtarandan sonra ağım başıma gəldi. Fikirleşdim ki, analığım axşama dolmanı görəcək, yeyildiyini anlayacaq. Məni atama kefi istədiyi kimi döydürecək. Düşündüm: mən nə qayırum, qurtulum. Xeyli fikirləşəndən sonra bizim oğru pişik (o da, görünür, acliğundan oğurluğa çıxmışdı) yanıma gəldi. Yavaşca tutub mətbəxə saldım. Qapını möhkəm qapadım. Özüm də gəlib analığımın yanında oturdum. Bərabər atamı gözledik, ki, cəlsin, nahar edək. Axşama yovuq atam gəldi. Analığım mətbəxə yüyürdü. Bir az sonra dizlərinə vura-vura gəldi və ağlayan kimi edib dedi ki, torpaqlar başıma, yanı qara, gəbərəcək pişik dolmanın hamısını yeyib. Atam acıqlandı. Süpürgəni aldı. Hamı bərabər pişiyi döyməyə getdik. Qapını qapadıq. Atam süpürgə ilə, analığım başmaq ilə pişiyi o qədər vurdular ki, harada gizlənəcəyini şaşırı. Miyo... miyo – deyə yanıqlı bağırırdı. Özünü bu bucaqdan o bucağa vururdu. Analığım tutmaq istədi, etəyi ilişib arxası üstə yıxıldı. Atam daha da acıqlandı. İstədi ki pişiyi lap öldürsün. Pişik qandı ki, qurtulmağa çarə yox, birdən atamın üstünə tullandı. Əllərini elə bərk cırmaqladı ki, qan axmağa başladı. Atam gördü ki, işin orası deyil, qapını açdı, pişiyi azad etdi.

Mən hekayəmi qurtardım. Sonra Məşədi Mozalan bəyə dedim ki, sən çox yerlər görmüşsən, çox kitablar oxumuşsan, əqilli bir zad söylə mən də eşidim.

Məşədi Mozalan bəy:

– Lağlağı, Bakının üstündə “Hilal”^{*} niyə elə ləkəlidir? Aferin deyərəm bilsən.

Mən:

– Bəlkə camaatdan utanıb əlini üzünə tutub.

– O da bir yenilikdir, lakin elə deyil.

– Bəlkə məhərrəmlikdə Bibiheybətə başını yarıb.

– Aferin, indi bildin. “Arı”nın⁷³ da vızvızını eşidirsənmi?

– Eşidirəm, nə var? Yoxsa o zarılıma da musiqiyə oxşatmaq istəyirsən. Axır mən sənə dedim ki, ağıllı-başlı şeylərdən danış. Sən götürüb uşaq işlərindən söz açırsan.

– Yaxşı, onları buraxaq. Sən bu yazıçıların və ağıllı-başlı adamların sözlərinə nə deyirsən ki, hey deyirlər: “Adam elə yazmalı, elə mülayimənə söyləməli ki, heç bir kəsin əqidəsinə, adətində, işinə, nəfinə toxunmasın, kefinə dəyməsin. Məsələn, arvadlarımızdan danışanda nə bədə “hicab” sözünü dilinə gətirəsən. Əgər gətirsən millətə, insaniyyətə xəyanət etmiş olursan. Çünki camaat səndən, həm də maarifdən nifrət edər, uşaqlarını oxutmazlar. Arvadlardan danışanda ancaq oxumağın yaxşı olduğunu deyəsən. Oxuyandan sonra nə cür olacaqlar, nə edəcəklər, burasının üstünü açmayasan. Bir sözle, qaş qayırarkən göz çıxarmayasan.

– Mənə qalsa onlar “Keçəllər məhəlləsinin” və “Şeytanbazanın” sözləridir. Çünki “Hicab”⁷⁴ məsələsindən sonra qızların oxumaları, xüsusilə rus işkollarına getmələri daha çox artdı.

– Yoldaş, doğrusu onların sözləri mənim də beynimə batır. Hər şey gerek yavaş-yavaş ola. Bu cahil camaata birdən-birə hər şeyi demək olmaz. Onlardan ayrılmaq da olmaz. Onlar məscidlərdə mərsiyə oxudurlar, sən də qəzetini gerek mərsiyə şeirləri ilə doldurasan. Mollalar bilməyə-bilməyə xurafatı din-ehkam deyə vəz edirlər, sən də gerek bilə-bilə hədərən-pədərən ilə “va şəriətə” ilə camaatı öz tərəfinə çəkəsən. Görmürsən, yaz gəlməmiş çiçək açılmır. Vaxt gəlməmiş İran oyanmır. Məgər təkamül qanununu danırısanmı?

Görünür, İran güclü təpmə və zor görməyib, yoxsa nəinki oyanmaq, bir-iki addım da o yana tullanar. Fransa, osmanlı inqilabı, yeni ora pişiklərinin cırmaqları olmasaydı, o məmləkətlər bu gün bu halətdəmi olarlardı?

– Osmanlı inqilabı ilə pişik cırmağının nə münasibəti?

– Münasibəti budur ki, döyülməkdən, xurafatdan, əsarətdən, cəhalətdən qurtarmaq üçün arabir “cırmaq” da lazımdır. Bir kərə qüvvətli, kəskin bir əl meydana çıxıb ona mane olanları cırmaqlasa, sorakılara yol açılar, iş asanlaşar.

– Boş fəlsəfə, daha doğrusu, səfsətə: insan niyə işini elə tutur ki, cırmaqlanmağa möhtac qalır. Ağıllı adam sözlərini elə mülayimənə və yavaş-yavaş söyləyə bilər ki, heç kəsin əqidəsinə, adətində toxunmaya, nifrət qazanmaya. Heç özü rahat eyləyə, həm də işini görə.

– Bu sözlər Şəki mollalarının sözləri kimi zahirən xoş, batılən boşdur. Həzrət Məhəmməddən, Musadan, İsadən, Qalileydən, Tolstoydan, İbn Rüşddən, Midhet paşadan, daha böyük peyğəmbər, alim və həmiyyətli kimlər var? Görək, bunlar camaatla nə cür rəftar ediblər. Halbuki həmişə bunların izləri ilə getməyə, bunlara tabe olmağa can atırdı. Əgər Həzrət Məhəmməd öz ata-babasının, öz qonşu və camaatının əziz və müqəddəs olan əqidələrinə, adətlərinə, dolanmaqlarına toxunmayıb, onların xoşuna gedəcək surətdə yavaş-yavaş rəftar etsəydi, camaatın öldürməyindən qurtulmaq üçün gecə ilə Mədinəyə qaçmağa məcbur olarmıdı? Əgər həzrət Musa firon və camaat ilə mülayimənə dolansaydı, daha çöllərdə qalarmıdı?

Əgər həzrət İsa milleti ilə xoş keçinsəydi, onların əqidəsinə toxunmasaydı, dar ağacından asılıb ölərdimi?

Əgər həzrət Zəkəriyyə öz camaatına “bəli-bəli” deyib müdara etsəydi xızartanıb tələf olarmıdı? Əgər həkim Qaliley dünyanın hər-ləndiyini inkar edib xoş rəftar etsəydi, durnaqlarından çəkilərdimi? Əgər İbn Rüşd, İbn Sina mollaların və avamın ziddinə danışmasaydılar, təkfir olunarmıdılar?

Əgər Midhet paşa ümumin fikrinə riayət etsəydi, zindənda kö-məksiz qalıb boğulardımı? Əgər Tolstoy öz əqidəsi üstə durmasaydı, kilsələrdən qovularmıdı? Dəxi hansı birini sayım!

– Dəxi bir zad lazım deyil, peşman oldum pişik hekayəsinə qulaq asmağa. Ax pişik, pişik.

* 1911-ci ildə Bakıda çıxan “Hilal” qəzetinə işarədir.

EY İRAN

Ey müctəhid və xan mənbəyi İran! Ey din və xəyalat mühibbi insanlar! Ey bir mollaın əmri ilə neçə yüz qurban verən fədakarlar! Bəsdir köhnə adətinizi, köhnə xasiyyətinizi, köhnə xoşbəxtliyinizi məsrutəyə qurban etdiniz. Bəsdir Tağızadələr kimi dinsizləri çıxarıb mücahidlərinizə dil uzatdırdınız, firəngməab cavanlara yol verib, qırmızı saqqallıları dala buraxdınız. Amerika dinsizlərini gətirib beytül malı olanlara tapşırıdınız. Ey min ildən bəri, fırtınalı dərya dalğa və ləpələrinə bənzəyən gözəl İran! Sənə nə oldu ki, “məclisinə” ancaq yetmiş iki əmmaməli qoydun, üç-dörd ay əvəzinə məclisdə ancaq birçə ay yas tutub baş yardın? Sərdar Əsəd əvəzinə Sinəp-dara hökumət tapşırıdın!

Lakin ey minlərcə ildən bəri məzhər, mehdi, qiamları köməyinə ümidvar olan səbirli İran! Heç ürəyini sıxma vaxtın bu istisində, bu qızdırmalı halətinə Şimaldan, Cənubdan sənə doğru sərin və xoş yellər əsməyə başlayır... Azərbaycan havasını dalğalandırır, ləpələndirir. Daha bundan sonra arxayın ol! Arxayın ol ki, nə baş çapmağına, nə mərsiyəxanalarına, nə də müctəhidlərinə heç kəs bir söz deyər bilməyəcəkdir.

Ey başı əmmaməli müqəddəs İran! Hazır ol ki, gözlədiyin günlər yaxınlaşır.

“Molla Nəsrəddin”, 1911, №3

TƏŞƏKKÜR

İndiki islam üləması arasında münaziəli, şəkli bəhslərdən biri də hicab məsələsidir.

Bu eylə əhəmiyyətli bir məsələdir ki, həyatı-ictimaiyyə və mədəniyyətimiz hər zaman bunun təhti-təsirində bulunmuş və olan da bulunmaqdadır. Bu məsələnin bir kərə qət olunub qurtulmasını hər sahibi-maarif kimi mən də arzu edərdim. Lakin bunun üçün “cəsərətli”, elimli, nüfuzlu bir fəzilin vücudu lazımdı. Hərçəndi bir çox mollalar təklikdə “sətrin” şəri olmamağını, maarif və tərəqqimizə zərər vurduğunu söylüyürdü, amma heç kəs meydana çıxıb aşkar deməyə cəsərət ələmiyirdi. Həmd olsun ki, Qafqaz müftisi Hüseyn

əfəndi⁷⁵ həzrətləri “Səda”⁷⁶nın 10, 11, 12, 13-cü nömrələrində alimane nəşriyyatı ilə “sətrin” şəri olmadığını, yəni müsəlman arvadlarının üzü açıq gəzə biləcəklərini möhkəm və şəri dəlillər ilə isbat və bəyan edib məqami-fitva penahidən bu çətin məsələyə nəhayət verdi.

Bu münasibətlə Müfti əfəndi həzrətlərinə tərəqqeyi-milliyəmiz naminə ərzi-təşəkkür edirəm.

Ömər Faiq Nəmanzadə

“Molla Nəsrəddin”, 25 yanvar 1911, №4

SÖHBƏT

Bir gimnaziya mütəəlliməsi ilə şəriət müəllimi arasında

Mütəəllimə. Müəllim əfəndi, görünüz nə xoşbəxtlik ki, bizim də “İşıq” qəzetimiz var. Bundan sonra hər ixtiyarımızı, hər hüququmuzu istəyəcəyik. Razi olmayacağıq dəxi kişilərin kefinə əsir olaq. “İşıq”ın çıxmağına dünyalar qədər sevinirəm. Sağ olsun Xədicə xanım!⁷⁷

Müəllim. Ha, ha, ha! Öz başımızasınız ki, istədiyinizi edəsiniz. Bax, Xədicə xanım 3-cü nömrədə nə yazır: “Biz şəriəti-islamı müvafiq əməl etmək arzu edirik”. Madam ki, şəriətə müvafiq əməl istəyirsiniz, o vaxt kef genə bizimdir.

Mütəəllimə. Bu nə söz, şəriət kişilərin kefi deyil ki?

Müəllim. Kefi deyilsə də, kefinə müvafiqdir.

Mütəəllimə. Heç vaxt!

Müəllim. Hər vaxt!

Mütəəllimə. Başa düşürəm, bu nə cür ola bilər?

Müəllim. Nə cür olacaq, şəriət kitablarında açıq yazılıbdır ki, kişilər arvadların qivami sahibidir. Namaz qılmasanız döyərək, oruc tutmasanız söyərək, rüsxətsiz evdən bir addım atsanız ənginizi əzərək. Kefimiz istəyəndə boşarıq. Birinci arvadın yaşı bir az ötəndə onu aşxanada buraxıb ikincisini, üçüncüsünü, hətta dördüncüsünü də alırıq.

Mütəəllimə. Öylə, amma eşitmişəm ki, şəriətə müvafiq ikinci arvad almaq çox çətin.

Müəllim. Çətin o vaxt olardı ki, heç rüsxət olmuyaydı. İndiki var, yol tapmaq nə çətin şey? Allah “hiyleyi-şəriyyəməizə” bərəkət versin.

Mütəəllimə. A müəllim əfəndi, siz bu gün lap özgə cür danışırsınız.

Müəllim. Söz açıldı da deyirəm. Çox da sevinmə ki, “İşıq” çıxdı, insanlıq yolu ilə istədiyimizi elərik.

Görürsən, İstanbulda bir xanım fotoqrafiyasını aldırmış ki, uzaqda olan bacı-qardaşına göndərsin. Bu xəbəri “İşıq” duyan kimi bax o xanım üçün nə qiyamətlər qopartdı. O xanımı şəriətdən çıxmış bir böyük günahkar hesab etdi və həqqi də var idi.

Mütəəllimə. Bağışlayınız, bunda yanlışlıq olmalı. Fotoqraf çıxartmaqda nə var? Xədicə xanımın özü də çıxarıbdır. Özü də Tiflisdə həmişə üzüaçıq gəzirdi. Avamı aldatmaq üçün ikiüzlü olmağı Xədicə xanıma layiq görmürəm.

Müəllim. Öylə, amma Xədicə xanım bu gün “mühərrirə” oldu, borcudur ki, elə yazsın, şəriət xadiməsi görünsün.

Mütəəllimə. Öylə isə atamın sözü həqdir ki, deyirdi: müsəlman mühərrirlərinin öz əməl və əqidələri ilə yazıları arasındakı fərq mollaların ağ sarıqları ilə qara qəlbləri arasındakı fərqdən artıqdır.

Müəllim. O bəhsləri buraxaq, “İşıq”ı oxuyun, görək nə qanırırsınız.

Mütəəllimə. 3-cü nömrə 7-ci səhifə: “Mədəniyyət və tərəqqi bizim qabağımızı kəsən nədir?” Müəllim əfəndi “rahində” sözünü başa düşmədim, nə deməkdir?

Müəllim. “Rah” farsidir, yol deməkdir.

Mütəəllimə. Öylə isə onu yazan Həyat xanımın sualına mən cavab verirəm: “Mədəniyyət və tərəqqi rahində bizim qabağımızı kəsən “yol” sözünün yerinə bilgi satmaq üçün “rah” yazanlardır”.

Müəllim. Bir az daha oxuyunuz.

Mütəəllimə (oxuyur). “Zülmət niqabı bizim ruyimizdən götürülmüyəcəkmə?” Burada da “ru” sözünü bilmədim.

Müəllim. Türkçə “üz” deməkdir.

Mütəəllimə. Öylə isə zülmət niqabı bizim üzümüzdən o vaxt götürürlər ki, öz “üzümüzün” qədrini bilmək və üzümüzü tanıtmamaq üçün “maska” keçirməyə. Burada genə atamın sözləri yadıma gəldi. Rəhmətlik deyirdi ki: “Müsəlman əlinə qələm aldımı, deyəsən özgələşir, türklüyündən, özlüyündən çıxır. Axtarır ki, hardabir ərəbcə, farsca söz varsa tapıb yazsın”. Doğrudan da belədir, budur Xədicə xanım yazır: “Əli əlcəmalı qəsəbi-hüquq...”

Müəllim. Hər şeyin gözəlliyi çövlündən, işindən bilinər. Məsələn, arvadın gözəlliyi əlindən, kişinin bıqlarından (müəllimin bıqları

gözəldir), yazıcının böyüklüyü və hünəri də türk sözlərinə fars və ərəb sözlərini qarışdırmağından bilinər.

Mütəəllimə. Böyük millətlər qalsın, qonşumuz gürcü və ermənilər belə bu bəhsi yüz il əvvəl qurtarıblar. Amma heyif ki, biz indi başlayırıq. Qərək, buraya keçək.

Müəllim. Öylə qanıram ki, siz üzüaçıq gəzməyə də tərəfdarsınız?

Mütəəllimə. Əlbəttə, kim öz həya və ismətinin yoxluğundan qorxursa və kim özünü saxlaya bilmirsə, qoy onlar qapansın. Bəli zülmət niqabını, bu vəhşi adəti, bu uşaq oyuncağını götürək.

Müəllim. Sonra din?

Mütəəllimə. Din ağıldır, ağıla yaraşmayan gərəkdən də yaraşmasın.

Müəllim. Şeytanın da əqli çoxdur, amma din və yoldan çıxdı. Görünür, siz də öylə istəyirsiniz.

Mütəəllimə. Şeytanın ağı olsaydı, ilanın ağzından cənnətə girdikdən sonra bir də çıxıb başını bəlalara salarmıdı?

Müəllim. Qədri, yazısı öylə imiş.

Mütəəllimə. Bəlkə biz arvadların da qədri yalançı hicab niqabını atmaqdadır.

Müəllim. Siz məktəblilər ilə şeytan da başarmaz. Şükür Allaha ki, Xədicə xanım sizə oxşamır.

Mütəəllimə. Xədicə xanımın qələminə baxma, ürəyinə bax. Bax ki, hər nömrəsinin birinci səhifəsində balaca qıza işığı göstərən arvadın nəinki üzü, hətta döşü də açıqdır.

Müəllim. Hələ ver görüm (“İşıq”ı alıb baxandan sonra). Tfu şeytan sənə, atalarımız onunçün deyiblər ki: “Ata, itə, arvada inanmaq olmaz”.

(Sonra lazım olsa yazılacaq).

Lağlağı
“Molla Nasrəddin”, 9 mart 1911, №10

FELYETON

“Yeni irşad”ın 20-ci nömrəsində Gəncə şəhərindən H.Nasəh imzalı bir məktub çap olunmuşdu. Cənab Nasəhin orada yazdığı sözlərin hamısını başa düşmədim, çünki o dili mən oxumamışam. Ancaq zəhmən bunu anladım ki, Gəncədə müsəlman cavanları rus dilində bir qəzet çıxartmaq istəyirlərmiş. Nasəhin də xoşuna gəlmiş

ki, oxumuşlarımız öz müsəlman dilimizi qoyub rusca qəzet yazmaq istəyirlər. Çünki həqiqət, rus dilini baqqal Kərbəlayi Əsədmi, əllaf Hacı Göyüşmü, yoxsa bəzzaz Səməb başa düşəcək?

Naseh belə yazır və belə başa düşür. Amma “Molla Nəsrəddin” özgə cür xəyal edir və özgə cür yazır, qulaq as, gör nə deyir?

“Molla Nəsrəddin” deyir ki, əgər dünyada heç bir qəzet olmaya, ancaq yer üzündə birçə Naseh yazdığı dildə çap olunan qəzet ilə bir də Gəncədə rus dilində bir qəzet qala və bəzzaz Səmədimiz oxumaq üçün qəzet axtara və axırda gedib bu iki qəzetəni ala ki oxusun – o vədə and olsun Allaha, imama, peyğəmbərə, Kərbəlayı Sadığın canına ki, Naseh yazan qəzeti bəzzaz Səməd açıb üzüm büküb aparacaq evinə, amma rus dilində yazılan qəzeti yenə qənimət bilib ehtiyat üçün qoyacaq cibinə və bəzzaz dükənində çitlərin üstündə yazılan açıq və aşkar rus hərflərinə aşına olmağı kifayət verəcək ki, bir qədər say edib rus qəzetindən bir mətəb çıxartsın.

Bu hələ indi belədir, amma bir az da belə getsə, bir az da irşadlarımız poçtadan gələn məktublarda dilinə əhəmiyyət verməyib tələsik mətbəyə göndərsələr, o vədə çox çəkməz ki, Gəncədə baqqallarımız və bəzzazlarımız qəzet oxumaq istəyəndə, əlbəttə və əlbəttə, rus qəzetini axtaracaqlar, o səbəbə ki, müsəlman qəzetlərimiz oxunmaq üçün yazılırlar, şöhrət üçün yazılırlar.

Çox təəccüb.

Hər kəsdən soruşuram ki, niyə müsəlman qardaşlar əlinə qələm alanda çıxırlar göyün üzünə – heç biri cavab verə bilmir. Ancaq bu gün dostum “Yetim cüce” mənim bu sualıma belə cavab verdi:

– Müsəlman dər əsləş insan bud, ma xastim ki, müttəfiq, müttəhid, sahibi-əql, elm və ədəbi eliyək. Əlif ki, əlaməti insaniyyət idi, əvvəlindən və ortasından atdıq, “nsən” oldu, yəni özlərlər sual elədilər: nə sən? O səbəbə *s* ki, əlaməti-əql və şüur idi və iki nunlar ki, əlaməti-ittihad və tərəqqi idilər, yenə atdıq, yerində bir şey qalmadığından labüd, laəlac *m* ki, müxəbbətlik, *s* səfalet, *l* lallıq, *m* məzlumluq, *a* axmaqlıq və *n* ki, naümidlik əlamətləri idi, *be* yekcə cəm kərdim, müsəlman şod, yəni müxəbbət, səfiq, lal, məzlum və axmaq dərhalı-hazır və dər zəman ayəndə...

Allah Gəncə mədrəseyi-ruhaniyyəsinə bərəkət versin.

Xatirələr

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin”, 8 oktyabr 1911, №35

ŞƏKİDƏ

(1894-1896)

1894-ün payızı idi. Tiflisdən Yevlaxa, oradan Şekiye yollandım. Yevlax-Şeki yolunun palçığı, ətrafındakı çıpaq dağların qəmli görünüşü, ağacsız, kölgəsiz düzlərin “sərab”ları məni marağa salmış, bu gedişimə peşman olmuşdum. Gün batmaya yaxın Şekini ətəkləri üstündə tutan Xan yaylağının təpəsi görünməyə başladı. Bir az sonra yuxarıdan aşağıya doğru uzanan geniş, ağaclı bir yamacda bir çox ev səpintiləri gözə çarpırdı. Şeki idi. Ağacsız, kölgəsiz, susuz, daşlı-palçıqlı, tozlu, darıxdıran bir yoldan sonra Şekin çöldən görünüşü, bir az qabaqkı peşmanlığımın tələsikli olduğunu bildirdi. Faytonumuz uzun bir dərənin kənarı ilə yuxarı doğru çətin qalxırdı. Bərk şaqıldayan qamçıların köməyi ilə atlarımız Yuxarı Cümə məscidinin yaxınlığında dayandı. Faytondan düşüb Mustafa Bədəlova⁷⁸ qonaq oldum. Bu şəxs, bu tacir Şekin gənc ziyalılarında biri idi. İlk günlərdə camaat və şəhər xüsusunda bundan keyli məlumat aldım və iki-üç gün sonra da özüm şəhəri gözdüm.

Hər köhnə şəhər kimi Şeki də təbii müdafiəçilərin – iki hündür təpənin qoltuqları altına sıxılmış, bağçalı, bulaqlı, havası gözəl, 20 min nüfuslu bir şəhərdir. Yuxarıdan – Xan yaylağı ətəklərindən enib şəhəri ikiye bölən bir kiçik çayın meydana gətirdiyi bir dərə şəhəri görünüşcə ikiye böldüyü kimi, türk olan bir camaatı da sünni və şiə adı ilə ikiye bölmüş, onların axund və əfəndilərini bir-birindən ayırmışdı. Şəhərin yuxarı məhəlləsində, köhnə halını mühafizə edən Xan sarayı Şekin üzünü ağardacaq tarixi binalardan biridir.

Xan sarayının divarları üstündə gördüyüm nəqşlər, surətlər o vaxtın sənətini, siyasi və ictimai dərəcəsinə çox aydın göstərirdi.

Aşağı məhəllələrdəki bir çox böyük-kiçik ipək zavodları ilə əl iş dəzgahları, çoxlu mağaza və dükanlar buranın bir ticarət şəhəri olduğunu bildirirdi. Cümə məscidlərinin böyüklüyü, məhəllə məscidlərinin çoxluğu mədrəsələrinin bolluğu camaatının dinçiliyinə birər şahiddir.

Bu dinçi, lakin hər biri bir sənət yiyəsi olan camaat son vaxtlarda, elmin lüzumunu anlayaraq bir maarif cəmiyyəti təşkil etdi. Həmin bu cəmiyyət öz məsuliyyəti altında milli bir məktəb açmaq üçün hökumətdən rüxsət aldı və Qafqazda ilk dəfə olaraq üsuli-cədid üzrə nizamlı, milli bir türk məktəbi açdı və bu özgə şəhərlər üçün də gözəl bir nümunə oldu.

Yuxarı cümə məscidlərinin yanında daşdan tikilmiş dörd otaqlı ikiqat bir binanı məktəb üçün düzəltdilər. Məscidin böyük, geniş həyəti isə şagirdlərin oynamaqları üçün gözəl və münasib bir meydanı.

Bir-iki həftəyə qədər məktəb hazırlıqlarını görüb dərsə başladılar. Məktəbə 200-ə qədər şagird yığıldı. İstəyənlər daha çox idi. Lakin yer yox idi.

Maarif cəmiyyəti həm öz üzvlərindən, həm də özgələrdən ianə yığırdı. Məktəb həmin bu ianələr, məktəb şagirdlərindən alınan oxumaq haqqı ilə idarə olunurdu. Oxumaq haqqı – varlı uşaqları üçün bir manat, ortalar üçün on şahı, yoxsul uşaqlarından isə haqq alınmazdı.

Məktəbin hər dürlü maddi və mənəvi işlərində bu cəmiyyət məsul idi. Bütün Qafqazda birinci dəfə olaraq açılan bu dürlü, nizamlı milli bir məktəb Şəki ziyalıları üçün bir fəxr idi. Çünki belə milli bir türk məktəbi hökumətin yürütdüyü politikaya tamamilə zidd idi. Görünür, hökumət idarələrindəki türk qulluqçularının və gözüaçıq ziyalı alverçilərin böyük təsirləri olmuşdur.

Cəmiyyətin üzvləri: Qazi Məhəmməd əfəndi, Hacı Zəkəriyyə Quliyev, Hacı İlyas, Hacı Süleyman, Bədəlov Mustafa və Məhəmməd, Hacı Əziz, Hacı Cəlil Sadıqov, Ağamusa, Hacı Məhərrəm, Hacı Salam, Hacı Hüseyn bəy, Hacı Rza, Hacı Manaf.

Məktəb müəllimlərinin məvacibləri, məktəbin təmiri və özgə ehtiyaclarının hamısı maarif cəmiyyətinin tərəfindən görülürdü.

Məktəbdə dörd müəllim vardı: şagirdlər və biz müəllimlər gündə orta namazını hər gün Cümə məscidində camaatla birlikdə qılırdıq. Daha doğrusu, qılmağa məcbur olurduq. Burada dinçi camaatın arzusu böyük rol oynayırdı. İlk vaxtlarda buna əhəmiyyət verməmək, məktəbi bağlamaq, maarifdən uzaqlaşmaq deməkdir. Buna görə müvəqqəten səbir etmək, mövhumata yavaş-yavaş və ancaq maariflə balta vurmaq lazımdır. Elə də oldu.

İlk illərdə məktəb adətən şəriət ocağı idi. Çox vaxt şagirdlərin ataları dəstə-dəstə məktəbə gəlib Quran və şəriət dərslərinə qulaq asarlardı. Bir çox böyüklərin belə bilmədikləri şəriət qaydalarını balaca şagirdlərin əzbərdən bilmələri onları heyran salardı. Yaxşı səslə Quran oxuyan şagirdlər məktəbdə birinci sayılır və onları hər kəs barmaqla göstərirdi. Hətta belə şagirdlərin ataları belə camaat arasında hörmət görürdü.

İlk vaxtlarda məktəbdə namaz, Quran, şəriət, bir özgə dərslər də vardı. Lakin şagird ataları onları da xoşlamazdılar. Hətta bəziləri şəriət dərslərindən başqa oxunan dərslərin qaldırılıb yerlərinə şəriət dərslərinin oxudulmasını tələb edirdilər. Fanatizm bütün varlığı ilə hökm edirdi. Ancaq mən darıxmıram, səbir edirdim. Bilirdim ki, dinc camaatın bu istək və qaynaması müvəqqətidir. Onu yavaş-yavaş ələ almaq asandır.

Doğrusu, əgər gələcəyə ümidim olmasaydı və məktəb ilk vaxtlarındakı kimi davam etsəydi, orada heç də dayanmayıb başqa yere gedərdim. Çünki bu cür yeni üsul öyrətmə yeniliyə – yeni mədəniyyətə yox, köhnəliyi yeniləməyə, fanatizmi artırmaya çalışmaq deməkdir ki, bunun olmasından olmaması daha xeyirli olardı.

Məktəbdə dörd müəllim vardı: 1) mən; 2) Şeyxzadə Hacı Məhəmməd əfəndi; 3) Molla Tacəddin; 4) Qəzənfər.

Şeyxzadə Şəkiyə mənədən bir az qabaq gəlmişdi. O, axalsixli idi. Qarsda mədrəsədə oxumuşdu. Qabaqca Axalsixdə Azqur kəndində imam və duxovnu idi. Məktəb təhsili yoxdu. Ancaq öz-özünə yeni məktəb kitablarını, yeni qəzet və əsərləri oxumağa həvəsli, yumşaq dilli, yaxşı Quran oxuyan, həm də Hafiz idi. Camaatın ruh və arzusuna uyğun rəftar edərdi. Buna görə də avam camaatın hörmətini qazanırdı.

Molla Tacəddin şəkili imamzadlardandı. Mədrəsələrdə az-maz oturmuş bir molla idi.

Qəzənfər qarabağlı, seminariyanı qurtarmış gənc bir müəllim idi. Biz müəllimlər öz aramızda dördillik ibtidai bir məktəb proqramı yazdıq və dərs cədvəli düzəlttik. Bizə gələn uşaqların içində məhəlli məktəblərində üç-dörd, hətta beş ilə qədər oxumuş uşaqlar da var idi. Məktəb şagirdlərini biliklərinə görə dörd sinifə böldük:

1-ci sinifdə – türkçə, Quran, şəriət.

2-ci sinifdə – türkçə, hesab, Quran, təcvid*, şəriət.

3-cü sinifdə – türkçə, rusca, hesab, Quran, təcvid, şəriət.

4-cü sinifdə – türkçə, rusca, hesab, gödək tarix, coğrafiya, imla, Quran, şəriət.

Quran, şəriət, təcvid dərslərini Şeyxzadə, əlifba və ilk türkçə qiraəti Molla Tacəddin, ruscanı Qəzənfər, türkçə, tarix, coğrafiya, hesab və imla dərslərini də mən verirdim.

İlk vaxtlarda mənim verdiyim dərslərdən çocuq ataları əsla xoşlamırlardı. Birinci, ikinci siniflərdə şəriət dərsi, əlbəttə, vaxtsız və lüzumsuz idi. Lakin hər kəsin istədiyi Quran və şəriət idi. Buna görə də birinci sinifdə şəriət ağızdan, əzbərdən öyrədilirdi. İkinci ildən dördüncü sinifin şagirdləri tarix və coğrafiya dərslərindən maraqlanmağa və bunlara əhəmiyyət verməyə başladılar. Bir az sonra isə coğrafiya və tarix dərslərini yaxşı bilənlər məktəbdə adlanmağa, Quranı əzbərləyən yaxşı səslərin şöhrətlərini dayandırmaya müvəffəq oldular. İş bununla qalmadı.

İki il qabaq coğrafiya dərslərini istəməyən ataların namaz qıldıkları yerin divarları çocuqlar tərəfindən çəkilən boyalı xəritələrlə bəzənməyə başladı. Hələ tarix dərsi ümumiyyətlə, şagirdlərdə, xüsusilə bezi şagird atalarında maarif və mədəniyyətə qarşı böyük istək və rəğbət oyandırdı.

Mənim verdiyim dərslər içində o vaxtlara məxsusi bir də imla dərsləri vardı. Mən bu dərsi öz düşüncə və məsləkim üçün mədəni bir təbliğat – propaqanda vasitəsi etmişdim.

Qabaqlarda bu mövzunu şagirdlərə hekayə surətində anladır, sonra onu cümlə-cümlə təkrar edib yazdırırdım. Sonralarda isə istənilən mövzunu hekayə kimi söyləyib anladır, sinifdə ikən özlərinə əzbərdən yazdırırdım. Şagirdlər mövzu yazmaq üsulu öyrənəndən sonra Avropa mədəni həyatına, azadlıq və hüriyyətə, sultan və çar istibdadına, özümüzün cəhələ dayandığı cəhələri yıxmaq, eyni zamanda yeni elm və onların agentləri olan mollaların cəhəldən istifadə etdiyinə, istibdadı yıxmaq üçün qabaqca onun dayandığı cəhələri yıxmaq, eyni zamanda yeni elm və yeni texnikanı mənimsəməmiz lazım olduğuna dair mövzular verir, yazdırırdım və bu yazıları evlərində ata və qardaşlarına, hətta qohumlarına da oxumalarını tapşı-

* Təcvid – Quranı düzgün tələffüzle oxumaq

rırdım. Bu yol ilə onlarda elmə, azadlıq və hüriyyətə az-çox həvəs oyandırmağa çalışırdım. Bu dürlü çalışmanın nəticəsində göürdüm ki, şagirdlər tarix və coğrafiya dərslərini sevə-sevə oxuyur və onlara olduqca əhəmiyyət verirlər. Bu da o deməkdir ki, onların düşüncələrində bir dəyişiklik əmələ gəlmiş və bu yolla məktəb dinçilikdən yavaş-yavaş uzaqlaşmış az-çox bir elm ocağına oxşamağa başlamışdır. Bu o zaman üçün az bir müvəffəqiyyət deyildi.

Bütün düşüncələrin din mövhumatına, bütün mübahisələrin sünni-şiiyə, bütün söhbətlərin mömin-kafirliyə, bütün ümid və qayğuların cənnət və cəhənnəmə, bütün yad və xəyalların köhnəliyə bağlandığı bir vaxtda bir məmləkətdə ilk açılan bir milli məktəbdəki müvəffəqiyyət ancaq bu qədər ola bilərdi. Bu Şəki üçün bir tərəqqi idi, bu tərəqqi az və kiçik də olsa, Şəki üçün böyük fəxr idi. Çünki o vaxtlarda onun yaşdaşı olan Gəncə, Şamaxı, Quba, Lənkəran və başqa şəhərlərdə nizamlı bir milli məktəbin özü deyil, adı belə yox idi.

Hələ dördüncü sinif şagirdlərinin öz qohum və qonşuları olan mədrəsə tələbələri ilə: Avropa və hünərli qonşular nə ilə qabağa getmişlər? İndiki və gələcək zaman mədrəsənimi istəyir, məktəbimi? Bu zaman yalnız din elmi ilə yaşamaq olurmu? Yeni davalarda köhnə silah ilə davanı qazanmaq mümkümmü! – kimi sorğular üstə mübahisəyə girişmələrini eşitdikcə mənim qoltuqlarımı qabardacaq olurdu.

Hökumətin bu milli məktəbə mane olmasına gəlincə, ilk illərdə məscid yanlarında birer kiçik mədrəsələrdən başqa bir şey olmayan bu kimi məktəblərin hökumətə qarşı bir qorxusu yox idi. Bunlardan heç bir şey gözlənməzdi. Xüsusilə məktəbin maarif müdirliyinə göndərilən dərslərində dini dərslərin çoxluğu, hələ bu ruscanın olması hökuməti bir o qədər şübhələndirmirdi. Bununla bərabər, məktəb həmişə maarif müfəttişinin diqqəti altında olurdu. Hökumətə verilən proqramda tarix dərsi yox idi. Buna görə də İstanbuldan gətirilən kitablar məktəbdə gizli oxudulurdu. Ehtiyat üçün bu kitabların cildləri cırılır, Baxçasarayda çap olunmuş kitabların cildləri içinə qoyulurdu.

O vaxtlarda ən çətin məsələ məktəblər üçün kitab tapmaq idi. Qafqaziyada çap edilmiş türkçə məktəb kitabı yox idi. İstər Türkünstan, Krım, istərsə də, Qafqaz üçün məktəb kitabı Baxçasarayda "Tərcüman", sahibi İsmayıl bəy Qasprinski⁷⁹ tərəfindən çap edilən türkçə qiraət ilk hesab, coğrafiya kitabları idi.

Şekidə bu ilk yeni üsul məktəbini sünnilər açmışlardı. Şiə dövlətlərindən buraya ianə edənlər, çocuq verənlər var idi. Ancaq çox az idi.

Vaxtilə Gəncədən gəldiklərindənmi, nədənsə “Gəncəli” adını qoyub orada sünnilərdən ayrı yaşayan şiə türkləri sünnilərin tərəqqiyə doğru olan yeniliklərinə yad qalmadılar. Bir az sonra onlar da özlərinə məxsus ayrıca bir məktəb açdılar.

Qori məktəbini qurtarmış qarabağlı Təhmasib adlı bir müəllimi dəvət etdilər. Şiələrin bu tərpənisləri çox dəyərlı idi. Çünki boş xəyalət və mövhumat üzərində bir-biriləri ilə bir çox əsrlər çarpışan bu iki əqidə sahibi indi heç olmasa, maarif yolunda yarışa girişib maarifə doğru gəldilər. Bundan sonra bu məktəblərdən uzaq olan “Qışlaq”da özünəməxsus üçüncü yeni üsul məktəbi açıldı. Müəllimi axısxalı Yusif əfəndi adında yarı mədrəsə, yarı məktəb görmüş bir gənc idi.

Bu məktəblər az vaxtlarda o tövr adlandı ki, oxumaq üçün kəndlərdən buralara bir çox çocuq gəlməyə başladı. Heyif ki, şəhər məktəblərini artırmaq və kəndlərdə təzələrini açmaq üçün müəllim yox idi.

Şekidə bu türk milli məktəblərindən başqa bir də çox qabaq açılmış şəhər məktəbi vardı. Burada dərslər ancaq rus dilində veriliridi. Bundan ən çox erməni qonşular xeyir görürdülər. Türklərdən ancaq bir neçə şagird tapılırdı.

Az vaxtda camaatın rəğbətini qazanan bu yeni üsul məktəbləri hökumət məktəbləri kimi səliqəli, nizamlı, proqram və planlı idi. Lakin doğrusunu söyləmək lazım gəlsə, bunlarda pedaqoji deyilən oxutma üsulu gərəkinçə bilən müəllim yox idi. Həpimiz birer təsadüflə, yaşamaq dərdilə müəllimliyə atılmışdıq. Və müəllimliyi də burada öyrənmişdik. Mən öz payıma bunu boynuma alır və çocuqların mənə müəllimliyi nə cür öyrətdiklərini məktəbdə keçən gül-məli bir vaqie ilə anlatmaq istərem.

Məktəbdə ən çətin hesab və tarix dərsləri sayılırdı. Lakin bir təsadüf məktəbimizin dərslər vermək üsulunda böyük yanlışlıqlar və əskikliklər olduğunu öyrətdi.

Bir gün yuxarıdakı qatda hesab dərsləri verirkən qulağıma aşağıdakı qatdan inilti və ağlama səsləri gəldi. Qabaqca buna əhəmiyyət vermədimisə də, hiçqırıq və ağlamaların qabarıb yüksəlməsi dərsləri

buraxıb aşağı enməyə məcbur etdi. Endiyim otaqda molla Tacəddin əlifba dərsləri verirdi. Mən qapını açıb müəllimin rüsxəti ilə içəri girdim və qəsdən daldə oturaraq dərsləri davamını rica etdim. Mən bir tərəfdən müəllimə qulaq verir, o biri tərəfdən ağlayıb sızlayanların, ümumiyyətlə, balaların hallarına, dərslər dinləyislərinə diqqət edirdim. Bu dəqiqədə anladım ki, balalarda həvəs, istək, azadlıq, şənlik deyilən hallardan zərre nişan yoxdu. Ancaq hamısında sille qorxusu, qulaqburma acısı, çimdikləmə sancması ilə kor-koranə itaət etmək xəstəliyi var. Ətrafıma diqqətlə göz çalıb gördüm ki, biri göz yaşını silir, o biri qızarmış qulağını tutur, daha o biri bayıra çıxmağa utanmışından əlini önündə tutub titrəyirdi. Molla üzünü o yana çevirdikcə balalar mənə doğru baxıb mənəndən ədalətən kömək gözləyirdilər.

Molla doğrudan da, elə bir dil üsul ilə dərslər verirdi ki, böyüklərin belə qusacağı gəlirdi.

Mən burada dərslər vermək sisteminin yaramazlığına, bunun mütləq dəyişdirilməsinə qənaət hasil edəndən sonra balaların yanında mollaya heç bir söz deməyib yavaşca çıxdım. Axşam müəllimlər şurasını çağırırdım. Əlifba və qiraət öyrətmə üsulunun çox yaramaz bir təhərdə olduğunu, ümumiyyətlə, məktəbdə pedaqoji üsulun yoxluğunu anlatdım. Nəticədə yükün ağırlığı yenə mənə boynuma qaldı. Şura nümunəlik əlifba verməyi mənə buraxdı. Doğrusu, mən də darülmüəlliməyn görməmiş, pedaqojidən xəbərsiz idim. Lakin mən Darüşşəfəq kimi böyük bir məktəb qurtarmış olduğumdan oxumaqdakı əskiklikləri, yanlışlıqları görür və onları bir çox təcrübələrdən sonra da olsa, düzəltməyə çalışırdım. Dərslər vermə üsulunu mən də bilmirdim. Ancaq mən bunu dərslərdə şagirdlərin özlərindən, öz hələtlərindən, öz duruşlarından, öz meyil, öz diqqətlərindən, öz biliklərindən öyrənirdim və işin sonunda anlayırdım ki, şagirdləri dərslərdə qorxutmaq, incitmək, sıxmaq yaramaz. Əksinə olaraq, onların ürəklərində müəllimə qarşı hörmət, sevgi, dərslərə qarşı həvəs, maraq və diqqət oyandırmaq lazımdır. Müəllimin yalnız açıq-aydın danışması kafi deyil. Şagirdləri həvəsləndirəcək, şövqləndirəcək, ruqlarını oxşayacaq şirin bir dillə də danışmaq lazımdır. Xüsusilə kiçik balalara qarşı bir ağa kimi yox, mərhəmətli bir ana kimi bulunmaq, onların nazını, qayğısını, küsməsini çəkmək, keflərinə birdən-birə toxunmamaq, onların çocuqluq həvəsilə tərpənməyə, oynamaya meyil və istəklərini, məktəb əyləncələrini gimnastikaya çevirmək lazım, ruhi,

cismani halətlərini, istedadlarını, xüsusiyyətlərini, meyillərini hər zaman diqqətə almaq, gözdən qaçurmamaq və buna görə də hər birilə ayrı-ayrı rəftar etmək gərəkdir.

Müəllimlər şurasının qərarı ilə əlifba dərslərini müvəqqəti olaraq mən verməli oldum. Birinci dərsə girdim. O dərsdə balalarla üzəndən söhbət edərək və hər birinin külfətləri ilə, yaşayışları ilə, işləri ilə, oyunları ilə, sevdikləri şey və heyvanlar ilə tanış olmağa, xasiyyətlərini bir dərəcə öyrənməyə başladım.

– Atalarına – “bu gün müəllim dərs vermədi” deməsinlər deyə, bir az da köhnə dərslərini oxutdum.

İkinci günü keçmiş ikiaylıq dərslərini yoxladım, gördüm ki, uşaqlar öyrənmədən, anlamadan ancaq ezberləmişlər. Həm də kor-koranə ezberləmişlər.

Hərfləri bitişdirmək, söz yazmaq isə əsla bilmirlər. Hərflə səsə bir şey olduğunu anlamamışlar. Üçüncü günü dərsdən qabaq bir dəne sağ sərçə, yumurta, alma, qoz, konfet, bıçaq, qələm hazırladım, masanın üzərinə düzdüm. Uşaqlar bunları görəndə maraqlanmağa, bunları nə üçün sinfə gətirdiyimi ürəklərində bilməyə, göz-
ləri ilə soruşmağa başladılar. Mən qabaqca quşu əlimə alıb:

– Bu nədir?

– Quş!

Sonra taxtada quşun şəklini çəkib soruşdum:

– Bu nədir?

– Quş.

– Quşun özümü?

– Xeyr.

– Ya nədir?

– Quşun şəkli.

Sonra masanın üstündəki şeylərin bir-bir şekillərini çəkdim.

Ayrı-ayrı soruşdum:

– Bu nədir?

– Alma.

– Almanın özümü, şəklini?

– Şəkli.

– Bu nədir?

– Qələmin özü.

Sonra şəklini göstərərək:

– Bu nədir?

– Qələmin şəkli.

Bu yol ilə masanın üstündəki şeylərin hər birinin ayrı-ayrı öz-
lərini, şekillərini göstərərək soruşdum. Sonra səsə keçdim. Ağzımı
açaraq çıxan səsə soruşdum:

– Bu nədir?

– A.

Sonra taxtada “A” yazıb göstərdim.

– Bu nədir?

– “A”.

– “A”nın özümü, şəklini?

– Şəkli.

Sonra “T” səsə çıxararaq soruşdum:

– Bu nədir?

– T.

– “T”nin özümü, şəklini?

– Özü.

Sonra şəklini çəkib soruşdum:

– Bu nədir?

– “T”nin şəkli.

Bu iki səsə birləşdirərək “ata”, “at” sözlərini öyrətdim. Bu yol
ilə uzun-uzun göstərərək soruşandan sonra hər zadənin birer şəkli oldu-
ğunu anladım. Bunları cərgə ilə də özlərinə çəkirdim.

Bir tərəfdən dərs verir, o biri tərəfdən balaların yorulub həvəs-
dən düşmədiyinə diqqət edirdim. Onlarda bir balaca yorğunluq görəndə
kimi o deqiqə kəsir, gimnastika keçirdim. Sonra gördükləri quşlar-
dan, heyvanlardan onların ötürmələrindən, oxumalarından, yaşama-
larından danışır, bu təhərlə dərs ağırlığını unuttururdum və sonra bir
bəhanə ilə yenə də dərsə keçirdim.

Bir gün bir səsə, məsələn, “t”nin tar, asta, it, at kimi sözün başın-
da, ortasında, ayağında və ayrılıqda dörd cür yazıldığını anladım.
“T”dan sonra “o” səsini keçdim. Bunu da öyrədən sonra “at”,
“ot”, “ata” sözlərini və “ata ot at” cümləsini yazdılar. Dodaqlarını
büzərək, ovurdlarını şişirdərək təəcübənirdilər. Anladım ki, yad-
larında saxlaya bilməyəcəklərini düşünüb çətinləşirdilər. Buna görə
də asan və əyləncəli bir yol fikirləşdim.

– Sabah kim mənə bir pişiklə bir kəseyən gətirər?

Hamısı birdən barmağını qaldırdı. Çocuqlardan bir gülüşmə və sevinmə qopdu. Çoxu zarafat edib-etmədiyimi anlamaq üçün:

– Müəllim, doğrudan gətirək? – deyə təkrar-təkrar soruşdular. Axırda pişiklə kəseyənin gətirilməsi sabahkı növbəçinin boynuna qoyuldu. Daha o gündən “Sabah məktəbdə sirk olacaq” xəberi çocuq evlərindən bazara qədər yayıldı. Ertəsi günü məktəbə pişiklə kəseyən gəldi...

– Uşaqlar! Sözləri düz yazmaq üçün aşağıdakı qaydanı əzbərləyin:

Sözlərin başında, ortasında olan quyruqlu səslilərin quyruqları kəsilir, özlərindən sonrakı səslilərə bitişir. Ayaqdakı quyruqlu səslilərin quyruqları kəsilmez. Quyruqsuzlar isə harada olurlarsa olsunlar, olduqları kimi yazılırlar.

Şəkiddə olduğum müddətdə oranın ruhani alimləri ilə də tez-tez görüşür, elmi mübahisədə bulunardım. Rusiyanın böyük şəhərlərində olmuş bezi gənc tacirlər kimi buranın bezi cavan mollaları da başqa yerlərinə nisbətə elmlərdən, mədəni hallardan az-çox xəbərdar idi və buna görə də çox qatı mütəəssib deyildilər. Bununla bərabər, bunlarla da azad və açıq danışa bilməzdim. Din əleyhinə olan öz əqidə və fikrimi gizli tutar, firəng alimlərinin dilindən söylərdim. Onların fikirlərini nağıl yolu ilə mübahisədə bildirərdim.

Şirvanlı Əbdülsəlimzadə Hadi və şəkili Mir Saleh, Molla Həsən Tahirov kimi gənc və müstəid mollalarla daha azad və açıq danışır, elm ilə dinin bir olduğu fikrində olanların ya ikiüzlü alim və ya elm ilə dini anlamayan cahil olduğunu söylərdim.

İstanbuldan qəsd ilə gətirdiyim fəlsəfəyə aid kitabları bir az açıq fikirli gördüyüm mollalara paylar, oxutdurardım. Gətirdiyim kitablar içində Kamil Flammorionun⁸⁰, Aleksandr Dümanın⁸¹ fənni hekayələri, Renanın⁸² dini mübahisələri, Kant⁸³, Spenser⁸⁴, Darvinin⁸⁵ nəzeriyyəsinə aid əsərləri, Corc Bayronun “İstibdad”, bilməm kimin “Maddeyi-vüquf”u və başqa bir çox fənni əsərlər də vardı. Özümün açıq deyə bilmədiyim fikirləri bu kitablarda anladırıdım. Bunlardan qəsdim isə iki adı birdən tutmaq idi: gənc və açıqfikirli mollaları müsbət elmlərə aşına edib onları yeni üsul tərəfinə çəkmək. Bunları qoca, mütəəssib ruhanilərlə vuruşdurub molla məktəbləri əleyhinə olan cərəyana əngəl olmaq və bu surətdə vaxt qazanmaq idi.

Gəncədə, Qarabağda, Şirvanda olduğu kimi, Şəkiddə də böyük mülkədarlar, nüfuzlu şəxslər, əfəndilər çox deyildi. Özgə şəhərlərə nisbətə burada çoxlu alverçi, sənətçi, gündükdə çalışan əməkçi, xüsusilə bolluca hacı və əfəndi var idi.

Şəhərdə bir çox ipək zavodu vardı. Bunlardan Ter-Geverkovun zavodunda təxminən 200–250 əmələ, İdris Rəhimovunkunda 150–200 əmələ, Ağamusa Məmmədovunkunda 100–150 əmələ*, Salam Lətifovunkunda 100–130 əmələ işləyirdi.

Bunlardan başqa 10–30 əmələ işləyən yüzə qədər kiçik dəzğah vardı.

Bu zavodların hamısı ipəkdən iplik çıxarırlardı. Burada bu qədər zavod ola-ola bir kiçik toxuma dəzğahı da yox idi. Çıxarılan iplərin hamısı Moskvaya, Marsele göndərilirdi.

15–20 əmələsi olan 10–15 dənə dabbaqxana var idi. Bu dabbaqxanalardan çıxan dərilərlə Şəkinin özündə ayaqqabılar hazırlanırdı.

Bunlardan başqa yastıq-mütəkkə üzləri toxuyan bir çox kiçik əl dəzğahları var idi. Şəhər və kəndlərinə lazım olan mis qablar da burada hazırlanırdı. Zavodlarda yaşlı əməkçilərdən başqa 10–15 yaşlarında uşaqlar da işləyirdilər.

Əməkçilərin təşkilat və ittifaqları yox idi, iqtisadi ehtiyaclarını tələb etmək üstündə tətill etməkləri yadıma gəlməyir. Zavod sahibləri əməkçiləri istedikləri kimi qəbul edir və çıxarırlardı... Çocuqlara, azarlı vaxtlarında əməkçilərə haqq vermək, sığorta etmək, il istirahəti vermək yada belə gəlməzdi.

Şəki kəndlərində buğda, düyü əkirdilər. Kəndlilər çoxlu ipək qurdu saxlayıb barama çıxarırlardı...

Şəkiddə ikinci teatr tamaşasını qoymaqda çox zəhmət çəkmədik. Tamaşaya qoyduğumuz “Məstəli şah” pyesinin baş rolunu götürən Məşədi Mehdiqulunun istedadına heyran qaldım. Bu o qədər gözəl oynayırdı ki, deyəsən on-on beş il təcrübə görmüş, oxumuş bir aktyor idi.

Bu ikinci teatr tamaşasını qoyan müəllimlərə alverçi hacıların köməkçiləri çox böyük təsir və səmərə bağışladı. Teatr ağzına qədər dolu idi. Bu oyunda Müsyö Jordan rolunu özüm götürmüşdüüm. Aktyorların çoxu müəllimlər idi.

* Fəhle

Teatr əleyhinə propaqanda edən bəzi əfəndilərin, qocaların sözlərinə qulaq asan az idi.

Şəkide olduğu kimi, kəndlərində də məlumatlı, bacarıqlı, gözü-açıq alverçilər az deyildi. Bunlardan biri Zəyzid kəndindəki Yusif əfəndi idi. Bu şəxsin nə əfəndiliyi vardı, nə də mollalığı. Bir az oxumuşdu və İstanbulu görməsinə görə əfəndi deyirlərdi. Yusif əfəndi on-on beş il qabaq İstanbula getmiş, orada öz səliqəsilə motorlu böyük bir qayıq yapdırıb ticarət edirmiş. Qayıdıb kəndə gələndən sonra özü və qohumlarının hamı uşaqlarını Şəkiyə məktəbə göndərərək oxutdurur, kəndliləri maarifə təşviq edirdi.

Bir gün həm kənd yaşayışını, həm də həmin Yusif əfəndini görmək üzrə müəllim Abdulla bəy Əfəndizadə⁸⁶ ilə birlikdə Zəyzid kəndinə getməyi qurduq. Qəbiristan tərəfindən aşib Zəyzidə gedən cığıra düşdük. Şəkinin yanı başında hündür, geniş bir yamacı zəbt edən qəbiristanın ortasına yetişdik. Burada əsgilərlə bəzənmiş bir ağac gözümə sataşdı. Yaxın gedib gördüm ki, ağacda boş yer qalmamış, cındırlarla örtülmüşdü. Yoldaşımın bunun "Öskürək piri" olduğunu öyrəndim. Kəlgəsində bir az oturub rahatlandıq. Buradan şəhərə baxa-baxa köhnə adətlərimizi düşünürdüm. Bu sırada Abdulla bəy papirosumu yandırır çəkməyə başladı. Mən spickanı alıb əlimdə oynadırdım. Birdən dəli şeytan qulağıma: "Gəl bu cındırları odla, piri yandır, bunun köməyinə inananlar görsünlər ki, pirin özü özünə kömək edə bilməyir".

Öz-özümə dedim: bu da mövhumat əleyhinə bir təbliğatdır. Lakin sonra duyulursa! – deyə düşündüm, qorxdum. Lakin məlun şeytan qorxmur, məndən əl çəkmirdi.

"Kim görəcək, vur, qorxma!" – deyə beynimi dəlirdi. Mən qəti surətdə rədd etdim. Ancaq könlüm əlimdəki spicğa ilə oynamaq istəyir, arabir spickanı yaxın cındırlara yaxın götürür, sonra tez söndürür, geri çəkirdim. Qalxıb gedəcəyimizə yaxın sönmək üzrə olan spickanı cındırların üstünə atıb yola düşdüm. Qabağımızdakı döngəyə dönmək üzrə idik ki, pirin üstülər içində qaldığımızı gördük.

Yoldaşım:

– Aman Faiq, nə qayırdın? Görürlərsə, dedəmizi yandırarlar. Aman, tez yüyür söndür! – deyə çağırırdı. Söndürmək mümkünmü, mümkün də olsa görünmək ehtimalı var. Yaxşısı qaçır qurtarmaqdır.

Görünmək qorxusundan dabana qüvvət verib Zəyzidə tərəf qaçmağa başladığıq. Arabir arxaya baxıb üstünün artdığını gördükcə biz də addımlarımızı artırıdığımız. Bu hal ilə özümüzü yamacın o biri tərəfinə atdıq. Görünməkdən qurtardıq. Hər ikimiz də tərəfə batmışdıq. Bir az rahatlanmaq üçün yolun üstündəki çəmənliliyə uzandıq. Yoldaşım tərini silə-silə:

– Xoşbəxtlik üz verə də, bəlkə bizi şəhərdən görmüş olmayalar, yoxsa şəhərə gedə bilərik. Kişilər dursun, arvadların qarğışından, həcvindən qurtara bilərik, – dedi. Daha kim orada dayanar. Tərə, yorğunluğa, azarlıq biləcəyimizə baxmayaraq, irəli yüyürdük. Zəyzidə yaxınlaşdıq. Qonaq olacağımız ev kəndin həyanında olduğunu bilmirdik. Soruşub xəbər alacaq bir kimsəyə də rast gəlmirdik. Qabağımıza gələn tərəfə getməyə məcbur olduq. Bağların geniş həyətlərin arasındakı yol ilə gedirdik. Xeyli getmişdik ki, yolun kənarındakı çəpərin arxasında yatan iri bir köpək gözümüzlə sataşdı. Bunun səssiz yatdığına arxayınlanaraq yanından sükutla keçmək istədik. Bu zalım oğlu, yerindən durub hündürdən hürməyə, yoldaşlarını köməyə çağırmağa başladı. Biz, gələcək təhlükəni düşünərək tezəcə çəpərdən uzun tikanlar çıxardıq, yerdən daş topladıq, dalımızı divara söykəyib, vuruşmaya hazırlandıq. Bu sırada yoldaşım gülərək:

– Gördün, Faiq! Pir bizi nə tez tutdu. Ona sataşmağın bizim başımıza hələ nələrlə gətirəcəkdi. Pirin qəzəbindən qurtul görək!

Yoldaşımın fəlcəliyini dinləməyə vaxt yox idi. İlk hücumçular yaxınlaşdı. Yoldaşım müdafiədən hücum keçməyi, hamısı yığışmaya qədər gələnləri birer-birər daşlayıb qorxutmağı məsləhət gördü və elə də etdik.

Biz daşları topladıqca onlar daha artıq qızıxdılar, daha şiddətli hücum keçdilər. Paçamdan tutmağa çalışsan bir köpəyin ağızına əlimdəki tikəni verdim. O dəqiqə dartınıb əlimdən aldı. Bu sırada yoldaşım dadıma çatmasaydı, köpək, pirin heyfini məndən çıxacaqdı. İstədim çəpərdən bir tikan daha çıxaram, lakin bizi elə sardılar ki, bir addım olsun tərpenməyə mümkünümüz olmadı. Əgər divara arxa verib bir-birimizə kömək etməsəydik, kəndlilər vaxtında çatmasaydılar bizi çoxdan yerə sərmişdilər. Doğrusu, böyük fəlakətdən qurtulduq, lakin bizimki də bizə oldu. Qonaq yerinə çatıb solugumuzu geniş dərməyə başladığıq. Uzun bir zaman rahatlandıqdan sonra özümüzlə gəldik. Lakin qayığımız bununla qurtarmadı. Böyüyü geridə idi:

ertəsi günü şəhərə gedib dərəcə çatmalı idik. Lakin mümkünmü? Piri, bizim yandırdığımız duyulmuşsa! Buna görə, özümüzü yalandan xəstəliyə vurduq. Qonaq yiyəsi Yusif əfəndinin oğlu Vahabı sükutca şəhərə göndərdik ki, həm bizim naxoşluğumuzu məktəbə xəbər versin, həm də duysun görək şəhərdə təzə nə xəbər var.

Axşamüstü Vahab qayıdıb, bizdən nigaran olduqlarını anlattı və şəhərdə olan təzə danışıklardan xəbər verdi:

– “Öskürək piri”nin bir yanı azca yanıb, səhərdən ziyarətə gedənlər uzaqdan görüb tezəcə yüyürmüş, söndürmüşlər. Söndürənlər deyirlər ki, ehtimal ki, oradakı sönməmiş bir şamdan od tutmuş, öz-özünə yanıb. Çünki onlar o yaxınlarda heç kəsi görməmişlər.

Bununla bərabər şəhərə ancaq iki-üç gün sonra gedə bildik. Qulağımız həmişə pira aid dedi-qodularda idi.

– Bəlkə şiələr paxıllıqlarından yandırdılar... Bəlkə pir murdar adamların nəzirini qəbul etmədi, onları özü yandırdı.

Aha, demə bizi kimse görməmiş. Buna minlərcə şükürlər etdik. Yoxsa Şəkide bir gün də qalmaq olmazdı.

Pira gedənlərin çoxu biçərə qadınlar idi. Bunlar oraya azarlılarını tədavi ümidilə və ya azara bəhanə edib ev dustağından qurtulmaq, bir az geniş soluq alıb ətrafa tamaşa etmək, rahatlanmaq üçün gəlirdi.

Şeki özge şəhərlərə nisbətən az mütəəssib idisə də qadın xüsusunda onlardan fərqli deyildi. Hər yanda olduğu kimi, burada da qadının hüququ yox idi. Qadınlar kişilərin tam mənəsi ilə əsiri və qulu idilər. Həqiqət belə olduğu halda islam məmləkətlərinin hər yerində söyləyib eşidildiyi kimi bura əfəndiləri də “İslam şəriətində qadınlara böyük haqq və ixtiyar verilmiş” deyib dururlardı. Halbuki bunlar üçün nə bir məktəb, nə də bir cəmiyyət vardı. Qadınların həyatları ancaq yüksək divarlarla çevrələnmiş həyətlər içərisində keçirdi. Meydançalarda, bağlarda, küçələrdə, hətta məscidlərdə də belə görünməzlər. Şirin bir söz olmaq üzrə “Cənnət qadınların ayaqları altındadır” buyuran şəriətmədar, döyülüb-söyüldüyündən ötrü ərindən boşanmaq istəyən qadını şəri rüsxət verməklə onu və onun cənnətini ərinin ayaqları altına, cəhənnəmin dibinə buraxdığını ya öküzlüyündən heç anlamırdı və ya bilib-bilə ikiüzlülük, şeytanlıq edirdi. Bu halda, hankı cənnət qadınların ayaqları altındadır, bilmirəm. Sözüün doğrusunu söyləmək lazım gəlirsə indiki həyatda

bütün huri qılmanlar ilə bərabər cənnət kişilərin, cəhənnəm də qadınların ayaqları altındadır.

Dinin güya qadınlar lehində söylədiyi, qadınların indiyə qədər olan halları göstərirdi ki, bu kimi yıldızlı cümlələr, onları yuxuladan lay-laydan başqa bir şey deyildi. Bu kimi laylalar bir deyil, on deyil, istərsə yüzlərcə olsun, madam ki, o laylaları deyənlərin özləri o kimi laylalara uşaqqasına alışmış, onları bir din əmri, bir ənənə, bir adət, bir üsul sanmış, bunların dəyişdirilməsi isə ancaq bunları yaradan beyinlərin dəyişdirilməsi, aradan çıxarılması çox çətin. Bunların dəyişdirilməsi isə ancaq bunları yaradan beyinlərin dəyişdirilməsinə bağlı. Buna görə demək olar ki, qadınlar onlara qarşı edilən zülm-ləri, onların başına gətirilən belaları dini bir müqəddəmat (qəzavü qəder, alın yazısı) hesab etdikcə çəkdikləri əzab və əziyyətlərdən heç vaxt qurtula bilməzlər. Və bu qurtuluşu da özgələrdən – kişilərdən yox, ancaq özlərindən gözləməlidirlər. Bu da ancaq ictimai bir inqilab və ümumi maarif sayəsində ola bilər. Zəmanəmizdə isə o kimi arzular ancaq arzu və xəyal olaraq qalır və qalmalıdır da. Çünki 1350 il qabaqdakı bədvi-qeyri mədəni yaşayışdan doğan bir ictimai qanuna – dinin hökmü və adətinə indi də boyun əyən, yeni mədəniyyət və heyata uymayan, dəyişmək istəməyən bir millətin çətin ki, qadınlarında bir hal və ixtiyar ola bilsin. Olsa-olsa 1350 il qabaqki yaşayışın, görüşün, düşüncənin verdiyi haqq və ixtiyar ola bilər ki, o da dindarların din adı ilə söylədikləri “Qadınlar kişilərin mal və mətahıdır” hökmü ola bilər.

Təkrar edirik ki, qadınlar əl-ayaqlarını bağlayıb özlərini satlıq bir mal və mətah mənziləsinə endirən bu kimi hökmləri, din və mövhumat zəncirlərini qırıb xilas olmalarını özgələrdən yox, yalnız özlərindən gözləməlidirlər. Öz insani haqlarını özləri düşünməzlərsə, onları əldə etməyə çalışmazlarsa, hətta vuruşmazlarsa, özgələrin köməyinə o qədər də bel bağlamamalıdırlar.

Cansız bir cismin hərəkəti üçün xaricdən bir qüvvət lazım olduğu kimi, canlı bir cüsmün – bir kütlənin hərəkəti üçün də daxili qüvvətə ehtiyac vardır. Yeni bir kütlənin köhnədən bəri kökləşib qalan yaramaz adətləri, ənənələri, “ruhani, siyasi, istibdad” zəncirlərini qırmaq, öz müqəddəratını ələ almaq üçün öz daxili qüvvətini sərf etməlidir. Bu, bütün millətlər, kütlələr, insanlar üçün birdir. İstər firəng,

istər həbəş, istər kişi, istərsə qadın olsun. Bununla demək olar ki, qadınlar da öz boyunlarına vurulan hər cür haqsızlıqları öz hərəkətləri ilə – öz elm və mübarizələri ilə dağıtmağa çalışmazlarsa, çəkdiqləri zülm və haqsızlıqlardan heç vaxt qurtula bilməyəcəklərdir. Ancaq mən köhnədən bəri istərdim ki, bu hərəkət bir az tez, bir az sıçrayışlı olsun. Buna görə də “Molla Nəsrəddin”də çəkdiyim zəhmətlərin böyük bir hissəsini bu xüsusə sərif etdim.

GƏNCƏDƏ

1896-cı ilin yazında Şekidə qızdırma azarına tutuldum. Tədavii üçün yayda Gəncəyə, oradan da Hacıkəndə getmək istədim. Gəncədə o qışı İstanbuldan gəlmiş Məhəmməd adlı cavan bir müəllimlə tanış oldum. Onunla birlikdə yayda Hacıkəndə getdik. Bir-iki ay bərabər qaldıq. Bu zaman hər ikimiz Gəncəli Hacı Hüseyn Rəfiyevin⁸⁷ evində qonaq sifətilə keçirdik. Maarifpərvər Hacıdan böyük hörmət gördük. Hacıkənd Gəncə üçün gözəl bir istirahət yeridir. Ancaq Gəncə türkləri evlərini, sıx meşəli bir təpənin kölgəliklərində, nəmli yerlərində yapmaqda aldanmışlar. Hacıkənd hifzü-səhhənin göstərdiyi bir yolda düzəlsə Azərbaycanın ən mədəni yaylaq və istirahət yerlərindən biri olar.

Payızda hər ikimiz Gəncəyə gəldik. Mən naxoşluqdan qurtula bilmədiyimə görə, Axalsixə – Abastumana getməyə məcbur oldum. Məhəmməd əfəndi Gəncədə qaldı.

Bu, gənc müəllim İstanbulda edadi məktəbini qurtarmış, çalışqan, məlumath, vəzifəsini bilən və sevən bolqarıstanlı (vidinli) bir türk idi.

Gəncə maarifpərvərlərinin mənəvi və maddi yardımları ilə açılmış Cümə məscidi məktəbi müəllimliyinə təyin olundu. Məktəb bunun çalışması sayəsində az vaxtda adlandı, böyüdü.

Məhəmməd əfəndi məktəbi ruhaniliyə xidmətdən qurtarıb zəmənyə uyğun bir milli məktəb hahna qoymağa çalışırdı.

Bu məktəb gözəl quruluş və tədris sayəsində az vaxtda bir çox gənc müəllimlər, yazıçılar yetişdirdi. Azərbaycan türk ədəbiyyat üf-

qünə yeni və parlayan işıqlar salmaya başlarkən birdən-birə sönən Abdulla Sur⁸⁸ kimi yıldızlar çıxardı.

Gəncə türklərinin var-yox maarif və müəssisəsi yalnız bu idi. Bu vaxtlarda Gəncədə istədiyən qədər böyük xanlar, bəylər, nüfuzlu ruhanilər, dövlətli hacılar vardı. Bunlar fəqir çocuqlarının deyil, öz çocuqlarının belə, qeydlərinə qalmamışlardı. Şəhərdə zamana görə gözəl qurulmuş qız-oğlan gimnaziyaları, şəhər məktəbləri vardı. Bunlarda türk tələbəsi yox deyiləcək dərəcədə idi. Bu yekə şəhərdə türklər içində mühəndis, doktor, aqronom, pedaqoq barmaqla göstəriləcək dərəcədə belə yox idi.

Şəki hacı, əfəndi ocağı olduğu kimi, bura da məşədi, kərbəlayı, axund qaynağı idi.

Bu ulu şəhər daxili, mədəni işlərində olduğu kimi, xarici görüşündə də ikiyə bölünmüşdü. Bu bölünüşün, bu ayrılığın sərhədi Gəncə çayı və körpü idi.

Körpünün o biri tərəfində ermənilər olurlardı və burada gimnaziyalar, şəhər məktəbləri, klublar, teatrlar, mədəni təşkilatlar, cəmiyyəti-xeyriyyətlər, işıqlı, geniş küçələr, təzəliklər...

Bu tərəfdə – türk məhəllələrində dustaqxanalar, qələlər, məhkəmələr, molla mədrəsələri, seyid, mərsiyə otaqları, pir ocaqları, istədiyən qədər köhnəliklər... qaranlıqlar... O biri tərəfdə iki-üç qatlı gözəl binaların heyətlərində təmiz geyinmiş, qoltuqlarında kitab, bir çox oğlan və qız dəstələri, klublarında, cəmiyyəti-xeyriyyətlərində mədəni və milli işlərlə məşğul bir çox qadın-kişi yığıncaqları...

Bu tərəfdə uca və özəmətli Şah Abbas məscidinin qapı və heyəti, namaza gələn aftafalı möminlərin çoxluğundan görünür. Burası hər gün, hər saat qarışqa kimi qaynayır, çünki qoca bir millətin müqəddəratı burada həll olunur. Dəstə-dəstə ibadətə gələn camaatın başları burada ruhanilərin ətəklərinə doğru əyilir... Ulu bir kütlənin mənliliyi burada yerlərə serilir. Cavan, qoca, oxumuş, oxumamış, hamısı, hamısı burada, yalnız öz yaşayış və səadət ümidini ruhanilərdən diləyir. İştə Nizaminin vətəni olan Gəncənin 1896-dakı halı!

İKİNCİ DƏFƏ TİFLİSDƏ

Naxoşluğa görə 1896–1898-ci illərə qədər Abastumanda, Azqurda qaldım. Burada milli bir məktəb açmaq fikrinə düşdüm. Kəndlilər tərəfindən Tiflisə – maarif müdirinə bir ərizə göndərdim. Bir az sonra maarif müfəttişi vasitəsilə türkçə lazımsa, şkolada oxudunuz, ayrıca türk məktəbi olmaz cavabını aldım. 1898-ci ildə Tiflisə getdim. Türkçə mətbuat nəşrinin vaxtı gəlib gəlmədiyini bir daha sınađım. Türk ziyahlarından Məmmədəğa Vəkilov⁸⁹, Mirzə Şərif Mirzəyev⁹⁰, Mirzə Seyfəddin, müfti, şeyxülislam və başqaları ilə görüşdüm.

Müfti və şeyxülislam ilə olan söhbət əsnasında məndən Türkiyədəki erməni və rum ruhani idarəsinin hallarından soruşdular. Mən həqiqəti olduđu kimi, söyləmək istədim:

– Rusiyadakı türklər ilə Türkiyədəki rum və ermənilər arasında haqq və ixtiyarca böyük fərq var: erməni və rum ruhani idarələri yarı müstəqil bir haldadırlar. Ruhani idarələri yanında, böyük millət məclisləri var. Bütün işləri bunlar görür. Hər yerdə müstəqil milli məktəbləri var, mədəni cəmiyyətləri var, maarif təşkilatları var. Bir türk hakimi, Anadolunun bir yerində erməni milli hüququna toxunan kimi İstanbulda ruhani reisi o saat sədr-əzəmə etiraz göndərir. İş bir az böyük isə reis sultanın yanına gedib şikayətini eylər. Bu sözlər bəlkə burada qəribə görünür, lakin həqiqət belədir və belə olmalıdır da. Çünki hər millətin mədəniyyət və maarifcə yüksəlməyə, yaşamağa haqqı vardır və bu haqqı hər yerdə, hər zaman saxlamalıdır.

Orada ruhani rəislər hələ ümumi qanundan da kənara çıxırlar: milli hərəketlərin (üsyan deməkdən çəkəndim) başında çox vaxt onlar dururlar. Zahirə millətçilər, ziyahlar görünür, lakin pərdənin arxasında da onlardır – dedim.

Bu sözün onların üzərində nə kimi bir təsir gətirəcəyinə gözəlti diqqət etdim. Gördüm ki, üzləri mənim üzümdeki çiçək çopurlarından daha bədtər büzüşüb turşuyur və məni söylətdiklərinə peşman olduqları araya söz qatmalarından anlaşıldı. Mən isə özümü anlamazlığa vurub sözüme davam edərkən “bəzi vaxt ermanilər öz haqlarını silahla müdafiyyəyə qədər qalxışirlar” – deyincə müfti əfəndi uzun səbir eləməyib sözüme kəsdi və dedi:

– Bu qədər nemət və hörmət qarşısında onlarınki küfrani-nemətdir. Nə üçün milli azadlıq adı ilə xalq öz padşahına, öz böyüyünə ağ

olsun. Bizcə: “Ətəbüllah və ətibülrəsul və üluləmr minküm” ayətilə böyüklərimizə itaət əmr edilmişdir. Bəlkə işlər bizə, biz müsəlmanlara yaraşmaz”.

Belə bir cavabdan sonra sözü uzatmağı artıq bildim və anladım ki, bunlara qarşı bir neçə xüsusi söz kifayət etməz. Milli məsələləri milli mətbuatda qaldırmaq və orada hər xüsusda ətraflıca yazmaq, xalqa, kütləyə aid olan işi – milli məsələni ruhanilərdən artıq xalqın nəzərinə vermək və onlarla birlikdə həll etmək lazım olacaqdır. Bunun üçün Tiflisdə türkçə bir nəşriyyat vasitəsi axtarmaq fikrinə düşdüm. Eşitdim ki, Vorontsov heykəlinin yaxınlığında, Peska küçəsində bir türk mətbəəsi var. Tez gedib oranı tapdım. Mətbəənin müdiri olan Kamal əfəndi Ünsizadə⁹¹ ilə görüşdüm. Bu nə xoş, nə dadlı-dilli adam! O söylədikcə ürəyimdə xəzinə tapdığımı, daha heç bir yerə getməyəcəyimi, burda türkçə nəşriyyata haman başlayacağımı, belə münasib və maarifpərvər bir şəxsi özgə bir yerdə daha tapa bilməyəcəyimi yəqin edib sevinirdim.

Ah, Tiflis! Türkçə mətbuat nəşri üçün nə münasib, nə dəyərli yer. Burası türk aləminin mərkəzi!

Xəzinə tapmış tamahkar kimi sevinir, sevinirdim.

Bir həftə sonra başa düşdüm ki, ümidlərimin hamısı quru xəyal, iştahalarımın hamısı yersiz imiş. Rast gəldiyim o şirin dilli şəxs maarifpərvər deyil, pulpərvər imiş. Biçərə elə bilmiş ki, məndə pul var. Buna görə məni mətbəəsinə ortağ olmağa təşviq ilə soymaq istəmiş. Lakin bir az sonra məndə soyulacaq bir şey olmadığını anlayınca gözəndən itib getdi.

Mən Tiflisdə xeyli qalıb hər tərəfə baş vurdum. Görüşdüyüm ziyahların çoxu hökumət qulluqçusu, qorxaq, dinçi, sarayda, Mirzə Fətəlinin yerində olanlar isə milli mədəniyyətdən, elmdən uzaq qara rus quyuqları idilər.

İndi nə etməli, hara getməli? Məndə pul, pullularda mətbuata həvəs yox! Mənim qəsdim Zaqafqaziyada yalnız müəllimliklə yaşamaq, onunla kifayətlənmək deyildi. Burada siyasi, ictimai türkçə bir qəzetənin nəşrini son dərəcə lazım bilir və bunun üçün hər dürlü zəhmət və fədakarlığı gözə almışdım. Mən elə sanırdım ki, burada Türkiyə və İran istibdadı əleyhinə az-çox azad yazmaq və yazılanları isə hər tərəfə asanlıqla göndərmək olardı. Bu sıralarda mən ən çox xüsusi olaraq sultanın əleyhinə yazmaq istəyirdim və o vaxtlarda

elə hesab edirdim ki, istibdad yalnız siyasi və şəxsi olur. Rusiyada olandan sonra fikrimin çürük, yanlış olduğunu, istibdadın şəxslərdə deyil, idarə və təşkilat üsulunda olduğunu, çarlığın sultanlıqdan, şahlıqdan heç bir fərqi olmadığını anladım. Hələ bizdə siyasi istibdad ilə bərabər bir də ruhani istibdad olduğunu Axalsixidə, Şekidə, Gəncədə olduğum zaman daha ziyadə hiss etdim.

Tiflisdə qalmaq ümidi boşa çıxandan sonra burada dayanmağın daha bir mənası yox idi. Buna görə müfti Hüseyn əfəndidən aldığı məktubə, əsasən, ikinci dəfə yenə Şekiyə getdim.

BAKIDA

Bakiyə ilk gedişim 1900-cü ilin yazında idi.

Burada, bu zəngin qara qızıl ocağında türkcə nəşriyyat və maarif təşkilatı adına ciddi bir şey görmədim. Bolluca gördüklerim ancaq vışka, paroxod sahibləri, milyonçu türklər, nüfuzlu axundlar, yarım Avropa paltarındaki türk gəncləri idi. Burada maarif adına türklərə məxsus ancaq bir-iki ibtidai məktəb vardı. Rus məktəblərindəki türk tələbələrini sayı barmaqla göstəriləcək dərəcədə idi.

Türklərin rusca "Kaspi" qəzetəsi və mətbəəsindən başqa mətbuat adına bir şeyləri yox idi. Hələ türkcə yeni bir kitab, yeni bir əsər görünməyirdi. Burada Tağıyevin açdığı qız məktəbini görməseydim, Bakının türk maarifi üzərinə qara bir cizgi çəkəcəkdim. Lakin heç gözləmədiyim qız məktəbi məni o qara xəbərcilikdən qurtardı. Belə bir mühitdə, belə bir zamanda açılan qız məktəbi məni o dərəcədə sevindirdi ki, bunu ürəyimdə saxlaya bilmədim, "Xeyriməzlümə" imzası ilə İstanbulda çıxan "Sərvəti-fünun"⁹² məcmuəsinə uzun bir məqalə şəklində yazdım.

Görünür o məqalə İstanbul mətbuatını mənim qədər sevindirmiş olmalı ki, onu "Sərvəti-fünun"dan, qadınlar məcmuəsindən başqa bütün gündəlik-qəzetlər də eynilə çap etmişlərdi. Hətta bir az sonra o məqalə və onun təbrik yolu ilə yazılan məqalələri yığaraq bir kitab surətində nəşr etmiş və bu surətlə öz qardaşlıq duyğularının izhar və davamı nümayişində bulunmuşlar. Bakıda doğrudan bir möcüzə sayılan bu maarif ocağından başqa üz ağardacaq bir şey yox idi.

Bakının böyük bir istehsal və ticarət bazası olması, gələcək üçün faydalı ümidlər verirdi. Yüngülce çoxlu sərvət qazanmaq təməlinə düşən kapitalistlər hər tərəfdən buraya toplandıqları kimi ətrafda yetişən az çox türk ziyalıları da daha qazanclı iş tapmaq məqsədilə buraya yığırdılar. Bunların içində türkcə nəşriyyat, yeni türk məktəbləri açacaq adamlar yox deyildi. Lakin hökumət türklərin maariflənməsindən, yeni əsrin, yeni həyatın ehtiyacını anlamalarından ehtiyat edirdi. Buna görə hər cür hiylə və yollarla da olsa, türk maarifini yatırır və onlara qarşı ninnilər söyləyirdi. Bu xüsusda hökumətin ən möhkəm köməkçisi və ən nüfuzlu qulluqçusu, öz rəsmi rus məmurlarından artıq müsəlman ruhaniləri idi.

Mən bu cəhəti yalnız Bakıda deyil, Axalsixidə, Gəncədə, Şekidə də böylə gördüm.

Hətta Şekidə olduğum vaxtlarda şiə və sünni ziyalıları mövcud məktəblərini birləşdirib böyütmək və bu surətdə aradakı ayrılıqları qaldırıb mədəniyyət cəbhəsində birləşdirmək, qardaşlaşmaq fikrinə düşdülər. Lakin xalqın öz təşəbbüsləri ilə mədəniyyətə yüksəlmək hərəketini duyan hökumət sakit oturub xalqı özbaşına buraxmadı. Öz tərəqqimizə öz əlimizlə divar çəkdi.

Ruhani idarəsi üzvlərindən məşhur bir əfəndi (Əbdürrəhim əfəndi olacaq) namestnik idarəsi tərəfindən aldığı gizli əmr üzərinə şiə-sünni ayrılığını əldə bəhanə edərək işə əngəl oldu.

Halbuki Şeki ruhani idarəsi üzvlərindən daha böyükkləri, daha yoğunları meğər Bakıda varmış.

Hər nə səbəblə olursa olsun Bakı, böyük bir iqtisad bazası ola-ola öz gələcənin üzünü işıqlandıra-ışıqlandıra maarif və mədəniyyətə Tiflis, Gəncə, Şeki kimi şəhərlərin yanında üzqara idi.

Ən böyük türk milyonərləri, ən nüfuzlu axundlar, ən böyük fanatik, ən qorxulu maarif düşməni, ən birinci millət xaini burada idilər.

Bu, böyük, dövlətli şəhərə böyük ümidlə gəlmişdim. Öz gələcəklərdə tapa bilmədiyim maarif işlərini burada tapa biləcəyimi güman etmişdim. Halbuki beş-on günlük axtarış və soruqlardan sonra yenə Tiflisə qayıtmağa məcbur oldum. Çünki Qafqazın bütün şəhərlərinə nisbətən Tiflis hər millət üçün az-çox əlverişli bir maarif mərkəzi idi.

ŞAMAXI

(1900-1902)

Tiflisdə bir az qalandan sonra 1900-cü ilin payızından indiyə qədər getmədiyim bir yerə – Şamaxıya getmək fikrinə düşdüm. Kürdəmir stasyonunda enib “Troyka”ya mindim. Ağsuya qədər Şəki yolunu andıran tozlu, sıxıntılı yollara keçdim. Ağsudən qalxıb Şərə-dilə doğru çıxınca ürəyimdəki sıxıntılar da yavaş-yavaş çıxmağa, ətrafın göyçək görünüşü gözlerimi oxşamağa başladı.

Şərədilən üstündən başlayıb Pirsəidə doğru uzanan böyük bir dü-zün ortasında Şamaxı görünməyə başladı. Kiçik təpə və yamacların üst və ətəklərini geniş bir surətdə tutan bu şəhər görünüşcə, torpaq, su və havaca Azərbaycanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Şəhərə girər-girməz faytonçuya tapşırıdım ki, böyük məscidin qabağında dayansın.

Bir az sonra faytondan enib dərvişlər kimi məscid hücrələrini axtardım.

Düşdüyüm məscid şəhərin ən köhnə, ən böyük yapısı olan Əbu Səlim Xorasani məscidi idi.

Məscid yonma daş və kərpiclə yapılmış yüksək, qəşəng və möhkəm bir yapı idi. Qabağında ağaclı geniş meydan, meydanın hər iki tərəfində mədrəsə hücrələri düzülmüşdü. Məscidin arxa tərəfində günbatışı səmtində daşdan yapılmış dördotaqlı bir qat gözəl bir məktəb yapısı var idi.

Ertesi gün qazı Hacı Məcid əfəndi⁹³ və ziyalı dövlətliklərlə görüş-düm. Boş və müəllimsiz olan məscid məktəbini düzənə qoymağa, şagirdlərin alınması üçün bildirişlər yapışdırmağa başladım.

Deyəsən, məktəb bu vaxtı gözəlmiş. Bir həftə içərisində 150-yə qədər şagird yığıldı. Gələnlər arasında, məhəllə məktəblərində üç-dörd il oxuyanlar da var idi.

Şagirdləri dörd qrupa bölüb dərs verməyə başladım. Məktəbdə mən, iki molla, bir də rus dili müəllimi – mədrəsəli bir erməni (heyif ki, adını unutmuşam) idi.

Şəki məktəbindəki tədris proqramı burada da qəbul edilib tətbiqə başlandı. Burada da Şəkiddə olduğu kimi, din dərsləri zahirdə artıq

göstərildi. Həqiqətdə isə ən böyük əhəmiyyət fənn və dil dərslərinə verildi.

Hesab, tarix, coğrafiya, türkçə dərsləri mən, din dərslərini mollalar, rus dilini də erməni müəllim verirdi.

Şamaxı məscid məktəbini Şəkiddə olduğu kimi, az-sox lüzumunu qanan dövlətli alverçilər saxlayırdı. Müəllimlərin aylıqlarını və özgə xərclərin hamısını onlar verirdilər.

Varlı uşaqlardan oxutmaq haqqı alınırdı. Pulsuz oxuyan fəqir uşaqları çox idi.

Burada sünni-şiə uşaqları bir yerdə oxuyurlardı. Heyif ki, şiə uşaqları çox az idi.

Məktəb sünni məscidinin yanında olmasına və məktəbi meydana gətirənlər sünni alverçiləri olmalarına görə şiələr bir az uzaq dururlardı. Halbuki şiələrin şəhərdə bir çox dövlətli alverçiləri, Mir Mehdi axund kimi nüfuzlu axundları var idi.

Məktəb hökumət nəzarəti altında bulunduğundan uyezd müfəttişi arabir məktəbə gəlir, kitabları yoxlayırdı. Burada da İstanbul kitablarının cildlərini söküb Baxçasaray kitab cildlərinin aralarına qoyur və bu surətdə təftiş hökumətin arzusuna uyğun bir yolda qurtarırdı.

Məktəbi idarə edən cəmiyyətin başında quberniya qazısı Hacı Məcid əfəndi, üzvləri isə Salamovla, Veysovlar, Abdullayevlər⁹⁴ kimi az-maz oxumuş, gözmiş dövlətli alverçilər idi. Hacı Məcid əfəndi Qafqazın ən böyük rühani alimlərindən biri idi. Şirvan mahalında ondan daha böyük, nüfuzlu bir kimsə yox idi. Yerli hökumət bir çox işlərdə onun köməyinə möhtac idi. O, istədiyi vaxt məscid, mədrəsə, məktəb tikmək və ya təmir etmək üçün az vaxtda minlərcə manat yığırdırdı. Özü Diyallı kəndindən idi. Arabir kənddəki evinə gedərdi. Hacı əfəndinin ziyarətinə gələn kəndlilər onun tövlələrini mal-qoyun ilə doldururlardı. Bunların hamısı nəzir və ehsan olaraq verilirdi. Hacı Məcid əfəndi yaxşı natiq və psixoloq idi. Yeniliyə, yeni üsula tərəfdar görünürdü. Bu isə məktəbdə uşaqlarını oxutmaq istəyən alverçilərin xatiri üçün idi.

Camaatın az-çox yeniliyə doğru getdiyini, gələcəkdə yeniliyin, yenilərin qüvvətlənəcəyini duyurdu. Buna görə də istər məscidlərdəki vəzlərində, istərsə tez-tez olan qonaqlıqlardakı söhbətlərində

dini şuarlara təkye edərək yeniliyin, az-çox zamana uymanın faydasına danışdı. Bir sözle müdaraçı, yəni ikiüzlü idi. Yenilərlə yeniliyə, köhnələrlə köhnəliyə dair söylərdi.

Burada fanatizm Şekidən və bir çox yerlərdən də artıq idi. Fanatizmin ən böyük hissəsi şiələrdən ziyadə sünnilərin üstünə düşürdü. Şeki, Gəncə, Qazax, Bakı, Şuşa və başqa yerlərdə də şeyx, imam, təriqət busatları əskik deyildi. Lakin burada olduğu qədər heç bir yerdə kök salıb genişlənməmişdi. Şamaxı uyezdi başdan-başa şeyxliyə bölünmüşdü:

Külüllü tərəfində Şeyx Bilal əfəndi, Kürdəmir mahalında Şeyx Hacı Mahmud baba, qaraqoyunlu səmtində Şeyx Hacı Mustafa şah, Qobustanda Şeyx Həmid paşa hökəmrən idilər. Bu həriflərin elmləri bir yana dursun, adi savadları belə yox idi. Lakin camaat arasında böyük nüfuz və hörmətləri var idi. Camaat hökumətdən artıq bunlara tabe idi. Camaatın ən gözəl yeyəcəyi, mal-qarası, qoyunu sədəqə, nəzir, ehsan yolu ilə bunların qarınlarına dolardı. Şeyx Həmid paşanın böyük qoyun sürüləri, at ıxılları, qaramal naxırları mahal çöllərini tutmuşdu. Buğda ilə dolu anbarları kiflənilib yatırdı. Şeyxlərə yalnız avam kəndlilər deyil, şəhərlilər də hörmət göstərirdilər.

Heç unutmaram. Bir gün Şamaxıda Hacı Salamovların manufaktura mağazasında oturmuşdum. İçəriyə uzunboylu, çuxalı, papaqlı, gümüş toqqalı dəlicə bir hərif girdi. Mağazadakıların hamısı birdən ayağa durub hörmət göstərdilər. Yarı bellərinə qədər əyilib əlinə sarıldılar, hup-hup öpdülər. Mən oturduğum yerdə çasıb qaldım. Şeyxin feyzindən məhrum qaldığımı görən mağaza sahibi mənə:

– Bu bizim hörmətli baş tacımız Şeyx həzrətləridir, – deyərək tanış etdi. Mən də ayağa durub əl-ələ verib oturdum. Məgər hərifin əlini özləri kimi öpmədiyimə hamının acığı gəldi ki, üzvlərini turşudub mənə tərs-tərs baxmağa başladılar. Mən o gündən maraqlanıb Şeyxin həyatını öyrənməyə başladım. Bunu aşağıda yazacağam.

İndi Şamaxının ən ziyalı və ən böyük dövlətliilərindən biri olan Hacı Heydər Salamovla birlikdə elədiyimiz bir pir ziyarətini anladacağam, yersiz olmasın görək.

Bir yaz günü idi. Hacı Heydər ilə ən gözəl köhlən atlara minib Pirsəidə doğru gəzməyə çıxdıq. Pirin günbəzinə yaxınlaşdığımız vaxt, Hacı birdən atından endi. Mən də ona uyub endim. Atları ağacalara möhkəm bağladıqdan sonra Hacı yavaşca:

– Həzrət Pirin ziyarətinə gedək, – dedi. Arxasınca getdim. O, günbəzin qabağında əllərini yuxarı qaldırıb dua oxuyandan sonra içəri girdi. Mən də dahnca irəlilədim. Hacı qəbrin yanı-başında torpaq üstə diz çöküb əllərini yuxarı qaldırdı. Yarım saatdan artıq oxudu. Oxudu ağladı, ağladı oxudu. Doğrusu, mən də bu halda nə edəcəyimi şaşırıdım, hərçəndi bu xüsusda Hacıya uymaq, onun kimi etmək lazım görünürdü. Lakin o mənə çox ağır gəlirdi. Çünki kərəmətlərinə əsla inanmadığım pir və şeyxlərin qəbirləri qarşısında diz çöküb baş endirmək mənim üçün ən alçaq müdaraçılıq, həm də ən bayağı ikiüzlülük olardı. Buna görə günbəzin divarına söykənilib ayaqda durdum. Mövhumatın, çürük əqidə və inanının insanları nə dərəcəyə düşürdüyünü düşünməyə daldım. Ziyarətdən sonra Hacınnın qasqabağı, turş üzü o vaxta qədər mənə qarşı olan iltifatının azadlığını açıq duyurdu.

1901-ci ilin yazında Hacı Məcid əfəndi ilə Qaraqoyunluya səfərimiz oldu. Faytonumuz rahat olsa da yol uzun idi. Hacı darıxmamaq üçün Şeyx Mahmud babanın kərəmətindən söz açdı:

– Bir gün evdə oturmuşdum, birdən ürəyimə düşdü ki, filan Hacı ilə birlikdə Şeyx Mahmudun ziyarətinə gedəm. Arzumun Hacıya söylədim. On beş dəqiqədən sonra köhlən atların qapımında hazır olduqlarını xəbər verdilər. Atlara minib sürdük. Yolda Hacıya dedim ki, atları bir az daha yeyin sürək, şeyx babanı gözlətməyə. Bir az sonra qurban olduğum babanın evi önündəki bağçaya yaxınlaşdıq. Gördük ki, balkonda qolları çirməkli bizi gözləyir. Ona yaxınlaşar-yaxınlaşmaz Mahmud baba:

– Sizi gözləyirdim ki, günorta namazını birlikdə qılaq. Sizin üçün qayıtdırdığım aşı da birlikdə yeyək.

Doğrudan da, namazı bərabər qıldıq, aşı da bərabər yedik. O, sözünü qurtarandan sonra:

– Müəllim əfəndi! Görürsən, bizim qurban olduğumuzun kərəmətini! On-beş, iyirmi verst uzaqdan bizim gələcəyimizi haradan duya bilərdi. Bu kərəmət deyil, bə nədir? Babanın övliyaya məxsus bu kimi kərəmətləri çoxdur...

Mən bu vəqienin kərəmət deyil, vəqiedən əvvəlki bir duyğu və ya bir təsadüf olduğunu özgenin dililə və nağl surətilə anlatmaq istədim:

– Hacı əfəndi! Yaxşı yadıma saldı. Bu son vaxtlarda osmanlı qəzet və məcmuələrində məşhur firəng alimi Flammariyon yazılarının

tərcümələri görünməkdədir. Bu yazılar bütün mədəniyyət aləmində böyük maraq oyandırdı, uzun mübahisələrə meydan açdı. Görünür ki, firənglər bizim köhnə eşimlərə sahib olduqları kimi, övliyalara məxsus zənn edilən ruhani fəzilətləri üstündə həqiqəti göstərməyə başlamışlar, – dedim.

– Yaxşı başa düşmədim, firəng alimi nə yaza bilər və nə həqiqət göstərə bilər ki?

– Mən də ona çasıram. Kamil Flammarion bizim kərəmətlərə vəqiedən qabaqkı duyğu (hissi-qəbləl-vüqu) adını verir. Bunun bir çox adamların həyatında əmələ gəldiyini yüzlərcə misallarla isbata çalışır. Bir çox başqa alimlər isə bu kərəməti iki dost və tanış beyini arasında vücuda gələn bir elektrik cərəyanı, bir hava radiosu deyə, izah edirlər.

– Bu izahların cümləsi hədyandır, onlarda bizim ruhani kərəmətimizi anlayacaq beyin olmaz...

– Hacı əfəndi! Elədir. Amma onların kəşfləri çox da əsassız, dəlilsiz deyil. Hamısı uzun-uzadı elmi tədqiqat nəticəsidir. İzah edənlər məşhur alimlərdir.

– Nə olsalar da, onlar bizim ruhaniyyətə ağıl yetirməzlər.

– İş burasındadır ki, onlar bizim ruhaniyyət zənn etdiyimiz halların maddi hadisələr nəticəsində olduğunu böyük əsərlərdə, elmi yolla isbata çalışırlar ki, rəddi çox çətin!

– Ruhaniyyətə aid olan kərəmətin maddi hadisələrlə nə münasibəti var?

– Can alacaq nöqtə buradadır ki, onlar ruhaniyyəti elm yolu ilə tamam inkar edirlər. Dünyada hər hadisə maddidir – deyirlər.

Artıq Qaraqoyunluğa yaxınlaşmışdıq. Hacı əfəndi saqqalını tumarlamağa, uzun papağının ortasına sarılan ağ sarığı düzəltməyə, oturuşunu dəyişdirib heybətli görünməyə başladı.

Fayton atlarının cıqırıqlarını uzaqdan eşidən kəndlilər birer-birər bizə yaxınlaşıb bizim kim olduğumuzu duymaq istəyirdilər. Çox keçmədi Hacı əfəndini tanıyan kəndli müridlər:

– Ə-ə-ə, Hacı əfəndidir, Hacı əfəndi! – deyə ucadan səsləndilər. Çox keçmədi faytonumuz kəndli müridlərlə sarıldı. Burada İstanbula rəhmət oxudacaq bir ətəköpmə mərasimi başlandı. Hacı əfəndinin tozlu ətəyinə çata bilməyənlər, murdar ayaqlarına dodaqlarını sür-

meyi daha şərəfli bilirdilər. Camaatın hücumu, dodaqların şap-şupu o dərəcəyə çatdı ki, atlarımız ürküb faytonu bir yana zorlayıb müridləri çiftələməyə girişdilər. Bu qarışıqlıqda Hacı əfəndinin ayağı sayılaraq mənim ayaqlarımın da öpüldüyünü duyub tez geri çəkdim və özümü dala verib bu cahilcə işin Hacı əfəndidə buraxdığı təsiri görməyə çalışırdım. Hərfin bu halı zahirən olsun, mən edəcəyi yerinə – dodaq şappıltılarına qarışan “ağrın alım” səslərilə hind toyğundan daha artıq şişdiyini görüb təəccüb elədim.

Atlarımız daha çox dayanmayıb müridlər sürüsünü dallarınca irəli çəktilər. Qonaq qapısına yaxınlaşınca endik. Görüşmə mərasimi bu səfər daha özgə cür təzələndi.

Şeyxlər, əfəndilər, yaşlı müridlər qol-boyun olub muran⁷ sözlərlə həsrətliklərini göstərdilər. Qonaq yiyəsi Şeyx Mustafa şahın göstərişilə böyük bir zala girdik.

Zal, ən qiymətli böyük xalılar, ipek mütəkkələr, məxmər döşəklərlə bəzənmişdir. Zalın dörd tərəfi, başda Hacı əfəndi olmaq üzrə əfəndilər, müridlərlə cərgələndi. Hər kəs diz üstə oturmuş, başlarını aşağı salmış, qollarını önlərinə toplamış, çoxu əllərini namazda bağlar kimi bağlamış, güya dərin fikir və zikrə məşğul idilər. Beş-on dəqiqə davam edən sükutdan sonra Hacı əfəndi Şeyx Mustafa şahın atası Hacı Hüseyn əfəndinin kərəmətlərindən bəhsə başladı. Müridlərin köks çəkışləri dalınca ağızlarından qopan “ruhuna fəda” səsləri ucaldıqca Hacı əfəndinin səsinin tonu da dəyişir, yüksəlirdi. Bu hal bir saatdan artıq davam edib uzun salavat və dualarla qurtardı. Bundan sonra yenə bir dərin sükut, sükut içində ruhani qəşş, qəşş içində güya bir məzhəriyyət feyzi cəlvələndirdi.

İlk dəfə burada gördüyüm böyük bir məclisin belə uzun və dərin sükutu mənə xeyli təsir buraxdı ki, onu 1906-cı ildə yada salıb, “Molla Nəsrəddin”in 5-ci nömrəsində “Məclisi-ədəb” adı altında bir şəkil çəkirdim. Şəklini çəkirdim, karikaturasını yox. Halbuki o şəkli görənlər elə bilirdilər ki, o, Avropa məcmuələrində olduğu kimi, karikaturadır. Sırası gəlmişkən burada bir həqiqəti söyləmədən keçməyəcəyəm: “Molla Nəsrəddin”də öz ictimai həyatımıza dair çəkilən şəkillərin çoxu karikatura, yeni uydurma-bənzətmə şəkil deyil, vəqienin, şəxslərin, tiplərin özü, bayağı fotoqrafıdır.

⁷ İkiüzlü

Qaraqoyunluda qaldığımız üç-dörd gün içində “ədəbi-məclislər”: ziyarətlər, plovlar, ehsanlar, bəxşeyişlər, qurbanlar tez-tez təkrar edilirdi.

Şamaxı uyezdindəki ruhanilərin bulduqları qonaqlıq məclisləri xüsusilə şeyx məclisləri bayağı təriqət ayinləri səhnəsi idi: keçmiş məşhur şeyxlərin mədhi, kəramətləri, uzun sükut, qəlbi zikir, salavat qəşş (özündənətmə), yenə uzun sükut.

Mən bu kimi məclisləri 1920-ci ilin martında Qazaxda İncə kəndində Şeyx Əhməd əfəndinin evində, Borçalıda Dəmirçilər kəndində gördüm. Bunlar daha kobud, daha vəhşi və daha ədəbsizcə idi. Bunların yanında Şirvandaqlar, ruhani dilincə “məclisi-ədəb” sayılırdı.

Qaraqoyunlu kimi böyük bir kənddə yarımçıq da olsa bir məhəllə məktəbi yox idi. Burada və ətrafında camaat bütün fikir və xəyalını müridbəzlik adı ilə təriqət oyunlarına vermiş, əsəri-maarif bir yana dursun, köhnə üsul tədris elmlərindən də nişanə yox idi. Belə yerlərdə qadınların hah kişilərinkindən daha acınacaqlı, daha səfələtli, daha da ağır və qəmli idi. Buralarda qadınlar, möminlərin köhnədən beri deyilən kimi, kişilərin, xüsusilə şeyxlərin əyləncə və iş malları idi... Bir çox şeyxin iki-üç şəri arvadı olduğuna baxmayaraq, şeyx hərəmxanası – kiçik bir ölçüdə olsa da – Soltan Həmidin o çox böyük hərəmxanasına oxşayırdı. Ayrılığı bunda idi ki, Soltan hərəmxanasına alınan qızlar və qadınlar pul ilə alınır, şeyxlərinki isə pulsuz olaraq nəziri-bəst və zövcü-axər surətilə dolardı. Bunlardan başqa təriqətdən xoşu gələn ərli arvadlar, qarnı ağrıyanlar, uşağı olmayanlar, ərilərindən küsənlər, göbəklərini yazdırmaq istəyənlər, şeyx yanındakı cavan müridlərə gözləri düşənlər, ərli fəqir və çirkin olanlar, məşğuliyyətsiz qalan dul arvadlar... hamısı... hamısı şeyx hərəmxanasına toplanırdı.

Bir şeyxin boynuna düşən bu qədər tufeylilərin, müftə yeyənlərin nə ilə yaşadıklarına təəccüb edənlər, bir-iki kəndin deyil, bəlkə bütün mahalın nəzir, qurban, sədəqə və ehsan adları ilə şeyx üçün toplanan sürü, naxır və ilkıları görsələrdi, heç də çaşib qalmazlardı. Biçərə avam kəndlilər mülkədarlar, bəylər, ağalar tərəfindən bəhrə və icarə adları ilə soyulduqlarından sonra qalan var-yoxlarını da bu cür oyunlarla ruhanilərə yedirirlərdi.

Hələ bunlar yenə də bir dərəcə ədəbli, daha doğrusu, gizli, qapalı idi. Şamaxıda Qobustan mahalında Acıdərə kəndində yaşayan Şeyx Həmid paşanın təriqət bəstəsi daha rəzilənə, daha nifrətli idi.

Sırf avam və savadsız olan bu şeyx ata-babasının nüfuz və hörmətindən istifadə edərək təriqət adı ilə yapmadığı rəzalət, etmədiyi şeytanlıq, sürmədiyi heyvani zövq qalmamışdı.

Bu uzunqulaq hərifin hər gün aşkar etdiyi rəzaləti görəndə Qobustan camaatı bu iblisi yenə müqəddəs, möhtərəm hesab edirlərdi. Hətta özünün ətək və ayaqlarını öpə bilməyənlər atının yalını öpmək kimi dünyanın heç bir yerində görülməyən heyvanlıqdan çəkinməzlərmiş. Boy, sifət, şəkil və xasiyyətə Soltan Həmidə çox oxşayan bu alçaq hərifin özünəməxsus ayrıca bir təriqət ayini varmış: bunun hər kənddə kişi və qadın birer xəlifəsi bulur, keyfi qalxanda kəndləri birer-birer gəzər, müdirlərin təriqət ayinlərinə özü rəhbərlik edərmiş. Zikir və ibadət həmişə axşamlarda, gecələrdə olurmuş. Qabaqca kişilərin ayinlərinə gələr, öz iştirakilə onlara güya feyz və həyat bağışlamış. Qadınların yığıncaqlarını isə qəsdlə dala, daha qaranlıqlara buraxarmış. O, burada öz təriqət, hünər və şeytanlıqlarının bütün nömrələrini çıxarır, ruhani cəzb və qəşşadları ilə bütün eşqbazlıq hiylələrini onlara, o sadəürekliyə, o çarəsizlərə birer-birer möcüzə kimi göstərir, hamını öz ilahi təriqətinə heyran qoyarmış. Yarıgecələrə qədər sürən ibadətdən sonra qadınlar evlərinə dağılıb gələrlərmiş. Ancaq ibadət zamanı gözə gələn gözəllər məxsus bir iltifat olmaq üzrə xəlifə vasitəsilə saxlanılır, onlara gecə xüsusi bir otaqda yatan şeyxə xidmət etmək kimi ruhani vəzifə tapşırılmış. Onlar ibadətlə yorulmuş olan şeyxin vücudunu ovxalayıb qüvvət və qiyamə gətirir və bu surətlə feyz və savab qazanarmışlar... Bütün ömrünü təriqət ayinlərində bu surətlə keçirən, Soltan Həmidəndən aşağı qalmayan, hər istədiyi heyvani keyfini sürən bu uzunqulaq lotubaza qarşı kimse səsini çıxara bilmirmiş. Tersinə, hamı bu iblisi görünə əlinə sarılır, iltifatını canına minnət bilərmiş. Bu rəzaləti duyan böyük hökumət məmurları isə eşitməməzliyə gələr, camaatın avamlığına ürəkəndə sevinirmişlər. Lakin həmin bu məmurlar Şamaxıda təzə açılan milli məktəbdəki partalara, divarlardakı xəritələrə “müsəlmanlığa yaraşmaz” – deyər etiraz edər və bu yol ilə islam dininin qeydine qalarlarmış.

Hər kəsin hörmət etdiyi bu hərifin və bu kimilərin və ümumiyyətlə, ruhanilərin 1895-ci ildə Şəkiddə, 1901-ci ildə Şamaxıda gördüyüm və eşitdiyim rəzəlatlərini ancaq 1904-cü ildə “Şərqi-Rus”da və 1905-ci il inqilabından sonra isə “Molla Nəsrəddin”də və başqa qəzetlərdə yazıb açmağa başladım (1907-ci ildəki “Molla Nəsrəddin”in 35-ci nömrəsində Həmid Paşa büsatına baxınız!).

Şamaxı camaatını ümumiyyətlə, insaniyyətlə, xoşxasiyyətlə gördüm. Ancaq çox dindar, sufiməşrəb idilər.

Burada özüm eşitdiyim və gördüyüm bir vəqienə söyləmədən keçməyəcəyəm.

Şamaxı üleməsindən və ruhani idaresi üzvlərindən Hacı Əbdürəhim əfəndi kim bilir neçə günlər, bəlkə, aylar düşünüb-daşınıb dürlü-dürlü fars-ərəb münəccim kitablarını əlləşdirib, uzun zəhmət çəkəndən sonra Rusiya çarına ərəbcə bir dua yazmış və bunu übüdiyyət və sədaqətnamə surətində göndərmiş. Həmin sədaqətnamədə çarın, bütün dünya padşahları içində və birincə əzəmət və mərhəmət sahibi olduğunu və tez-gec hamı padşahların buna tabe olacaqlarını və bütün təbəəsinin, xüsusilə müsəlmanların sevgili atası olduğunu, müsəlman ruhanilərinə qarşı himayun nəzərlərini əskik etməyəcəyini, Allahın yer üzündə vəkili olub yüzlərcə il yaşayacağını ağla gəlməyən mədh və sözlərlə bildirmiş. Görünür, ərizəyə çoxlu müsəlmanlar tərəfindən və ya onların adlarından da qol çəkilməmiş ki, ərizə çox tezliklə çara verilmiş və o da xoşlanıb Hacı əfəndiyə yekə bir qızıl saati bəxşiş göndərmişdi. Həmin saati hər yerdə qoyunandan çıxarır:

– Baxın, görün, ələvü-əqdəs həzrət himayunun bəndələrinə olan ehsan və mərhəmətidir, – deyərək uşaq kimi sevinirdi.

Şamaxının – bu Xaqani və Nəsimi vətəninə belə sadəürekli, səfeh, yaltaq, dilənçi alimləri, bu şair və ədiblər qaynağının üzə çıxardığı Seyid Əzimləri, Ünsizadələri⁹⁵, Səhhətləri, Nəslələri⁹⁶, Terrahları⁹⁷, Hadiləri kimi şair və ədibləri yanında Şamaxı üçün birer qara ləkələrdir.

1902-ci il yanvarın 31-də cümə axşamı gündüz saat 12-də Şamaxıda indiyə qədər görünməmiş yer tərpənişi oldu. Bu gün Şamaxı üçün ən böyük fəlakət, eşidilməmiş bir dəhşət və qiyamət günü idi.

Olduğum məktəbin aşağı sinifləri evlərinə buraxılmış, məktəbdə yalnız son sinif qalmışdı. Mən, rus müəllimi erməni yoldaşla müəllimlər otağında söhbət edirdim. Bu arada məktəb birdən-birə elə bərk bir surətdə tərpəndi ki, nə edəcəyimizi şaşırıb özümüzü qapıdan çölə ata bildik. Atıldığımız məktəb heyətində ayaqda dura bilməyib üzü-qoylu yerə sərildik. Yoldaşım məndən daha canlı, daha çevik olduğu üçün məndən daha irəli getmiş, oradaca yıxılmış idi. Mən yerə çarpıldığım sırada bir neçə incə qaraltının məktəbdən çıxıb məscid divarına doğru yüyürdükləri gözüme sataşdı. Yerə çarpılıb yatdığım dəqiqələrdə beynimə belə bir fikir gəldiyini unutmaram.

Bu nə idi? Bu, Yer kürəsinin yıldızlardan birinin çarpması ilə yerindən qopub fəzada hərhlənməyə başlaması, bu çarpmış və qiyamətdən sonra yaşaya biləcəkləri, nələr görəəcəkləri və nə qədər xoşbəxt olacaqları fikri idi.

Biz yerə yıxılandan sonra uçub dağılan məscid divarının daş və torpağı üstümüze gəlmiş və bir az sonra özümüzdən getmişik. Axşam ta saat dördə-beşə qədər eləcə daş-torpaq altında qalmışıq. Axşama yaxın itən məktəb uşaqlarını axtarmağa gələn analar hər nə cürsə mənim çöldə qalan baş və saçlarımı görübən öz uşaqları sanıb yanıma gəlmişlər. Yanıma gələndən sonra məni tanıyıb daş-torpaq altından çıxarmışlar. Amma məndə ayaqda durmağa hal yoxmuş. Qoltuqlarıma girib məni ara-ara tərpənməkdə olan yarı yıxılmış divarlar arasından qorxa-qorxa min bəla ilə çölə çıxarmışlar. Mən ağız və burnuma dolan toz-torpaqla boğulmaq dərəcəsində imişəm. “Bir udum su” deyə, işarə ilə yalvarmışam. Başımın yaralarından axan qanları su yerinə içməyə, barmaqlarımı əmməyə çalışmışam. Nədən sonra yerlərdəki murdar su yığıntılarını tapıb, tənəkə bir qab ilə götürüb mənə içirmişlər. Gözlerimi, üzümü yumuşlar. Qanlarımı bir az təmizləmişlər. Bir saat rahatlıqdan sonra gözlerim, dilim açılmış, yavaş-yavaş ətrafa baxmağa başlamışam. Xeyli vaxt sonra ayrılmış,

nə kimi qəza keçirdiyimi anlamış, düşünməyə başlamışam. Axşama yaxın yavuvqdakı evimizin yığılan divarı altından qurtulub məni axtarmağa gələn yoldaşım Abidə məni görünce üstündəki paltarının bir qatını cırıb başımın yaralarını sarıymış və axan qanları durdurmuş.

Axşamüstü məni məscidin dalısındaki meydanın bir tərəfində, bir az yumşaq peyinli yerdə yatırdılar. Başımın altına daş, üstümə əsg-i-üşgü tökdülər. Soyuqdan, acılıqdan bərk öskürürdüm. Xeyli zaman sonra olduğum meydana göz gözdirdim:

Uf, nə idi o mənərə, nə idi tükleri ürpedən o hal, kiminin qolu, ayağı əzilmiş, kiminin bağırsaqları tökülmüş, feryad və iniltilərle yerlərdə sürünür.

Anaların kimi başı-gözü yaralanıb qana bulanmış çocuqları qucağında, rast gələn tərəfə yüyürür, kimi can verməkdə olan yavrusunun başı ucunda oturub saçlarını yolur. Kimi yangından yanmış bala-sını qucağına basıb dəlicə o yana-bu yana yüyürür, kimi üz-gözü əsgilərlə bağlanmış birini əlində tutub aparır. Kimi gördüyü dəhşətdən qorxub qaçmış, yarı dəlilənmiş, itirdiyi uşağını bağıraraq, çağıraraq axtarır. Çoxu davam edən zəlzələ və yığınların dəhşətindən şaşırmış, dili tutulmuş "lo... lo... lo..." – deyə-deyə özünü oraya-buraya cırpır. Kişi, qadın, böyük, kiçik bir-birinə qarışmış, sanki qiyamət qopmuş, məhşər meydanı qurulmuşdu. Mənim başımı, qanlı islanan sarğılarımı da ikinci dəfə olaraq bu məhşərin hay-huyu arasında dəyişirdilər. Lakin sarğılar həkim sarğıları deyil, yoldaşımın üst paltarının cırıq ətikləri idi. Onun bu cırıq ətikləri də təməlindən yığılıb uçan ikimərtəbəli evimizin altından çıxmağa çalışdığı vaxt yırtılıb üstündə qalan cırıq parçalar idi.

Yoldaşım özündən başqa evimizin divarı altında qalıb ölüm halına düşən bacım oğlu Əhməd Pepinovu⁹⁸ da daşların altından çox çətinliklə çıxarıb qurtarmışdı. Mən bir neçə saat sonra su, çörək istədim. Lakin tapmaq mümkündürmü? Şır-şır axan bulaqların çoxu zəlzələdən sökülmüş, çörək isə daş-torpağın altında qalıb itmiş. Yalnız daş-torpağın altında qalsa dərd yarı idi. Qazıb çıxarmaq mümkündür. Lakin hər on beş dəqiqədən bir təkrarlanan tərpənişlərdən təzədən-təzəyə uçan, yığılan divarlardan yaxmaqda olub zəlzələni ötən yangınlardan aman tapmaq, bir yerə getmək mümkündürmü idi?

Arası kəsilməyən tərpənişlər, yeni-yeni yığıntılar, hər tərəfi saran yangınlar kimsəyə evlərində deyil, divar diblərində belə sığınmağa qoymurdu.

Keçən fəlakət və hazırkı qorxu ilə hər kəs qarnı ac, hər şeydə naəlac, üstü-başı çılpaq, vücudu yaralı, çölü-içi qanlı, ümitsiz, taqətsiz olaraq meydanın ortasında, palçıqlar arasında yatmağa, yorğan yerinə göydən enən ağ yumşaq örtülərlə bürünməyə, soyuğun şiddətindən titreye-titreye, ağlaya-ağlaya olduğu yerində büzülib-əzilməyə məhkum idi. Buralarda da rahat qoyulaydı, yene şükür idi.

Birinci gecədə başlayan yangınlar sanki zəlzələ ilə yarışa çıxmış, onun salamat buraxdığı ev və eşyanı, bu yaxıb yandırır, külə çevirirdi.

Uzun gecələrdə yarım saata qədər olsun yatmaq mümkün deyildi. Tez-tez təkrar və davam edən tərpənişlərdən yığılan divarların gurtuluşundan, göylərə qalxan yangın alovlarının saçdıqları qığılcımlardan, soyuğun şiddətindən, qarnı boranından, yaraların iniltisindən və feryadından gözə yuxumu gələ bilərdi. Gündüzləri isə salamat qalan ən böyük igidlərin bir qab su, bir qırıq çörək tapması böyük fəxr idi. Bərəkət versin ki, iki-üç gün sonra ətrafda salamat qalan kəndlərdən su, çörək gəlməyə başladı.

Mən də qarnımı bir az doydurandan sonra ayağa durdum. Bütün ev eşyasını oradaca torpaq altında buraxıb bir həftə sonra bir fayton tapıb yoldaşım və bacım oğlu Əhmədlə bərabər düz Kürdəmirə can atdım. Oradan da Axalsixə yola düşdük.

İZAHLAR

1. "Tərcüman" – 1883-1918-ci illərdə Baxçasarayda Kırım tatarlarının dilində İsmayıl bəy Qasprinski (1851-1914) tərəfindən nəşr olunan qəzet. İsmayıl bəy öləndən sonra qəzetin nəşrini onun oğlu inqilaba qədər davam etdirmişdir. Bu qəzetin rusca əlavəsi də vardır. 90-cı illərdə Rusiyada türk xalqlarının dilində çıxan yeganə qəzet olduğu üçün orada azərbaycanlı publisistlər də iştirak edirdilər.

2. *Mövlana* – Şərq ədəbiyyatının klassik şairi, fars və türk dillərində gözəl əsərlər yaratmış, mövlevilik təriqətinin əsasını qoymuş Cəlaləddin Rumi (1207-1273).

3. "Şərqi-Rus" – əsrimizin ilk Azərbaycan qəzeti. 1903-1905-ci illərdə Məhəmmədəğa Şahtaxtinski (1846-1931) tərəfindən Tiflisdə nəşr olunurdu. Qəzetin rəsmi redaktoru M.Şahtaxtinski olsa da əsas mühərrirləri C.Məmməd-quluzadə və Ömər Faiq idi ki, onlar gələcək əməl dostluğunun ilk təməl daşlarını burada qoymuşdular.

4. *Çemberlən* – Cozef Çemberlən (1838-1914) – Böyük Britaniyanın dövlət xadimi, fabrikant. İngilislərin müstəmləkə siyasətinin əsas ilhamçısı və təşkilatçısı. 1895-1903-cü illərdə İngiltərənin müstəmləkə naziri olmuşdur.

5. *Əhməd bəy Ağayev* (1868-1939) – Parisdə hüquq məktəbini və Sorbonna universitetini bitirmiş, Bakıya qayıtdıqdan sonra burada rusca nəşr olunan "Kaspi" (1881-1919) qəzetinin fəal əməkdaşlarından olmuşdur. Bakıda Azərbaycan dilində "İrşad" (1905-1908), "Tərəqqi" (1908-1909), rus dilində "Progress" (1907) qəzetlərini nəşr etmiş, "Həyat" qəzetinin redaktorlarından biri olmuşdur. 1908-ci ildə köçüb Türkiyəyə getmiş, orada bir sıra qəzet və jurnalların fəal əməkdaşı və redaktoru olmuş, İstanbul universitetində rus dilindən dərs demiş, Türkiyə Respublika elan olunandan sonra Sovet-Türkiyə dostluğunun yaradılması və inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

6. *Sorbonna* – Parisdə 1253-cü ildə yaradılmış kollec XVII əsrin ortalarında Paris universiteti ilə birləşsə də, ilk adı saxlamışdır. Azərbaycanın inqilabdan əvvəlki ziyalılarının bir hissəsi bu məşhur ali məktəbdə oxumuşdur.

7. "Kaspi" (1881-1919) – maarifpərvər Bakı milyonçusu H.Z.Tağıyevin pulu ilə Bakıda rus dilində nəşr olunan gündəlik qəzet. Milli ziyalıların burada rəhbər mövqeyinə və geniş fəaliyyətinə görə ona "Müsəlman "Kaspi"si də deyirdilər.

8. *Abdulla əfəndi Qaziyev* – İrevan quberniyasının qazısı.

9. *Doktor La* – fransız alimi.

10. *Zəkəriyyə Quluzadə* – Şəkinin maarifpərvər varlılarından olmuşdur. Azərbaycanın məşhur dövlət xadimlərindən Mustafa Quliyevin (1893-1938) atasıdır.

11. *Firidun bəy Köçərli* (1863-1920) – Azərbaycanın məşhur maarif xadimi, publisist və ədəbiyyatşünas alim.

12. *Namiq Kamal* (1840-1888) – inqilabçı türk şairi və publisisti.

13. *Məşədi Ələsgər Bağırzadə* (1868-1943) – "Qeyrət" mətbəəsinin və C.Məmmədquluzadənin Tiflisdəki pansionatının təşkilində, habelə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri üçün çoxlu maddi yardım göstərən Məşədi Ələsgər Bağırov nəzərdə tutulur.

14. *Əbdürrəşid İbrahimzadə* – XX əsr Azərbaycan mətbuatında iştirak edən tatar publisistidir.

15. *Sultanməcid Qənizadə* (1866-1937) – məşhur pedaqoq, Azərbaycanın ilk ali pedaqoji təhsilli ziyalı kimi xalq maarifinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, Azərbaycanda ilk dəfə "rus-Azərbaycan" məktəbi açmış və onu getdikcə genişləndirmişdir.

16. *Muxtarov* – "rus-Azərbaycan" məktəblərində dərs deyən müəllimlərdəndir.

17. *Hacıkarim Saniyev (Sanlı)* – müəllim, şair, maarif xadimidir. Orta məktəb dərslərinin və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında geniş fəaliyyət göstərmişdir. 1929-cu ildə nəşr olunan "Üçüncü il" adlı dərsləyin hazırlanmasında onunla birlikdə Ömər Faiq Nəmanzadə, H.Axundov da iştirak etmişdir. "Abşeron yarımadası", "Zülmün sonu", "Namus davası" əsərləri məşhurdur.

18. *Smirnov* – Qori müəllimlər seminariyasının millətçi rəhbərlərindən biri. O, azərbaycanlı müdavimlərə nəinki öz dillərində danışmağı, hətta bu dildə düşünməyi də qadağan etmişdi.

19. *Vorontsov-Daşkov İ.İ.* (1837-1916) – Çar Rusiyasının dövlət xadimləridəndir. 1881-ci ildə çarın şəxsi mühafizə dəstəsinin rəisi təyin edilmiş, 1905-1915-ci illərdə Qafqaz canişini işləmişdir. O, üsyan edən kəndlilərə qarşı həddindən artıq amansız idi, xüsusi cəza dəstələri saxlayırdı. Şuşa şəhərinin general-qubernatoru fitnəkar Qoloşapov onun göstərişi ilə 1906-cı ildə Azərbaycana göndərilən cəza dəstəsinə rəhbərlik etmişdir.

20. "Həyat" – 1905-1906-cı illərdə Bakıda H.Z.Tağıyevin pulu ilə nəşr olunan gündəlik qəzet. Onu əvvəllər Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev birgə redaktə edirdi. Bir il sonra təkcə Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə

nəşr olunmuşdur. Burada dövrün, demək olar ki, bütün mütərəqqi qüvvələri çıxış edir, ictimai və milli problemlər qaldırıldı.

21. *Şeyxzadə* – XX əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında geniş fəaliyyət göstərən din xadimlərindən Hacı Hafiz Məhəmməd əfəndi Şeyxzadə. Onun Azərbaycanda üsuli-cədid məktəblərinin açılmasında xalq maarifinin inkişafında da müəyyən rol oynamışdır. Məşhur maarif xadimi, ilk qadın yazıçılarımızdan biri Şəfiqə xanım Əfəndizadə onun qızıdır.

22. *Vitte S.Y.* (1849-1915) – çar mütələqqiyətinin nazirlərindən biri, 1905-ci ildə Nazirlər Şurasının sədri olmuşdur.

23. *Durnov P.V.* (1844-1915) – çar mütələqqiyətinin 1905-ci ildə daxili işlər naziri olmuşdur.

24. *Əli bəy Hüseynzadə* (1864-1941) – Peterburq universitetinin riyaziyyat fakültəsini və İstanbul tibb universitetini bitirmişdir. XX əsrin əvvəllərində Bakıda gəlib burada "Həyat" (1905-1906) qəzetini, "Füyuzat" (1906-1907) jurnalını çıxartmışdır. Siyasi, ədəbi, fəlsəfi, iqtisadi əsərin müəllifidir. XX əsr Azərbaycan romantizminin nəzəri əsasını qoymuşdur. 1910-cu ildə Türkiyəyə köçmüşdür. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən türkoloji qurultayda iştirak etmişdir.

25. *Şirvanzadə* – məşhur Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadi (1879-1920) nəzərdə tutulur.

26. *Brixniçev İ.P.* – rus keşişi, 1906-cı ildə Tiflisdə, "Встань, спящий" adında qəzet nəşr etdirmişdir.

27. *Əbdülhəq Hamid* (1851-1937) – dahi türk şairi və dramaturqu.

28. "*Qeyrət*" – 1905-ci ildə Tiflisdə Ö.F.Nemanzadənin müdirliyi ilə açılmış mətbəə. Bu mətbəədə elmi, siyasi, bədii ədəbiyyat nəşr olunurdu.

29. *Abdulla Cövdət* (1869-1932) – türk həkimi, şair və jurnalist. "İttihad" jurnalının nəşri və redaktoru olmuşdur.

30. *Əziz Məhəmməd oğlu* – ilk azərbaycanlı sosial-demokratlardan və inqilabın ilk qurbanlarından biri.

31. *Tağıyev Hacı Zeynalabdin* (1838-1924) – Azərbaycan ticarət burjuaziyasının nümayəndəsi, neft inhisarçısı. Bakıda çəkməçi ailəsində anadan olmuş, əvvəllər maləkəş işləmiş, sonra varlanıb məşhur milyonere çevrilmişdir. Milli tərəqqinin, milli maarifin və mədəniyyətin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Bakıda ilk teatr binası (1883) tikdirmiş, ilk qız məktəbi açmış (1901), öz pulu ilə rus və Azərbaycan dillərində mətbuat orqanları nəşr etdirmiş, Rusiya və Avropanın ali məktəblərində küllü miqdarda azərbaycanlı uşaqları oxutdurmuşdur.

32. *Mirzə Seyfəddin* – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Tiflis gimnaziyasında Şorq dilləri müəllimi işləmiş Mirzə Seyfəddin Seyidov nəzərdə

tutulur. O, 1887-ci ildə Tiflisdə M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Mestəli Şah" əsərinin ilk tamaşası zamanı həvəskar aktyor kimi çıxış etmiş və çox böyük rəğbət qazanmışdır. 1902-ci ildə "Xəzanülərfal" adlı dərslük buraxmışdır.

33. *Miropiyev M.A.* – çarizmin maarif xadimlərindəndir. XIX əsrin axırlarında Orta Asiyada müəllimlik etmiş, 1901-1909-cu illərdə Qori müəllimlər seminariyasının direktoru olmuşdur. Xırda xalqları ruslaşdırmaq siyasətinin tərəfdarı, təbliğatçısı olmaq və bu ideyanı əməli işdə həyata keçirməyə çalışmaq məşhur olmuşdur.

34. *Minasazov* – məşhur jurnalist, istedadlı publisist, Zaqafqaziyanın rus dilli mətbuat orqanlarında geniş fəaliyyət göstərən, Tiflisdə rus dilində "Оруи" jurnalı nəşr edən (1907), mollanəsəddinçilərlə yaxın və həmrəy olan Hüseyn Baxşəli oğlu Minasazov (1881-1932) nəzərdə tutulur. O, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının rus dilinə tərcüməsi və təbliğində xüsusi rol oynamış, böyük təsir və nüfuz dairəsinə malik olmuşdur.

35. *Məhəmmədəğa Şahtaxtinski* (1846-1931) – görkəmli Azərbaycan jurnalisti, alimi və ictimai xadimi, Peterburqda və Parisdə təhsil almış, "Şərqi-Rus" (1903-1905) qəzetinin redaktoru olmuş, Moskva və Peterburq qəzetlərində fəal əməkdaşlıq etmiş, 1907-ci ildə İrəvan mahalından II Dövlət dumasına üzv seçilmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru olmuşdur.

36. *Əbuturab Axund oğlu* – din xadimidir, Bakı axundu olmuşdur.

37. *Aristotalis* – qədim yunan filosofu və alimi Aristotel (e.ə. 384-322).

38. *Molla Məhəmməd Bağdadi* – Azərbaycanın böyük şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) nəzərdə tutulur.

39. *Sokrat* (e.ə. 470-399) – yeni əsrin əvvəlində yaşamış yunan filosofu.

40. *Əflatun* – qədim yunan idealist filosofu. Platonun müsəlman şərqində yayılmış adı.

41. *İmam Cəfər Sadiq* (699-765) – 12 imamın 6-cısı. İmam Məhəmməd əl-Bağırın oğludur.

42. *Əbu Mənsur Məridi Əl-Səmərqəndi* (?-944) – idealist filosof, islam ehkamlarının tərəfdarı və müdafiəçilərindən biri.

43. *İmam Hənəfi* – İslam dünyasının məşhur alimlərindən, sünnilik məzhəbinin təriqət başçılarından və əsas təfsirçilərindən biri.

44. *Əbu Əli ibn Sina* (980-1037) – Şərqi məşhur alimi, filosof və həkimi. Qədim yunan fəlsəfəsinə, xüsusən Aristotel təliminə əsaslanaraq antik fəlsəfi fikrin inkişafında mühüm rol oynamış, Avicenna adı ilə bütün dünyada məşhur olmuşdur.

45. *İbn Xəldun* (1332-1406) – ərəb tarixçisi və filosofu.

46. *Alfyeri* (1749–1803) – klassik italyan şairi, dramaturqu.
47. *Qaliley* (1564–1642) – məşhur italyan fiziki, mexaniki, astronomu və filosofu.
48. *Paster* (1822–1895) – fransız təbiətşünası, mikrobioloqu və kimyaçısı, müasir mikrobiologiya və immunologiyanın banisi.
49. *Edisson* (1847–1931) – amerikan ixtiraçısı... Elektrotexnikanın bir çox ixtiraları onun adı ilə bağlıdır.
50. *Əl-Qəzali* (1059–1111) – Müsəlman Şərqi məşhur alim və mütəfəkkirlərindən biri. Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demişdir.
51. *İbn-Rüşd* (1126–1198) – ərəb filosofu və həkimi. Şərq aristotelizminin son görkəmli nümayəndəsi.
52. *İsaak Nyuton* (1643–1727) – ingilis fiziki, riyaziyyatçısı, mexaniki və astronomu.
53. “*İkinci il*” – Azərbaycanın mütərəqqi maarif xadimlərindən F.Ağzadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ə.Əfəndiyev və S.Əbdürrəhmanbəyov kimi altı müəllif tərəfindən hazırlanmış və 1909-cu ildə çap edilmiş dərs kitabıdır. Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərini tədris etməyə təşəbbüs göstərən bu dərslik Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən tənqid edilmişdir.
- “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan “Zəncir” felyetonunda Əli bəy Hüseynzadənin mövqeyi tənqid olunur və məqalənin axırında o da göstərilirdi ki, “yoldaşımız Nəmanzadənin bu xüsusunda dəxi ətraflı cavabını oxucularımız “Tərəqqi” də oxuyurlar” (“Molla Nəsrəddin” 1909, №8). Ömər Faiqin bu nəşrə daxil edilən məqaləsi Ə.Hüseynzadəyə cavab şəklində yazılmışdır.
54. *Cövdət paşa, Nəcim Asim, Əhməd Rusim, Monastırlı Rüşət* – Türk maarif xadimləri.
55. *Heroqlif* – qədim Misir və Çin əlifbasında bütöv məfhumu və hecanı ifadə edən işarə.
56. *Orxon yazıları* – Dağlıq Altayda aşkara çıxarılmış və V–VI əsrləri əhatə edən qədim türk abidələri. Burada türk tayfalarının dini-əxlaqi görüşlərindən, tarixindən bəhs olunur.
57. “*Kutadqu bilik*” – Balasaqunlu Yusifin “Kutadqu bilik” (1089) poeması nəzərdə tutulur.
58. *Topalı Helmi, doktor Şərafəddin* – türk alimləri.
59. *Mirzə Melkumxan* (1833–1908) – İran yazıçısı və ictimai xadimi, M.F.Axundovla dost olmuşdur.
60. *Leybnits Q.V.* (1646–1716) – Alman idealist filosofu, alim və riyaziyyatçısı. Bütün dillərin guya qədim yəhudi dilindən əmələ gəlməsi haqqında əfsanəni o, qəti rədd etmiş və bəzi dillərin qohumluğu haqqında mülahizə irəli sürmüşdür.

61. *Şəmsəddin Sami* – türk alim və ədibidir.
62. *Aya Sofiya* – Müqəddəs Sofiya məbədi. Vaxtilə Bizans memarı tərəfindən tikilmiş (532–537), 1453-cü ildə türklər tərəfindən məscidə, 1935-ci ildə isə muzeyə çevrilmişdir.
63. *Xosrov bəy Sultanoğlu* – həkim, 1915-ci ildə Qərb zonalarında müharibədən zərər çəkmiş hərbiyəyə yardım üçün Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin təşkil etdiyi komissiyanın rəhbəri olmuş və bu istiqamətdə xeyli iş görmüşdür. Həmin heyətdə olan şair Əhməd Cavad gördüyü dəhşətli mənzərələri, azərbaycanlıların və başqa türk xalqlarının başına gətirilən müsibətləri təsvir edərək şeirlərinin birində yazırdı:

Ziyafət görmədim yaşlıdır ellər,
Çoxalmış məzarlar, dərđini söylər.
Talanmış şənələr, yolunmuş tellər
Olduğumu duydum imdada gəldim.

Qarları boyamış məzhlumlar qanı,
Ölənələr çox, fəqət məzarı hanı?
Ayaqlar altında şöhrəti-şanı
Qalanları görüb feryada gəldim.

Fəlakət görməmiş millət olarmı?
Düşün, bir az düşün heç qanın varmı?
Gözler kormu, yoxsa könüllər darmı?
Ah, yenə yenə mən feryada gəldim...

1919–1920-ci illərdə X.Sultanoğlu Qarabağın general-qubernatoru olmuşdur.

64. *Fərabî* (870–950) – Şərq filosofu, ensiklopedik alim.
65. *Uluğ bəy* (1394–1449) – özbək astronomu, riyaziyyatçısı, şair və mütəfəkkir. Teymurun nəvəsi, Məşhur Səmərqənd rəsədxanasının banisi.
66. *Murtuza Muxtarov* – köhnə Bakının neft milyonçularından biri. İxtiraları, yüksək zövqü və Bakıda tikdirdiyi əzəmətli sarayları ilə məşhurdur. Bir çox azərbaycanlı gənclər, o cümlədən Ceyhun Hacıbəyov onun pulu ilə Avropa ali məktəblərində təhsil almışdır.
67. *Haşım bəy Vəzirov* (1868–1916) – jurnalist, yazıçı, Bakıda Azərbaycan dilində “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda”, “Sədayi-vətən”, “Sədayi-həqq”, rus dilində isə “Кавказец” qəzetlərini və “Məzəli” satirik jurnalını nəşr etmişdir.
68. *Sultan Səlim* – türk sultanıdır.

69. *Nadir şah* (1688–1747) – xalq içərisindən çıxmış sərkərdə. II Təhməsinin ölümündən sonra özünü İran şahı elan etmiş və Səfəvilər sülaləsinə son qoymuşdur.

70. *Rəşid bəy Əfəndiyev* (1863–1942) – müəllim, yazıçı və şair. Azərbaycan dilində yaratdığı məktəb dərslikləri, rus dilindən etdiyi tərcümələrlə məşhurdur.

71. *Pobedonostsev* (1827–1907) – Çar Rusiyasının dövlət xadimi, sinodun baş prokuroru, inqilabi hərəkatın qəddar düşməni olmuşdur.

72. *Fərəculla Pişnamazzadə* – Şəkinin o zamankı din xadimlərindəndir.

73. “*Artı*” – 1910–1911-ci illərdə Bakıda nəşr olunan satirik jurnal.

74. *Hicab* – Quranın 33-cü surəsinin 59-cu ayəsində göstəriləndiyi kimi qadınların üzvlərini örtüklə örtməsi.

75. *Müfti Hüseyn Əfəndi* – Azərbaycanın məşhur maarifpərvərlərindən biri olan Hüseyn Əfəndi Qayıbov (1830–1917) nəzərdə tutulur. O, 1881-ci ildən ömrünün axırına qədər Zaqafqaziya müftisi olmuş, mütərəqqi qüvvələrə, yeniliyə rəğbət bəsləmiş və əlindən gələni köməyi göstərmişdir. Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan bölməsinin açılmasına ilk təşəbbüs göstərənlərdən biri də Qayıbov olmuş və bir müddət orada dərs demişdir. Qayıbov ədəbiyyatla da maraqlanmış, klassik və müasir şairlərimizin irsinin toplanması ilə məşğul olmuş və dörd cildən ibarət “Azərbaycanda məşhur olan şüarın əşarına məcmuədir” adlı əsər hazırlamışdır. Burada yüzdən çox Azərbaycan şairinin əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

76. “*Səda*” – 1909–1911-ci illərdə Bakıda Haşım bəy Vəzirov tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet.

77. *Xədica xanım Əlibəyova* – Azərbaycanın ziyalı qadınlarından biri. 1911–1912-ci illərdə Bakıda “İşıq” adlı ilk qadın jurnalı nəşr edirdi.

78. *Mustafa Bədəlov* – Şəkinin maarifpərvər və mütərəqqi alimlərindən biri.

79. *İsmayıl bəy Qasprinski* (1851–1914) – Kırım tatarlarının ideoloqu. Mütərəqqi görüşlü alim. “Tərcüman” qəzetinin nəşri və redaktoru.

80. *Kamil Flammarion* (1842–1925) – məşhur fransız astronomu.

81. *Aleksandr Düma* (1802–1870) – məşhur fransız yazıçısı və dramaturqu. “Üç müşkətyor”, “Kraliça Marqo”, “Xanım Monsoro”, “Qraf Monte Kristo” və s. romanların müəllifi. A.Düma keçən əsrin ortalarında Rusiyaya səyahət etmiş, Zaqafqaziyani, o cümlədən Azərbaycanı gəzmiş, Bakıda olmuş, X.Natəvan və başqa Azərbaycan ziyalıları ilə görüşmüşdür. Yazıcının “Qafqaz” adlı səyahət naməsinə Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında maraqlı söhbətlər vardır.

82. *Renan* – fransız tarixçisi, idealist filosofu Renand Ernest Jozef (1829–1892) nəzərdə tutulur.

83. *Kant İmmanuel* (1724–1804) – İdealist alman filosofu.

84. *Spenser* (1820–1903) – İngilis filosofu və sosioloqu. Pozitivizm nəzəriyyəsinin banilərindən biri.

85. *Darvin* (1809–1888) – məşhur ingilis təbiətşünası.

86. *Abdulla bəy Əfəndizadə* (1875–1928) – Azərbaycanın maarif xadimlərindən Rəşid bəy Əfəndiyevin (1863–1942) qardaşı, müəllim, şair və tərcüməçi. Rus şairlərindən İ.A.Krılov və M.Y.Lermontovdan Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələr mətbuatda və kitab halında çap olunmuşdur. Azərbaycanda xalq maarifinin qurulmasında və ali təhsilli kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamış, API-də dərs demişdir.

87. *Hacı Hüseyn Rəfiyev* – Gəncənin məşhur Rəfibəylilər nəslindəndir, xalq maarifinin, milli mədəniyyətin inkişafına kömək edənlərdən biri olmuşdur.

88. *Abdulla Sur* (1883–1912) – istedadlı Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi. XX əsrin əvvəllərində o, bir çox mətbuat orqanlarının nüfuzlu əməkdaşlarından biri olmuş, Azərbaycan və bir sıra qardaş xalqlar ədəbiyyatının klassik və müasir nümayəndələri haqqında qiymətli məqalələr, tədqiqat əsərləri yazmışdır.

89. *Məmmədəğa Vəkilov* – maarifpərvər Azərbaycan ziyalılarından biri, C.Məmmədquluzadənin və Ömər Faiqin yaxın dostu. 1905-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində “İqbal” adlı qəzet çıxarmaq istəmiş, ancaq baş tutmamışdır.

90. *Mirza Şərif Mirzayev* (1862–1937) – Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş Azərbaycan ziyalılarından. Tiflisdə müəllim, tərcüməçi, mülki idarələrdə müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, 1906–1917-ci illərdə Tiflis sensor komitəsində müsəlman mətbuatı üzrə baş sensor olmuşdur. “Azərbaycan mətbuatının tarixi” adlı rus dilində əlyazması vardır. “Molla Nəsrəddin” jurnalına və onun rəhbərlərinə rəğbət göstərir və az-çox kömək əli uzadırdı. 1919-cu ildə Ömər Faiqin həbs olunmasına mətbuatda etiraz etmiş və onu müdafiəyə qalxmışdır.

91. *Kamal əfəndi Ünsizadə* – Azərbaycan dövrü mətbuatı sahəsində fəaliyyət göstərən ziyalılarından biridir. 1908–1911-ci illərdə Tiflisdə “Məzhər” adlı qəzet nəşr etmişdir.

92. “*Sərvati-fünun*” – 1891–1944-cü illərdə İstanbulda türk dilində nəşr olunan elmi-kütləvi və ədəbi-ictimai jurnal. İlk illərdə redaktoru inqilabçı şair Tofiq Fikrət olmuşdur.

93. *Hacı Məcid Əfəndi* – Əslən Diyalı kəndindən olan Hacı Məcid Əfəndi uzun müddət Şamaxı quberniyasının qazisi olmuş və şəhərin ictimai həyatında fəal çalışmışdır.

94. *Salamovlar, Veysovlar, Abdullayevlər* – Şamaxının varlı, nüfuzlu və maarifpərvər adamları.

95. *Ünsizadələr* – Əslən Şamaxıdan olub XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycan milli mətbuatı sahəsində fəaliyyət göstərən ziyalılardır. Böyük qardaş Səid Ünsizadə ruhani idarəsinin üzvü olmuş, Tiflisdə Azərbaycan dilində “Ziya” (1879-1881) və “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1881-1884) qəzetlərini nəşr etmiş, əsrin axırlarında köçüb Türkiyəyə getmiş və 1903-cü ildə orada vəfat etmişdir. Ortancıl qardaş Cəlal Ünsizadə isə 1883-1891-ci illərdə Tiflisdə Azərbaycan dilində “Kəşkül” qəzetini nəşr etməklə onun səhifələrində rus və Avropa ədəbiyyatı nümunələrini ana dilində yaymağa təşəbbüs göstərmişdir. Sonra o da köçüb Türkiyəyə getmiş və Sultan sarayında xidmət etmişdir. Kiçik qardaş Kamal Ünsizadə 1908-1911-ci illərdə Tiflisdə “Məzhər” adında qəzet nəşr edirdi.

96. *Naseh (Ağalı bəy Əfəndiyev – 1850-1913)* – Şamaxı şairlərindən və maarif xadimlərindən biri.

97. *Tərrah* – Şamaxı şairi, mollanəsreddinçilərin, xüsusən M.Ə.Sabirin müasiri və yaxın dostu Hacı Məmməd Tərrah nəzərdə tutulur.

98. *Əhməd Pepinov (1893-1938)* – Azərbaycanın maarif və mədəniyyət xadimlərindən biri. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində nəşriyyat işinə rəhbərlik etmiş, maarif nazirinin müavini, “Azərənşr”in direktoru olmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

MƏQALƏLƏR VƏ BƏDİİ-PUBLİSİST YAZILAR

Şəkiden	21
Axalsıxdən	21
Dərdimiz və dərmanımız	22
Dilimiz və imlamız	29
Nə üçün haqqımızı istəmiriz?	32
Əhməd bəy Ağayev	35
Son bir-iki söz	37
G-K hərfləri	38
Qəbirdən xortlayan adam	40
Günah kimdə?	47
Cavan bir millətpərəstin vəfatı	53
Biz də vaxta görə çalışaq	55
Dəvət	63
Ağacı qurd içindən yeyər	75
Ümidvaram ki	78
İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək?	80
Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar	86
Nə vaxta qəder	90
Ümidvaram	93
Cavab	97
Bu günlər və bizim rəhbərlər	102
Qəbahət sizdə və bizdə	106
Tiflis, 22 iyun, səhər saat səkkiz	110
Dəvət və təvəqqe	113
Əzizin cənazəsi	115
Ağacı qurd içindən yeyər	117
Vasitəyi-nicatımız nədədir?	121
Məzlum ən böyük zalımdır	125
Alınan azadlığı nə cür saxlamalı	128

Millətperəstlik zamanıdır	130
Deryadan qətrə	135
Çinovniklərimiz	137
Açıq sözlər	140
“Molla Nəsrəddin” bağlandı	142
Bizə hansı elmlər lazımdır?	144
Rüstəm və Söhrab	157
Yazımız, dilimiz, “İkinci il”imiz	161
Ətiqə	180
Yardım təcili lazım	183
Bir loğma ətmək	186
İmtahan	189
Köməkləşəlim	193
Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsinin diqqətinə	198
Eşq və məhəbbət	202
Çox utandıq	204
Fürsət az, ehtiyac böyük	209
Qurban bayramı	210
Milli məsələlərimizin vaxtıdır?	213
İşığımız sönməyəcəkdir	220
Diləklərimiz!!!	222
Haşım bəy üçün	225
Gülsüm	226
Gürcü politikaçıları	230
Mən kiməm?!	233
Ömər Faiq əfəndinin Ruxadzenin teleqramına cavabı	241
İşlərimizdə hərcmərclik	243
Milliləşmək	246
Həsən əminin şikayəti	249

FELYETONLAR

Bilməli xəbərler	255
Cavablar	255
Fatma xala	256
Bir arvadın cavabı	260

Xanpəri bacıya cavab	261
Məktəb	262
Axır çərşənbə	263
Sirkə	264
Qərribə qutu	264
Xortdana məktub	265
Məktub	266
Hicab məsələsi və cavabımız	268
Bir neçə günlüyə	275
Bakı deryası	277
Qorxuram	280
Cəhrəci xala	280
Bakının əlacı	282
Oyun-oyuncaq	283
Allaha rüşvət	285
Ziyarət	288
Poçtxana	289
Nə deyim	292
Pişik	293
Pişik	295
Ey İran	298
Təşəkkür	298
Söhbət	299
Felyeton	301

XATİRƏLƏR

Şəkiddə	305
Gəncədə	320
İkinci dəfə Tiflisdə	322
Bakıda	324
Şamaxı	326
Şamaxı zəlzələsi	335
<i>İzahlar</i>	338

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI-2006

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyicisi: *Ələkbər Kərimov*

Korrektorlar: *Elnaz Xəlilqızı*
Tutu Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir 03.08.2006. Çapa imzalanmışdır 15.09.2006.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap verəqi 22. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 159.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.